

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשְׂוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים וארבעה

תשי"ך

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת : מאיר מדן

העורך : זאב בן-חיים

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן:

8	השרשים "עזר" — "עזר" במקרא	גרשון ברין
	העברית האשכנזית והעברית שביידיש:	אוריאל וויינרייך
242	בחינתן הגיאוגרפית	
1	בעקבות הלשון והספר י	נ"ה טור-סיני
	בעקבות הלשון והספר יא:	" "
185, 123	שורש או משרת בתיבה	
207, 167, 47	הטעמת תורה שבעל פה בטעמים	ישראל ייבין
	הערות בלשניות ח (א. כורמים ויוגבים;	שמואל ייבין
40	ב. חרמש ומגל)	
253, 157, 15	נימוקים למשניות מנוקדות	חנוך ילון
238	עברית לדיבור	אליעזר מרגליות
70	"ראשי פסיפסים" = Tally	אברהם פוס
137	כלי הבקר והמחרשה ושמותיהם בספרות חז"ל	יהודה פליקס
232	מקומו של הכינוי המוסב במשפט זיקה	יצחק פרץ
73	מונחי המתימטיקה של "משנת המידות" (סיום)	גד בן-עמי צרפתי
95	התפתחות הטרמינולוגיה הכימית בעברית	נח שפירא
	הערות:	
183	לבעיית ה"נחציים" בכנענית ובאוגריתית	אירינה גרבל
108	הערה	חנוך ילון
179	נוצר תאנה	אמוץ כהן
107	יַעֲבֹטוֹן = יַעֲתוֹן ?	שמואל א' ליונשטם
253	לעניין יַעֲבֹטוֹן	דניאל לייבל
109	תיקוניו של סופר סרך היחד	יעקב ליכט
181	אבן משכית	יעקב מנצור
110	סימן העי"ן לנחציות	שפרה רין
	ביקורת וביבליוגרפיה:	
113	על היסודות הרומזים בלהגים הערביים	יהושע בלאו
	על מחקרו של י"י ריבלין בשירת יהודי	אירינה גרבל
111	התרגום	
254	היכל רש"י	חיים רבין
256	ספרים שנתקבלו באקדמיה	

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים וארבעה, חוברת א"ב — תשרי־טבת תש"ך

התוכן:

נ"ה טור־סיני	בעקבות הלשון וחספר י'	1
גרשון ברין	השרשים 'עזר'—'עזו' במקרא	8
חנוך ילון	נימוקים למשניות מנוקדות	15
שמואל ייבין	הערות בלשניות ח'	
	(א. כורמים ויוגבים; ב. חרמש ומגל).	40
ישראל ייבין	הטעמת התורה שבעלפה בטעמים	47
אברהם פוס	"ראשי פסיפסים" = Tally	70
גד בן־עמי צרפתי	מונחי המתמטיקה של "משנת המידות" (סיום)	73
נח שפירא	התפתחות הטרמינולוגיה הכימית בעברית	95

הערות

שמואל א' ליונשטם	יעבטון = יעותון?	107
חנוך ילון	הערה	108
יעקב ליכט	תיקוניו של סופר סרך היחד	109
שפרה רין	סימן העי"ן לנחציות	110

ביקורת וביבליוגרפיה

אירינה גרבל	על מחקרו של י"י ריבלין בשירת יהודי התרגום	111
יהושע בלאו	על היסודות הרומזים בלהגים הערביים	113

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

- פרופ' ג'ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
גרשון ברין, רח' עין יעקב 5, תל-אביב
חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים
שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים
ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים
Abraham Fuss, 162 W. 107 St., New York 25, N.Y., U.S.A.
ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך גזר' 5, ירושלים
ד"ר נח שפירא, רח' ברנדיס 29, תל-אביב
ד"ר ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
ד"ר יעקב ליכט, מקור חיים, בית הלביריך, ירושלים
Shifra Rin, Brandeis University, Waltham, Mass., U.S.A.
ד"ר אירינה גרבלי, רח' אוסישקין 23, ירושלים
ד"ר יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

בעקבות הלשון והספר

מפרשת גדעון ירובעל – שופטים ו, א – ח, לב

1. פר השני שבע שנים

בשופטים ו, כה – כח נאמר: "ויהי בלילה ההוא ויאמר לו ה' קח את פר השור אשר לאביך ופר השני שבע שנים והרסת את מזבח הבעל אשר לאביך ואת האשרה אשר עליו תכרת (כו) ובנית מזבח לה' אלהיך על ראש המעוז הזה במערכה ולקחת את הפר השני והעלית עולה בעצי האשרה אשר תכרת (כו) ויקח גדעון עשרה אנשים מעבדיו ויעש כאשר דבר אליו ה' ויהי כאשר ירא את בית אביו ואת אנשי העיר מעשות זומם ויעש לילה (כח) וישכימו אנשי העיר בבקר והנה נתן מזבח הבעל והאשרה אשר עליו כרתה ואת הפר השני העלה על המזבח הבנוי."

הקושי העיקרי שבפרשה, שכל המפרשים הכירו בו, הוא בזה, שדובר בפס' כה לכאורה על שני פרים, "פר השור אשר לאביך" מכאן, ו"פר השני שבע שנים" מכאן, בעוד שבהמשך לא דובר אלא על "הפר השני" בלבד; לפי פס' כה מצווה גדעון במפורש לקחת כאילו שני פרים: "את פר השור אשר לאביך ופר השני שבע שנים". אך אין הוא מצווה בפס' כו אלא: "ולקחת את הפר השני והעלית עולה", וכן בלבד הוא עושה לפי פס' כח: "ואת הפר השני העלה על המזבח הבנוי", ואילו "פר השור" שהוא כביכול הראשון – לא הועלה, והוא לא נזכר עוד כלל בהמשך. בקושי זה הודו, כאמור, כל המלומדים שדנו בפרשה, ואביא ראשונה כדוגמה את דבריהם של שני חוקרים בצרפתית ובגרמנית: "Il est probable, d'après le verset suivant, qu'il ne s'agit que d'un taureau et non de deux. Ces mots (ופר השני שבע שנים) n'ont pour objet que de déterminer exactement le taureau qu'il demande" (F. Vigouroux, "La Sainte Bible Polyglotte", Paris 1901, p.173).

"Die folgenden Worte (כלומר ופר השני שבע שנים) sind grammatisch unmöglich, auch braucht die Erzählung nur einen Stier" (K. Budde, Marti's Handkommentar, p. 56).

ובדומה לכך כל יתר החדשים.

אבל גם פרשנים מסורתיים בחרו בהבנה זו. ואלה, למשל, דברי משה יצחק אשכנזי (טענדעסקי) בספרו "הואיל משה" לכתוב: "ופר השני. גיל כדברי האומר שני לבטן כמו עגלה משלשת (לך לך) והוא פר השור שהזכיר, שאם הם שניים מה עשה בראשון? וזו של ופר איננה וזו החיבור רק משמשת במקום כלומר בל(שן) ח(כמים), וזה ענין הו' בכל כפל ענין במלות שונות, ודמיונו במקרא ואת הכסף המושב בפי אמתחיהם (מקץ), כסף משנה קחו בידכם, כל' מבלעדי הכסף לשבור בר קחו ג'כ הכסף המושב."

וזאת בוודאי הכוונה, כאילו כתוב היה: "את פר השור אשר לאבך, (הוא) פר השני" וכו'.

וגם לא בכך בלבד הקושי. "פר השני שבע שנים"? למה נזכר כאילו גילו של פר שור זה? ולמעשה אין לשון כזו, "שבע שנים" במקום "בן שבע שנים" במקרא, כמו שגם אהרליך מדגיש זאת. וכן לא הובן "שבע שנים" כלשון "בן שבע שנים" גם בתרגום יונתן האומר: "ית תור בר תורי די לאבך ותור תנינא דאת פטיס שבע שנין", ומעניין הדבר, שגם בכתב היד החשוב האלכסנדרוני של תרגום השבעים למקום זה מדובר על שור מפותם (*συνεπτόν*). מכאן, שלא במקרה נזכר בתרגומים אלו דבר זה, שהיה פר שור זה פר מפותם דווקא, והשאלה מתעוררת: מניין דבר זה להם? ועוד ידובר על כך בהמשך.

אבל, בין כה ובין כה, אי-אפשר היה לדבר בלשון המקרא אפילו על "פר בן שבע שנים", וגם שור שפוטם במשך שבע שנים, לפחות בן שבע שנים הוא. כי המלה "פר" מורה, בעברית כמו בלשונות הקרובות, על בן שור צעיר ורך. ובערבית, למשל, המלה "פר" משמשת במשמעות עגל ממש, וכן "פריר" או "פראר" (فريز, פרא) פירושו הוא: טלה או עופר האיילים; בסורית "פרתא" גם היא: כבשה צעירה; ואילו שור בן שבע שנים, שור גדול וותיק הוא ולא פר השור. ופר שור זה משמש קרבן עולה, ואין מקריבים קרבן אלא "בן בקר" (ויקרא א, ה), "פר... בן בקר" (שמות כט, א), שהוא בדרך כלל בן שנה או בן שנתיים. ואמנם במעשה שמואל התינוק מסופר (שמואל א, כד): "ותעלהו (פנינה) עמה כאשר גמלתו בפריים שלשה ואיפה אחת קמח וגבל יין" וכו', והואיל ובהמשך (פס' כה) מדובר רק על פר אחד (וישחטו את הפר) מקבלים הפרשנים החדשים היום במקום "בפריים שלשה" את גרסת השבעים: בפר משלש (*ἐν μόσχῳ τριετίῳ*); גם פר משולש, על כל פנים, עדיין פר, כלומר עגל הוא, כשם שנאמר במעשה הברית בין הבתרים בבראשית טו, ט: "ויאמר אליו קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת ואיל משלש ותר וגו'".

ונביא כאן עוד את הדברים המפורשים של המשנה פרה א, א וכו' על העגלה הערופה והפרה האדומה: "רבי אליעזר אומר עגלה בת שנתה. ופרה בת שתיים. וחכמים אומרים עגלה בת שתיים ופרה בת שלש או בת ארבע. ר' מאיר אומר אף בת חמש כשרה וכו'. ר' יוסי הגלילי אומר פרים בני שתיים שנא' ופר שני בן בקר תקח לחטאת וחכמים אומרים אף בני שלש. ר' מאיר אומר אף בני ארבע ובני חמש כשרים. אלא שאין מביאים זקנים מפני הכבוד".

ואילו "בן שבע שנים" לא פר ולא עגל הוא, אלא שור מגודל ומבוגר, אשר בוודאי אינו עוד ראוי לקרבן. אין גם ספק, כי שור זקן כזה, אם לא סירסו אותו, כבר שימש לרביעת פרות; ושור כזה שרבע, ודאי שפסול היה לקרבן.

איך לפתור קשיים אלה? המסורת הפרשנית שלנו מסוכמת, למשל, בדברי רד"ק לכתוב במלים אלו: "פר השור, כמו פר בן בקר וכן ת"י בר תורי, ויש לפרש, כי פר אינו סמוך, והשור בדמות תואר לו כאילו אמר פר הגדול שהיה דומה לשור (עד כאן באים הדברים בבירור כדי לתרץ את הקושי שבגיל הפר הזה), ופר השני, י"א שני לבטן (תירוץ מובהק לביאור מלת "השני", כשלא נזכר "ראשון" על ידו). והנכון שני לפר הראשון שזכר, ופירוש ו' שנים ת"י דאיתפטים שבע שנים, ואפשר שהיה בן שבע שנים, ובדברי רז"ל שהוקצה לע"ג שבע שנים, שאמרו: אמר ריש לקיש אין מוקצה לע"ג אלא מוקצה לשבע שנים שנא' ופר השני שבע שנים, ומהם אמרו כי נעבד היה (בעבודה זרה) וכו'.

מובן הדבר, שאין בתירוץ אלו כדי להסיר את הקשיים. אבל כמו כן אין לקבל את תשובותיהם של החדשים, אשר רובן ככולן מיוסדות הן על שינויים מרחיקים בנוסח הכתובים, השמור במסורת העברית ובתרגומים הקדומים כאחד. אהרליך היהודי גורס בכל מקום (גם אחרי "פר השור"): "(ו) פר השור" תחת "פר השני", ואם לפי נוסחו "פר השור שבע שנים" בא אחרי "פר השור אשר לאבך", אין זה לדעתו אלא פירוש, הנוסף כדי לבאר את הצירוף שלפניו; ואילו "שבע שנים" לפי אהרליך פירושו, שהיה השור זה שבע שנים בדרגה מכובדת של "פר השור", אלא שלפי זה היה פר השור אף זקן מאותו הגיל, שאפשר למצוא אותו בכתוב.

משאר החדשים, מאומות העולם, אזכיר, לדוגמה, את ק' בודה (במקום הנ"ל), המסכם ואומר: "מכל ההצעות ניתנת עוד לסבול יותר מאחרות (am erträglichsten) הצעתו של קינן (וראה נסיונות אחרים אצל מור Moore), לגרוס: "קח עשרה אנשים (לפי פס' כז) מעבדיך ופר שבע שנים". אבל לשם מה נזכרות כאן שבע השנים? וכמובן מוחק בודה את המלה "השני" גם בפס' כז וכת. ואותה הצעה מובאת גם בתנ"ך של קיטל-קהל, והיא המקובלת היום בספרות המדעית בכלל. ואמנם הצעה זו אינה, גם לפי הודאתו של בודה, אלא בבחינת הרע במיעוטו. אין כאן תשובה על בעיית "פר השני שבע שנים" ועל הטעם להזכרת "שבע שנים" אלו, ומחייבת הצעה זו למחוק מלים מרובות, ביניהן אף את מלת "פר" השני, שעדות לה בשלושה מקומות, גם בנוסח העברי וגם בכל התרגומים הקדומים שבידנו.

למעשה אפשר להגיע להבנה טבעית ופשוטה על יסוד אותו נוסח האותיות, אשר כל המקורות מעידים עליו, ועל יסוד אותה ההנחה המובנת מאליה, שלא דובר כאן אלא על פר אחד, והמלים "ופר השני שבע שנים" אינן אלא תיאור נוסף של אותו פר השור אשר לאבך, כאילו היה כתוב, בלי וי': "את פר השור אשר לאבך, (הוא) פר השני שבע שנים".

אלא, שאם על פר אחד מדובר בשני הביטויים, "פר השור אשר לאבך" ושוב בתוספת התיאור "פר השני" וכו', אין כוונת המלה "השני" יכולה להיות: השני במספר. הצירוף, שהנקדים ניקדו אותו "פר השני", הוא צירוף שבסמיכות, ואין הכוונה למספר אלא לצבע השני, לצבע אדום. ובנוי הוא צירוף זה "פר השני" כדוגמת הצירוף "חוט השני" ביהושע ב, יח ובשיר השירים ד, יג. היה היה פר זה פר שני, פר אדום. מקביל קו זה שבסיפור לגאמר בתורה, במדבר יט, ב וכו': "דבר אל בני ישראל ויקחו אליך פרה אדומה אשר אין בה מום אשר לא עלה עליה על- וכו'. פרה אדומה זו נשחטה וליקח מדמה להוות על נזח פני אהל מועד, ואחרי שנשרפה, "לקח הכהן עץ ארז ואזוב ושיני תולעת והשליך אל תוך שרפת הפרה", ואפר הפרה שימש "לעדת בני ישראל למשמרת למי נדה", שיתחטא בהם כל הנוגע במת בנפש האדם. למה דווקא בחרו לכך בפרה אדומה? דבר זה מוסכם הוא בעיקרון בדברי המלומדים היום, ואלה, למשל, דברי גנטש בפירושו, בתוך קובץ הפירושים של גובאק למקום: "לבעלי חיים בצבע מסוים ייחסה אמונת כל העמים כוחות טמירים מיוחדים; ובפרט מזכיר הצבע האדום את צבע הדם, ולפי זה נחשב בעל חיים שזה צבעו, כמסוגל ביותר לתכלית הכפרה מחטא ועון". גם פר השור אשר ליואש, אביו של גדעון, פר אדום היה, ועליו מצביע הביטוי "פר השני", ועל כן מצוה גדעון לקחת פר אדום זה לחיטוי עוונות העם. הרי כך אומר גם ישעיהו (א, יח): "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". ועל כן היה "פר השני" הזה טוב לקרבן הטהרה מעון.

אלא שאם כן הדבר, כי אז בצירוף זה "פר השור אשר לאביך פר השני שבע שנים" גם "(שבע) שנים" לא יוכל להיות סימון, מיותר, של גיל הפר, אלא גם "שנים" זה פירושו צבע אדום, כמו, למשל, בכתוב הנזכר: "אם יהיו חטאיכם כשנים". ולפי זה גם "שבע" לא שם המספר הוא, אלא הכוונה היא לכך, שהיה פר השני הזה שָׁבַע שָׁנִים, כלומר מרווה בצבע השני, וְאֵא אדום כולו.

ולא זו בלבד, שבא השורש "שבע" לא רק לגבי מאכל אלא גם לגבי שתיית נוזלים, כגון לגבי שביעה בדם (השווה: "ושבעה ורותה – החרב – מדמם" בירמיה מו, י), לגבי הגשם המשביע ומרווה את האדמה (השווה: "להמטיר על ארץ לא איש מדבר לא אדם בו, להשביע שאה ומשאה ולהצמיח מצא דשא" באיוב לח, כו – כז), אלא גם לגבי שתיית מים, כגון בעמוס ד, ח: "ונעו שתים שלש ערים אל עיר אחת (לדעתי צ"ל: אל עין אחת, אל מעין אחד) לשתות מים ולא ישבעו"; אלא שהערבית, אשר בא בה השורש "שבע" ממש באותם השימושים כמו שבע בעברית, מעידה במפורש על כך, כי רגילים היו לומר בה "שבע צבע" במשמעות רווה צבע. וזה, למשל, לשון המילון הגדול "לסאן אל ערב" בערך "שבע": "אשבע אלת'וב וע'ירה (וְאֵא) השביע את הבגד או דבר אחר); רואה צבע", כלומר ריווה אותו בצבע.

ואם מדובר בשני תרגומים קדומים על כך, שהיה פר השור "מפוטם" דווקא, נדמה הדבר, שיש כאן דבר מתרגם קדום, שהבין "שבע שנים" לא כקביעת גילו של פר השור, אלא, כלשון שביעה ב"שנים", כלומר בצבע השנים. כי גם המלה הארמית, השגורה גם בעברית התלמודית, "פטם", אינה משמשת כלשון פטום של בהמות בלבד, אלא, גם כלשון "פיטום הקטורת" וכדומה, בריווי בשמים לקטורת הסמים, וכאן המלה באה בעיקר לפטום צבעו של פר השור, פר השני.

קיימים היו אפוא תרגומים קדומים, שהבינו מלים אלו אל נכון: פר השני המפוטם שָׁנִים; אלא, אחרי שלא עמדו עוד מעתיקים מאוחרים יותר על עניין הפיטום הזה ב"שנים" במשמעות צבע, חשבו, שהושמטה בתרגום זה המלה "שבע" כמלת המספר, וכתבו "מפוטם שבע שנים", בעוד שלמעשה "מפוטם" מכאן ו"שבע" מכאן שני תרגומים שונים הם של אותן האותיות "שבע".

חילוף זה של "שבע" ב"שבע" הרי מצוי הוא גם במסורת התלמודית, כמו במאמר הידוע של ר' זעירא בברכות יד ע"א ושוב שם נה ע"ב: "כל הלן שבעת ימים בלא חלום נקרא רע שנאמר וְשָׁבַע יל'ין בל יפקד רע (משלי יט, כג), אל תקרי שָׁבַע אלא שָׁבַע".

מעניין הדבר, שגם מוחמד, המוסר בקראן מה ששמע ממסורת היהודים, בדברו על הפרה האדומה ועל צבעה, אינו מסתפק בזה לומר, שהיא פרה אדומה, אלא הוא כופל את דבריו, ככפילות זו שבדברי שופטים ו, כה: "פר השני שבע שנים": "ויאמרו קרא לנו אל אדוניך, ויודיענו מה צבעה? ויען: הנה הוא אומר: פרה זו תהא אדומה, בולטת (פאקע, فاقع) בצבעה האדום, משמחת את רואיה" (סורה 2, 64).

והרי כך נאמר גם במסורת התנאית שלנו בספרי וזטא (ע"י על כך גם בדברי ברוך הלוי עפשטיין ב"תורה תמימה", הוצאה שניה, למקום): "אדומה תמימה; תמימה באדמיות. או אינו אלא תמימה במומים, הרי כבר נאמר, אשר אין בה מום". ואין שָׁבַע שנים אלא: תמים באדמיות.

שמור לנו לא רק עניין מאלף, אלא גם ביטוי לשוני מעניין בצירוף מלים זה: "קח את פר השור אשר לאביך, פר השני שבע שנים", כלומר את הפר האדום המרווה

כאילו צבע השנים, צבע החטא. ומובן, שבהמשך הסיפור לא היה צורך לומר אלא "פר השני", הפר האדום, בלבד¹.

2. המלקים מן המים (שופטים, ז, ד-ז)

בשופטים ז, ד-ז מסופר, כידוע, כדבר הזה: "ויאמר ה' אל גדעון עוד העם רב הורד אותם אל המים ואצרפנו לך שם והיה אשר אמר אליך זה ילך אתך הוא ילך אתך וכל אשר אמר אליך זה לא ילך עמך הוא לא ילך (ה) ויורד את העם אל המים ויאמר ה' אל גדעון כל אשר ילק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב תציג אותו לבד וכל אשר יכרע על ברכיו לשתות (ו) יהי מספר המלקים בידם אל פיהם שלש מאות איש וכל יתר העם כרעו על ברכיהם לשתות מים (ז) ויאמר ה' אל גדעון בשלש מאות האיש המלקים אושיע אתכם ונתתי את מדין בידך וכל העם ילכו איש למקומו. והנה על פרשה זו כתבתי במאמר בשם "Märchenmotive in der Bibel" בעיתון הקהילה היהודית בברלין מיום 2.14.1920 כדברים האלה, אשר את מסקנותיהם קיבל גם ה' גראסמן, המזכיר אותם בשמי במהדורה השנייה של פירושו לספר שופטים, בתוך "התנ"ך מגטינגן", ושאי מביא אותם כאן בתרגומם לעברית: "כאשר גיבורה של אגדה יוצא כדי להילחם באחד השדים או באוכל אדם, עליו לשים לבו לכך, שאין החוקים הנוהגים כלפי שדים ורוחות כחוקים הנוהגים כלפי בני אדם. באגדות הרבה של עמים שונים מסופר על בן מלך, שיצא לפדות את הבתולה היפסיה, אשר אחד השדים חטף ושבה אותה. הגיבור נכנס אל החדר, ושם הוא מוצא את השד כשהוא ישן. אבל רק אם עיניו של השד הנורא פתוחות הן, רק אז הוא ישן באמת; כשעיניו עצומות, הוא ער ואינו ישן. בחדר רואה בן המלך חרבות הרבה, תלויות בקירות, וכולן קוראות אליו: 'קחני עמך!' אבל אי לו, אם ישמע לקריאתן זו! עליו לקחת את החרב החלודה דווקא, המונחת מאחורי הדלת. אחז את החרב - עליו למהר ולהכות את השד מכה אחת; אבל עליו להכותו ביד השמאלית, ולא בימנית. כך אומר גם האל המצרי חור, כשהוא ניגש לנקום את נקמתו מן סֶת, השד הרע ואלוהי המדבר, לפי ספר המתים המצרי: 'אנכי חור, הנוקם את נקמת אוסירי(ס) בזרועי השמאלית' - ומי הקורא זאת לא יחשוב על אהוד הגיבור בספר שופטים, שהיה איטר יד ימינו, כאילו בעל שתי ידיים ימניות, ושדוקר את עגלון מלך מואב בידו השמאלית? ואין על העלם להכות את השד אלא מכה אחת בלבד: מכה שנייה, נוספת, הייתה מחזירה לשד את כוחו. לשוא מתחנן הדראקון בכמה אגדות: 'הכני עוד מכה אחת למען אמות מיד!' אבל העלם אומר: 'רק פעם אחת ילדתי אמי'. והואיל והשד אינו מקבל מכת חרב נוספת, הוא מתפקע ומת.

בקיצור, מי שרוצה להבטיח את עצמו נגד כישופי יריבו האלים, עליו להפגיע את זה על ידי כך, שהוא משכל את תחבולות אויבו, היעילות נגד מעשי בני אדם רגילים, על ידי התנהגות יוצאת מכלל הרגיל.

ואגדה אחת מן הבאלקאן (Leskien, Balkanmärchen p. 239) מוסיפה עוד קו זה: הדראקון (מלה הבאה שם במשמעות על ענק ושודד), כשהוא מרגיש בהתקרבות הגיבור, אומר לבתולה השבויה: 'שמרי וראי מבעד החלון, כיצד שותה העלם! אם,

1. בפירושו של ר' ישעיה הראשון מטרנאני (מהד' א"ל ורטהימר, ירושלים תשי"ט, עמ' יד) נאמר: "ופר השני שבע שנים. פירוש, שיני הוא מפותם, כמו ועל מיטב הצאן והבקר והמשנים (ש"א טו, ט), ע"כ. ובכיוון דומה מבאר ש' גרינברג: פר גיבן. אך "בע שנים" מה יהא עליהן?

כשאר בני אדם, הוא שואב המים בידיו אל פיו, אין לי מה לפחד ממנו. ואולם, אם ישתטח על הקרקע, כדי ללקק את המים בפיו, אז סכנה נשקפת לי ממנו.

ולכך השוויתי במאמרי זה את המסופר בפרשה שלפנינו במעשה גדעון. גם לפי סיפור זה רק אלה מוכשרים הם לפעולה יוצאת מן הכלל, היודעים להימלט מן הסכנות, הצפויות לבני תמותה, על ידי התנהגות בלתי רגילה. (ואמנם נפלה, כידוע, טעות סופרים בפרק ז, ו, שכתוב בו: "ויהי מספר המלקקים בידם אל פיהם של מאות איש וכל יתר העם כרעו על ברכיהם לשחות מים", וכדעת רבים, יש לגרוס בשינוי בסדר המלים: "ויהי מספר המלקקים של מאות איש, וכל יתר העם כרעו על ברכיהם לשחות מים בידם אל פיהם", וזאת בהתאם לנאמר מקודם בפס' ה).

והנה מיד אחרי פסקה זו, ואחרי שסופר בפס' ה: "כל איש ישראל שלח איש לאהליו ובשלש מאות האיש החזיק ומחנה מדין היה לו מתחת כעמק", מסופר על עצם עריכת המלחמה, ונאמר בפס' יב: "ומדין ועמלק וכל בני קדם נפלים בעמק כארבה לרב ולגמליהם אין מספר". וכן גם לפני כן בפרק ו, ג, בכפילות לשון: "ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליהם", ושם פס' לג: "וכל מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדיו ויעברו ויחנו בעמק יזרעאל", בעוד שבכל מקום אחר בסיפור, 16 פעמים (ה, א. ב. ו. ז. יג. יד. טז; ז, א. ב. טו. כג. כד. כה; ח, א. ג. ה. יב) לא דובר אלא על מדין בלבד, ולמעשה כל המלחמה מתנהלת במקום מרוחק מן עמלק, בתחום שבט מנשה. ועל כן יש מלומדים (כגון בודה בפירושו הנ"ל), הרואים בהזכרת עמלק בפרשה זו תוספת, שאין מקומה בענין. ואולם, כיצד ולשם מה נוסף כאן שמו של עמלק דווקא? אבל אם נזכור, כי סיפרה פרשה זו על כך, שאלה מִיִּשְׂרָאֵל שִׁצְאוּ לַמִּלְחָמָה, הִיוּ יָעֵם לָק, כלומר עם שלקק את המים בלשונו, יש להביא בחשבון את האפשרות, כי בא בסיפור צירוף זה "עם לק", עם שנצרך בלקיקת המים, ומתוך כך הובנו הדברים, כאילו היה כאן גם עמלק, ואמנם לא במחנה ישראל אלא כשותף לבני מדין, אויבי ישראל.

ואפשרות זאת יש בה חיזוק למה שכתבתי ב"לשונו" כב, עמ' 23 על הנאמר בשופטים ה, יד, בשירת דבורה, בלשון זו:

"מני אפרים שרשם בעמלק אחריך (צ"ל אַחֲרָיָהּ, ע"י לעיל) בנימין בעממך, אשר בהמשכו נאמר "מני מכיר ירדו מחקקים ומזבולון משכים בשבת ספר, ושרי ביששכר" וכו'. קרוב הוא לחשוב, כי בא "שרשם" במקום: "(מני אפרים) שר שם"; אלא שאם כן הדבר, אין גם "בעמלק" מלה אחת, והמכונים הוא: "מני אפרים שר שם בעם..." (וע"י מיד על "בנימין בעממך"), ולפי זה האותיות "לק" מורות, בפועל או בתואר, על תכונה זו או זו של "עם" אפרים; והואיל ומסופר בפרשת גדעון בשופטים ז, ד-ז: "עוד העם רב הורד אותם אל המים ואצרפנו לך שם וכו', כל אשר ילק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב תציג אותו לבד וכו', בשלש מאות איש המלקקים אושיע אתכם" וכו', ייתכן שסופר מעין המבחן הזה גם במעשה דבורה וברק, ולכך בא הרמז: "מני אפרים שר שם בעם (ז"א: ע"ם עם אשר) לק", עם עם שנצרך במבחן כזה בלקיקת המים.

ואם על אפרים נאמר בקירוב, כי בא "מני אפרים שר שם בעם לק", כי אז אין לצרף כמלה אחת גם לגבי "בנימין אח רך" את האותיות "(בנימין) בעממך": כי מה העממים, בריבוי, שהיו לקטן שבשבטים, לבנימין? ומה "עממך" בכינוי בנוכח? הרי בגוף שלישי, בנסתר, מדובר כאן על אפרים ועל בנימין. אין גם "בעממך", או בכתוב החסר הקדום: "בעממך", אלא שתי תיבות: "אח רך בנימין בעם לק". ואמנם היה

לשבת בנימין בתקופת השופטים רק עם מך, עני ודל, כדברי שאול בשמואל א ט, כא: "הלווא בן ימיני אנכי מקטני שבטי ישראל".
הנה בפסוק זה כמה דוגמאות של מלים קצרות, אשר "שתיים שתיים באו אל התבה" בנוסח המסורת.

3. כדים ולפידים (שופטים ז, טז וכו')

בתיאור התקפת מחנה ישראל על המדיינים בשופטים ז, יז וכו' נאמר: "ויחץ (גדעון) את שלש מאות האיש שלשה ראשים ויתן שופרות ביד כלם וכדים ריקים ולפידים בתוך הכדים..." (יט) ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה... ויתקעו בשופרות ונפוץ הכדים אשר בידם (כ) ויתקעו שלשת הראשים בשופרות וישברו הכדים ויחזיקו ביד שמואלם בלפידים וביד ימינם השופרות לתקוע ויקראו חרב לה' ולגדעון.

קשה להבין את הצורך בכדים אלה בידי כל התוקפים, אם אין שימוש בהם אלא כדי להחזיק בתוכם את הלפידים עד ההתקפה ולשבור ולנפץ אותם אחר כך להוספה לקול שאון השופרות. אין צורך להסתיר את הלפידים, כל עוד לא הודלקו, ולשם כך היה די להביא את האש בלפיד אחד בלבד. וספק אם אפשר להסתיר לפידים דולקים ממש בכד: או שהאש נחנקת בכד, הצר מלמעלה, ואם הפכוהו, ודאי שלא יכלה לדלוך, או שרואים את העשן והניצוצות הבוקעים ועולים מתוכו החוצה. ואם לשם הקול – כלום לשם כך יש להביא כדים ממש, שלא כמעשה חומת יריחו, שהספיקו בו השופרות ותרועת העם?

והנה בהבנת צירוף זה של "כדים" עם "לפידים" אין להתעלם מן הנאמר באיוב מא, יא: "מפיו לפידים יהלכו כידודי אש יתמלטו". הבינונו, כי "כידודי אש" (ולדעת כמה פרשנים מימי הביניים עיקר המלה "ידודי אש", בביאור האות "כ" ככ"ף הדמיון) פירושו: "ניצוצות אש"; אבל הואיל ורב הדמיון של הכדים על יד הלפידים בסיפור מעשה גדעון, מסתבר, שגם "כידודי אש" על יד "לפידים", כדים הם, כדי אש, כלומר כדי זפת בוערת. כי, כידוע, היו משתמשים בימי הקדם וגם בימי הביניים במלחמה בכדי זפת בוערת כדי לשפוך אותה, למשל, מן החומה על המתקיפים, הצרים על העיר, וכדומה.

ואמנם כתוב כפרשה בפס' טז, כי נתן גדעון שופרות ביד כלם וכדים ריקים ולפידים בתוך הכדים. ואולם, מה טעם להזכיר, כי היו כדים אלו "ריקים" דווקא? ולמעשה לא היו הכדים ריקים, שכן נאמר, שהיו לפידים בתוך הכדים, ו"לפידים" פירושו: לפידים בוערים, רוויים זפת וכדומה. לדעתי לפנינו שימוש האות "מ" שבסוף מלת "כדים" לכאן ולכאן, בכתיבת אות אחת במקום שתיים, והכוונה היא: כדים מריקים, כלומר מריקים זפת, כלשון הכתוב, למשל, בזכריה ד, יב: "שתי צנתרות הזהב המריקים מעליהם הזהב", ומי יודע, אם לא באותו מקום המלה "זהב" לא על מתכת היא מורה, אלא היא צורה משורש "זוב", כלומר השמן הזב במנורה אל הנרות (השווה, למשל, "רהט" בארמית כנגד "רוץ" בעברית, והרבה כאלה). כבר היה מי שמצא במלת "זהב" כאן מלה במשמעות שמן, וכן בתרגום השבעים.

לפי זה באה שבירת הכדים, שאמנם מלווה היא גם בקול, לשם הרקת הזפת ולהגדלת האש המודלקת בכדים, בכידודים.

השרשים 'עזר - עזו' במקרא*

עצם העובדה הידועה, שהמלך עזיהו נקרא גם עזריהו - נתן מקום להרהורים בדבר הקשר בין שני השרשים 'עזר' - 'עזו'. עתה עם גילוי מגילת ישעיהו א', נמצא חילוף נוסף בין שני השרשים¹.

במאמר זה בדעתי לברר, מהן ההוראות המקוריות של השרשים, אם מעיקרא היו זהים או קרובים מצד ההוראה, או שנתקדשו (או נודחו) בהמשך הזמנים. מבחינת גירתם ברור, שהם שני שרשים שונים; הבעיה היא, כיצד נוצרה הקרבה ביניהם. האם בגלל צלצולם הדומה ובגלל חפיפות מסוימת בהוראותיהם נתקדשו יותר או אף נודחו?

מבחינת המוצא הרי הם שני שרשים נפרדים - כמוכח, דרך משל, מן השרשים הערביים המקבילים: עזר - عزר; עזו - عزز.

השורש 'עזר' מצוי בכל השפות השמיות, חוץ מן האכדית². בכתובות פיניקיות מצויים שמות רבים, המורכבים משורש 'עזר' בצירוף שם אלהות. השורש 'עזו' מצוי בכנענית, באוגריתית (באוגריתית גם כשם עצם וגם כשם תואר) בארמית ובערבית. בכל השפות הנ"ל מובן השורש וזה כמעט למובנו בעברית - חזק, גדול וכו'. באכדית יש לשורש מובן שונה: ezēzu = התנפל בחמה.

מתוך השוואה עם הערבית כנ"ל נראה ברור, שאין כל קשר אטימולוגי בין השרשים. נשאלת השאלה, אם לא נוצר הקשר במהלך הלשון העברית ע"י התקרבותם של השרשים בתודעת הדוברים בתקופת המקרא.

ע ז ר

שורש זה מופיע ברוב הספרים, אך בעיקר בולט הוא במאוחרים, כגון: דהי ודניאל, וכן הוא נפוץ מאוד בתהלים.

מובני הפועל:

- 1) נתן כוח למשהו, כדי שייצל מצרה - דברים לב, לז-לח: אי אלהימו צור חסיו בו, אשר חלב זבחימו יאכלו, ישתו יין נסיכם, יקומו ויעזרכם, יהי עליכם סתרה (וכן דהייב יח, לא). מובן זה של השורש מיוחד לה', העוזר לאדם (או לעם) כנגד שונאיו.

* מאמר זה הוא חלק של עבודה סמינריונית, שקראתי בסמינריון של החוג ללשון באוניברסיטה של תל-אביב בשנת תשי"ט בבהדרכת מר י' קוטשר. הריני מכיר תודה למורי זה על עזרתו הרבה בהכנת מאמר זה.

1. ראה ספרו של י' קוטשר על מגילת ישעיהו א' (ירושלים תשי"ט). מר קוטשר מסר לי על החילוף במגילת ישעיהו א' לישעיהו מט, ה "ואלהי היה עזרי" במקום "ואלהי היה עזי" שבנוסח המסורה. על סמך חילוף זה והחילופים הידועים בשמות עצם פרטיים המורכבים מן השרשים הנ"ל, נתבקשתי לבדוק את שני השרשים על כל שלוחותיהם.

2. ראה מילונים - בן-יהודה; Köhler-Baumgartner; Brown-Driver-Briggs; בערכים 'עזר', 'עזו' ובכל המלים הנגזרות מהם.

- (2) הושטת יד בצרה מצד אדם לחברו, כגון השתתפות במלחמתו כנגד אויביו – יהושע י, ד: עלו אלי ועזרני ונכה את גבעון (וכן שמ"ב ח, ה; ישעיה ל, ז).
 (3) עזר בעבודה – ישעיה מא, ו: איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק (וכן דה"א כב, יז).

שם העצם 'עֲזַר' – מובנו:

- (1) העזור – בראשית ב, יח: ויאמר ה' אלהים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו.
 (2) עזרה – דברים לג, ז: ידי רב לו ועזר מצריו תהיה (וכן תהלים קכא, א-ב).
 שם העצם 'עֲזַר' מופיע גם בתוספת סופית הנקבה – 'עֲזָרָה' או 'עֲזָרָת' (לא בסמיכות) וגם בצורת 'עֲזָרְתָּה' (ישעיה י, ג; תהלים ס, יג).

ע ז ז 3

שורש זה בא במקרא ברוב הספרים, ובייחוד בישעיה, יחזקאל, תהלים, משלי ודניאל.

מובני השורש:

- (1) כח גופני או רוחני – יקרא כו, יט: ושברתי את גאון עוזכם (וכן שמ"א ב, י; ישעיה נא, ט; תהלים פט, יא; איוב יב, טז).
 (2) מגן, מחסה⁴ – שופטים ט, נא: ומגדל עז היה בתוך העיר וינסו שמה כל האנשים והנשים וכו' (וכן ירמיה טז, יט; משלי יד, כו).
 (3) תפארת, הדר – ישעיה נב, א: עזרי לבשי עזך ציון, לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקדש (וכן ירמיה מח, יז; תהלים עח, סא; פט, יח; צו, ו; דה"א טז, כז).
 (4) חזק, קשה – בראשית מט, ז: ארור אפם כי עזו (וכן במדבר כא, כד). שיר השירים ח, ו: כי עזה כמות אהבה קשה כשאל קנאה⁵.

3. במקרא נמצאים שני שרשים: א) 'עזז' (וממנו נגזר 'עז'). ב) 'עזו'. לפי גזיוס 85a המלים 'עזו', 'עזי' וכו' לפי ניקוד המ' והז' נגזרו מן 'עזז', אך לפי מובנן נגזרות הן מן השורש 'עזו', וניקודן היה ראוי להיות 'עזי'.

4. במובן זה בעיקר בשופטים ט, נא וירמיה טז, יט, וניתן להבחין בקרבתם של שני השרשים 'עזז' – 'עזו', כפי שהוכרנו בהערה 3 לעיל. נראה שבתקופת המקרא כבר נסתים תהליך ההתקרבות, והמלים שנוצרו ע"י כך יש בהן מובנו של שורש אחד וצורתו של השני. יש לשים לב, שבשני הפסוקים הנ"ל באות המלים 'עזו', 'מעזו' בצירוף הפועל 'עז'. בשני הפסוקים מדובר על אנשים הסומכים על ה'מעזו' ונסים אליו מפחד האויב, תופעה הוזה למובן השורש 'עזו' = התכנסות, התאספות.

5. ראה גינזברג, כתבי אוגרית, עמ' 93, ב"אגרת אורז"ר: "יד. אלמ. פ. כמתמ. עז. מאד" – ותרגומו: "ראהבת את האלים פה כמות עזה מא ד". זוהי הקבלה ברורה לפסוק הנ"ל בשיר השירים וכן לשם העצם הפרטי עֲזָרָת.

(5) עז פנים, קשה, אכזרי, תקיף – דברים כה, נ: גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחן (וכן משלי כא, כט). גם שורש 'עז', בדומה ל'עזר', מתייחס במקרים רבים לה'; כלומר, הוא מביע את כוח ה' או תפארתו.

נמצא שמלכתחילה יש קרבה בין שני השרשים על הוראותיהם השונות עזרה, מחסה. לפעמים ייראו לנו מובני השרשים כאילו אחד הוא תוצאתו של רעהו. אולם ההערות הבאות תלמדנה אותנו, כי הקרבה שביניהם הייתה חזקה הרבה יותר מכפי שנראה עד כה.

א. נרדפים

מצאנו מספר שרשים, שהם נרדפים גם עם 'עז' גם עם 'עזר'. כגון השורש 'ישע', הנחשב לנרדף עם 'עזר' ובא בתקבולת עמו. אף הוא בא בתקבולת ל'עז'.

ישע – עז

שמות טו, ב: עזי חמרת יה ויהי לי לישועה.
ישעיה יב, ב: הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד כי עזי חמרת יה ה' ויהי לי לישועה.

תהלים כא, ב: בעזך ישמח מלך ובישועתך מה יגל מאד.
תהלים כח, ח: ה' עז ומועזו ישועות משיחו הוא.
תהלים פו, טז: תנה עזך לעבדך והושיעה לבן אמתך.
וכן תהלים כז, א; לא, ג; לז, לט – מ (ישע – עז – עזר – ישע); קמ, ח; איוב כו, ב (עזר – ישע – עז).

ישע – עזר

תהלים לז, מ: ויעזרם ה' ויפלטם, יפלטם מרשעים ויושיעם כי חסו בו.
וכן דברים לג, כט; יהושע י, י; ישעיה מט, ח; תהלים כז, ט; לח, כג; ס, יג; עט, ט; קח, יג; קט, כו; איכה ד, יז.

מכאן שהשורש 'ישע' נרדף לשני השרשים כאחד.
לעניין זה מעניין במיוחד הביטוי 'לענת עז חים' מתוך כתובת פניקית מסוף המאה הרביעית לפני סה"נ⁶. כתובת זו כתובה בשתי שפות: כנענית ויוונית. התרגום היווני לביטוי 'לענת עז חים' הוא 'לאאתני המושיעה' (*Adhynā Sōtelogē*). אנו למדים אפוא, ש'עז' פירושו ישע בכתובת זו. דבר נוסף הוא, ששני השורשים בכתובת זו מיוחסים לאלוהות, והרי כבר ראינו, שגם השרשים 'עזר' ו'עז' מיוחסים במקרא ברוב המקרים לאלהים. בשמות טו, ב אנו מוצאים ביטוי מקביל המיוחס לאל והכולל את שני השרשים 'ישע' ו'עז': עזי חמרת יה ויהי לי לישועה.
וכן בתהלים כז, א: ה' אורי וישעי ממי אירא, ה' מעוזי חיי ממי אפחד. 'מעוז חיי' כמו 'עז חים' שבכתובת הנ"ל, ושוב 'מעוז חיים' – ישעי (בפסוק הנ"ל). גם בכתבי אוגרית אנו מוצאים את השורש 'עז' אצל פעולות האל או תכונותיו⁷:

6. ראה "אוצר הכתובות הפניקיות" לפרופ' נ' סלושץ, עמ' 106, כתובת מס' 95 שורה 1.

7. ראה גינזברג, כתבי אוגרית, עמ' 67, בעל ג, טור ו, שורות 17–20.

"מת עז בעל ינחנח כראמם מת עז בעל עז ינחנח כבתנם מתעז בעל עז".

ב. תקבולת

שני השרשים 'עזר' ו'עזו' 'מושכים' זה את זה. כשמיפיע אחד מהם, הוא גורר אחריו את הופעת רעהו⁸. בכל ספרי המקרא גילינו את השרשים 'עזר' ו'עזו' בשלוש תקבולות ישירות. כלומר, 'עזר' מצד זה של התקבולת, ו'עזו' מצדה השני:

1. תהלים כח, ז: ה' עזי ומגני בו בטח לבי ונעזרתי.
2. תהלים מו, ב: אלהים לנו מחסה ועז-עזרה בצרות נמצא מאד.
3. איוב כו, ב: מה עזרת ללא כח הושעת זרוע לא עז (אגב, בפסוק זה מוצאים אנו את השורש ישע, כשהוא נרדף בבת אחת ל'עזר' ול'עזו').

ג. קרבה

מצאנו כשלוש עשרה דוגמאות שבהן אחד משני השרשים בא בפסוק מסוים, והשורש השני בפסוק סמוך לו:

1. ישעיה ל, ב: ההלכים לרדת מצרים ופי לא שאלו לעוז במעוז פרעה ולחסות בצל מצרים.
- ל, ג: והיה לכם מעוז פרעה לבשת והחסות בצל מצרים לכלמה.
- ל, ה: כל הבאיש על עם לא יועילו למו לא לעזר ולא להועיל.
- ל, ז: ומצרים הבל וריק יעזרו.
2. יחזקאל ו, ו: וירד גאון עזה.
- ל, ח: ונשברו כל עזריה.
3. נחום ג, ט: פוט ולובים היו בעזרתך.
- ג, יא: גם את תשכרי תהי נעלמה גם את תבקשי מעוז מאויב.
4. תהלים כז, א: ה' מעוז חיי ממי אפחד.
- כז, ט: עזרתי היית אל תטשני.
5. תהלים ל, ח: ה' ברצונך העמדת להררי עז.
- ל, יא: ה' היה עוזר לי.
6. תהלים לו, ט: ותשועת צדיקים מה' מעוזם בעת צרה.
- לז, מ: ויעזרם ה' יפלטם, יפלטם מרשעים ויושיעם כי חסו בו.
- (שוב שרשרת ישע-עזו-עזר-ישע).
7. תהלים מו, ב: אלהים לנו מחסה ועז עזרה בצרות נמצא מאד.
- מו, ו: אלהים בקרבה כל תמוט יעזרה אלהים לפנות בקר.
8. תהלים ס, ט: (קח, ט): ואפרים מעוז ראשי.
- ס, יג: (קח, יג): הבה לנו עזרת מצר ושוא תשועת אדם.
9. תהלים עא, ז: ואתה מחסי עז.
- עא, יב: אלהי לעזרתי חושה.
10. תהלים פו, טז: פנה אלי וחנני תנה עזך לעבדך והושיעה לבן אמתך.
- פו, יז: עשה עמי אות לטובה ויראו שונאי ויבושו כי אתה ה' עזר תני ונחמתני.
- (כאן שוב המשולש עזר-ישע-עזו).

8. על תופעה לשונית זו - עיין מאמרו של פרופ' מ"ד קאסוטו "ספרות מקראית וספרות כנענית תרביץ שנה יג, עמ' 197-212, ובייחוד שנה יד, 1-10 (עיין בפרט סעיף "המקבילות").

11. תהלים פט, יח: כי תפארת עזמו אתה וברצונך תרום קרננו. פט, כ: שויתי עזר על גבור הרימותי בחור מעם (רוב המתרגמים תרגמו כאן עזר מלשון עורה, אחדים מגיהים עז במקום עזר, ויש הגורסים נזר).
12. תהלים קיח, ז: ה' לי בעזרי ואני אראה בשנאי. קיח, יג: דחה דחיתני לנפול וה' עזרני. קיח, יד: עזי חמרת יה ויהי לי לישועה. (עזר – עזו – ישע). במיוחד יש לעמוד על הקשר בפסוקים יג – יד. המשורר סיים את פסוק יג במלה "עזרני", ומיד פתח את החרוז הבא במלה "עזי".
13. עזרא ח, כב: כי בשתי לשאל מן המלך חיל ופרשים לעזרנו מאויב בדרך, כי אמרנו למלך לאמר: יד אלהינו על כל מבקשיו לטובה ועזו ואפס על כל עוביו. שלושת הסעיפים הנ"ל – א' נרדפים, ב' תקבולת, ג' קרבה – הראו לנו בבירור את הקשר החזק שבין שני השרשים. עובדה זו, שכמות כה מרובה של מלים משני השרשים מצויה זה ליד זה, עשויה לרמוז, שבתודעת הדוברים בימי המקרא נתקברו הוראותיהם של שני השרשים בגלל הצלצול הדומה, ועל ידי כך נתקברו ההוראות יותר מכפי שנדמה בהסתכלות ראשונה.

ד. שמות עצם פרטיים

סימן ברור לקרבה שבין השרשים משמשת העובדה, כי השרשים מתחלפים גם בשמות עצם פרטיים. מתוך בדיקה של שמות עצם פרטיים, המורכבים מאחד משני השרשים בצירוף שם אלהות, נתגלו מספר אנשים נושאי שני שמות.

1. עזיהו – עזריהו

יש הסבורים ש"שיבוש" 'עזיהו' – 'עזריהו' נוצר עפ"י טעות מעתיק, וששמו המקורי של המלך היה – עזיהו, ("Harper's Bible Dictionary", עמ' 792). ב-"Dictionary of the Bible" (עמ' 203) של ויליאם סמית, ערך עזריהו (14), נאמר, ששם המקורי של המלך היה עזיהו, ושם זה שובש לפעמים ל'עזריהו', משום שהחליפו בטעות את המלך בשם הכהן הגדול, שהיה בזמנו ושנקרא עזריהו (דהיי"ב כו, יז).

ב-"Dictionary of the Bible" – Hastings – הסברה היא, שהשם היחיד היה עזריהו, ו'עזיהו' נוצר מתוך שיבוש.

יש לציין שבדה"י מופיע תמיד השם עזיהו, חוץ ממקום אחד ברשימת מלכי יהודה (דהיי"א ג, יב), שבו מופיע 'עזריהו'.

לדעת בעל הערך 'עזיהו' ב-"Encyclopedia Biblica" (ניו-יורק 1903) בא החילוף בכל המקרים של 'עזר' – 'עזו' בגלל שתי סיבות: א) הקשר במובנם של שני השרשים. ב) הקלות שאפשר להחליף מבחינה גראפית, את הצורה 'עזו' – ב'עזר'. לרעתו השם המקורי של עזיהו המלך היה עזריהו, אילו השם עזיהו והוא "השחתה פופולרית".

מונטגומרי בפירושו לספר מלכים (בסדרת ICC) סבור, ששמו בעלותו לכיסא המלוכה היה 'עזריהו', ולאחר הניצחונות של המלך הוצמד לו התואר 'עזיהו'.

2. עזראל – עזיאל

בדה"א פרק כה ברשימת בני הימן המשורר, נזכר בפסוק ד עֲזִיָּאל; אותו בן מופיע שוב בפסוק יח, ואז מתחלף שמו עֲזֹרָאל.

3. עזיה - עזריה
בעזרא י, כא, ברשימת בני תָרָם, נזכר עֲזִיָּה, ואותו אדם נזכר בספר עזרא החיצוני ט, כא - עֲזִיָּה.
4. עזיה - עזריה
ברשימת בני־קֶהֶת (דהי"א ו) נזכר בפסוק ט עֲזִיָּה, ואותו אדם נקרא בפסוק כא עֲזִיָּה.
5. עֲזִי - עזריה
השבעים גורסים בדהי"א ה, לא 'ובקי הוליד את עזריה' במקום 'ובקי הוליד את עֲזִי' שבנוסח המסורה.
6. אֶלְעָזִי (דהי"א יב, ה)⁹
השם אלעזאי נותן לנו הזדמנות נוספת לעמוד על הקשר בין שני השרשים. לפי השערתו של פריטוריוס אין שם זה אלא צורת הקטנה של השם 'אליעזר' - או 'אלעזר' על משקל פִּעְיָל הערבי, כמו אֶתִי, חֲשִׁי ועוד. אחרים סבורים, שיש לפרש שם זה מלשון 'עז' - האל הוא עֲזִי. לגבי דעה זו של פריטוריוס חשובה החותמת מתקופת שיבת ציון:
ל א ל ע ז
בן עזרא ל -¹⁰
לפי דעתו של אביגד מופיע כאן השם 'אלעז' זו הפעם הראשונה בחותמות, וקרב לו השם אלעזאי המקראי (דהי"א יב, ה).
אביגד טוען, שחותמת זו מבטלת את השערתו של פריטוריוס, ולפי דעתו אין השם 'אלעזאי' הקטנה של השם 'אליעזר', אלא יש לפרשו משורש 'עזו'. אולם מחותמת זו אפשר, לדעתי, להסיק מסקנה אחרת לעניין קרבת השרשים 'עזו' - 'עזר'. בחותמת אנו רואים קשר בין שם האב לשם הבן:
אל - עז
עזר - אל
כל אחד משני השמות מורכב משם אלהות בתוספת 'עזר' או 'עז'. תופעה דומה אפשר לגלות בכתובות הפיניקיות, שיש בהן הרבה, ששם האב מורכב משורש 'עזו', ושם הבן משורש 'עזר', או להפך. כגון הכתובת:
לעזמלך בן עזרבעל -¹¹
7. כפר עזיאל
כפר עזיאל, מקום מושבו של משמר הכהנים, מוזכר כיום לכפר הערבי אל-עֲזִיר¹², ונראה שהשם ותחילת ע"מ פִּעְיָל הערבי, כדעת פריטוריוס בעניין אלעזאי המקראי. לפנינו אפוא חילוף נוסף של 'עזר' - 'עזו'.
8. יעזר

השבעים גורסים במדבר כא, כד במקום 'כי עז גבול בני-עמון' - 'כי יעֲזֵר גבול בני עמון'. אולם נראה, שאין כאן חילוף של השרשים 'עזר' - 'עזו', אלא תפיסה שונה במבנה של הפסוק. לפי השבעים: יעֲזֵר (שם מקום) הוא בגבול בני עמון; לפי

9. ראה אנציקלופדיה מקראית א, עמ' 369 הערך - אלעזי.

10. ראה מאמרו של ג' אביגד בידיעות החברה לחקירת א"י יח, עמ' 150.

11. ראה 'אוצר הכתובות הפיניקיות' לג' סלושץ עמ' 317, כתובת מס' 497 שורה 5.

12. ראה 'אנציקלופדיה ארץ ישראל' כרך שלישי עמ' 496, ערך כפר עזיאל.

המסורה "כי עז גבול בני עמון", כלומר, בני ישראל לא כבשו את ארץ בני עמון, כי תושביה היו חזקים (עוים).

סיכום

יש בדברים שהובאו כדי להראות, ששני השרשים, שמלכתחילה לא היה כל קשר ביניהם בשפות השמיות השונות – שהרי לכל אחד מהם מוצא שונה לחלוטין (והמצב בערבית יוכיח) – נתקרבו במשך הזמן בהוראותיהם בגלל צלצולם הדומה שלהם בעברית. קרבה זו הייתה גדולה הרבה יותר, מכפי שניתן לשער בתחילה. בסוף התהליך היו שני השרשים קרובים כל כך, עד שהופעת אחד מהם גררה אחריה את השני. פרופ' קאסוטו במאמרו בתרביץ יג-יד מסביר בבירור, כיצד מלה אחת גוררת את הופעת חברתה. כדי להיווכח בזאת בעניין שלנו, די לנו שנסתכל ברשימת התקבולות ובפסוקים, שבהם באים השרשים 'עזו' – 'עזר' זה ליד זה. במיוחד נשים לב לתהלים קיח, יג:

דחה דחיתני לנפל וה' עזרני

והמשורר, שהעלה בתודעתו את המלה 'עזרני', מעלה מיד אחריה את

חברתה הקבועה:

עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה.

נימוקים למשניות מנוקדות* (שבת פ"א¹ ופ"ב)

1. אמרתי להרצות במאמר זה נימוקי ניקודים אף תיקונים בטקסט, בדרך ביאור מפורט, לשני פרקים של מסכת שבת, ברוב המקומות הצריכים לכך. במבואי שבתחילת סדר מועד, תשי"ב (במהדורת "דבר" בתחילת סדר זרעים) הרציתי, מתוך הבאת דוגמאות, מעט מן המעט, לעקרונות הדברים. כאן אוסיף על הנאמר שם, בדרך של פירוש לסוגים ולפרטים של שני פרקים, ללמד על עצמם ועל שכמותם במשניות אחרות. דרך זו של הרצאות קצרות, פסקה פסקה, עשויה להכניס את המעיין, בלא יגיעה יתרה, לגופם של הדברים. אף אינו חייב לקרוא את כל המאמר כולו, על תוכנו ועל סדרו.
2. במבוא, עמ' יג, קבעתי לעצמי שני עקרונות: (א) נתינת דעת למסורות קריאה של עדות בני ישראל, עדות בלשון רבים, וכלולים בזה ניקודים ישנים ודרכי כתיב של המשנה ושל שאר ספרות חז"ל. (ב) תיקוני שיבושים על פי כתביד וכר. והרי כאן דוגמאות.

* ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, הוצאת "מוסד ביאליק", רד"ביר תשי"ב – תשי"ח; מהדורת "דבר", תשי"ט.

קיצורים ור"ת שבמאמר זה:

ק' כ"ק – כ"י קיפמאן (דפוס צילום). פ' כ"פ = כ"י פרמה (צילום). לן = מתניא דהלמודא דבני מערבא, עפ"י כ"י קמברידז', מהדורת ויליס הנרי לו. מ', כ"מ = כ"י מינכן (דפוס צילום). כ"י לני' = קטעי משנה בניקוד בבלי (מכתבי היד שבלנינגראד), מהדורת איימו מורטון, "לשוננו" כרך כ"א, תשר' תשי"ז. ת, כ"ת = כ"י תימני (של הרב יוסף קאפה, שהואיל בטובו להשאילני לשם עיון). ד"ג, ד"ר = דפ' נאפויל שנת רנ"ב, דפוס ראשון. יר' = המשנה שבירושלמי, דפ' וויניציאה שנת רפ"ג. ת"כ רומי = תורת כהנים עפ"י כ"י רומי מספר 66 מנוקד, ומבוא מאת אליעזר ארי... פינקלשטיין, בי"מ לרבנים, ניו יורק תשי"ז. ד"ק = משניות מנוקדות דפ' קרשטא, שנת ת"ד. א"מ"ד = משניות מנוקדות דפ' אמשטרדם, שנת ת"ו (על דפוס זה ועל ד"ק הנ"ל – עי' קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א, עמ' 28–29). ד"ן = משניות מנוקדות דפ' וויניציאה, שנת תס"ד (בידי ג' הסדרים הראשונים – בדפ' זה עסק יהודי אשכנזי, והוא בעצם העתק של דפ' א"מ"ד הנ"ל). כ"ל = ג' הסדרים האחרונים, שנת תצ"ו. כהן = ששה סדרי משנה מנוקדים וכר, הוצאת ב' כהן, ירושלים תרפ"ו (דפ' צילום קרוב לוודאי מדפ' ליוורנו). ד"מ = משניות מנוקדות, מנסובה תקל"ז.

בסידורים פראג רע"ט ורפ"ז ובסידור וויניציאה ש"ט עיינתי, בהכרת טובה לבעליהם, בספריית שוקן בירושלים.

תכלאל ירושלים = סידור כולל... כמנהג... תימן, ירושלים תרנ"ד; תכלאל שיבת ציון = הנ"ל, מהדורת הרב יוסף קאפה, ירושלים, תשי"ב.

ת"א שפרבר = כתבי הקדש בארמית על יסוד כתבי יד וספרים עתיקים ערוכים בידי אלכסנדר שפרבר, ביה"מ לרבנים באמריקה, כרך א תרגום אוינקלוס לתורה, לידן א. י. בריל, 1959. קאהלי II = טקסטים מנוקדים בבלי HUCA XII–XIII, עמ' 280–325.

1. רובן של הערותי לפרק זה נתפרסמו ב"החינוך", שבט תשט"ז, חוברת ב', עמ' 175–179. כאן – תיקונים, או תוספות מכאן וקיצורים מכאן.

המשניות דפוס ווילנא עם ג'א פירושים שימשו לנו יסוד, לניקוד ולתיקונים, וכל הרוצה להשוות את מהדורתנו לגוסס ה"מסורת" של המשנה, ראוי לו שיעיין בדפוס ווילנא הנ"ל, שכן אין דפוסים המשניות השונים שווים זה לזה בכל פרטיהם². המשווה יראה, כמה תיקונים הכרחיים נעשו, כולם על פי גוססאות ישנים, ואין אפילו תיקון אחד מסברה.

פרק א

3. רואה אני צורך להתחיל בתוספת חומר לפסקה 18 שבמבוא ולנאמר ב"החינוך": צירופי "של" לתיבה שלאחריה.

העני עומד בחוץ ובעל הבית בפנים; פשט העני את ידו לפנים ונתן לתוך ידו של בעל הבית – פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונתן לתוך ידו של עני (משנה א).

בפתיחה נאמר "העני" בה"א הידיעה (וכן "בעל הבית"), ומכוח כלל סינטקסי באה הה"א, שכן מדובר כאן בסוג של בני אדם המכונים עניים (או בעלי בתים), ולא באיזה עני, או באיזה בעל בית. זהו יידוע כללי, כלומר יידוע של סוג. ע"י דרך משל: האזרח בבני ישראל (במדבר טו, כט), כונתו לסוג בני אדם המכונים אזרחים, ולא לאיזה אזרח יחיד; שם הזהב (בראשית ב, יא) נאמר על הזהב בכללו (מי שנתברך בזהב, נאמר עליו, יש לו זהב, ולא "הזהב"). יידוע אישי או פרטי, כגון: כי ימצא חלל – ומדדו אל הערים אשר סביבות החלל – ולקחו זקני העיר ההיא עגלת בקר – והורידו את העגלה (דברים כא, א–ד). הה"א של "החלל" ושל "העגלה" הרי היא ליידוע אישי, כלומר לחלל אחד ולעגלה אחת, שנוכרו למעלה, וכבר הם ידועים.

אף בפרק שאנו עוסקים בו נאמר: לא ישב אדם לפני הספר, ולא יצא החיט במחטו ולא הלב לב לב בקולמוסו וכיוצא בהם, בכולם ה"א ליידוע כללי.

אם כן, מה טעם פותחת המשנה ב"העני" והיא משנה מיד לומר: לתוך ידו של עני, בלא ה"א? וכפולה הקושיה, שכן אפילו היה המדובר בעני פרטי, מאחר שכבר נזכר וידוע הוא, היה ראוי ליידועו פרטי. ומה נשתנה "בעל הבית", שאף בהמשך המשנה גוססה לו ה"א: "לתוך ידו של בעל הבית"? כלום יבוא מדקדק ויקבע כלל, שהמשנה נוהגת לסלק ה"א הידיעה אחרי "של"?

4. מדייקת המשנה בקטיגוריה זו, אלא שספרינו נשתבשו; כ"י קויפמאן וכ"י פרמה וליני' כותבים ומנקדים שְׁלֵעֲנִי, תיבה אחת, והלמד מונקדת בסגול המשמש יידוע, והוא על דרך ב"בית, (במקום בְּהִבִּית), בְּהִרִים (במקום בְּהִרִים) וכמה כיוצא בהם. כך נוהגים כתיבי יד הנ"ל במשנה והם מחברים "של" לתיבה שלאחריה. וכך

2. ע"י לקמן פרק ב, משנה ד: לא ימלא וכו'; גוססאות סוף פסקה 2: באהלות א, ו יש גוסס' דפי: "של

לטאה", ויש: "של הלטאה".

והגים כתבי יד גם בשאר ספרות חז"ל³ אף במקרא: מטתו של שלמה (ש"ש ג, ז); בשלמי הרעה הוא (יונה א, ז). מועטות הדוגמאות במקרא, מפני ששימוש "ש" במקום "אשר" מועט הוא במקרא, ובצירוף "הצאן אשר לאבית" (בראשית כט, ט) ושכמותו הרי אי אפשר להפריד ולחבר בדרך אחרת. בנוסחאות התפילה: זה שבח⁴ של יום השביעי, נר של חנוכה⁵, ור"ו היידיהיים בסידורו: איזהו מקומן של זבחים. במבוא, עמ' כו, הערתי על דרכם של התימנים בסוג זה.

ומטעים אני בזה, שלא כתבי היד ולא לשונות המקרא הם שהביאו לידי סטייה זו לשנות מן המורגל; להפך, כלל גדול בדקדוקה של הלשון נסתייע בכתבי יד וכו', וכל עניין ה"א הידיעה לפרטיה ומה טעם נשתבשו ספרי הדפוס, אף כתבי יד, והשמיטו כמות עצומה של ה"א הידיעה בלשון חכמים (אף שלא בצירוף "של") ארוך הוא, ולא הכול ברור ומבורר.

5. בקיצור ובדרך רמז הגורם לקיפוח הה"א הייתה בייחוד הארמית הבבלית, שניטשטש בה מושג היידוע; הה"א או האליף שבאה בסופי שמות בירושלמי וכו' ליידוע, מצטרפת בארמית הבבלית אף לשמות שאינם מיודעים⁶. "חובת גברא" משמע חובת האדם, אבל "ההוא גברא דשאל שונרא מחבריה" (בב"מ צו ע"א) אינו אלא אדם אחד, כלומר מעשה באיזה אדם.

מצד אחר ניטשטשה ונתעלמה הגיית הדגש החזק, בייחוד באשכנז ובצרפת, ואין הוגים, דרך משל, "שלוחו של אדם" בדגשות; נתבטלה תנועת היידוע ונתבטלה הדגשות. ומאחר שנתבטל החיבור בהגייה, נתבטל והלך, קמעה קמעה, החיבור אף בכתב. מצינו כתבי יד המרפים את הלמ"ד והוגים אותה בשווא, ולהפרדה גמורה, בכתב, עדיין לא הגיעו.

6. במשנה כ"י פרמה מצוינת רפות הלמ"ד כאן וכאן (כנהוג בכתבי יד) בקו שוכב: שְלָבְעֵלִי בתיים (כלים ז, א) וכן: וּשְלָבְעֵלִי בתיים (שם יב, א), שְלָשֶׁל אַצְבָּעוֹת (שם ז, ד), מְקוֹם יִשְׁבֵּית⁷ שְלִשְׁוֹלְקִי וְיִתִּים (שם ח, ח), מִיצָה שְׁנִיָּה שְלִשְׁפֹּן (שם ט, ח), מוֹסָף הַתּוֹרָה שְלִשְׁוֹלְקִי וְיִתִּים⁸ ... מוֹסָף הַיּוֹרָה שְלִשְׁוֹלְקִי וְיִתִּים וּשְלָבְעֵלִי בְעִים⁹ (שם ה, ה), וכמה כיוצא באלו. כ"י מדייק ומנקד בדוגמאות הנ"ל: שְלָבְעֵלִי בתיים, שְלִשְׁוֹלְקִי וְיִתִּים, שְלִשְׁפֹּן¹⁰ וכו'.

3. עי' "מולד", שבט תשי"ג, חוברת 58.

4. בסידורים נוסח ספרד (חסידים): זה שיר שבח וכו'.

5. יש גם נוסחאות: נר חנוכה; עי' הערת הרב יעקב ברמן, הצופה כ"ז כסלו, תשט"ו. ב"לקט יושר", מהדורת יעקב פריימן, ח"א, עמ' 152: "וגם בדייקות אמר (ר' ישראל איסרלין) שלחנוכה בתיבה אחת". והעיר שם המהדיר: "כמו שכ' במטה משה סי' תתקפ"ב בשם הרש"ל".

6. עי' גלדקי, Beiträge zur sem. Sprachwis., p. 48. עי' גם קוטשר, מחקרים בארמית

הגלילית, ירושלים תשי"ב, עמ' 7.

7. כך! 7א. בכ"י זה משמשים קמץ ופתח בערבוביה, ע"ד הגיית הספרדים, וכן צירי וסגול.

8. לניקוד זה של ק"ו נצטרפו טעמים אחרים, וכן ניקדתי. אף ביאליק, בסדר זרעים, ריפה את הפ"א.

אף בקטע כ"י שפרסם פרופ' אפשטיין בספר היובל לכב' אלכסנדר מארכס (ו-ל): תנורו שלחכיני (עמ' כה), שלבן דינאי (שם), תנור שלאבן ושלמתכת (עמ' ל), הקלתות שלבעלי בתים (עמ' לג). מדוקדק: מוסף שלשיט (עמ' ל).

אנו, שאין אנו רשאים לזלזל בדגשים, ושאין אנו רשאים בשום פנים להוסיף ה"אין במקומות שאינן בכתבי יד ולכתוב ד"מ: לתוך ידו של ה'עני' וכיוצא בו, ואין צריך לומר, שאין להניח ליסוד מהדורה מתוקנת של המשנה נוסחאות ש"נתקדשו" בשיבושיהם – חייבים להלך בעקבות נוסח' דווקנים בעניין "של", ע"פ בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק; ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, והרבה פרסומים אחרים.⁹ ולא באתי להורות הלכה למעשה לנהוג כך אף בומנעו, ואף את עצמי לא חייבתי לכך. כבר נתלשה "של" מחיבורה ונקבעה תיבה לעצמה; אלא שיש לכתוב ה"א במקומות הצורך.

7. לא ישב אדם לפני הספר... לא יכנס אדם למרחץ (משנה ב).
הספר, בה"א, והוא יידוע כללי. ומטעם זה ניקדתי למרחץ, לבורסקי, בפתח. ג"ל להעיר על "אדם" שבמשנה זו, שלכאורה צ"ל "האדם". על דרך: איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם (אבות ב א) וכמה כיוצא בו. אלא שמצוי שם זה אף בלא ה"א בייחוד במשפטי שלילה, כבמשנתנו. אף שינויי נוסחאות מצינו בכמה משניות וראוי להעיר במקצתם; הם באים ללמד על כיוצא בהם:
כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה (אבות א ה). כך ד"ר וכי"פ, אבל לו: שהאדם, ויש נוסח': כל המרבה שיחה וכו'.
והו"ד את כל האדם לכף זכות (שם א ו). כך מ', פ', לו; ק': האדן¹⁰, אבל באבות עם פירוש רמב"ם, מהדורת בנעט: "את כל אדם".
איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם (שם ב ט). כך ד"ר פ' ורמב"ם (שם); לו: "אדם"; ק': "אדם" ובין השיטין ה"א.

איזוהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם (שם). כך נ', פ' ורמב"ם (שם); לו: אדם; ק': אדם ובין השיטין ה"א.

שאם יאמר האדם כך אני מקובל (עדיות א ו). בנוסח' ישנים: אדם.
ואין תופעה זו מיוחדת למשנה בלבד. ידוע: את הכבש אחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים (במד' כח, ד) וכמה פעמים במקרא "בלילה הוא" (ע' קונקורדנציה). אפשר שסמיכות ה"א לאות גרופית היא הגורמת, וכן בסמוך, במשנה י', ברוב הנוסח' הישנים: "חררה" במקום "החררה"¹¹.

9. ע"י נספחות, פסקה 1-3, נוספות עניין "של".

10. עניין גרופ' במקום מ"ם, בנוסחאות ירושלמיים מפורסם, ואין צורך להאריך.

11. ע"י מסכת אהלות, מהדורה מדעית של ד"ר אברהם גולדברג, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס וכו', ירושלים תשט"ו, עמ' 3, והערה, שם, עמ' 138: מספר יחיד של אהלות אינו אוהל אלא אָהֶל, קיצור מן הָאֶהֱל, בניין הפעיל, ונשמטה אות גרופית אחת.

עניין זה פרק מיוחד ראוי לו, ויש להאריך בפרטיו, ולא באתי אלא להעיר הערה לפי שעה¹².

8. מפסיקין לקרות קריאת שמע (משנה ב).

בדר: מפסיקין לק-ש; ק' וכי' לגינ': לקְרִית שמע; יר', מ' ות': לקרית שמע; פ': בְּקִרְיִית שמע; אף לו: בקרית שמע, בבי'ת¹³. "לקרות" שבמשנה זו, גרסת ספרי הדפוס, מיותרת, אלא שאין זה שיבוש שהיה הכרח לעקרו¹⁴.

באמת אָמְרוּ¹⁵ החזון וכו' (שם).

צורות כתיב וניקודים ישנים ופירושי מסורות שבע"פ לימדוני לנהוג בפועל, בענייני הפסק, ע"ד המקרא, גם בהפסק מועט (חומר למאמר גדול המחכה לכינוס ולעיבוד)^{15א}. לפיכך חייב הייתי, לכאורה, לנקד כאן אָמְרוּ, אלא שפועל "אמר", שבא אחריו, משפט אובייקט, א"א לו בלא השלמה, ואין כאן הפסק הגיוני. אף במקרא אין ההפסק חל במשפטי "אמר", אפילו טעמם אתנח: ויאָמְרוּ (אתנח) הכוונה יעשה את אחותנו (בראשית לב, לא). וענו ואמרו (אתנח) ידינו לא שפכה את הדם הזה (דברים כא, ז). ואצ"ל שבמשפטי "אמר" בלא אובייקט ניקדתי ע"ד ההפסק: באשתו אָמְרוּ ק"ו וכו' (אבות א, ה), באיזה בצק אָמְרוּ (כלים ט, א) באלו משקים אָמְרוּ (מכשירין ג, ב). אף ניקדתי: ועוד כלל אחר אָמְרוּ (שבת ז, ג; שביעית ז, ב ועוד).

9. ולא יפְלֶה את כליו (שם).

שאלני קורא, מפני מה לא ניקדתי יפְלֶה, בנין קל, ע"ד: אין פולין לאור הנר (שבת יב ע"א). אין פולין ברשות הרבים (שם). אף העירוני, שיש קוראים יפְלֶה, בניין הפעיל. ניקדתי יפְלֶה כמורגל בפי וכניקוד המשניות המנוקדות שלפניי, רובם ככולם; ק': יפְלֶא, באל"ף¹⁶. רק ד"ק: יפְלֶה, ואיני יודע אם מסורת היא, ושמא טעות דפוס.

בטקסטים בבליים (קהל II) באה"ל (עמ' 295), ובאה"ל (שם, שלוש פעמים), אה"ל (עמ' 307). ניקוד האל"ף בפתח הרי הוא במקום שווא, כנהוג בשיטת ניקוד זה, ואינו במקום קמץ, שכן אין בטקסטים הללו חילופי קמץ — פתח. ונתקיימה כאן הצורה הישנה שלאחרי נפילת הה"א של בניין הפעיל. מטעמים שבכללי תורת ההגה (הברה פתוחה דורשת תנועה גדולה) בא קמץ במקום הפתח, וזהו, כנראה (אם אין זה סתם טעות המנקד), הקמץ של באה"ל (שם 301).

ויש עוד דוגמאות לתופעה זו, ואכמ"ל.

12. יש להעיר בדרך כלל, שסוג ה"א הידיעה במשנה (אף במקרא) כלליו לא ניתנו להיכתב בדרך קצרה בעמודים מעטים; זהו עניין של ספר, ויש קשיים של יוצאים מן הכלל ושל כללים בתוך כללים ושל "אפשר כך ואפשר כך" (קשה ביותר למנקד!), וכמעט שא"א בלא סתירות, ואני ולבי יודעים, מה רבו יגיעותיי בניקוד בכ"ל. 13. פ' גם: "אין מפסיקין בתפילה", בבי'ת, אף לו: "בתפלה". כנראה עניין של חילופי ב — ל, עניין חשוב בלשון המשנה ובמקרא; ראוי לעיין מפורט (על חילופי ל — ב כבר נכתב הרבה).

14. ע"י הגהת גיליון בבלי שבת ט ע"א.

15. בנוסח 'ישנים לי' "אמר", לא כאן ולא במשניות אחרות (אפשטיין, מבוא לנרסח המשנה, 1263).

ויש לברר משמעות "באמת", ואולי בשעה אחרת.

15א. ע"י לקמן פסקה 24: "חשיכה". 16. גם יר' ולו: "יפלא".

לא נתתי דעתי להרבות בשאלות, כיצד קורין תיבה זו, שכן מצינו אף: המפלגה את כליו (ירושלמי שבת, פרק א', הלכה ג). אף עצם שימוש של בניין פיעל באחד מגווניו (כלל שמרובים פרטיו) מחייב בניין פיעל. הרציתי על כך, בקיצור ב'החנוך', שם, ומאחר שיש לתקן ולהוסיף, הריני גמנע מלהעתיק.

10. החון רואה היכן תינוקות קוראים (שם).

כך הוא בדפוס המושג: תינוקות בלא ה"א, אבל כל הנוסחאות הישנים, גם ד"ק: התינוקות, וכך תיקנתי. בתיקוני ה"א הידיעה הילכתי, בדרך כלל, אחרי ד"ר. ואף על פי, שתינוקות, בלא ה"א, ניתן להתיישב שלא בדוחק, שכן לשון רבים ממילא קרוב הוא לשם הסוג¹⁷, תיקנתי והוספתי ה"א, משום עקיבות לנהוג כמו ד"ר. אף נראה לי להשוות התינוקות ל'החון' שבאותה הפסקה, שניהם בה"א. הנחתי את הדחוק, ותפסתי הברי של כל אותם הנוסח' שנזכרו למעלה, שכן הללו הרי קדמו לנוסח' הדפוסים שבידינו.

11. אין שורין דיו וסמנים וכרשינים אלא כדי שישורו מבעוד יום משנה ה).

צורת שישורו הרי היא כאילו מגזרת עז ולכאורה צ"ל שישורו. נראה, שצורה זו באה כאן ע"ד זיווג מלים לשורין, שורין – שישורו, שניהם בחולם. וכן לקמן: אין צולין בשר... אלא כדי שיצולו מבעוד יום (משנה י).

אלא כדי שיהיילו מבעוד יום (שם).

ניקדתי את הה"א בחטף פתח, כמקובל בפינו, כדי להבדיל בינו ובין: וילכו אחרי ההבל ויהפלו (ירמ' ב ה). דומה לכך: ויחבש את חמורו (בראשית כב, ז), אבל לחבישת מכה ויחבש (איוב ה, יח).

אין נותנין עורות לעפדן (משנה ח).

הביית של לעבדן בדגש, על דרך קריאת אשכנזים וספרדים. התימנים קורין בבית רפה, וכן דרכם בכל השמות של משקל זה (אפילו: דבדבן, בית רפה)¹⁸ וצריך עיון. שהיו נותנין פלי לכן לכובס נכרי (משנה ט).

יש מנקדים פלי (הכ"ף בסגול), ויש מנקדים את הכ"ף בשווא, אבל נכון הוא ניקוד פ: פלי, נסמך של לשון רבים, שאין נופל כאן לשון יחיד. לכן כמו לזבן; עיין תענית ד, ח: בכלי לבן שאולים, וכן: בגדי לבן (יומא ג, ו; ז, ד).

12. אין נותנין פת לתנור עם חשיכה ולא חררה על גבי גחלים (משנה י).

תיקנתי: את הפת עפי' הנוסח' הישנים וכן בבלי שבת כ"א; לו ע"ב. וכמו שמצינו, אף בדפוסים שלנו: ולא את הצמר ליורה אלא כדי שיקלוט העין (משנה ו); וכן: משלשלין את הפסח, ומאחזין את האור (משנה יא); וכן: עד שיתן את האפר (פרק ג, משנה א). אף תיקנתי: הגחלים עפי' ק, לו, לניב

17. עי' גזניס-קויטש, מהד' 28, עמ' 426.

18. שמעתי מפי הרב חיים חובארה.

ות' (עין למעלה לעניין 'תינוקות' – התינוקות' משנה ג). אף ניסחתי, עפ"י מ: את החררה. בשאר הנוסח' הישנים חררה, בלא ה"א, שמא בגלל האות הגרונית (עין למעלה לעניין 'אדם' – האדם', משנה ב). חוסר ה"א גרר אחריו חוסר 'את'. קשה היה בעיני להניח תיבה זו כמות שהיא, בלא ה"א, בין הצורות: את הפת, הנחלים. לצורת 'חררה' עלינו לבקש טעם, אבל 'החררה' בה"א, הרי כשרה היא לכתחילה. לפיכך החלטתי, אחרי פקפוקים רבים, להשוות את המידות וכולן בה"א.

13. כדי שתאחו האור ברובן (משנה יא).

'אור' לשון זכר ובנוסח' ישנים: שיצת האור; אף ביומא ו, זובזבחים יב, ו: שיצת האור¹⁹; תפסתי תיקן מועט: שיאחו. בפתחמן כל שהוא (שם). 'פתחמן' לשון רבים ותיקנתי: 'כל שהן', עפ"י הנוסח' הישנים. העירני אחד מדידי, שנכון הוא לשון הדפ' 'כל שהוא', שמוסב הוא על האור, וכן: 'דיו שמאחו' בהם מעט אש' (אלבק בפירושו). אבל אי אפשר לשבש את כל הנוסח' הישנים (ק, פ, לו, מ, ת, לנין, ד"ר ויר'), שכולם גורסים 'כל שהן'. והרי כאן קונטרס קציה על דרך: קשת גבורים חתים (ש"א ב, ד), שהנשוא בא עפ"י השם הסמוך לו, וכן: נגע צרעת כי תהיה באדם (ויקרא יג, ט), עיני גבהות אדם שפל (ישעי' ב, יא) והרבה כיצא בהם²⁰.

פרק ב

14. בָּמָה מדליקין ובָּמָה אין מדליקין (משנה א). פרק זה נוהגין, כידוע לאומרו בתפילת ליל שבת, והקריאה המקובלת הרי היא ובָּמָה, כלומר בסגול, שלא כדרך ניקוד המקרא לפני אלף, כגון: בָּמָה אדע (בראשית טו, ח). אף מנוקד כך בסידורי ספרדים ואשכנזים (שלא נגעה בהם ידם של מדקדקים) ובתכלאל ירושלים, דף קג, ובתכלאל שיבת ציון, עמ' קה, וכן בסידור וויניציאה ש"ט. אף במשניות מנוקדות, אמ"ד וכו': ובָּמָה. נמצא שמסורת שבע"פ היא שלא עפ"י המקרא.

כתבי יד של משניות מנוקדות מעידים על קיבוצים שהיו קוראים בָּמָה, ובָּמָה, בקמץ, אף לפני אותיות שאינן גרוניות. כ"ק: בָּמָה מדליקין ובָּמָה אין מדליקין, בָּמָה טומנין ובָּמָה אין טומנין (שבת ד, א) וכן שבת פ"ה, מ"א; פ"ו, מ"א. אף חולין פ"ו, מ"ז: בָּמָה מכסים ובָּמָה אין מכסים. אף במשניות אחרות כך ואכמ"ל. כ"פ²¹ נוהג כאן כמו ק'. אף כ"י לנין' כך. מצד אחר יש ניקודים ישנים: בָּמָה. . . ובָּמָה. כך בסידורי פראג רע"ט ורפ"ז²². אף ד"ק, שאינו אדוק בדקדוק, מנקד במשניות הנ"ל 'ובָּמָה' לפני אלף, וכן מנוקד בדפ' ההוא: ובָּמָה אינה יוצאה (פ"ה, מ"ג) ועוד.

15. ניקוד ובָּמָה היה, כנראה, שגור הרבה; ע"י מלאכת שלמה בפרק זה: וראיתי

19. כ"מ: 'שתאחו', ובין השיטין: 'שיצית'.

20. גזוניוס-קייטש, עמ' 489.

21. ע"י למעלה הערה 7א.

22. י' בר, סידור עבודת ישראל, עמ' 192: 'ובָּמָה בכ"י ובסידור רפ"ז וכצ"ל'.

מדקדקין ששונין במה מדליקין המ"ם בנקודת סגול ובמה אין מדליקין המ"ם בנקודת הקמץ וכן במה טומנין ובמה אין טומנין, אבל במה אשה יוצאה ובמה אינה יוצאה שניהם גורסין אותן בקמץ". דייק חכם זה וכתב "מדקדקין", ולא "יש קוראין". אפשר שב"תיקוני שבת", שהיו לומדים בשעות של מנוחת קדושת שבת ונתינת דעת יתירה, היו יודעי מקרא מעוררים ספקות וויכוחים בתיבה "ובמה", וקבעוה במקומות רבים כבמקרא, ומכאן אף במשניות אחרות (ד"ק מנקד אף בחולין פ"ו, מ"ז: ובמה אין מכסין).

הרי שאף לניקוד ובמה מסורת ישנה. ואין צריך לומר, שבסידורים מהדורות מדקדקים מנוקד ובמה; כך סידור בית תפלה לר"ז הענא²³, סידור בית אל לר' יעקב עמדין, עבודת ישראל של פ"ר (ע"י הערה 22), אוצר התפלות לרא"ל גורדון וכיוצא בהם.

16. ולא בַּפֶּלֶף (שם).

תיבה זו נמצאת עוד כמה פעמים בדברי חז"ל. כלאים פ"ט, מ"ב: והכלך; ספרא, געים פרק יג, א: והכלך²⁴. תוספתא כלים ב"ב ה, יא (דפ') וויניציאה שנת רפ"ב; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 595): והכולך²⁵; מנחות לט, ע"ב: והכלך.

לשם ברור ניקודה של תיבה זו יש להעיר, שבארמית נמצאות צורות: כולכא, כלכא. ירושלמי כלאים פ"ט ה"ב (דף לב רע"ג): כלכא, אבל בפירוש ר"ש משנן לזרעים: כולכא, וכן מהר"י בן מלכי צדק וכן בירושלמי כ"י רומי (הערה בירושלמי מהדורת לונץ). בכ"י סיריליו: כלכא (הערת הג"ל). ירושלמי שבת פ"ב ה"א (ד' רע"ג): כולכא, וכן בבלי שבת כ ע"ב²⁶.

פרנקל²⁷ דוב גייגר²⁸: בפרסית חדשה kurg, kulk.

ל"כולכא" מקבילה, כנראה, הצורה "כולך" שבספרא כ"י רומי ושבתוספתא. ל"כלכא" אפשר להקביל, כמבואר בסמוך, ניקורי: פֶּלֶף, פֶּלֶף, פֶּלֶף (< פֶּלֶף)²⁹. בתכלאל, בשתי המהדורות: בַּפֶּלֶף (כ"ף דגושה). אף ביאליק ניקד בכלאים, שם: וְהַפֶּלֶף. ושם נמצאים עוד קיבוצים הקוראים כך (ע"י הערה 30).

פורת שם, מביא מכלאים²⁹: והכלך; לנין בשבת: בכלך. אף ד"ק, בכלאים ובשבת: כֶּלֶךְ³⁰.

23. שערי תפלה לרז"ה, יעסניץ שנת ת"פ, סי' קצ"ד: יש לנקד ובמה.

24. ת"כ רומי, עמ' ר"פ (פורת, עמ' 122) והכלך^ק. אפשר שניקוד זה הוא עפ"י "כולך" שבתוספתא

ו"כולכא" שבארמית, כמובא לקמן בסמוך.

25. אפשר פולף, בככ"י רומי הג"ל, ושם פולף.

26. גם כ"י מינכן, בגליון: כולכא.

27. Die aram. Lehnwörter, עמ' 40 ועוד.

28. תוספות הערוך לקרויס, עמ' רכב.

29. השווה, דרך משל: גברא – גָּבַר, גָּבַר; בשרא – בֶּשֶׂר. 29א. בטעות "ערלה" במקום "כלאים".

30. זמטר, סדר זרעים מתורגם ומפורש (גרמנית) ניקד בכלאים והפֶּלֶף, בשבת בַּכֶּלֶךְ. ידידי ד"ר שאול

אש שמע מפ"י הרב ד"ר שמחה במברגר ז"ל: בַּכֶּלֶךְ גם בַּכֶּלֶךְ.

ד-מ וכהן בשתי המשניות: כָּלָךְ. אמ-ד בכלאים כָּלָךְ ובשבת כָּלָךְ. במחזור כל השנה כפי מנהג איטאליאני... מבוא שד-ל, ליוורנו תרטיז, דף לד: בכָּלָךְ וכן בסידור ליוורנו תרכ"ה. מפי ספרדים שמעתי: והכָּלָךְ, הכיף בתנועת a (קמץ-פתח) והלמ-ד רפה. חכם ספרדי אחד הטעים בפירוש: כָּלָךְ, בקמץ. אף ראיתי כמה סידורים של הוגי קמץ-פתח: בכָּלָךְ (הלמ-ד רפה)³¹.

17. אשכנזים הוגים בכ"ף פתוחה (ואין צריך לומר שאינם מדגישים הלמ-ד) כספ-רדים, והוא על דרך קריאתם דם, יד, בָּתִּים, כָּלָל ופֶּרֶט, סתם והרבה כיוצא בהם³². אמנם מצוי בנוסח אשכנזים ניקוד בכָּלָךְ, בלמ-ד דגושה; כגון סידור רע"ט וסידור רפ"ז וסידור ש"ט (הלמ-ד פתוחה) וכך מנוקד במילונים של לוי ויסטורוב ובערוך השלם וכן בכמה סידורים (עבודת ישראל, אוצר התפלות ועוד), אלא שאף ניקוד כָּלָךְ נמצא בהם; כגון סידור בית אל לר"י עמדין; פין, אוצר לשון המקרא והמשנה, וכן מנוקד בסדר זרעים עם מלא הכף נחת וכו' מפורש יידיש³³. ברור שניקוד כָּלָךְ, בדגש, אף כאן (כמו שהערתי הערה 31) של מדקדקים הוא: פתח דורש דגש.

כָּלָךְ, דגוש, מנקדים אף ק' ופ'³⁴. אם לא נגיה, שגם שם ניקוד "מדוקדק" הוא של אותם המנקדים, הרי נראה דגש זה כמות הדגש של גמלים, קטנים, וכו', כלומר הלמ-ד, אחת האותיות השוטפות, מאליה "נדגשת". ע"י קניג, Lehrgebäude I עמ' 54-59: "מכנה אני הכפלה כזאת: גמלים וכו' בלתי אורגאנית, בניגוד להכפלה אורגאנית [רבים, עמים וכו']". ע"י גם הניל II, עמ' 74.

כשבאתי לנקד, הכרעתי (כמעט שאפשר להוסיף: כמובן מעצמו) כָּלָךְ. כָּלָךְ - איני יודע לו מסורת שלא בדרך רמז³⁵. כָּלָךְ הגוי בפי מיעוט קטן. כָּלָךְ - הדגש עניין של כתיב ואינו מציאות גמורה; האמור למעלה לגבי ק' ופ' אין כוחו יפה להכריע נגד מציאות שבכתב ושבע"פ: ניקודים של כָּלָךְ והגייה רפויה של הלמ-ד אף בניקוד כָּלָךְ.

דומה לתיבה זו לניקודיה השונים: והרמך (כלאים ח, ה). ק': והָרֶמֶךְ; פ' ודֶמֶךְ; והָרֶמֶךְ; אמ-ד, ד-ו, כהן וד-מ: והָרֶמֶךְ; תימנים: והָרֶמֶךְ. ל-רמך ודאי זיקה ל-בני

31. אף ראיתי סידורים ובהם כָּלָךְ, בדגש. ידוע שספרי תנ"ך מודפסים וכן סידורים וכו', אף של הוגי קמץ-פתח, מדוקדקים הם. והרי כלל מפורסם הוא: אחרי תנועה קטנה בא דגש חזק. לפיכך פשוט הוא, שסידורים דייקנים הטילו דגש בלמ-ד. קשה לחזור אחרי כמות מרובה ביותר של סידורים לשם בדיקת פרט זה. על כגון זה ראוי לומר: יצא שכר הדיוק בהפסד הזמן.

32. ע"י ענייני לשון, קונטרס ערוך וכו', תש"ב, עמ' 16 ואילך: יתרון לאדם בתלמוד לשון עברי לבן זאב, וילנא תלמיד, עמ' 24.

33. "והעתקה בלשון העברי (!) שהעתיק ר' לוי" וכו' טשרנוביץ, שנת תבר"ך.

34. על הניקוד "הספרדי" של פ' ע"י למעלה, הערה 7א. בעניינינו: וְכָלָךְ (כלאים), כָּלָךְ (שבת).

35. ע"י למעלה, הערה 30, ניקוד זמטר.

הַרְמָכִים (אסתר ח, י) ואכמל ולעיין בבירור דעות שנאמרו בעניין זה. ניקדתי כמו ביאליק: וְהָרָמָן.

18. דגש בלתי אורגאני כמות הנל נמצא בתרגום אונק' ב-חולק-³⁶. צורה זו נמצאת בת"א שלושים וארבע פעמים³⁷, ביחיד וברבים ובנסיות. במהדורת שפרבר תמיד חולק וכו' (במהדורה זו אין סימני דיגשא וקיפא); בתאג של התימנים הלמד-תמיד רפה. בדפ' וויניצאה רע"ח³⁸ שש פעמים הלמד דגושה³⁹, ובמהדורת ברלינר (סביוניטה) רובן ככולן דגושות (בוודאי טעות מעתיקים)^{39א}.

דלמן לא דק כאן: בדקדוק הארמית הביא, עמ' 156, חולק, אבל במילון לא הביא אלא חולק (דברים יב, כז).

19. עפ"י האמור למעלה, פסקה 3, כל השמות הללו ראוי לידעם (לנקד את הבית ניקוד ה"א הידיעה), וכך עשיתי. בניקוד יידועים ובלתי יידועים לא יכולתי לסמוך לא על ספרי דפוס וכ"י ולא על מסורות שבע"פ. והרי פרק זה דוגמה לכך. בסידורים אשכנזיים וספרדיים שעיינתי, כולם או רובם ככולם, בשווא. התכלאל (שתי המהדורות) אינו מיידע אלא בַּעֲטֹרֶן, בַּנֶּפֶט. ד"ק מיידע את רובם (הוציא מן הכלל: בַּזֹּפֶת, בַּשְּׁעוּה, בַּאֲלִיה). בשאר המשניות המנוקות כולם בשווא. ק: בַּשְּׁעוּה, בַּאֲלִיה והשאר בניקוד היידוע. פ' אינו מוציא מכלל היידוע אלא בַּשְּׁעוּה בלבד.

אם כן, מפני מה מנוקד אף במהדורותנו: בַּזֹּפֶת, בַּשְּׁעוּה, בַּאֲלִיה, בַּחֲלָב? על שאלה זו שמא ישיב הסדר. איני יחיד בעיני טעויות הדפוס, והדברים עתיקים, אלא שנראה שכאן נתכוון מי שהוא ל"תקן".

20. לא ימלא אדם את הקערה שמן (משנה ד).

במשנה שבבבלי: לא ימלא אדם קערה של שמן, וכן במשנה דפוס חורב, ובוודאי אף בדפוסים אחרים של המשנה, גרסה פגומה. כ"מ וכ"ת: לא ימלא אדם קערה שמן, כלומר בנוסחאות הללו אין ה"א הידיעה, וממילא נעדרה אף "את". בשאר הנוסח' הישנים – פ', לו ויר' – "את הקערה שמן". במקצתם ליתא "אדם" ובכ"ק "את" בין השיטין.

הערתי על כך, מפני שדוגמה היא למה שנאמר למעלה, סוף פסקה 2, שאין ספרי הדפוס של המשנה שווים זה לזה בכל הפרטים. ע"י גם בנספחות, פסקה 2, לעניין לטאה, הלטאה.

36. חֲלָק (דניאל ד' יב. כ; עזרא ד, טז). אף בחלקים אחרים של תרגום המקרא החי' בחטף פתח; ע"י דלמן, מלון ערך זה. בת"א דפ' ווינ' רע"ח: חֲלָק, חֲלָק, חֲלָק (חילוף פתח – קמץ ע"ד ניקודים ספרדיים).

37. מאחר שאין הערתי כאן לגופה של צורת חולק-חלק, ולא באה אלא בדרך גלגול, דמיון מה ל"כלך", לא בדקתי בפרטיות אלא בת"א. נסתייעתי בקונקורדנציה של הרב קוסובסקי.

38. הטיפס שלפני חסר עד פרשת וארא, ואין שם "חלק" אלא ג"פ.

39. ויקרא י, יב; דברים י, יח; א. ח; כא, יז; לב, ט.

39א. בקטעי תרגום א"י (קאהלי II MdW) חולק (ראש עמ' 22), חֲלָק (סוף עמ' 21). חֲלָק זה במקום חֲלָק?

ע"י גינזברג, תרביץ שנה ה, עמ' 382, 4 לעניין חולם-שורק שבקטעים הללו.

21. מפני שהוא עושה פחם (משנה ה).

ניקדתי כמקובל בסידורים ובמשניות מנוקדות (פרט לכ"פ) ובכ"ת עושה, ה"א מפיק. בשינויי נוסח' שבגיליון דפ' ווילנא נ"א העיר: 'בד"נ ובמשב"ב (ובמשנה שבבבלי) בקצת דפ' שהיא עושה פחם, והכוונה שהפתילה נעשית פחם. אך מהגמ' (שבת לא ע"ב) מוכח שצ"ל שהוא, דקאמר רבא דיקא נמי דקתני שהוא עושה ול"ק (ולא קתני) מפני שנעשית. ועי' מלאכת שלמה משנה זו.

"היא עושה" שהביא מן המשנה שבבבלי נמצאת אף בגמרא דפ' ויניציאה וברשי שם. אף פ' ולו: "שהיא". ק': "שהוא עושה" (מפיק), אבל הו"ו תיקון ברור מאוד; סופר כה"י כתב היא, ואחד הלומדים הגיה.

לכאורה תמוה הצד הלשוני בגרסת "היא עושה" כאילו המשנה אומרת שהפתילה עושה פחם. אלא שאפשר לפרש שלא לנגוע בדברי הגמרא, והם במקומם עומדים. מצינו "עשה" בדברי חז"ל, והוא פועל הוויה = נעשה, ויש בזה חילופי נוסחאות. כתובות ט, ו: נעשית אפיטרופא (פעמיים). כך גם ד"ר וכ"פ; מ': נעשה, נעשי'; כ"ק פעמיים: עשת, לו ויר' פעמיים: עשה.

חולין יא, ב: משקל חמש סלעים ביהודה שהן עשר סלעים בגליל. כך בנוסח' שלפניי, אבל ק': שהן עושין עשר סלעים ואין זו תוספת בדויה, אלא "עושין" – נעשין.

בכורות ב, ב: כל הקדשים שקדם מום קבוע להקדשן... ואין עושין תמורה. לו: אינן עושין תמורה; ק': ואינן וכו'. מכאן ש"קדשים" נושא המשפט, לפיכך נראה ש"עושין" – נעשין.

שם ב, ג: כל שקדם הקדשן... ועושין תמורה. אף כאן "עושין" כנ"ל. ספרא כ"ר, עמ' כפ⁴¹: "מלמד ש'עשה' משה סגן לאהרן הוא היה מפשטיו והוא היה מלבישו וכשם ש'עשה' לו סגן בחייו כך נ'עשה' לו סגן במיתתו וכו'. ודאי שלא טעה המעתיק טעות גסה לכתוב פעמיים קל במקום נפעל. בספרא דפ' ויג' בכולם נפעל, תיקון אחרונים.

פיוטי יניי, מהדורת זולאי, עמ' נד, שורה לב: רימת [תמר] "עשתה" (קידשה) [קדישה] – נעשתה, עשתה את עצמה.

22. בשעת לידתן (משנה ו).

אשכנזים⁴² קורין לידתן, וכן מנוקד בסידורים⁴². ניקודים ישנים ויוכוחים מעידים אף על קריאת לידתן. כך סידור רע"ט ורפ"ז⁴³ וסידור בית תפלה לר"ז⁴⁴ (בלא

40. תיבה זו מנוקדת שם. 41. צו, פרשה וידבר ה' אל משה קח את אהרן (דפ' ויניציאה ש"ו, עמ' פו).

42. בלא ה"א הידיעה; שמה יש בהם קוראים בחירק.

43. כגון בסידור של ר"ח וכן במחזור לר"ה של הנ"ל, בסידור עבודת ישראל ובאוצר התפלות.

44. עי' סידור עבודת ישראל: "ובסידור רפ"ז נקוד לידתן". בר מגדק שם לידתן, כנ"ל.

44. יעסגנין, שנת ח"ט.

הערה, סימן לקריאת קבלה ולא של תיקון). אף בסידור בית אל לר"י עמדין לְדָתָן. ר"י סטנב⁴⁵ כותב: "ומלת לדתן הלמד בחירק והדלת בשוא כי הוא מהנפרד לְדָת (צפני' ב) והרמ"פ⁴⁶ בסי' ק"ז צידד לומר לְדָתָן בצירי הלמד מהנפרד וכח אין ללדה (מ"ב יט) ואין הנדון דומה לראיה" וכו', רמז למציאות לְדָתָן שבא לדחותה, וכך היא, לְדָתָן, בסידור ד"ו ש"ט. אין זה מענייני לחזר אחרי כל מיני סידורים ומחזורים לקבוע תחומים וגולגלי השפעות.

תימנים קורין לְדָתָן. כך בשני התכלאלים. דמתי (שבטיאל)⁴⁷: "לְדָה"⁴⁸ (בחירק), לְ(י)דָתָן.

נמצא עוד, מלבד במשנתנו: "ולידתו" (יבמ' יא, ב) ולידתה (כתוב' ד, ג-פעמיים). ד"ק, אמ"ד⁴⁹ בשבת ובמשניות הנ"ל: לְדָתָן, ולידתו, ולידתה. ד"מ בשבת לְדָתָן⁵⁰. בשאר המשניות לְדָתָן. מלאכת שלמה בשבת בשם ר' יהוסף: לידתן הלמד בצירי והדלית בקמץ, ולו בעצמו נראה לְדָתָן⁵¹. במחזור כפי מנהג איטליאני... ליורנו תרט"ז: לְדָתָן, וכן במחזור ליורנו תרץ. בסידורים מהדורת צאלח ח"ר יעקב מנצור (מעדת הבבלים): לְדָתָן. מפי חכם מעדת הבבלים שמעתי בפירוש לְדָתָן (ואין זה מוציא את זה). בדקתי בסידורים מדפוסים שונים של עדות המזרח ומצאתי לְדָתָן. באחד מצאתי לְדָתָן. שאלתי על כך, והשיב לי חכם אחד: אלו ואלו דברי אלקים חיים. אף כאן לא נראה לי לחזר הרבה אחרי בירורים נוספים.

23. לשתי הדעות מציאות, אלא שֶלִידָתָן, מלבד זיקתה לצורת לְדָה הרי היא מקוימת בניקודים ישנים ביותר. בתו"כ רומי, עמ' רמג, ג' פעמים לידתה, וכן שם עמ' שלג⁵². כ"פ, בכל המשניות הנ"ל, מנוקד ע"ד לְדָה; כ"ק בשבת לידָתָן, אבל ביבמ' ובכת' ולידתו ולידתה⁵³.

ח"ל רד"ק⁵⁴ בלְדָה נהגו מנהג צָאָה לקיים הצירי לְדָתָן, לְדָתָן-וכו'. "לידה" הרי היא קיצור של יְלָדָה, כמו דָעָה, עָצָה, שָנָה. משקל זה רובי פרטיו אינם משנים את הצירי בנוטייה; כגון עֲרַמַת חטים (שה"ש ז, ג), תֶּאֱנָתִי (יואל א, ז) וכיוצא בהם, אפילו: לפליטת ישראל (ישע"י ד, ב – צירי מלא). אף לְדָה כך. ועי' רד"ק. שם: "ויתכ ססמיכות דָעָה דַעַת ע"י הפועל בצירי ומלרע כמו צָאָה צָאָת"⁵⁵.

45. ויעתר יצחק, ברלין תקמ"ד, סי' רצא.

46. איני יודע למי התכוון. 47. שבות תימן, עמ' 120.

48. ניקודים ישנים במשנה: לִידָה, לִידות; לְיָדָה, לִידות.

49. וכן ד"ו הנגדר אחרי אמ"ד.

50. עי' לקמן, הערה 53.

51. ביבמ' ובכת' לא העיר כלום.

52. עי' פורת, עמ' 94 (מראה מקום 122a – טעות).

53. חוסר עקיבות בניקודים ישנים הרי הוא עניין לעיון, ויש להיזהר מפתרון קל: "שני נקדנים או יותר".

וביחוד אין פתרון כזה חל על כ"ק. בכ"פ לא הקפדתי לציין שינויים קלים בניקוד הלמד של "לידתו" וכו'.

54. מכלול, מהדורת ריטנברג, קסח ע"ב. 55. והאומר: יְעוֹתִי, יְעוֹתִי אינו משתבש.

אף שנה נמצא במיכות: לא שינת קבע ולא שינת עראי (תענית כ"ב), כשינת הסוס (רש"י, ע"ג ע"ב)⁵⁶. אין זו צורה פסולה, אלא שכבר נמצא: וייקץ יעקב משנתו (פרשת ויצא), ע"ד עצת, נבלת (ירמ' ז, לג), לבנה – מלְבָנֶיכֶם (שמות ה, יט).

24. ספק חשיכה ספק לא חשיכה (ח,ז).

בדפ' ווילנא שלפניי: ספק אין חשיכה, וכן גרסת כ"ת ותכלאל ירושלים⁵⁷. בכ"מ ובסידורים שראיתי: אינה. יר', ד"ר ובמשנה שבבבלי: אינו. ק', פ', לו: לא; בפסיקה שבירושלמי, ריש פרק במה טומנין: 'תמן תנינן ספק חשיכה ספק לא חשיכה'⁵⁸. מה טעם אותם השינויים במשנתנו? ודאי גרמה צורת 'חשיכה' בירד, שהיא לכאורה צורת שם עצם, ומלת השלילה 'אין' העשויה יותר לשם עצם דחתה את חברתה 'לא'. אביא שתי משניות שהן מעין 'סיוע' לדחייה זו: ספק הביא שתי שערות ספק לא הביא (ירמ' ז, ב), ספק נגע ספק לא נגע (עדויות ב, ז)⁵⁹.

לגרסת 'אינה' כותב בר, סידור עבודת ישראל: 'שעה שהיא ספק יום ספק לילה'. הערה דחוקה ושלא לצורך, מפני שהירד שב'חשיכה' אינה רמז לש'ע דווקא. כאן, ובמשניות אחרות, הרי 'חשיכה' פועל עבר צרוי, בהפסק ושללא בהפסק; כלומר הגיע זמן חשיכה⁶⁰. הרבה צורות הפסק בפעלים, אף שלא בסוף המשפט, נתקיימו במשנה ובחלקי ספרות אחרים, בייחוד בנוסח' ישנים⁶¹. ולא במשנה זו בלבד נמצא 'חשיכה' בלשון עבר. אביא מקצתם:

משחשיכה⁶² הרי זה עירוב (עירובין ג, ד), עד שחשיכה עד שלא חשיכה (שם ד, ב), מי שישן ולא ידע עד⁶³ שחשיכה (שם ד, ה), נמצא מהלך ביום משחשיכה (שם ד, ז), חשיכה⁶⁴ מוצאי שבת (דמאי ד, א), ספק מבעוד יום נטמא ספק משחשיכה (שם ד, ז), נטמא, ספק מבעוד יום נתקנו ספק משחשיכה נתקנו (תוספתא, עירובין ג, טז), או שחשיכה לילי שבת (תוספתא אהילות יד, א).

56. כך בדפוסים אחרונים, שאינם מרבים בכתוב מלא בצורות מעין זו.

57. תכלאל שיבת ציון 'ספק לא (וי"ג אין) חשכה'. בשני התכלאלים ספק, בשווא.

58. דומה למשנתנו בתוספתא: המביא טטאור ושחטה ספק נזרק הדם ספק לא נזרק הדם... ספק חשיכה ספק לא חשיכה (כריתות ב, ז).

59. הקונקורדנציה של הרב קוטובסקי, שאני מסתייע בה, בהכרת טובה מרובה, פתוחה לכול, והמעין בה ימצא עוד דוגמאות כאלו.

60. והעיר הרב קוטובסקי בקונק' לתוספתא, ערך חשכה – חשיכה: 'כלומר היה חשיכה'.

61. עי' למעלה, פסקה 8, ד"ה 'באמת אמרו'.

62. ק': משחשיכה, בחטף, וצ"ל בקמץ כבשאר המשניות המובאות כאן, שנתקדו בק' בקמץ. הכתיב בכל המובאות כאן – בירד, אף בדפ' ווילנא.

63. 'עד' בנסח' ישנים.

64. כך כ"ק. בדפ' ווילנא אין יו"ד; ד"ק: חשיכה, אבל אמ"ד, ד"מ וכהן: חשקה, כלומר הבינו כאן צורת פועל, אף ביאליק: חשקה.

25. בניקוד הבבלי: חֲשִׁיכָה⁶⁵ (דמאי ד, א); וכן: לא הספיקו לומר מקודש עד שחֲשִׁיכָה (תויכ כ"ר, עמ' תמ"ג).

אף בעתיד קל נמצא 'חשך' כנ"ל: ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל עד שחשך (פסח י, א), אינו אסור אלא עד שחשך (גדר' ח, א).

לפיכך ברור שגרסאות 'אין', 'אינו', 'אינה' שבמשנתנו תיקוני טעות הן, וראוי להחזיר את הגרסה העיקרית שבנוסחאות הישנים למקומה. אלא שאף ק' ופ' טעו וניקדו, בשניהם, חֲשִׁיכָה בחטף.

בטקסטים בבליים אף שם עצם מנוקד חֲשִׁיכָה: אין נותנין את הפת לתנור עם חֲשִׁיכָה (שבת א, י), משלשלין את הפסח לתנור עד חֲשִׁיכָה (שם א, יא)⁶⁶, עם חֲשִׁיכָה (גדר' י, א)⁶⁷. אף בתכאלים: שלושה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חֲשִׁיכָה (שבת ב, ז). ניקוד זה של הטקסטים הבבליים ושל התכאלים נראה, שאינו סתם טעויות נקדנים, וראוי לעיין בו.

נספחות

יידוע אחרי-של-

1. לטוף פסקה 6. בסוף שנת תשי"ח – תחילת תשי"ט פלפלו בעיתונים בשמות מיוחדים אחרי-של-: של הקב"ה, של הלטאה וכו'. דרך פלפולם, בשטחיות וללא בדיקת הטקסטים, אף בכל שהיא, מנעני מלהצטרף אליהם. כאן מקום לבירורים, תוספת לפרק שאני עומד בו במאמר זה.

במבוא לשיטת הניקוד, עמ' כו, הערה 51¹ הערתי על צורות כאלה. בסנהד' ד, ה: 'ולחגיד גדולתו של הקב"ה, חיברתי 'שלהקב"ה'. בנוסח' ישנים כאן: 'שלמלך מלכי המלכים הקב"ה', אבל אין זה שיבוש בספרי הדפוס ולא שינוי; נמצא גם בנוסח' ישנים: 'שלהקב"ה, כתיב בלתי מפוקפק. שם זה, הקב"ה, נעשה שגור הרבה בלשון בצרוף ה"א, אף אחרי למ"ד: וכי מה איכפת לו להקב"ה וכו' (בראשית רבה, תיאודור, עמ' 425), בדעתו שלהקב"ה (שם, עמ' 446), מאמרו שלהקב"ה (שם, עמ' 447). אף במקרא כמה וכמה ה"א הידיעה אחרי בכ"ל² ולא ראיתי את עצמי רשאי למחוק את הה"א³. אף בדמאי ה, גובזבחים י, ו בספרי הדפוס: 'ושל היום' (בכתבי יד 'ושליום'). המדפיסים הפרידו, אבל הוסיפו ה"א. נמנעתי מלמחוק את הה"א, כמו ב'שלהקב"ה, אם כי במנחות ט, ד: 'של יום', בלא ה"א, וחיברתי שם 'שליום'.

65. פורת, עמ' 140. 66. כ"י לגיז'. 67. קאהלי HUCA II, עמ' 292.

1. עפ"י מהדורת 'דבר', ששינוי בה כאן.

2. כגון: בהשמים (תהלים לו, ו), בהדרך (נחמ' ט, יט), ולהלחם (כתיב ש"ב טז, ב), להחומה (נחמ' יב, לח), כהחכם (קהלת ח, א), ועוד כיוצא באלו; עיין קניג Lehrgebäude II, 274, 278, 286.

3. א' דרור, לשוננו לעם, ניסן-אייר תשי"ט, עמ' 166: 'לא נהיר לי על סמך מה הכריע ילון כמו שהכריע'.

2. באהלות א, ו כ"ק: "שלהטלאה" (טעות הכותב במקום "שלהטלאה")⁴. אף בספרי דפוס (ביניהם נ'): "של הלטאה". הה"א אינה ליידוע אלא כמו בפסחים פח ע"ב: פעם אחת נמצאת הלטאה בבית המטבחים⁵, בארמית "הלטאתא"⁶. בחולין ט, ב: ועור האנקה והכח והלטאה והחומט, ר' יהודה אומר הלטאה כחולדה. ברור שתפסה כאן המשנה לשון ויקרא יא, ל; בכ"ק הלמד דגושה כדין אות אחרי ה"א הידיעה. באהלות, שם, כ"פ: שללטאה, בלא ה"א וכן בכ"י שלי (תמני) לסדר טהרות. אף בכמה ספרי דפוס, ובתוכם דפ' ווילנא נ"א: "של לטאה". נראה, שמקצת נוסח' תפסו צורת "לטאה" שבמקרא ומקצתם תפסו לשון "הלטאה" (הלטאתא)⁷. לא שיניתי מדפוס ווילנא שלפני, אלא שחיברתי "שללטאה"⁸.

3. בכלים כט, ז: יד בן הפטיש חמשה ושל הפטיש ששה. כך אף ד"ר. ברור שטעות מעתיקים כאן, שגנררה עינם אל "הפטיש" הראשון. מה הוא בה"א, אף השני בה"א. כ"ק: "יד בן פטיש ששה". הסופר דלג על מה שבאמצע, ויד מאוחרת "תיקנה" בגיליון "ששה והפטיש". בכ"פ "ושלפטיש" וכן בכ"י שלי. מודה אני שטעיתי, מתוך שגרה, ולא שיניתי מנוסח הדפ' שלפני. קשה היה לתקן בהגהות, שכן "של" בסוף השורה ו"הפטיש" בתחילת השורה; תיקן כזה היה דורש סידור כמה שורות מחדש, והיה חשש שאגב כך יפלו בהן שיבושים אחרים. אעפ"כ ביקשתי, שיתקנו במהדורת "דבר" ולא נעשה הדבר, לא בתיקון זה ולא בתיקונים אחרים שהצעתי⁹.

ש מ א

(אגב "שמא ישכח ויצא" – פ"א, מ"ג)

4. אעפ"י שציקר כוונתי במאמר זה נימוקי ניקוד, ראוי להקדים דברים מעטים לצד האטימולוגי של תיבה זו.

גינור¹⁰: "מא" – "שמא" – וב"דילמא" – "מא" בערבית: לא. ושוב במפורש בענין "שמא"¹¹: באיוב, במשלי ובשה"ש¹² מתפתח "מה" ל"לא" כבערבית. "למה" בקהלת

4. בגוף כה"י מחיקות, אבל צורת "שלטלאה" ברורה; ע"י חילופי נוסח' באהלות מהדורת גולדברג, עמ' 9.

5. ע"י יסטריוב, ערך זה.

6. לוי, מ"לון לתרגומים, ערך הלטאת: בדפ' ישנים: "חלטאתא", "חולטיתא". ע"י גם ת"א שפרבר, ויקרא יא, ל. לוי, שם, והוסיף: הה"א של "הלטאה" באהלת חשבה חלק של השורש "כמ" "הלטאה שבפסחים). ע"י גם אברונין, ספר כ"ר ל ובל השבעים של אז"ר, עמ' 121; ברגרין, "הארץ" 8.10.58.

7. ע"י למעלה סוף פסקה 2: "אין דפוסי המשנה שווים זה לזה בכל פרטיהם".

8. גם בנוסח המשנה של רמב"ם "לטאה". ח"ל פירשו במקרה ה"רבי, מה ורת דרנבורג: "ולטאה הו אלסאם אברץ" (כ"י שלי: "אלאברץ").

9. ביניהם: מלמד (כלים ט) במקום מלמד, שצ"ר (נגעים ד, ו) במקום שצ"ר, הרא"ה (זבים א, ו) במקום הרא"ה. וע"י למעלה, סוף פסקה 19.

10. Jüdische Zeitschrift etc. VIII, עמ' 185.

11. Nachgelassene Schriften IV, עמ' 295.

12. אין מראי מקומות; ע"י גוניס-בוהל ובן-יהודה, ערך מה; סגל, בן-סירה השלם, הוצאת מוסד ביאליק,

עמ' 20–21; סמנד, מילון בן-סירה, ערך מה. ויש להעיר, שמקצת הדוגמאות המובאות בכל הנ"ל מנוגמות.

ובנחמיה = שלא. "למה", "דילמא" בסורית וכן "פן" = שלא, אולי¹²; ו"שְׁלָמָה" (שה"ש א, ז) ו"אשר למה" (דניאל א, י) = שלא (בהטעמה).

ע"י גם נלדיקי, דקדוק המנדעית, עמ' 209.

שד"ל¹³: "שמא" משמע לבל, קרוב לוודאי שְׁמָא¹⁴.

בעקבות שד"ל כותב א"ה ווייס¹⁴: "שמא העתקה מדוקדקת מן הארמית... דילמא... והיה ראוי להיות שלמה והפילו אות ל' ונהיה מלת שמא (שד"ל אורינט)¹⁵.

דלמן¹⁶ מחביר: שמא, שלמה, די למא (עזרא ז, כג), אשר למה.

סגל¹⁷: "שמא (ש + למה, השוה שלמה, אשר למה וכו') שמוכנו העיקרי הוא פֶּן,

כמו לפעמים לָמָה לבדו במקרא, בראשית כו, מה; מז, יט) ועוד".

5. תימה, הרי קשה להניח בפשטות טמיעת אות מונעת ודגושה (הלמ"ד הקמוצה והדגושה שב"שְׁלָמָה"), ולא עוד, אלא שפרט ל"לקח" אין דרכה של הלמ"ד להיטמע: יִלְבַּשׁ, יִלְכַּד, יִלְמַד.

לפיכך נראית דעתו של ב' יאקוב, המחביר "שמא" ל"דמא" שבארמית הנוצרית¹⁸.

הוא קיצר ביותר, ע"ד רמז: "שמא überaus häufig... ist nhbr.

אף בשומרונית: דמה = דילמה, שמא¹⁹.

שני הדיאלקטים הללו חיברו ל"מא", או ל"מה" – דל"ת, ובדומה להם בעברית:

"שמא" בשי"ן. נראה לי שתיבה זו מקורה בעברית המדוברת, ששימשה יסוד ללשון

המשנה²⁰. לכאורה צ"ל "שמה" בה"א ולא באל"ף, שכן "מה" במקרא ובלשון המשנה²¹

12. ההתפתחות ל"אילי" לדבריו: damit nicht = es möchte sonst.

13. אורינט, ליטראטובלאט 1847, עמ' 2.

14. ודאי היה שגור בפיו שְׁמָא, ע"ד קריאת הספרדים, וכן בניקוד שבמשניות דפוסי איטליה, והוא מעיר,

שיש לקרוא במקץ.

14א. משפט לשון המשנה, עמ' 23.

15. ע"י גם דבריו ב"המגיד" 16 (תרל"ב), סוף עמ' 5.

16. דקדוק הארמית, 223, בהערה.

17. דקדוק לשון המשנה, 110.

18. ZDMG 55 p. 141. מובא במילון הארמית הנוצרית לשולטהס, ערך דמא. שולטהס מעיר: פ"א

גם "דימא".

19. The Sam. Liturgy, מילון, ערך דמה; בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב, מילון

עמ' 568: פן – ד מ ה, דלא, אדלא. בתרגום שומרוני מהד' בריל, בראשית יח, לב: דמע (צ"ל: דמה) תרגי

של "אילי" (באותו עניין, פסוקים כד–לא, מתורגם "אילי": "מאן", "מהן", "טכח" (τάχα). ת"א

בכולם "מאים". כנראה, "דמה" בשומרונית מיעוט קטן בין "דלא". בסורית: דם (ברוקלמן ערך זה).

20. ע"י לקמן פסקה 9 ואילך.

21. הכוונה גם ללשון הבריתות; "שנו חכמים בלשון המשנה" והיא פתיחה לברייתא "קניין תורה",

פרק ו' של פרקי אבות. רש"י במדבר ג, ז: "... משמרת בכל המקרא ובלשון המשנה כמו שאמרו

בבגתן ותרש והלא אין משמרתך ומשמרתך שוה" והוא במגילה יג ע"ב. (עניין זה ידוע ולא

גיליתי חדשות).

בה"א, אלא שגם דילמא" באל"ף²², אם כי בארמ' האי "מה" בה"א²³.
6. מה הגייתו וניקודה של תיבה זו? מפי ספרדים ובבליים שמעתי הגיית המ"ם בתנועת e ובהדגשה מועטת. ד"ר ב' דה פריס העירני, שהפורטוגזים באמשטרדם מוציאים את השי"ן בלא תנועה (כמו שני שבפי האשכנזים). תימנים הוגים את המ"ם בפתח²⁴ (אינם מבחינים בין פתח לסגול).

"שמא" במשנה נ"ו פעמים. באמ"ד רובו שָמָא, גם שָמָא, שָמָא, והמ"ם בכולן רפה, אם כי אין הנקדן, או הנקדנים (עי' בסמוך), מזולז בדגשים²⁵; בשבת א, ג: שם שָמָא בשווא. אפשר טעות דפוס, ואפשר שאין שווא זה אלא ע"ד הגיית הספרדים: שווא בראש המלה דומה לצירי-סגול²⁶. אבל אפשר ש"שמא" זה בא לרמוז, שיש כאן הגייה דומה להגייה, שהעיר עליה ד"ר דה פריס²⁷ (ניקוד אמ"ד הרי הוא מעשה ידי ר' יעקב אריה ליאון הספרדי בהשתתפות ר' מנשה בן-ישראל). א"א שלא להוציא שום מסקנה מחוסר הדגש ב"שמא" באמ"ד. שמא היו הוגים הנקדנים, והקרובים להם בענייני רוח ומסורת הגייה, את הסגול כשווא, כנ"ל או קרוב לו, ומסורת ישנה הייתה בפיהם, שהרי אין להניח שעלה בדעתם סתם לשנות דווקא בתיבה זו בניקודה כאילו באו ליצור מסורת חדשה. הריני נמנע מהשערות²⁸.

מצד אחר הרי הדגשות שבמ"ם וודאי ישנה; ק' בכל מקום שָמָא²⁹, מ"ם דגושה וצרויה³⁰. מכ"פ רשמתי שָמָא³¹.

ר' משולם דאפיאירא חורזו "שמא" עם לֹה, אחוה, בְּהוּה³².

22. גם בקטעי תרגום א"י לתורה מֶה-דִּלְמָא די יקבל ית סבר אפוי (קאהלי MdW II עמ' 10), מֶה-דִּלְמָא ב[שלו הוה] (שם, עמ' 19).

23. דלמן, דקדוק הארמית, עמ' 119–120. 24. דמתי (שבטאל), שבות תימן, עמ' 121.

25. עי' דרך משל ברכ' א, א: "רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר מעשה שבאו בניו מבית המשתה".

26. בדיקה חטופה בדפוס אמ"ר בסדרי זרעים, מועד ונשים העלתה: שָנִי, הָשָנִי, בְּשָנִי במקום שָנִי, הָשָנִי, בְּשָנִי (כחמישים פעם).

27. אפשר שבדיקה מעולה של בני עדות המזרח תעלה פרטים חשובים.

28. בארמ' הנוצ', כאמור למעלה (הערה 18) דמא, דימא: dēma, שולטה, דקדוק הארמית הנוצ', עמ' 5, 56. אפשר שאף בעברית הייתה קזאת בצד שָ (או ש) שנחתברה ל"מה" בדגש חזק (עי' ברגשטרסר 1909 ZAW, עמ' 52: "הדגש שאחרי ש ואחרי ה"א הידיעה הריהו דגש coniunctivum". ש' שלפני אל"ף וה"א) (קהלת וניקודים בבליים – פורת 149) אינו כנראה עניין לכאן.

29. בעדיות ה, ז: שָמָה, בה"א.

30. כ"י זה אף הוא מחליף קמץ-פתח וצירי-סגול, אבל רחוק הוא מהפרזה.

31. כ"פ מנוקד עד גיטין פ"א, מ"ד (סדר המסכתות: יבמות, כתובות, גיטין). מגיטין ואילך נמצאות בו כאן וכאן מלים ופסקאות מנוקדות. אין בידי צילום כ"י זה משלי, ורשמתי לי את שינויו בגיליון כ"ק. דייקתי ועיינתי שתיים שלוש פעמים, אעפ"כ אפשר שטעיתי טעויות קלות, בתיבה זו ובאחרות. בכל אופן לא עד כדי טעויות של ממש במסקנות; עי' הערה 41.

32. ידיעות המכון לחקר השירה, כרך ד, עמ' יח. המהדיר, אשכנזי, ניקד שם שָמָא שלא כדין. עי' גם ש' אברמסון, לשוננו כרך טו, עמ' 189.

בספרות ובדיבור מקובל שָׁמָּא. כך הוגים (רק?) יהודי ליטא. אף לניקוד זה עבר מפואר. בסידור קראקי³⁴ : שָׁמָּא מתוכם וכו', שָׁמָּא לא תפנה (אבות פ"א). וכך מנקדים רו"ה ור"י עמדין בסידוריהם. שניהם אינם מעירים כלום, שלא כדרכם בתיקוניהם, סימן לקריאה של קבלה, ולא של תיקון. כלומר לאשכנזים שתי מסורות קריאה. אין בידי לחזור לא על סידורים ישנים של דפוסים ושל כתבי יד, ולא על חומר אחר של כתבי יד מנקדים, כדי לברר שבילי הגיות ש־מָא באשכנז, במקום ובזמן. כאן בסמוך יתברר, שניקוד שמה, שמא, עולה ומגיע לתקופת הניקוד הבבלי.

כִּי לִנְיָ³⁵: שְׁמָא יִשְׁכַּח וַיֵּצֵא (שְׁבַת א, ג); קֹאֲהֵלִי II 287: שְׁמָא אֹמֵר הוּא (נִדְרִים ז, א); פִּרְדֵּמָן³⁶: שְׁמָה יֵצְאוּ (מַכְשִׁירֵין א, ד); הִנֵּל־שֵׁם: שְׁמָה³⁷ יִרְדּוּ (שֵׁם). הִנֵּל־שֵׁם 285: שְׁמָה נוֹתֵן בַּה חִסְטִין (שֵׁם ג, ה). אִף בְּתוֹכ־רומי³⁸ שְׁמָה (עַמ' קֶצוֹ, רֶגוֹ – ג פֻּעֵמִים, רֶפּוֹ, שַׁעֵב, שַׁצָּה, תֵּב); פֻּעֵמִים שְׁמָא (בֹּאֲלָף, עַמ' שְׁנָה).

בספרא דפ' ווינ': שמא, באלף. ³⁹ אף בשרידי ירושלמי, עמ' 76, שו' 26 שָמָא, בקמץ. בפיוטי ניי, מהדורת וולא, עמ' כט, יא: שָמָה, אלא שלדעת המהדיר, בהערה שם, אין תיבה זו עשויה להמשיך העניין, והוא מוסיף: שמא צִל־שָמַח. על כל פנים הנקדן ודאי שהיה הוגה מִם קמוצה וכך ניקד.

ל'ענין 'שמה', בה"א, יש להוסיף, שגם בספרות הגאונים מצויה תיבה זו בה"א;
ע' אפשטיין, יארבוך XII, עמ' 124; מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1247.

שתי הצורות – שָׁמָּא, שְׁמָא – כשרות, ובחתי בְּשָׁמָּא, הנהוגה בדיבור ובספרות מנוקדת.

7. למעלה, נספחות פסקה 4, הובאו דברי גייגר: המשמעות העיקרית של "שמא" הרי היא: "שלא". מעניינים כמה חילופי נוסח' במשנה.

34. ממעט בקמציון, ובמקומם פתחיו. ברשימה של מלים מנוקדות שהעתיקי משם אין סגול, ובמקומו פתח. דוגמה קטנה: שְׁלִי וְשִׁלְךָ שִׁלְךָ, שְׁלִי שִׁלְךָ וְשִׁלְךָ שְׁלִי, שִׁלְךָ שְׁלִי וְשִׁלְךָ שְׁלִי, קִשָּׁה לְכַעֲסוֹ. עֵי עֲנִי לְשׁוֹן, קוֹנְטֵרס עֲרוֹךְ וְכו', חֲשׁ"ב ע"מ¹⁹.

35. אין סימן דיגשא לא כאן ולא בסמוך, שכן סימני דיגשא שלא בבג"ד כפ"ת, נדירים ביותר; אין זאת אומרת, שלא היו מדגישים במ"ם.

37. טעות הנקדן? בסמוך פ"ג, מ"ה: שמה. בפתח. עיין פורת, לשון חכמים, עמ' 150.

38. כמדומני, שזהו כל מה שנמצא שם. פורת לא רשם כלום מכ"י זה בפרט זה.

39. בקטעי המשנה הנ"ל אף כינוי השאלה: מה, בקמץ. בתור"כ רומי: מה, בפתח; מיטוט ניכר בכ"י זה: מה, בקמץ. נראה חלות הדדית בין מה ל"שמה.

שלא יקבע הדבר חובה (חלה ד, יא). כך בנוסח' הישנים, אבל כ"ת, וכן ירושלמי חלה דף ס ס"ב: "שמא".

שלא יצא ויערב ברגליו (עירובין ד, ט). כך גם במשנה שבבבלי וכ"פ; אף כ"מ "שלא" על גרד; בשאר הנוסח': "שמא".

שמא יביא את הפסח לידי פסול (פסח' ח, ו) גם ד"ק כך; בשאר הנוסח': "שלא".

הזהירו שלא תגעו בשולחן (חגיגה ג, ח). כ"מ: "ואל", בשאר הנוסח': "שמא".

והוי זהיר בגחלתן שלא תכזה (אבות ב, טו) וכן ק', כ"מ, ד"ר ומחזור ויטרי, אבל כ"פ ולו: שמא.

"הוי זהיר שלא תתחיל לפניך שמא תכזה" (תמיד ו, ג) וכן ק', פ',⁴⁰ וד"ר; לו: שמא... שמא; כ"מ: שלא... שלא; וכן תמיד, מהד' א' ברודי⁴¹.

עד שתדע שמא מעוברת היא צרתה (יבמ' טז, א). כך בכל הנוסח' שלפניי. לפי העניין נראה: שמא – שלא.

שָׁעָה, שְׁעָה

8. אגב: בשעת לדתן (פב, מ"ו) היה בדעתי לבסס את ניקודי בְּשַׁעַת, ובמשניות אחרות: שְׁעָתוֹ, שְׁעָתָן וכו'. חומר רב צבור ומונח אצלי, ולא יכולתי להאריך כל כך. אסתפק במעין סיכום קצר.

ספרדים קוראים בְּשַׁעַת (מלרע, והפתח של השי"ן, כנראה, במקום קמץ), בְּשַׁעָתוֹ. וכן אשכנזים אלא שהם מטעימים מלעיל. זוהי נטייה ע"ד הארמית: שְׁעָה, שְׁעָת, שְׁעָתָא; בסורית שְׁעָתָא וכו'. על כורחך שורש שו"ע כאן, ונטייתו שְׁעָת שְׁעָתוֹ (כמו קָמָה). זוהי דרך כ"פ: בְּשַׁעָתוֹ (פאה ז, א–ב) בְּשַׁעָתָן (שם ח, ב), וכן בניקודים בבליים: בשַׁעָת מנצו (זבים ה, א – קהלי II 307), שַׁעָתָה (גדה ט, א)⁴². זוהי נטיית שם זה בדרך העברית, וזוהי קריאת תימנים.

ר"ז הענא העלה בפלפולו⁴³: שְׁעָה כמו שְׁנָה, שְׁפָה וניקד בסידורו: שְׁעָת. וכך נתקבל בספרות ובדיבור. ר"י עמדין חלק על ר"ז בטוב טעם⁴⁴, ואין צריך לומר, שאסור הייתי להלך במשנה אחרי דקדוקי טעות.

עברית לדיבור

9. למעלה, נספחות, סוף פסקה 5: "עברית מדוברת שימשה יסוד ללשון המשנה". הרבה כתבו ונתווכחו, כמפורסם, בבעית עברית וארמית בזמן בית שני ולאחר מכן ובבעית מהותה של לשון המשנה, ומהי העברית שבדברי חז"ל, ולסופן של מסקנות

40. ע"י הערה סמוכה.

41. Der Misna Traktat Tamid, Uppsala, 1936. העיר המהדיר במשנה זו: שְׁמָא (כך) בכ"מ

(המ"ם דגושה, והשי"ן בשווא).

42. פרידמן, יארבוק, עמ' 281; עיין פורת עמ' 93, ויש לברר.

43. שערי תפלה, סי' קלת.

44. לוח ארש, סי' קצא.

גמורות לא הגיעו. ב"לשוננו לעם", מחזור ז, קונטרס ה-ו, עם' 3 ואילך, מסר ד"ר מורג מפי: עברית הייתה מדוברת בפי נשים ותינוקות ובפי כפריים.

כשבאתי לדבר, למעלה, בניקודה של "שמא" ונראה בעיניי להעיר על שייכות של פרט זה לבעיות הנ"ל, לא כבשתי בלבי את המשפט הקטן שבראש פסקה זו, שייראה אולי תמוה. מאחר שכל מה שהובא ב"לשוננו לעם", שם, בשמי, לא ממאמר הועתק ולא מהרצאה מסודרת נרשם אלא מהערות אנב, הרי שיש לשנות קמעה בניסוח הדברים, ויש להוסיף דברי הסבר. אני יודע, מתי תגיע לידי שעה כשרה לדבר בעניין נכבד זה באריכות, כראוי לו; אעשה זאת כאן, בנספחות, בדרך קצרה ביותר. אם יש ממש בדברים, יבואו אחרים ויאמרו מה שיאמרו.

10. מפורסמים דברי ר"י הנשיא: בא"י לשון סורסי⁴⁵ למה אלא או לשה"ק או לשון יווני (סוף סוטה; ב"ק, פב-פג). דבריו מכוונים נגד התפשטותה היתרה של הארמית בא"י. ראיות לכך ימצאו בלא טרחה יתרה בספרות חז"ל. והרי "רבנן" מבאי ביתו של רבי ו"מבחיירי תלמידיו"⁴⁶, למדו פירושן של מלים עבריות, מקרא ומשנה, השגורות בדיבור, מלשון דיבורה של אמתיה דרבי⁴⁷.

מעניין, רבי בעצמו לא נמנע מלדבר עם חכמים גדולים גם בארמית⁴⁸, ושפחתו מדברת עברית עם חכמים, שאין העברית שגורה בפהם.

מצד אחר: ההיא דאתאי לקמיה דרבי אמרה לו רבי ערכתי לו שולחן והפכו אמר לה בתי תורה התירתך ואני מה אעשה לך (נדרים כ ע"ב). האישה פותחת עברית, ורבי משיב עברית. טענה דומה, עריכת שולחן והפיכתו, בפי אשה שבאה לפני רב (שם); רב משיב לה ארמית.

נראה, שעיקר קיומה של עברית מדוברת היה בפי בני כפר וכו' (כנ"ל), יסוד שמרני יושב בית; שפחתו של רבי מדברת עברית, שהייתה שגורה בפי הנשים של בית רבי, ואין חוונתי בזה, שנשים וכו' לא ידעו ולא דברו ארמית.

חומר רב של שיחות ושל אמירות, של גברים ושל נשים ותינוקות מפוזר בספרות חז"ל. בכגון זה קיצור אינו יפה, אעפ"כ ארמוז על לשון האישה, התינוקות והתינוקות, ש"ניצחו" את ר' יהושע בן חנניה⁴⁹.

ברור ששיחות מעין אלו מנוסחות בדפוסים אחר כמה וכמה גלגולים שבע"פ

45. רש"י, סוטה, שם: "סורסי קרוב הוא ללשון ארמי. אומר אני שזה לשון תלמוד ירושלמי".

46. יעבץ, תולדות ישראל ח"ו, עמ' 203.

47. ירושלמי מגילה ריש פ"ב; בבלי ר"ה כו ע"ב; מגילה יח סע"ב. עניין "וטאטאטיה במטאטאט השמד" שלמדו מפיה, מסופר ארמית (היא ידעה לשון זו; ע"י עירובין ג ע"ב), אלא שגרסת הירושלמי שונה הרבה מגרסת הבבלי. כנראה, לא נמסר פרט זה בלשונה המקורית של המדברת.

48. אליעזר מרגליות, לשוננו כרך כג עמ' 51. מעניין להוסיף: פעם אחת שאל רבי את ר"ש בן חלפה: מה עיסקך דלית את סליק לגבי היך דהוית יליף (ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, יח, א); והלה משיב: קרובות נעשו רחוקות וכו' (שם).

49. עירובין ג ע"ב; איכה רבתי, פרק א, מהדורת ביבר דף כח; ע"י באכר, אנדת התנאים (גרמנית),

ושבכתב. אילולי כך, אילו נרשמו בידי בעליהן עצמן, כלומר בידי נשים ותינוקות וכו', היינו מוצאים בהן צורות כתיב מעין 'תשמים', 'תכבלים' (את השמים, את הכבלים) שבמכתבו של שמעון בן כוסבה⁵⁰, או: רוש המחניה... שידע יהי לך וכו'⁵¹.

11. בדומה לכך מספר ברגשטריסר על הדיאלקט הארמי של מעלולה, שנתקיים בשלושה כפרים בלבנון:

בתוך סביבה ערבית מדובר דיאלקט ארמי, שריד אחרון של לשון שהייתה מדוברת בכל סוריה. הם (סוצין ופריס) שמעו את הסיפורים מפי אישה; הנשים יושבות בית, ואינן מדברות אלא ארמית ביניהן לבין עצמן ועם בעליהן. לא כן הגברים שלרגלי עסקיהם עם ערביים שמחוץ לכפריהם הם קולטים והולכים מלים ערביות לרוב הרבה יותר מנשיהם, וכו' (עמ' x).

'לשה-ק' שבדברי רבי וודאי לא לשון המקרא היא; הוא לא נתכוון שידברו לשון המקרא דווקא. אף ר' מאיר, המספר בשבחם של מדברי 'לשה-ק' לא ללשון המקרא נתכוון. כוונתם הייתה בוודאי ללשון מדוברת, מעין לשון משניות, ברייתות ומדרשים; בלשון שפחתו של רבי נמצאות: 'סירוגין', 'חלגלוות', והן של המשנה. והרי המשנה מכנה אף ברכות כהן גדול שאינן במקרא 'לשון הקודש'⁵³.

12. ומהי לשון הגברים, נוסף על האמור למעלה על 'רבנן' של בית רבי? בקרית ספר כז הערתי על הארמאזמים המרובים שבמגילת ישעיה והסקתי: 'הרי, כאמור, עדות ברורה, שסופרי שני כתבי היד מדברים ארמית, ולא הייתה שגורה בפייהם לא עברית המקרא ולא לשון חכמים (בצורות הנ"ל 'עלוהי', 'ברכוהי' וכו' וכו') נוהגת לשון חכמים כלשון המקרא). קטיגוריות מצויות שכמות הללו אין סופר משנה בהן אלא אי-כ מחיצה בין לשון מחשבתו ובין הלשון שהוא כותב בה'.

נעתיק לעומת זה מכתב 'בית משכו'⁵⁴:

כן הפרנסין של בית משכו כן ישוע וכן אלעזר
לישוע בן גלגולא רוש המחניה⁵⁵ שלום שידע⁵⁶
יהי לך שהפרה שלקח יהוסף בן ארצטון מן יעקב
בן יהודה שיושב אבית⁵⁷ משכו שהי שלו מן

50. עי' 'לשונונו לעם', שם.

51. מכתב 'בית משכו', עי' לקמן פסקה 12.

52. Neuaram. Märchen... aus Ma'lula hauptsächlich aus der Sammlung Prym's und Socin's.

53. עי' סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 2.

54. העתקתי מפרסומו של ד"ר ש' בירנבוים PEQ 87 (1955), עמ' 32. מעיר אני בייחוד בענייני כתיב.

55. ראש המחנה. 56. שידוע.

57. ק"ס שם, עמ' 175, טור א, ד"ה אבית גלותו [במגילת חבקוק]. הבאתי שם ממבוא לנוסח המשנה של

י"ג אפשטיין: אבית - בבית, בתוספתא ובריייתות וכו' (הרי שמלה זו מלשון הדיבור היא).

בנות ואף אלילי שהגיים⁵⁸ קרבים אלנו⁵⁹ אני⁶⁰ עלתי⁶¹ והפצ⁶²
 והפצתיך על ככה שלא תהי אמור⁶³ מן בשרין
 לא עלתי⁶¹ אצלך אהיה⁶⁴ שלום וכל בית ישראל.
 ישוע⁶⁵ בן אלעזר כתבה
 אלעזר בן יהוסף כתבה
 יעקוב בן יהודה על נפשה
 שאול בן אלעזר עד
 יהוסף בן יהוסף עד
 יעקוב בן יהוסף מעיד.

הרי עברית של כפרי פשוט⁶⁶, והיא כתובה (אמנם בצורה פרימיטיבית) ברוח
 לשון משניות ובריות.

כבר רמז בירגבוים, בשאלה (שם, עמ' 31): היש במסמך זה רמז ללשונו המדוברת
 של שולחו? בעיניי אין ספק, שעברית זאת, ושל בן כוסבה, היא העברית שהייתה
 מדוברת, כאמור למעלה, בפי פשוטי העם, ובייחוד בפי יושבי כפרים. המשכילים
 הרבו בדיבור "סורסית".

אין צריך לומר, שרבי וחבריו וחכמים שקדמו להם בימי בית שני היו מדברים
 עברית יפה, ואף לכך אין צורך לחפש הרבה אחרי ראיות. הם הם שפיתחו והעלו
 את העברית המדוברת כנ"ל, ללשון ספרותית משוכללת, עשירה ומדויקת, לשון
 המשנה, התוספתא, הבריות והמדרשים. מלשון הריאליה שבמשנה, ובייחוד משל
 סדר זרעים, עולה ריח כפר, שדה אילן.

"עברית" בדברי חז"ל

13. ראינו למעלה, שהעברית המדוברת נתכנתה בפי רבי ובפי ר' מאיר 'לש-ק',
 בוודאי כדי לחבבה על העם. בספרות חז"ל נזכרת כמה פעמים 'עברית'. אביא כאן
 ברייתא: מיתיבי קראה גיפסית עברית עולמית מדית יוונית לא יצא הא לא דמא
 אלא להא גיפסית לגיפסטים עברית לעברים וכ' (מגילה יח ע"א). ת"ש היו כתובין

58. = אלולי שהגויים.

59. = אליבו.

60. יש קוראים "אני"; צורה זו, מליצית מקראית, נראית מזוהה כאן.

61. = עליתי.

62. בסוף שורה, חלק של השורה הסמוכה.

63. פעול במקום פועל, כמו "סבור" בלשון חכמים. פעול בשימוש שכמות זה מצוי בעברית ובשומרונית.

64. = היה (ציווי). בירגבוים, שם, עמ' 28: אולי על דרך "אבית" (למעלה, הערה 57).

65. שמות הכותבים, העדים וה"מעיד" (המאשר).

66. הסופר, שהוא כותב בשם ה"פרנסין" ובשם לוקח (=קונה) הפרה (מעורב יחד). כתב החתימות שונה

(כתבי הקודש) גיפסית מדיית עברית, עילמית, יוונית, אעפ"י שלא ניתנו לקרות בהן מצילין אותן מפני הדליקה (שבת קטו ע"א).

נתקשו חכמים ב-עברית זו, שנוכרה בין גיפסית וכו'. קרויס⁶⁷ מביא דעת באכר, שיש לתקן "עברית", ולדעתו עברית *iberisch*. אחרים הסיקו: "עברית" שבדברי חז"ל, בכלל: ארמית, שכן לדעתם "עברית" שבאיווגליון ועוד = ארמית⁶⁸.

14. כנראה נעלמה מהם משנה מפורשת: תרגום [שבעזרא ושבדניאל] שכתבו עברית ועברית שכתבו תרגום וכתב עברי⁶⁹ אינו מטמא את הידים (ידים ד, ה). כך גם ק', פ' ולו⁷⁰. בתלמוד נוסח אחר: "תרגום שכתבו מקרא⁷⁰ ומקרא שכתבו תרגום וכו' (מגילה ח סע"ב; שבת קטו סע"ב). כלום נשבש את לשון המשנה לומר: "מקרא" עיקר? ושוב: ומעשה בר' מאיר שהלך לאסיא לעבר שנים ולא מצא שם מגילה כתובה עברית כתבה מפיו וקראה מתוכה (תוספתא מגילה ב, ה). וכתב ר"ש ליברמן: תוס' הרא"ש יח, א ד"ה והוכיח מכאן שעברית פ' "לשק", ולא כמו בבבלי שם יח, א (תוספתא ראשונים כ"א, עמ' 231).

"עברית" בתוספתא אחרת: ולעולם אין יוצאין ידי חובתן עד שתהא כתובה אשורית לשון עברית וכו' (מגילה ב, ו), אבל ע"י ר"ש ליברמן, שם: בכ"ל ליתא לשון עברית ונכון וכו' וכו'.

והרי מאמרו של ר' יוחנן דבית גוברין: ארבעה לשונות נאים שישתמשו בהן בעולם לעז לומר רומי לקרב סורסי לאיליא עברי לדיבור⁷¹. על כורחך "סורסי" לחוד, ו"עברי" לחוד. ונראה, שר' יונתן לעברית המדוברת, ללשון המשנה, נתכוון (ע"י בסמוך פ' 15).

אף הובא במילונים "לשון עברי" והוא לשון הקודש: בראשית רבה, מהדורת תיאודור, סוף פרשה מא; ספרי דברים, פיסקה שמג (מדרש תנאים, מהדורת הופמן, עמ' 209: לשון הקדש); תנחומא שמיני, ס"ה = מהדורת בובר, ס"ז; ע"י בן-יהודה, ערך עברי וערך לשון.

15. נמצאת "עברית" בדברי חז"ל והיא לשון המשנה.

במשנה: גט שכתבו עברית ועדיו יוונית וכו' (גיטין ט, ח). שמא תאמר "עברית"

67. ZAW 1906, עמ' 43.

68. ע"י דלמן Die Worte Jesu, עמ' 5; קאסוטו, ספר יוחנן לוי, עמ' 162.

69. רמב"ם למשנה זו: "עברית היא לשון עברית וכתב עבר הוא הכתב שכותבין בו השומרונים את התורה".

70. ק' ולו: "ו ע ב ר י ש כתבו תרגום", כלומר לא לשון עברית, אלא מקרא הכתוב עברית.

71. כלומר לשון המקרא. וכך בוודאי: שניים מקרא ואחד תרגום (ברכות ח סע"א). בן-יהודה, ערך עברי, מביא: לשון עברי של חומש (רש"י, מגילה ג ע"א) והוא פירוש לגמרא שם: "ויקראו בספר תורת האלהים זה מקרא מפורש זה תרגום"; "מקרא" הרי "חומש" במקורו העברי.

72. ירושלמי מגילה פ"א ה"א, ע"א סע"ב; ירוש' סוטה פ"ז ה"ב, כא רע"ג. במד' תהלים לא, ז: אשורית

לתפלה (כך ד"ר ומהדורת בובר).

זו ארמית היא? והרי שם במשנה ג: 'גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם ר' יהודה אומר ודין דיהוי ליכא וכו'. עי' ר"ח אלבק, מבוא לגטין, עמ' 266, הערה 6: 'הנוסח הרי את מותרת לכל אדם היה ידוע וכבר נחלקו בו ר' אליעזר וחכמים במשנה [גטין] ט, א'. וע"ש השלמות ותוספות, עמ' 406.

בתוספתא: משנן שטרות מעיברית ליוונית ומיוונית לעיברית (בב"ת יא, ח). אף כאן אינך יכול לומר לארמית נתכוון, שכן: גופו של גט שחרור הרי את בת חורין הרי את לעצמך (גטין ט, ג). עי' המאירי, בית הבחירה על מס' גטין, מהדורת ק' שלזינגר, עמ' 232: 'אין בו הכרח לדבור אחר'. ובתוספתא: גופו של גט שחרור ביום פלוני בשבת פלוני בחודש פל' בשנת פל' ובמלכות פל'... כתב בו זהב נותן לו זהב דהב דינרין נותן לו וכו'... דהב דאת חייב לי... בב"ת יא, ב). ובהמשך: בין שכתוב בו ליווה (כך) פלוני מפלוני בין שכתוב בו אני פלוני בן פלוני לוייתי מפלוני (שם יא, ד). אותם פירורים ארמיים אין בהם כדי לומר 'עברית' ארמית היא. תפסו המשנה והתוספתא 'עברית' ו'יוונית', שהן הלשונות החשובות בא"י, והוא הדין ארמית ושאר לשונות.

16. אם נפרש 'עברית' לשון שבפי העברים, אפשר שתכלול גם את לשון המקרא גם את הארמית המדוברת בפי עברים⁷², אלא שאם נסיח את דעתנו מן הזרות של 'גיפטית עברית וכו'', שמא כוונת הברייטות הנ"ל לעברית המדוברת בא"י? לדיבור הרי היא 'לשון הקודש', אבל הקורא את המגילה בלשון זו לא יצא, שכן 'לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה'. בין כך ובין כך הזרות אינה מסולקת. כתבתי למעלה, סוף פסקה 13: 'לדעתם 'עברית' שבאיונגליון ועוד = ארמית'. 'לדעתם', מפני שלא הוברר לי, דרך משל, שפולוס, תלמידו של רבן גמליאל, דיבר את דבריו אל הקהל ארמית דווקא, ולא עברית (מפעלות השליחים כא, מ; כב, ב). וכלום זה למעלה מכל ספק הוא, שהכתובת שעל צלובו של ישו נכתבה ארמית ולא עברית (לוקס כג, לא; יוחנן יט, כ)⁷³.

[עם גמר כתיבת מאמרי זה הגיע לידי מאמרו של ד"ר י"מ גרינץ, עברית כלשון הספר והדיבור בימי בית שני האחרונים (לפי מקורות שביוונית), 'אשכולות', ספר ג' ירושלים, תשי"ט, (עמ' 142). מסקנותיו: 'עברית' שבכתבי יוסף בן מתתיהו (כך הוא מנסח) אף היא עברית היא ולא ארמית, ונאומו של הנ"ל לפני 'הרבים' אף הוא עברית היה (עמ' 140 - 141).

72. עי' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך ב, עמ' 386, הערה 3: 'עברית' כולל גם את לשונם

הארמית'.

73. לפני הרבה שנים שמעתי מפי ידיד הערה דרך אנב: רואה אתה, אמר ורמז באצבעו על ספר פתוח שהיה מונח על שולחני (כמדומני ירושלמי), אישה ענייה זו דיברה עברית. כשכתבתי את מאמרי על מגילת ישעיהו והגעתי לעיני בלשוננו המדוברת של כותב המגילה (למעלה, פסקה 12) צפה ועלתה בזיכרוני השיחה הנ"ל. ואפשר שהיא היא שהביאתני לקבוע דעתי שהצעתי כאן.

ראיה חשובה לדיבור עברי בירושלים, בפי נשים, מוסיף ד"ר גרינץ מן הסיפור שבנדרים סוף פרק ט: מעשה באדם שעלה מבבל ונשא אישה בא"י. לא הבינו זה את לשונו של זה, ונפלו דברים ביניהם. באו לפני בבא בן בוטא והאישה עשתה שם מעשה משונה. שאל בן בוטא: "מה הדין דעבדת אמרה ליה כך ציוני בעלי אמר את עשית רצון בעלך המקום יוציא ממך שני בנים כבבא בן בוטא". בבא בן בוטא שואל ארמית, והאישה משיבה עברית. ע"י למעלה, נספחות 10: האשה שבאה לפני רבי.*]

* רואה אני חובה נעימה לעצמי להודות לפרופ' בן-חיים, העורך, ולמר מ' מדן, מזכיר המערכת, על הערות תיקון חשובות. יישר כוחם.

הערות בלשניות

ח *

מנחה דלה לאות ידידות והוקרה לחבר נחתיק
הפרופיסור יוסף יואל ריבלין
בהגיעו לשיבה טובה

א. כורמים ויוגבים

ומדלות הארץ השאיר נבחראדן
רב-טבחים לכרמים וליגבים
(יר' יב, טז)

תיבת "יוגבים" שבפסוק הנ"ל ובפסוק המקביל במל"ב כה, יב¹ אין לה אח ורע בשאר שפות שמיות; ומשום כך נשאר פירושה ומקורה סתום, אם גם ברור המושג הכללי שאליו התכוון המקרא, כפי שכבר תורגמה בת"י: "מפלחין בחקלין (ובכרמין). וכן גם בפשיטתא בשינוי הרכב: "לכרמא ולפלחא" (מל"ב כה, יב); או "לכרמא ולפולחנא" (יר' נב, טז). בתה"ש נאמר: *καὶ εἰς γεωργούς* (εἰς ἀμπελοουργούς) כלומר, עובדי כרמים ועובדי אדמה; ובוגלאטה: *(vinitores) et agricolas*. כבר חז"ל התקשו בהבנת המלה, וכדרכם חיפשו ביאור לדברים בכלכלת תקופתם וכך פירשו: "תני ר' יוסף: לכורמים, אלה מלקטי אפרסמון מעין גדי עד רמתא; וליוגבים, אלו צדי חלזון מסולמא דצור עד חיפא"². ואין לראות בדברים אלא דרש לצורכי סיבור האחזן. ומפרשינו המסורתיים מהם שיצאו בעקבות התרגומים הארמיים, ומהם שהביאו הן מדברי חז"ל והן מניסיונות עצמם לפירוש הכתוב. כך רש"י: "וליגבים, חופרי הארץ לשון יקבים שהם חפירות בקרקע"³. ועוד: "וליגבים, חופרים בארץ; רבותינו אמרו צדי חלזון"⁴. וכן רד"ק: "יוגבים. עובדי השדות; וכן תי... וכתוב: ולגבין בלא י' פ' הפעל; ובדברי רבותינו ז"ל תנו: ר' יוסף וגו'"⁵.

* ר' לשוננו ט' (תרצ"ט), עמ' 287 ואילך (ושם מ"מ לרשימות הקודמות).

1. הכתיב שם: ולגבים (בלא יו"ד); ועל סמך כך מצאו כמה מן הפרשנים המסורתיים סמיכות בין תיבת יִגְבִּים ובין גְּבִים (בורות מים) והזיקקה לעניין חפירת בורות (ראה להלן). ומן החדשים סבר כך ככל הנראה א' קלוסטרמן בפירושו לנביאים ראשונים ע"פ GB¹⁷; הספר עצמו לא נמצא למחבר בירושלים. ואולם רוב המפרשים החדשים יצאו בעקבות הפשיטתא, והסתפקו בהערה כי המלה בלתי ידועה או בלתי בוררה; כך דוהם, ויזר, סטרין ורודולף בפירושיהם.

2. ג"א: "אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפא"; שבת כו ע"א.

3. רש"י למל"ב כה, יב; והשווה לעיל, הע' 1.

4. רש"י ליר' נב, טו.

5. רד"ק למל"ב כה, יב; ולכתוב ביר' לא נתן ביאור גוסף.

עוד מלה אחת מאותו שורש מצויה פעם אחת במקרא, אף היא בספר ירמיהו באותו הקשר עצמו של גלות נבחראדן: 'זמן העם הדלים אשר אין להם מאומה השאיר נבחראדן רב טבחים בארץ יהודה ויתן להם קָרָמִים וַיָּגִבִּים ביום ההוא'.⁶

וגם כאן נקטו התרגומים הקדומים והמפרשים המסורתיים באותם ביאורים; ומעניין כאן לשון רש"י: 'כל יגיבה לשון חפירה';⁷ ואילו בעל מצודת ציון בוחר בפירוש אחר, שאף הוא מובנו בסופו של דבר אותו מובן: 'יגבים'. כמו ויקבים כי גיכ־ק מתחלף והם הבורות שהיין נמשך ויורד בהם כמו; וגם יקב חצב בו (יש' ה')⁸.

כללו של דבר, אין פירוש ברור למלה, ואף לא ביאור המניח את הדעת. והנה נראה לו למחבר, כי אפשר לכרוך את המושג המבוטא בשורש יגב במובנו של השורש הערבי וגב - و ج ب, היה מחויב המציאות; נחוץ, הכרחי; חייב לעשות, למלא. לפי כך תתבאר מלת יוגב כמציאת אדם שיש עליו חובה, שניטל עליו לעשות מה שהוא; ובמקרה זה הוטלה עליו חובת עיבוד שדות. במלים אחרות, יהיה זה פועל חקלאי החייב בעבודת השדה, היינו שכיר כפוי. ופירוש המלה יגב⁹ יהיה מכסת השדה, שהיוגב חייב בעיבודו. ומבחינה זו יש לתת את הדעת על הכתובים השונים המדגישים, כי לכורמים ויוגבים הופקדו אנשים מדלת העם, ובייחוד ביר' לט, י, ששם פורש העניין בדברים שאינם משתמעים לשני פנים: 'אשר אין להם מאומה'.

הסבר זה של יוגבים כמעבדי שדות, שאינם בעלי הקרקע שהם מעבדים, מעמיד גם על פירוש מיוחד למונח כורם. אף מונח זה אינו רווח בשפת המקרא, ובאר רק חמש פעמים בכתבי הקודש. פעמיים בכתובים שנדונו לעיל. פעם בויקה לתיאור רכושו של עזיחו המלך: 'כי מקנה רב היה לו ובשפלה ובמישור אכרים וכרמים בהרים ובכרמל כי אהב אדמה היה'.¹⁰ פסוק זה אפשר להשוותו אל רשימת שרי הרכוש שהיו לדוד המלך בשעתו¹¹, שכן גם שם מדובר על הבקר הרועים בשרון¹², דהיינו במישור, ועל הבקר הרועים בעמקים, המקבילים כאן לשפלה, זה השקע

6. יר' לט, י.

7. רש"י ליר' לט, י.

8. מצודת ציון ליר' לט, י. ועם תיבת יקב כורך גם רש"י את פירושו לכתוב במל"ב כה, יב; ור'

לעיל.

9. ר' לעיל, בכתוב המצוטט בהע' 6. לאחר שנכתבו הדברים ראה המחבר, כי כבר הובא תרגום דומה במילוניו של L. Koehler, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden, 1953, בערך: יגב; ואף הוא סמך על השורש הערבי و ج ب וציטט את وجبة (לפי Dozy, 2,781b); אלא שהוא סבר, כי המדובר הוא בעובדי אנגריה כפויים; וכך תרגם גם תיבת יגב = Fronleistung, compulsory service, אולם פירוש כזה אינו אפשרי בכתוב הנדון, שכן אינו מקביל לְקָרָמִים, ואף אי־אפשר לתת עבודת כפיה (בהקבלה לכרם).

10. דה"ב כו, י. — בשום פנים אי אפשר לחשוב כאן את הקרי לרמים לניקודם של בעלי המסורה, שכן העניין מלמד על עצמו מתוך צירופו עם התיבה הקודמת לו, אכרים, שהם אנשים ולא נכסי דלא נידי (אילו ביקשנו לגרוס כאן: קָרָמִים).

11. דה"א כז, כה ואילך.

12. ואין בכך נפקא מינה מבחינת העניין הנדון בזה, אם כיוון הכתוב הזה ככל הנראה לשרון שבעבר־הירדן מזרחה, המשתרע עד למרגלות החרמון (בדרום־מזרחו) ור' יוסף ו' י, ידיעות ו' (תרצ"ט), ע' 132 ואילך.

העמוק הגובל את הר יהודה במערבו, ועל הקרמים וּשְׁפָּרָמִים. מובן מאליו, שעזייה המלך לא יכול לשבת בכרמיו ולעבדם בעצמו בעזרת בני משפחתו, אלא היו לו איכרים וכורמים, שעיבדו את רכושו¹³. מכאן אנו למדים גם על שני סוגים של מעבדי רכוש לא להם: איכרים וכורמים. וכך באה הקבלה זו של איכרים וכורמים עוד בשני כתובים: "הבישו אכרים הילילו לרמים על חטה ועל שערה כי אבד קציר שדה"¹⁴; ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם ולרמיכם¹⁵. ובמיוחד מעיד הכתוב האחרון, כי הכוונה היא למעבדי רכוש חקלאי לא להם, שכן כשם שהרועים הזרים מטפלים בצאננם של ישראל, כך גם האיכרים והכורמים מבני הנכר מטפלים במקרקעיהם של ישראל, ולא בשדות ובכרמים השייכים להם עצמם (לבני הנכר). כלומר, כאן האיכר תופס את מקומו של היוגב בהקבלה לכורם (בכתובים שצוטטו לעיל¹⁶). כבר המקרא קשר את האיכר לצמד (בקר, לחרישה)¹⁷; ולכך מתאימים גם דברי המשנה: "רבי אליעזר אומר: ואם היה איכר נותנין לו את צמדו"¹⁸. נדונים כאן דיני ערכים, מה יש לשייר לגודר שנדר ולא קיים, ובאים להיפרע ממנו בעל כורחו. ור' אליעזר סבור, שהאיכר אינו בכלל בעל נכסים, אלא בכלל אומן (=פועל) שיש להשאיר לו את כלי אומנותו¹⁹.

ומכאן ההבדל בין האיכר והיוגב: האיכר הוא בחזקת חוכר או אריס, שיש בידו כלי עבודה והוא חוכר את השדה כנגד תשלום מכסה קבועה או חלק מן היבול; ואילו היוגב הוא פועל שכיר, הנשכר לבצע את העבודה תמורת תשלום (בכל הסדר שהוא), ואין לו עניין ביבול עצמו. ונראה כי הכורם מבחינה זו שווה מעמד הוא ליוגב ולא לאיכר²⁰.

ושמא מותר לאמור כאן סברה נוספת, כי בכל אותם בעלי אומנות, הנזכרים במקרא במשקל פועל, כוונת הכתוב הוא לעושי מלאכה ממש בידיהם, ובעיקר שכירים

13. כך מסופר גם על שלמה המלך בשה"ש (ה, יא"ב), שנתן את כרמו לנוטרים (בחקירה) תמורת תשלום בכסף כנגד הפרי שהוא עשוי לנוב, אלא שבאותה תקופה מוקדמת בתולדות ישראל עדיין לא התפתחו היחסים בין בעלי קרקעות נרחבים וחוכריהם או שכיריהם, ועדיין לא נטבעו מטבעות לשון קבועות שתציינה את היחסים החוקיים בין אלה; ושמא יש ללמוד מכאן גם על זמנו של הספר, או לפחות קטעים ממנו; ולעצם העניין ר' ג' ט ו ר - ס י ב, הלשון והספר ב', ירושלים, תשי"א, עמ' 356 ואילך.

14. יואל א, יא. 15. יש' כא, ה. 16. ר' לעיל, הע' 3-4.

17. "ונפצתי בך רעה ועדרו ונפצתי בך אכר וצמדו (יר' נא, כג); ויש לשים לב להקבלה רעה - עדר מזה, אכר וצמד מזה, כמו ביש' סא, ה.

18. ערכ' ו, ג.

19. אמנם הגמרא מקשה כאן על דעתו של ר' אליעזר, ומניחה כי דעתו שונה משל חכמים, הסבורים כי צמדו בכלל נכסים; וכך הלכה. ויש להניח, כי למאוחרים כבר לא היו נהירים מנהגי קדמונים, והאיכר נחשב בעיניהם לבעל הקרקע, או סבירו כי צמדו בקר הוא נכס בדרך כלל, ועדיין עשוי האיכר להרוויח את לחמו אף אם יילקח צמדו ממנו, ואז ישכיר עצמו כפועל חקלאי פשוט.

20. המחבר בקש לברר, אם יש הקבלות להבדלים כאלה (בין איכר ויוגב) בדיני החקלאות במיסופוטאמיה, ולא עלתה בידו. בסיכום החדש בעניין זה (ר', Rachel Clay, *The Tenure of Land in Babylonia and Assyria*, University of London, Institute of Archaeology, Occasional Paper No. 1, (London, 1958) לא מצא רמזות לעניין זה; ואילו לתעודות המקוריות לא יכול היה להיזקק. ומן הראוי שאחד האשורולוגים הישראליים ייתן דעתו על כך במיוחד.

העובדים אצל אחרים, לטובתם ולהנאתם של שוכריהם. כך אם נאמר: "הכל היום יחרש החורש לזרע וגו'" ²¹, הכוונה היא לפועל החורש ממש, ולא לבעל השדה; וכן גם בפסוק: "וגש חורש בקוצר ודרך ענבים במשך הזרע" ²², הכוונה היא לפועלים, המבצעים את המלאכות שנמנו בידיהם ממש; וגם הכתוב: "... חירם מצר ... חרש נחשת" ²³, נתכוון לאמור, כי היה חירם עובד בנחושת בידיו ממש, ולא רק בעל תכניות ומדריך אחרים; וכן תובל קין, שהיה לטש, כלומר עובד בלטישת מתכת, (וא ב' - כן יש להבין) כל חרש נחשת ²⁴.

מכאן פתח להבנת מוצאו ומעשהו של עמוס הנביא; שכן אם נאמר עליו בפתיחת ספרו, כי: "היה בנקדים מתקוע" ²⁵, ובהמשך הדברים מעיד הוא על עצמו: "כי בוקר אנכי ובולס שקמים" ²⁶, הרי שהוא מתואר כפועל חקלאי נטול רכוש, מפשוטי העם (הפרולטריון בלעז), ולא כבעל מקנה ומטעי שקמים ²⁷; וכך גם דייק אמציה כהן בית אל לאמור לו: "ברוך לך אל ארץ יהודה ואכל שם לחם" ²⁸, כלומר השתכר שם למחייתך, ולא פקד עליו לשוב אל נחלתו, אחחת או ביתו.

ומשקל זה של פועל בא בניגוד מסוים לאומנים ובעלי מלאכה מקצועיים, שהיו גם בעלים בעצמיהם, ועליהם חל משקל פועל, כגון טָבַח ²⁹, רָקַח ³⁰, חָקַשׁ ³¹ וכיו"ב. אם נקבל פירוש זה לתיבת "יוגבים" אפשר לתתה עניין גם לבעיה, אשר העלה אותה זה מקרוב פרופ' ינאל ידין בויקה לאוסטרקאות שומרון ³². הוא חולק על הדעה, שיש לראות באוסטרקאות אלה תשלומי מס, אלא רואה בהם רשימות, המעידות על קבלת משלוחים. וטעמו ונימוקו עמו, שלמד-הִתחלית בראשי שמות מסמנת תמיד את הקניין (כלומר שייכות המשלוח), ולא את הייעוד (למי נשלח המשלוח). וכבר קבע גם כותב הדברים האלה בסיכום, אשר עדיין לא נתפרסם ³³, שיש לראות באוסטרקאות אלה ודומיהם ³⁴ תעודות משלוח (invoices), אלא שהן מצורפות למשלוחי מס בעין אל אוצרות המלך. ואילו קושייתו העיקרית של ידין בדבר רשימת שמות שונים בכמה אוסטרקאות ³⁵ נפתרת עתה על נקלה, שכן רשימת השמות הנוספים מפרטת את

21. יש' כח, כד; ואין ללמוד מן התיבה אדמתו שבסוף הפסוק, שהוא גם בעל הקרקע, אלא הכוונה לאדמה שלפניו, כלומר חלקה זו שהוא חורש בה.

22. עמ' ט', יב. 23. מלא' ז, יג-יד. 24. בר' ד, כב.

25. עמ' א, א. 26. שם ז, יד.

27. וזה כנגד ת"י, הסובר שהיה עמוס בעל נסכים: "ארי מרי גיתי אנא ושקמים אית לי בשפלתא".

28. שם שם, יב. וכך הבינו זאת גם המפרשים המסורתיים (ר' רש"י וראב"ע לפסוק זה), אלא שנתנו את זה עניין לפתיח לחם שהיו העם מתנדבים לתת לגביאים תמורת נבואתם, כפי שמשמע מן הכתוב עצמו. והרד"ק, שגם הוא פירש כך, סמך זאת על המנהג בבבלי השקר.

29. בר' ג, ג; שם"א ט, ג.

30. שם"א ח, יב.

31. כגון, דרך משל, שם"א יג, יט; יר' ג, ג; וכמוהם רבים.

32. ר' י' ידין, ידיעות כד (תש"ך), עמ' 17 ואילך; Y. Yadin, *IEJ IX* (1959), pp. 184 ff.

33. בסיכום: "כתובות כנעניות ותולדות האלפבית" למען כרך ב' של תולדות היהודים בעולם, שכתבתו

בנתימיה ביום 12.4.58 וכבר נוסר למערכת.

34. כגון האוסטרקאות מאלח'רבה (באדמות קסילה); ור' ב' מזר, ארץ ישראל א' (תשי"א), עמ' 66-67.

35. ר' ידיעות כ"ד (תש"ך), עמ' 18-19; *IEJ IX* (1959), ע' 185.

הכורמים (החוכרים או המעבדים למיניהם), האחראים לכרמיו של הבעלים, וכך יש לפרש, דרך משל, את החרס מס' 27³⁶:

1. בשנת 15 מחלק. לאשא
1. בשנת חמש-עשרה (למלך) (משלוח)
מחלק (שם החבל) (מס בעין השייך)
לאשא (=אשניהו?; אשנבעל?)
2. אחמלק.
2. (מִיָּבִי) אחימלק
3. בעלא. בעלמעני.
3. (ו) בעלא (ו) בעלמעני.

ב. חרמש ומגל

במקרא באים שני מונחים לכלי מלאכתו של הקוצר בימי קדם; המונח האחד משמש בספר דברים בשני כתובים; האחד במצוות שלוש רגלים: "שבעה שָׁבַעַת תִּסְפֹּר-לָךְ מהחל חרמש בקמה תחל לספור שבעה שבעות"¹, והאחר בפרשת האיסורים: "כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילת בידך וחרמש לא תניף על קמת רעך"². המונח האחר מצוי בספרי הנביאים, אף הוא רק פעמיים בלבד. פעם במשאו של ירמיהו על ארץ כשדים: "כרתו זורע מבבל ותפש מגל בעת קציר..."³; ופעם שנייה בס' יואל: "שלחו מגל כי בשל קציר באו רדו כי מלאה גת..."⁴.

אחרונים ניסו להבדיל הבדל מלאכותי בין שני המונחים; אלא שנחלקו בשימוש. מהם שחשבו את החרמש לכלי-היד הקטן באופן יחסי, שצורתו כצורת הירח בראשית הופעתו, וזה הנקרא בלעז sickle, faucille; ואילו את המגל נתנו עניין לכלי-הקוצר הגדול, שלהבו מעוקם רק במקצת, והקוצר משתמש בו בשתי ידי, דהיינו זה הנודע בלעז בשם faux, scythe; ואחרים סברו כהיפוכו של דבר: שהחרמש הוא scythe, ואילו המגל הוא sickle. ואין להבדל שרירותי זה על מה שיסמוך – משלושה טעמים: ראשית, אין בכתובים עצמם כל יסוד להבדלה כזאת; שנית, אין הדבר אפשרי מבחינה ארכיאולוגית, שכן כלי-הקוצר הגדול (scythe) אינו ידוע כלל בתקופת המקרא, והומצא ככל הנראה רק בתקופה הרומאית המאוחרת⁵; ושלישית, חז"ל, שביניהם כבר נודע הכלי הגדול, קראו לשני הכלים מגל, אלא שהבדילו ביניהם בעזרת תוספת לוואי: לקטן קראו מגל-יד ולגדול מגל-קוצר. וככל הנראה כבר לא הבדילו בין חרמש למגל; וכך בא המונח חרמש פעם אחת בלשונם: "מסמר שעקמו... נתנו בחרמש שלא ישמוט המסיט..."⁶ אלא שנראה כי המסיט כאן מתכוון לחלק

36. ר' G. A. Reisner, C. S. Fisher, D. G. Lyon, *Harvard Excavations at Samaria I*, Cambridge, 1923, p. 240.

1. דב' טז, ט. 2. שם כג, כו.

3. יר' ג, טז. 4. יואל ד, יג.

5. מגל הקוצר (ככל הנראה תרגום של חז"ל למונח הלאטיני *falx foenaria* מצוי רק בשרידים או בתיאורים של התקופה הרומאית שלאחר המאה השנייה לסה"נ; ור' Ch. Daremberg et E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* II, Paris, 1896, s. v. *falx* מצוי להב ברזל של מגל קוצר מבית שאן מן התקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"נ)).
6. תוס' כלים ב"ב ב, יד.

הלהב המתחבר אל הקת (במסמרה)⁷, ולפיכך שוב אין בין המגל ובין החרמש ולא כלום; וכך תרגום גם ת"א בכתובים הנ"ל את התיבה "חרמש" בתיבה הארמית "מגל", שהיא היא המגל העברי. והמפרשים המסורתיים לא נזקקו לפרש מלה זו⁸.

ברם, השאלה בעינה עומדת, אם היה הבדל כלשהוא בין שני המונחים, או ששימוש מלים נרדפות; ואם היה הבדל כזה מצוי, מהו.

אמנם, הנקל הוא לאמור, כי השימוש במונח חרמש אינו אלא אחד מן הדברים האופייניים לשימוש הלשון של ס' דברים, ואילו בספרים אחרים בא המונח "מגל"; אלא שתירוץ זה דחוק הוא; ובייחוד לאור השימוש המאוחר בספרות חז"ל⁹, וגם מבחינת הזמן אין להבדיל בין שני השימושים, ובייחוד לגבי אלה הסבורים שיש לאחר את חיבורו של ס' דברים לתקופה שבין חזקיהו ליאשיהו. ואף המקדימים אותו סבורים שחלה בו עריכה מאוחרת יותר, ומדוע שמרו העורכים על מונח "ארכאי" כביכול, לאחר שהיה רווח בימיהם דווקא המונח מגל?

לשם בירור הבעיה יש לבדוק בראש וראשונה את שורשם האטימולוגי של המונחים. אשר למגל ברורים הדברים; הרי מקבילתו הערבית منجل נזורה מן منجل חתך, פצע. ואילו מקורו של המונח חרמש עדיין לא הוברר¹⁰. ונראה לו למחבר כי יש לסמוך את הרבעי "חרמש" על הרבעי "חלמש", בחילופי ל-ר¹¹. הרי אומר: החרמש נקרא על שם החומר שממנו נוצר.

אם נקבל השערה זו, יתפרש לנו גם ההבדל בין חרמש למגל, שכן אז יהיה פירושו של חרמש: מגל שלהבו עשוי לא מתכת אלא נתזי צור (חלמיש) משועים, כלי נפוץ מאוד בכל רחבי המזרח התיכון הקדום החל מתקופת האבן התיכונה (בתרבות הנאטופית)¹² ועד סוף התקופה הישראלית¹³. מאידך גיסא יהיה המגל אם מונח כללי, הכולל את כל מיני כלי-הקציר הקטנים (sickle בלעז) ללא הבחנת החומר שממנו נעשו, או מונח המיוחד לכלי-הקציר שנעשו מתכת, תחילה רק נחושת ולאחר מכן גם ברזל.

ויתכן כי נוכל לדייק בשימוש המונח בס' דברים דווקא. בכתוב הראשון שהובא מספר זה¹⁴ מדובר בקציר העומר כביכורי התבואה, טקס הקשור בנהגים דתיים; וייתכן כי דווקא בטקסים פולחניים מעין זה נשתמרו (מכוח השמרנות הדתית בכל מקום

7. ר' א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית, בערך: מסיט.

8. להוציא את בה"מ מצודת ציון המאוחר, האומר: "מגל הוא חרמש והוא כלי עשוי לקצור בו".

(בפירושו של יר' ג, טז; וכך מלה במלה גם בפירושו של יואל ד, יג).

9. ר' לעיל, הע' 6.

10. אמנם העלה מנדלקרן בקונקורדנציה שלו את הסברה, כי נגזרה המלה משורש "חרם" בתוספת שי"ן המשקל, אלא שאין בשורש "חרם" לא בעברית ולא בערבית שום מובן שיסמוך גזירה ממין זה, אלא אם תיקשר המלה בשורש חֲרַם הערבי, שפירושה נקב, קטע, הקטין. וגם זה רחוק; ועל השערות רחוקות אחרות ר' א' בן-יהודה במילונו בערך הנדון.

11. בדבר מקביל אפשרי של חילופי למנ"ר (שנב = שלב) ר' ש' ייבין, לשוננו ט"ז (תש"ט), ע' 136.

12. על המצאה זו של הנאטופים ר' H. Frankfort, *The Birth of Civilization in the Near East*, הוצאת Doubleday (Anchor Books), ניו-יורק, 1956, עמ' 29 ואילך; והשווה ש' ייבין, טבע וארץ ב/ג (כסליו תש"ך), ע' 123.

13. ובמידה מועטת גם לאחר-מכן, ואפילו בתקופה הרומאית; ור' אנציקלופדיה מקראית ב', בערך: חרמש.

14. ר' לעיל, הע' 1.

ובכל זמן) כלים ארכאיים; ויש להשוות מבחינה זו את האמור בטקס המילה המסור בס' יהושע: "בעת ההיא אמר ה' אל יהושע עשה לך חרבות צרים ושוב מל את בני-ישראל שנית"¹⁵. בהעלם עין מבעיות זמנו המדויק של כיבוש יריחו בידי יהושע¹⁶ הרי ברור לכל הדעות שבאותה תקופה כבר היו רווחים כלי ברוגזה זה מאות בשנים, וכנראה גם כלי ברזל, ואין להבין את השימוש בחרבות צורים אלא בזיקת הטקסים הפולחניים-הדתיים לשמרנות ולהמשך השימוש בכלים ארכאיים שנתקדשו במרוצת הימים.

מסתבר גם השימוש במונח חרמש בכתוב השני מס' דברים¹⁷, שכן מדובר שם על אדם בישראל ובעיקר פשוטי-עם; וכך מסבירים גם הפרשנים המסורתיים, בעקבות חז"ל, כי הדברים מוסבים על פועלים, כלומר שדרת התושבים דלת האמצעים¹⁸, ובידי אלה היו עלולים להימצא בעיקר דווקא החרמשים, שבלא ספק היו זולים ממגלי המתכת, שחומרם יקר יותר.

לעומת זאת בימי הנביאים¹⁹ כבר פשט השימוש במגלי מתכת שהחלו במרוצת הימים; או שהם משתמשים במונח הכללי²⁰.

ובימי חז"ל כבר לא ידעו, או לא הקפידו, על הדיוק במובניהם של שני המונחים, ונעשו נרדפים זה לזה; שכן בחרמש של כלי-צור אין להבין את השימוש במסמר מעוקם לחיזוק המסית²¹. וכך משמש החרמש, כנרדף למגל, גם בדברי הגאונים²².

15. יהו' ה, ב.

16. ולעניין זה ר' מה שכתב המחבר בסיכומו האחרון באנציקלופדיה המקראית ד, בערך: כיבוש הארץ (עומד לצאת לאור).

17. ר' לעיל, הע' 2.

18. השווה תר' ירוש' לכתוב הנדון, ופרש"י שם.

19. ירמיהו, הקרוב לימי חורבן הבית הראשון; ויואל, שלדעת כמה חוקרים זמנו אפילו בימי הבית השני.

20. ר' לעיל, עמ' 45 [6], אחת האפשרויות בפירוש המונח מגל.

21. ר' לעיל, עמ' 44-45 [5-6].

22. ר' המובאה במילוגו של בן-יהודה בערך חרמש מדברי ר' נחשון גאון.

הטעמת תורה שבעל פה בטעמים

טעמי הקריאה, שהיום הם משמשים בספרי המקרא בלבד, שימשו בתקופות קודמות, ובייחוד לפני המצאת הדפוס, גם בסוגי ספרות אחרים.¹ התרגום הארמי, הבא במקרא בצד המקור, מוטעם ברוב כתבי-היד וגם בדפוסים ראשונים (כגון ב-מקראות גדולות, מהדורת יעקב בן חיים, ויניציאה רפ"ד-רפ"ה). כמו כן מוטעמים פסוקים אחדים בקטעי ספר בן-סירא, שנחגלו בגניזה, כמה מחיבורי רב סעדיה גאון, ועוד. קטעים רבים מן התורה שבעל-פה גם הם מוטעמים, כגון ספרא ("תורת כהנים") כתב-יד ותיקן 66 (תצלום, מהדורת א-א פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז), המנוקדת ניקוד בבלי ומוטעמת. רובם של קטעי המשנה שבניקוד טברני מן הגניזה מוטעמים, ועוד. בבבלי מגילה לב, א נאמר: "אמר ר' יוחנן כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חקים לא טובים וגו'". תוספות, שם, דיבור המתחיל "והשונה", אומרים: "שהיו רגילין לשנות המשניות בזמרה לפי שהיו שונים אותן על פה ועל ידי כך היו נזכרים יותר".² אקרמן, שגם הוא מביא מימרה זו, בשנת 1896,³ מזכיר בהערה מקורות יהודיים המעידים שנהגו להטעים משניות (עיין שם), אך אקרמן גופו כנראה לא ראה אפילו קטע אחד כזה. באותה שנה גופה (1896) פרסמו שכטר וסינגר שני קטעי תלמוד מן הגניזה, והם, ובייחוד השני, מוטעמים (עיין להלן). הם עומדים על החידוש שבכך בהקדמתם וגם הם מביאים מן המקורות עדויות לכך, שנהגו להטעים תורה שבעל פה.⁴ במשך הזמן שעבר מאז ועד היום נתגלו עשרות קטעי גניזה מוטעמים ורבים מהם גם פורסמו.⁵ אך עד עכשיו לא נחקרה כלל דרך ההטעמה שבחיבורים הלא-מקראיים.

1. עיין מ' מדן, בערך "טעמים" שב"אנציקלופדיה מקראית", ג, טור 406.

2. מובא על-ידי שטראק: H. L. Strack, Einleitung in Talmud und Midrasch, מינכן 1921⁵.

עמ' 15, הערה 1.

3. A. Ackermann בספר Winter-Wünsche, Literatur der Juden, כרך ג, טרייר 1896, עמ' 488.

4. S. Schechter-S. Singer, Talmudical Fragments in the Bodleian Library.

קמברידג' 1896, הקדמה, עמ' 5, הערה 5; הם רומזים לש"מ שטערן, במהברתו "מבוא לקורות לשון עברית", שבסוף הספר "תשובות תלמידי מנחם", וינה 1870, עמ' כז, הערה 2.

5. מ' גסטר, בספרו Studies and Texts, לונדון 1925/8, עמ' 1301–1302, מזכיר טקסטים מוטעמים

מחוץ למקרא, כגון מספרי רב סעדיה גאון, דף ממגילת בני חשמונאי שברשותו (עיין מיד להלן בגוף המאמר), קטעי משנה שבגניזה (אחדים מהם ברשותו; עיין עליהם להלן, פרק ג, 6). כמו כן קובע הוא שכתב-יד המשנה של קויפמן מוטעם (עיין על כך להלן, פרק ב, 2). ש' מורג, תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 13–14, מזכיר קטעי תורה שבעל פה מוטעמים שנתפרסמו או שעדיין הם בגניזה, ומעמיד על הקשר שביניהם ובין קריאת בני חזקוני במשנה. על קטעי הגניזה המוטעמים שפורסמו אעמוד בגוף המאמר. בין המהדירים קטעים כאלה ראוי להזכיר בייחוד את פרופ' י"ב אפשטיין, שההדיר קטעים רבים והקפיד על העתקת טעמיהם.

ראוי להבחין בין שני סוגי חיבורים: אלה המוטעמים בשיטה המקראית כדיוקה, בחיקוי לטעמי המקרא; ואלה המוטעמים הטעמה עצמאית, שהיא אמנם מיוסדת על השימוש באותם סימני טעמים, אך דרך השימוש בהם שונה מאשר במקרא ומתאימה לאופיו המיוחד של החיבור המוטעם.

עם הסוג הראשון של החיבורים, המוטעמים בחיקוי להטעמת המקרא, נמנים קודם כול התרגומים הארמיים הנלווים למקרא, אשר הפסוק המתורגם מסומן בהם (כפי שמציין בצדק מדן, שם) ממש באותם טעמים שבמקור. דבר זה, שהיה לכאורה קל לבצעו בהטעמת תרגום אונקלוס לתורה, כיוון שמספר התיבות שבתרגום כמעט שווה למספר התיבות שבמקור, קשה יותר להנהיגו בהטעמת התרגום הארץ-ישראלי לתורה או בתרגום יונתן לנביאים, שלעתים קרובות הם מאריכים הרבה ביחס ללשון המקור; במקרים כאלה, אם לא יכלו הנקדנים להשתמש באותם טעמים ממש שבמקור, הוסיפו טעמים לפי הצורך, אך לא סטו מדרך ההטעמה המקראית⁶.

רב סעדיה גאון חיבר את "ספר הגלוי" תחילה בעברית, חילק אותו לפסוקים והטעימו בטעמים. מתגדיו טענו שהגאון צר צורה חיצונית זו לספרו כדי שיקדשוהו כמו את המקרא. כדי לבטל לעז זה הוציא רב סעדיה גאון מהדורה שנייה של ספרו בתרגום עברי ובצירוף הקדמה שבה הוא מגן על עצמו בפני התקפות אלו. הקדמה זו נדפסה על-ידי א"א הרכבי בספרו "זכרון לראשונים", ה, עמ' קנא ואילך. קטע ממנה נדפס לפי כתב-יד אחר על ידי צ' מאלטר (JQR, סדרה חדשה, ג, 1912/13, עמ' 487 ואילך). כדי להצדיק את דרכו בהטעמת "ספר הגלוי" מזכיר הגאון בהקדמה זו ספרים אחרים שנתחברו לפניו והוטעמו: מגילת בני חשמונאי בארמית (שנתחברה, לדעתו, על-ידי בני מתתיהו עצמם), ספר בן-סירא, ספר בן-לענה; הוא גופו חיבר בהיותו בעראק ספר על עניין בן-מאיר והוא הנקרא "ספר המועדים" מקטעא פואסיקא מטעמא בטעמין. אנשי קירואן חיברו מגילה ובה סיפרו על סבלותיהם מיד "שנורי אלנצראני", וגם היא מחולקת לפסוקים ומוטעמת בטעמים. הגאון טוען, שהטעמתו של ספר אינה אלא אמצעי להקלת הקריאה ולזכירת התוכן ("ליכון אסהל לקראתה ואמכן לחפטה").

רוב הספרים המוטעמים שמזכיר כאן רב סעדיה גאון נתגלו מהם קטעים. בקטלוגים מוצאים אנו ידיעות על קטעי גניזה מנוקדים ומוטעמים של מגילת בני חשמונאי, כגון בקטלוג אוקספורד, מס' 68–69 (2610), e. 43 (2615), 37–39; d. 49 (2615). גסטר (במאמרו הנזכר בהערה 5, עמ' 1302) מודיע שכתב-יד 1774, דף 1 שברשותו מכיל נוסח ארמי של מגילה זו, שהוא מנוקד ומוטעם "כאילו היה חלק מכתבי הקודש". לגד עיני היו רק תצלומי שני קטעים מספריית המוזיאון הבריטי, אחד בעברית (Or. 5560a, דף 2) ואחד בארמית (שם, דף 3–4)⁷, ושניהם מוטעמים בחיקוי להטעמת

6. עיין, דרך משל, בקטעי התרגום הירושלמי B, C, D, שפרסם קאלה בספרו Masoreten des Westens, ב, שטוטגארט 1930 (להלן: MdW).

7. תצלומים במכון לכתב-יד"ש שליד משרד החינוך והתרבות.

המקרא. הקטע העברי מטושטש וקשה לקריאה, אך הארמי מחקה בכול את הניקוד וההטעמה של החלקים הארמיים בספרי דניאל ועזרא; מצויים בו כל הטעמים לדרגותיהם, אף הפחותים ביותר בכוח־הפסקתם, כגון מונח לגרמיה ותלישא קטנה. כמו כן מצויים בו משרתים, מקף וגעיה. אף על פי כן אין הטעמתו כה מדויקת כבקטעי "ספר הגלוי" (עיין להלן).

בקטעי הגעיה של ספר בן-סירא מצויים פסוקים אחדים מוטעמים, המחקים בכול את ההטעמה המקראית⁸. הם מוטעמים בשיטת טעמי אמת, ומדייקים בה עד לפרטי-פרטים. בפס' י, ג מוטעם:

כְּשׁוּפֹט אֲנִי בְּכֵן מְלִיצִי וְכִלְאֵי עֵיר בְּן יוֹשְׁבֵי

בתיבת "כשופט" נסוג הטעם, וסומנה געיה לחיזוק הצירה שסרה ממנו הגעיה, כמצוי פעמים רבות במקרא, ובעיקר בספר משלי⁹, כגון: אֲהֵב דָּעַת (משלי יב, א). תיבת "בן" השנייה מוטעמת בטעם מונח לפני סילוק, ואילו התיבות "נתנו" (בן-סירא יא, ז), ו"אחר" (יא, ח) הוטעמו במרכא לפני סילוק, כדן¹⁰.

א"א הרכבי פרסם בספרו "זכרון לראשונים", ה, עמ' נב ואילך, את ההקדמה העברית של רב סעדיה גאון ל"אגרון". הוא מציין שכתב־היד מנוקד ומוטעם, אך אינו מעתיק את רוב הטעמים. כמו כן מפרסם הוא באותו ספר בעמ' רכ בלי ניקוד וטעמים קטע מ"ספר המועדים", שכתב־היד הוא מנוקד ומוטעם. קטעים מוטעמים מספרי רב סעדיה גאון פורסמו על ידי שכטר ב-JQR, כרך יד, 1902. קטעים אלה נקבצו אחר־כך גם בספרו Saadyana (קמברג' 1903). גם שכטר על-פי רוב אינו מעתיק את הניקוד והטעמים ואנו יכולים לבדקם רק על פי שני תצלומים הנלווים לפרסומיו ברבעון JQR (אך לא חזרו ונדפסו ב"סעדיאנה"). שם, מול עמ' 44-45, נדפס תצלום של קטע מ"ספר הגלוי" (T.-S. 8 K 2). כפי שמציין שכטר, פיסוקו והטעמתו של קטע זה מאשרים את דבריו של הגאון עצמו על ספרו. הטעמת הקטע מחקה את הטעמת המקרא; אמנם על-פי רוב אין בו מקפים וגעיות, אך מצויים בו אפילו דקדוקים העשויים בנוסח ההטעמה המקראית, כגון מונח וקף קטן בתיבה אחת (דף 1ב, שורה 13): מִהַנְּשֹׁתָם; נסיגה (שם, שורה 8): מְלֹאֲתַתְּכֶן. קטע נוסף מ"ספר הגלוי" פורסם ב-REJ, סח (1914), עמ' 3-6; המהדיר העתיק את הניקוד שבמקור, אך לא את הטעמים.

8. מ"צ סגל, במהדורת "ספר בן סירא השלם", ירושלים תשי"ג, מעתיק גם את הטעמים, אך בכמה אי-דיוקים.

9. עיין בספרי הדקדוק השונים, וכן ר' היידנהיים, ספר משפטי הטעמים, רדליהיים תקס"ח, עמ' נט; S. Baer, Die Metheg-Setzung, Archiv für wissenschaftliche Erforschung des AT, 1869 סעיף 13, עמ' 63-64.

10. כללי הטעמת משרת הסילוק בספרי אמת מצויים כבר ב"דקדוקי הטעמים", מהדורת בער-שטראק, ליפסיה 1879, סעיף 25. ועיין י' בער, תורת אמת, רדליהיים 1852, עמ' 8-9; W. Wickes, טעמי אמת, אוקספורד 1881, עמ' 69.

ב-JQR, שם, מול עמ' 50, נדפס תצלום מ-מספר המועדים-לרסג (T.-S. 10 K 4), גם הוא בניקוד ובטעמים, והם מסומנים בדייקנות גדולה עוד יותר מאשר בטקסט הקודם.¹¹ כאן מסומנים גם געיה ומקף בעקיבות. דין הגעיה בו כדינה בכתב-היד העתיקים של המקרא, היינו: אין בו 'געיה קלה' (געיה בהברה פתוחה), כגון: הַעֲדָה, לְהַשִּׁיב, מַעֲנוֹת – בלי געיה; ואילו וַיִּקְרָעוּ בגעיה, וַיִּרְחוּ בלי געיה (כיוון שהתיבה אינה מוטעמת במפסיק; אבל: וַיִּחַדְלוּ – באה געיה גם במקרה כזה). בקטע זה מסומנת גם געיה נדירה, שאינה מצויה אלא בכתב-יד עתיקים, והיא געיה לתיקון הקריאה של אות לא-גרונית¹² (שורה 12): נִפְלוּ לַמּוֹ.

גם קטע מס' III ב-סעדיאנה הוא מ-מספר המועדים, וכתב-היד (T.-S. 8 K 5) מנוקד ומוטעם, אלא שלא העתיק שכטר את הניקוד והטעמים ולא סיפח תצלום של הקטע. גם כתב-יד אוקספורד 50 (2660) c. מתואר בקטלוג כ-קטע מספר המועדים מנוקד ומוטעם.

קטע L ב-סעדיאנה (T.-S. 12,730) – יומנו של חכם נוסע בבבל; וכנראה הוא רסג בדרכו מבבל לחלב^{12*} – מועתק על-ידי שכטר בניקוד ובטעמים. מתוך התעתיק, שכנראה אינו מדויק, קשה לעקוב אחר פרטי ההטעמה שבמקור. על כל פנים גם כאן אנו מוצאים חיקוי להטעמת המקרא עד כדי סימון פשטא חקף קטן בתיבה אחת, כגון: וּבְפִתְחוֹן, וכן מצויות בו געיות.

בהקדמתו ל-ספר הגלוי (שהבאנו למעלה) מזכיר רב סעדיה גאון שאנשי קירואן חיברו ספר על מה שעבר עליהם, חילקוהו לפסוקים והטעימוהו. ספר זה לא הגיע לידנו, אך הגיע לידנו ספר דומה, 'מגילת מצרים' משנת 1012 לסה"נ. קטעי כתב-היד של מגילה זו מנוקדים ומוטעמים. הם פורסמו במקומות שונים, אך אף באחד מהם לא הועתקו הטעמים ולא פורסם תצלום¹³.

ב-עלי עין, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 102–103, מזכיר מ' זולאי אחד מקטעי הגניזה (T.-S. H 3, 59) המנוקד ומוטעם בכל טעמי המקרא (הקדמה לתריג מצוות בסגנון משלי). בדקתי תצלום קטע זה ב-מכון לחקר השירה העברית (תודתי להנהלת הספרייה על מתן הרשות לעיין בו). הקטע (רק עמודו האחד) מנוקד ומוטעם בשיטת טעמי אמת בחיקוי מדויק להטעמת המקרא, יש בו גם מקפים, געיות וכו'. השווה, למשל: הַמְנִיחֶלֶךְ – בגעיה קלה ובגעיה כבדה כאחת; לִרְעָה – בדחי ובגעיה-שווא; הַמְדַבֵּר – בגעיה ובמים

11. בינתיים ראיתי תצלום של כל הקטע (2 דפים). הטעמים מסומנים בדייקנות רק בדף 2, ואילו בדף 1 הם באים רק בקצת התיבות.

12. דיון עליה במאמרי בשנתון "מפעל המקרא", ירושלים תש"ך (עומד להופיע).

13. עיין H. Malter, Saadya Gaon, His Life and Works, פילאדלפיה 1942, עמ' 59–62.

13. פורסמו על-ידי מאן, JQR, 7 (1896/7), עמ' 25, The Jews in Egypt, 1920/22, אוקספורד.

עמ' 31–38; HUCA, ג (1926), עמ' 258–262, מכתב-יד שונים.

מנוקדת בחטף-פתח. בהטעמה משמש גרש לבדו במקום רביע מוגרש, כנהוג בכמה כתבי-יד של המקרא (ועיין גם להלן).

עד כאן על כתבי-יד שהטעמתם חיקקי להטעמת המקרא. אולם ספרי תורה שבעל פה שייכים לסוג השני. ההטעמה שאנו מוצאים בהם נזהגת בדרך מיוחדת שאינה זהה לדרך הטעמת המקרא. במאמר זה אסקור הטעמה זו לגילוייה השונים.

כתבי-היד וקטעי הגניזה, שיכולתי לבדקם לצורך סקירה זו, אינם אלא חלק מן החומר המצוי בספריות שונות בעולם, ואפילו לא רובו. גם אלה שבדקתי ראיתי רק בתצלומים שלא כולם משובחים, וקשה לעמוד מתוכם על מצבו של הקטע גופו, על מספר הידיים שעסקו בהטעמתו, וכדומה. את רוב החומר לקטתי מתצלומים המצויים ב-מכון לעריכת הש"ס השלם, ירושלים. הגני מודה למנהל המכון, הרב יהושע הוטנר, על שהרשה לי לעיין באוצר העשיר של התצלומים מן הגניזה שבמכון, ולעבוד המכון, הרב משה דימנטמן, על שלא חסך טרחה מעצמו בהגשת תיקי התצלומים שהייתי מעוניין בהם. בכל מקום שאדון להלן בתצלום של כתב-יד בלי להזכיר את מקורו – בדקתי אותו במכון זה. תצלומים רבים אחרים בדקתי ב-מכון לכתבי-יד שליד משרד החינוך והתרבות. הגני מודה למנהל המכון ד"ר ג' אלוני על שהרשה לי לעיין בתיקי הפוטוסטטים שבמכון, וכן לעובדי המכון. כמו כן הגני מודה לד"ר ג' אלוני על שהרשה לי לעיין בכמה מכתבי-היד של מאמריו, שעניינם הוצאה לאור של טקסטים שיש בהם גם טעמים.

כיוון שלא כל החומר עמד לרשותי, אין במאמר זה משום בירור הבעיה בשלמותה ואיני אלא סקירה של החומר בחינת מין ראשוני. אין הוא בא במקום מחקר ממצה של כל החומר לסוגיו, שראוי שיעשה, וכן לא במקום מחקר ממצה של ההטעמה בכל קטע וקטע, שלא יכולתי לעשותו במאמר זה, אף על פי שרבים מן הקטעים ראויים לגופם למחקר כזה. אסתפק בסקירה על טיפוסים שונים של הטעמה ואערוך אותם בסדר הדרגתי: מן הפרימיטיבי אל המשוכלל, או, אם נדייק יותר: מכתבי-יד מוטעמים הטעמה לא-טברנית (ארץ-ישראלית) לכתבי-יד מוטעמים הטעמה טברנית ממש¹⁴. לפני שאתחיל בסקירת החומר, ראוי לעמוד על המיוחד בהטעמת תורה שבעל-פה לעומת הטעמת המקרא.

תחילה תכונה כמותית: מספר הטעמים המשמש בהטעמת תורה שבעל-פה קטן מזה המשמש בהטעמת המקרא, וכולם טעמים מפסיקים; טעמים שאינם מפסיקים, משרתים, יש בה רק מעטים, ועל פי רוב בכתב-יד אחד אין משמש אלא משרת אחד. תופעה זו, מספר טעמים קטן ומשרת אחד בלבד, מצויה בהטעמה הארץ-ישראלית של המקרא בשלביה הפרימיטיביים: מספר הטעמים המשמשים בה קטן, ונקודה בין התיבות משמשת להורות על חיבורן מבחינות שונות, בין חיבור שמציינים אותו בהטעמה הטברנית על ידי מקף, בין חיבור המצוין בה על-ידי המשרתים למיניהם. הטעמת תורה שבעל פה נבדלת מהטעמת המקרא גם מבחינת אופייה. את הטעמת

14. לא אעסוק בהטעמה הבבלית של תורה שבעל פה.

המקרא מציינת ההיירארכיה של הטעמים, ואילו בהטעמת תורה שבעל פה ההיירארכיה אינה שלטת. שתי סיבות להבדל זה, תחבירית ומוסיקאלית. מבחינה תחבירית הפסוק המקראי הוא קצר ביחס, ואילו הפסוק בתורה שבעל פה על פי רוב ארוך יותר. וכמובן ביצוע ההיירארכיה קשה בו יותר. מבחינה מוסיקאלית מסתבר, שבקריאת המקרא היו מאריכים ומקפידים לגנון כל מלה ומלה בפני עצמה, ואילו קריאת תורה שבעל פה היתה מהירה יותר; השתדלו להבליט בה את המבנה ההגיוני של ההלכה ולא היה חשוב בעיניהם לגנון כל מלה ומלה בפני עצמה. אלו הן, לדעתי, הסיבות לכך שאין אנו מצאים בתורה שבעל פה את ההיירארכיה הקובעת בהטעמה הטברנית של המקרא.

בהטעמת המקרא כל פסוק נחלק בדרך כלל לשניים על ידי אתנח ("קיסר-), כל מחצית פסוק נחלקת שוב לשני חלקים או יותר על ידי זקפים ("מלכים-), שכוח הפסקתם פחות משל האתנח. חטיבת הזקף נחלקת שוב על ידי פשטא או רביע ("משנים-), שכוח הפסקתם פחות משל הזקף. חטיבות הפשטא והרביע נחלקות על-ידי גרש או תלישא גדולה ("שלישים-), שהם שוב פחותים בכוח הפסקתם מן הפשטא והרביע. גם בין התיבות המחוברות בטעמים משרתים יש מחוברות יותר ומחוברות פחות. ואפילו מפסיקים שווים, כגון שורת זקפים, הראשון שבהם מפסיק יותר מן האחרים; וכך לכל טעם וטעם נקבעת מדרגת הפסקתו היחסית בפסוק.

גם בהטעמת תורה שבעל פה משמשים מפסיקים גדולים וקטנים, אך על פי רוב באים בה זוג או שלישייה של מפסיקים, החוזרים זה אחר זה או לסירוגין ללא כל הפרשי דרגה וללא שעבוד של חטיבה אחת לחברתה (אף על פי שחלקי הזוג או השלישייה משועבדים אחד לחברו). תכונה זו היא המאפשרת את החיסכון במפסיקים, שהזכרנו למעלה.

לעתים קרובות באה בתורה שבעל פה שורה של תיבות העומדות ביחס בלתי תלוי זו לזו במשפט, כגון רשימת דברים שחל עליהם חוק מסוים¹⁵. ב"רשימה" כזו מוטעמות בדרך כלל כל התיבות בטעם שווה (זהו המקרה שבו משתמשים, בייחוד בטקסטים המאוחרים, בטעם משרת). גם במקרא באות "רשימות" כאלו, אך שם, בהתאם לשיטת ההיירארכיה, מחולקות התיבות לקבוצות לפי שלבי ההיירארכיה ומוטעמות בטעמים שונים. השוואה בין רשימות כאלו במקרא ובתורה שבעל פה תעמידנו על דרכי הטעמתן השונות, למשל:

צפִּין וְחָגִי שׁוֹנֵי וְאַצְבָּן עֲרִי וְאַרְוֵדִי וְאַרְאֵלִי (בראשית מו, טז)
אֶסֶר בְּלֶקֶט וּבִשְׂכַחַהּ וּבִפְאִיָּהּ וּבִמְעַשֵּׂר עֲנִי (פאה ה, ה)

רוב הטקסטים שידובר עליהם להלן הם קטעי משנה, אך מצויים גם קטעים מתלמוד בבלי וירושלמי ומשאר ספרי התורה שבעל פה, שהם מוטעמים בטעמים. פה ושם מצויים בקטעים אלה פסוקי מקרא מוטעמים. לפעמים הוטעמו הפסוקים

15. לשם הקיצור אקרא להלן לרשימה כזו בשם "רשימה" סתם.

בשיטת ההטעמה של כל הקטע, ועל ידי השוואתם למקור המקראי נוכל להיעזר בהבנת מהות הטעמים שבקטע. אך פעמים שהוטעמו בדיוק כבמקרא ושלא כדרך שיטת ההטעמה שבקטע, ואז, כמובן, לא נסתמך עליהם בבירור מהות הטעמים שבו. את סקירתנו נחלק לשלושה פרקים: שיטת הטעמה ארץ-ישראלית, שיטת הטעמה טברנית לא-אחידה ושיטת הטעמה טברנית אחידה. בשני הפרקים הראשונים כמעט כל קטע הטעמתו שונה משל חברו (כך גם בקטעי המקרא המוטעמים הטעמה ארץ-ישראלית). בפרק השלישי מתגבשת שיטת הטעמה טברנית אחידה, ונוכל לכלול בכל סעיף מסעיפי דיועו כמה וכמה כתבי-יד.

פרק ראשון: הטעמה ארץ-ישראלית

בקטעים שידובר עליהם בפרק זה מצויות שיטות הטעמה שונות ומשמשים בהם טעמים שונים ומשונים, ולא תמיד ברור המעבר מטעם לטעם או מקורו ומאיה טעם נשתלשל. לשם סקירה כללית בלבד נראה לי, שהטעמים הארץ-ישראליים העיקריים הראשונים היו גרש ונקודות מעל לאות: א¹⁵ א; וכן גם מתחת לאות (דחי ונקודות): א א א.

בעוד שצורת הגרש (והדחי) לא נשתנתה בדרך כלל בטקסטים המאוחרים, נהפכה הנקודה במשך הזמן לקו הנטוי לשמאל, כזה: א א א (א אינו מצוי). בדרגת ההתפתחות הבאה נהפך הקו הנטוי למהפך, כזה: א א א (נדירים) א א.

כמובן שלא תמיד ברורה התפתחות כזו, וכן משמשים סימני טעמים נוספים רבים, אך כיוון שהנחת התפתחות כזו יש בה להסביר רבים מן הטעמים שנפגשו, נראה לי שראוי לנקוט בה כקו מנחה בדיונו.

1. כתב-יד אוקספורד MS Georg c.1 (2672)

שני דפים פלימפטסט. הכתב התחתון (לפי הקטלוג) – ספר ירמיהו בלשון הגרנית מן המאה התשיעית או מלפני כן. הכתב העליון מתוך ירושלמי בבא קמא. כתב-יד זה פורסם בלוויית תצלומים על ידי פ' קוקובצוב כבר בשנת 1898 לפי תצלומים שקיבל מספריית הבודליאנה שבאוקספורד¹⁶. קוקובצוב הסתפק בפרסום הטקסט העברי, אך לא השיגח בסימני הטעמים. תעתיק חדש ומדויק יותר פרסם ל' גינצבורג בספרו 'שרידי הירושלמי', גיארק תרס"ט, עמ' 242, 244, 249, 250 (להלן אצטט לפי העמודים והשורות שבמהדורה זו). תצלומים מצויים גם ב'מכון לעריכת הש"ס השלם'.

15. הטעמים שצורתם קו או זוג קווים נטויים לצדדים שונים – עשויים קווים ישרים בכל כתב-יד הנדונים במאמר זה, אולם בגלל קשיים טיפוגרפיים סודרו בדוגמות המובאות כאן קווים מעוגלים, כנהוג בדפוסינו היום.

16. פ' קוקובצוב, קטע כתב-יד של תלמוד ירושלמי, תדפיס מתוך Zapisok vostochn. otdel. imp. russk. arxeolog. obsk. כך יא, פטרבורג 1898 עמ' 1955–20.

זהו קטע עתיק ביותר, כפי שזכר גם מן הכתיב הנוהג בו. הוא מוטעם ברציפות. כיוון שנכתב על-גבי כתב, לא תמיד ניתן להבחין בטעמים בודדות. ניקוד (ארץ-ישראלי) לא מצאתי בו אלא במקומות ספורים: גירונותי (עמ' 249, שורה 24), תרין שְׁבַתִּין (שם, 30), נראָה (שם, 35). הטעמים שבו כולם ארץ-ישראליים ואינם מסומנים בהברה המוטעמת. ואלה הם (אשתמש בתיבה יְדָבֵר כדוגמה לסימון הטעמים):

דָּבֵר – מפסיק גדול. זהו הטעם המצוי ביותר, והוא חוזר לעתים קרובות פעמיים ושלש פעמים זו אחר זו. מסמן כנראה טפחא ואתנח טברניים. נקודה כסימן לטפחא ואתנח מצויה בטקסטים J, K, E ב-MdW, ובטקסט משטראסבורג שפרסם א' דיאס-מאצ'י¹⁷ (בכתבי-יד אחרים מסומן כך טפחא בלבד, ואילו אתנח מסומן: א).

דָּבֵר – מפסיק פחות מן הקודם (משמש משנה שלו), כנראה תביר. כך מסומן תביר בכתב-יד E ב-MdW. בשאר הטקסטים הארץ-ישראליים הנקודות מוטות קצת באלכסון, אך אין ספק שהכוונה לאותו טעם.

המיוחד בכתב-יד זה לעומת כתבי-היד הארץ-ישראליים המקראיים הוא בכך, שיש בו רק הנקודות שמתחת לאות, ולא אלו שמעליה, היינו: אין בו סימנים לא לרביע, המסומן בכתבי-היד J, K, E, שטראסבורג: א (בשאר כתבי-היד: א), ולא לפשטא, המסומן: א בכל כתבי-היד הארץ-ישראליים. לא ברור, אם רביע ופשטא אינם באים בטקסט זה בגלל הקימוץ בטעמים הנהוג בכלל בהטעמת תורה שבעל-פה, או שמא, כיוון שהנקודה משמשת לקיצור תיבות, המצוי הרבה בתורה שבעל-פה, חשש המנקד לאי-בהירות שתתגלה אם יעמיס על הנקודה שמעל לאות הוראה נוספת, ולא השתמש בה. דָּבֵר או דָּבֵר – מפסיק גדול. טעם זה כתוב לפעמים באמצע התיבה (לא דווקא בהברת הטעם) ולפעמים בתחילתה, אך לא ברור לי אם אלה הם שני טעמים, שהם שונים בכוח-הפסקתם, או אין זה אלא טעם אחד. בכתב-יד E טעם זה באמצע תיבה הוא זקף, ובתחילתה – גרש; ב-J ובשטראסבורג: א – זקף, א – גרש, ושניהם מסומנים באמצע תיבה (היינו: הבחנה בין קו מאונך ובין קו מלוכסן). גם בטקסט שלנו אחדים מן הקווים זקופים ולא מלוכסנים, אך לא ברור אם יש הבחנה ביניהם.

דבר/ – מפסיק חלש. טעם זה כצורתו כאן (קו מלוכסן בגובה האות אחר התיבה) לא מצאתי בהטעמה הארץ-ישראלית של המקרא. דומה לו במקצת צורת הקו בכתב-יד A ב-MdW, המנוקד ניקוד ארץ-ישראלי אך הטעמתו טברנית. הקו המלוכסן, שמציניים קאלה ומאצ'י באחדים מתעתיקי הטקסטים שפרסמו, קצר יותר בגופי כתבי-היד ודומה יותר לפסיק מודרגי או למעין מקף נטוי באלכסון מאשר לקו מלוכסן כבטקסט שלנו¹⁸. טעם זה נפוץ למדיי בקטע שאנו דנים בו, אם כי בלא כל עקיבות, בא על-פי רוב להורות על הפסק קל.

17. מספרו 4065, דפים 32–35. פורסם ב-Sefarad, יז (1957), עמ' 11–17 (להלן: שטראסבורג).

18. השווה J, K, E, ב, לוח 10: משמים – השקיף – כמין מקף אלכסוני (מועתק על-ידי קאלה כקו מלוכסן; משמים), מקביל לזקא טברני בטעמי אמ"ת. וכן שטראסבורג, שמות כא, לב; כסף, – כצורת פסיק בכתב-היד (מועתק על-ידי מאצ'י כקו מלוכסן; כסף), מקביל למונח לגרמה בהטעמה הטברנית.

אין משרתים בקטע, אך פעמיים מצויה בו שורת נקודות בין תיבות והוראתן כהוראת הנקודה המצויה בין תיבות בטקסטים L, J, H שב-MdW. בטקסטים E, שטראסבורג כמעט שאין משרתים כלל. בשאר הטקסטים המקראיים הארץ-ישראלים באנוסף על הנקודה סימן לטעם משרת. ואלה המקומות שבהם מצויה נקודה בטקסט שלנו:

א · ר · יוסה · בן · חנינה (עמ' 242, 27)

תנה · ר · אבהוא · קומי · ר (עמ' 250, 31)

מצויים בכתב-היד גם צירופים של שני טעמים בתיבה אחת. מסתבר שאחד מן הטעמים המצורפים הוא מיד שנייה, אך כיוון שגוף כתב-היד אינו לפנינו, איני יכול לומר דבר של ודאי בעניין זה. ואלה הצירופים שמצאתי:

לְו (244, 8). תחלִּי (242, 24) ועוד חמש פעמים צירוף זה

הרעִמִּים (242, 12)

מִשְׁלֵם (249, 4)

בכל הצירופים מופיע הטעם א', ושמא הוא הנוסף מיד שנייה. פעמיים מצאתי בצירופים את הטעם דחי, המשמש גם בהטעמה הארץ-ישראלית וגם בטברנית (עיין להלן, 2): בְּרוּחַ (244, 28). תְּנִי (249, 23). ארבע פעמים מצאתי מונח (צורתו טברנית, אך מצוי גם בהטעמה הארץ-ישראלית; עיין להלן, 4): וְהִיכִי (249, 6), כִּמָּה (שם, 13), אֵלָא (242, 38), אִמְרָה (250, 30); ופעמים ספורות מצויים גם טעמים אחרים.

נראה שכתב-יד זה דומה ביותר ל-E ושטראסבורג, שהם מן הקדומים ביותר שבכתב-היד הארץ-ישראליים הידועים לנו. והרי דוגמה להטעמתו:

ר יוסה בן יהודה אֵו עלו בו צמחים סביבות המכה אף על פי שנסתרת מחמת המכה חייב לרפותו אינו חייב ליתן לו את שיבתו אֵו שמעון בן לקיש חידוש חידש הכתוב את הפרשה הזאת שיתן לו שבת ורִפּוּי רק שבתו יתן ורפא ירפא הכה אתמר רואין אותו כילו שומר קִישוּאין והכה אתמר/ היה עושה מנא ביום נותנין לו מנא ביום/ סלע ביום נותנין לו סלע

באוסף הפלימפטסטים שפרסם טיילור¹⁹, לוחות VIII–III, כתובים קטעים מירושלמי משקן על גבי כתב לועזי. גינצבורג העתיק את הטקסט העברי בִּישְׂרִידי הירושלמי, עמ' 185–188, 191–198 (להלן אצטט לפי העמודים והשורות שבמהדורתו). בטקסט באים פה ושם ניקוד ארץ-ישראלי וגם קצת טעמים ארץ-ישראליים. הטעמים שבו מתאימים כולם לטעמים המצויים בטקסט הירושלמי הנידון בסעיף זה. בייחוד מצוי הטעם א/. גינצבורג לא הבין משמעותו של סימן זה והעתיקו

19. C. Taylor, Hebrew Greek Cairo Genizah Palimpsests from the Taylor-

Schechter Collection, קמברידג' 1900. טיילור התעניין בטקסט הלועזי בלבד, שנכתב מתחת לעברי.

לפעמים כקו מאונך, לפעמים כפסיק ועל-פי רוב לא העתיקו כלל. להלן קצת מקומות שבהם מסומנים טעמים²⁰:

לוח III, א, דף 186, 2: שבעת הימים האחרונים / לא מסתברה מעברנון /

III, ב, דף 197, 10: הכן /; 15: טיבירה /; 16: כן /; 21: סימן /; 22: אסורי.

IV, ב, דף 185, 3: נתונים בתיבה / ואת אומר הכן /; 4: שלמלך.

VII, א, דף 194, 1: ידעין /; 4: שתי /; 21: מתניתן.

VII, ב, דף 191, 2: בשפוד /; 7: כדרך.

VIII, א, דף 192, 3: בפורים /; טהור /; 4: המוריד.

הנקודתיים שתחת התיבה נכתבות לפעמים באלכסון ופעמים הן מאוזנות. אלוני במאמרו הנזכר מסמן שתי צורות אלו בשתי רשימות נפרדות, אך נראה בעיניי שאין אלא טעם אחד. שתי הצורות ידועות לנו מטקסטים אחרים כמקבילות לתביר הטברני, וכאן כנראה עדיין שתייהן משמשות ללא הבחנה. מזור הדבר, שהטעם המצוי ביותר בקטע זה הוא דווקא הקו המלוכסן בסוף תיבה, שהוא מפסיק חלש ואינו מצוי בהטעמה הארץ-ישראלית של המקרא. גם כאן, כבקטע הקודם, אין כל סדירות בשימוש. לפעמים מסומן טעם זה אחר תיבות קרובות זו לזו (כגון הדוגמות שהבאנו מן הדפים 186, 2; 185, 3). אלוני סימן מקרים אלה ברשימה נפרדת, ואמנם, גם בקטע הירושלמי שדגנו בו למעלה מצויים מקרים של חזרה על טעם זה בתיבות קרובות זו לזו, כגון:

אף אן לי אלא דבר / שדרכו לדלק / (244, 30, 34)

תניתה אלן למקליקות / למקבילות / (250, 33)

אף-על-פי-כן רחוק מאוד להניח, שקווים מלוכסנים קרובים זה לזה מהווים צירוף בעל הוראה שונה מהוראתו של כל קו מלוכסן בנפרד.

מספרם הקטן של הטעמים בקטע זה, והשימוש דווקא בעיקר בטעם אחד, שאינו מצוי הרבה בטקסטים ארץ-ישראליים מוטעמים אחרים – נשארים בגדר תופעה לא מובנת.

אוקספורד, 1–8 (2663), MS Syr. c. 4

בבלי חולין כתוב על גבי פלימפסט. כתב-היד דומה לזה של הקטעים שנידונו למעלה. פעמים בודדות מצאתי טעמים ארץ-ישראליים, מסוג אלה שנידונו למעלה, כגון: הארבעין, השוחט (דף 8א).

יד שנייה הוסיפה ניקוד טברני פה ושם. במשניות שבדף 5א באה הטעמה טברנית רגילה, כבקטעים שידובר עליהם להלן, בפרק ג, 6.

לונדון, בריטיש מוזיאום, Or. 6581 (קטלוג מרגליות, מס' 1154; תצלום במכון לכתבי יד). קרעי פלימפסט שתוכנם אינו ברור. אולי מדרש? נראות נקודות תחת תיבות אחדות, ושמא גם בו הטעמה ארץ-ישראלית כבקטע הקודם.

20. ג' אלוני, העומד לפרסם כתב-יד זה, הראה לי בטובו את כתב-היד של מאמרי, ומקצת הדוגמות שלהלן

2. קמבריג', E 2, 76; T.-S. E 1, 107

כתב־היד הקודמים מצוינים בכך, שבהם באות הנקודה והנקודתיים המסומנות תחת התיבה. סימנים אלה נדחו אחר־כך מן ההטעמה של תורה שבעל־פה (כנראה כיוון שהתחילו לנקד את הטקסטים בניקוד טברני, והרי צורתם כצורת הצירה והחיריק הטברניים), ואינם משמשים בשאר הקטעים המוטעמים שהיו לגנד עיניי. הקטעים הבאים הם היחידים שבהם עדיין משמשות הנקודתיים שתחת התיבה, ולכן ראוי לדון בהם כאן. הראשון מקטעים אלה (E 1, 107) מכיל משנה בבא בתרא וסנהדרין. תואר וקצת ממנו פורסם על־ידי קאלה, MdW, א, עמ' 28–29. ג' אלוני הרשה לי לעיין בתצלום קטע זה ובכתב־היד של מאמרו שבו הוא מפרסם את כל הקטע ודן בניקודו ובהטעמתו. הקטע השני (E 2, 76) באים בו שני דפי משנה (סנהדרין, שבועות ומכות). נתגלה גם הוא על־ידי קאלה ונרשם בספרו The Cairo Geniza, מהדורה א, לונדון 1947, עמ' 51, הערה 2; מהדורה ב, אוקספורד 1959, עמ' 70, הערה 1. קאלה כותב שייתכן ששני קטעים אלה באו משני כתב־יד שונים. אין אני יכול להכריע כאן בבעיה זו; על־כל־פנים, ההטעמה שבהם היא מסוג אחד. שני הקטעים מייצגים טקסט ארץ־ישראלי מובהק. יש בהם קצת ניקוד ארץ־ישראלי והם מוטעמים ברציפות הטעמה ארץ־ישראלית טהורה, משוכללת ביותר.

מצויים שישה טעמים, הבאים בעיקר בצירופים אלה:

דחי-גרש; הגרש והדחי נוטים לימין ומסומנים בתחילת תיבה:

כיצד תולין אותו

תביר-מרכא-גרש:

מצטער אני על דמן שלרשעין קל וחומר על דם צדיקין שנשפך

פשטא מסומן בסוף תיבה ובא לפני שני הצירופים שנוכרו למעלה; פשטא-דחי-גרש:

מקום שנתנו למוד בדקה לא ימוד בנסה

ולפעמים חחר פשטא בצירופים כאלה:

נביא השקר המתנבא מה שלא שמע ומה שלא נאמר לו

פשטא-תביר-מרכא-גרש:

מודין חכמין לך יודה ביזמן שהצליחית ביד התיניק ומדך החנווני לתוכה

הטעם השישי המצוי בו היא הנקודה, שתפקידה כתפקיד המקף והטעם המחבר

הטברניים כאחד. היא מסומנת באופן בלתי־סדיר, כבקטע 1 לעיל, אבל לעתים

הרבה יותר קרובות:

ואם לן עוברין . עליו . בלא . תעשה

נתאכל הבשר היו מלקטין . את . העצמות

גם תיבות ירשימה מוטעמות בנקודות:

אלו דברים שאין נשבעים עליהם העבדים . והשטרות . והקרקעות .

וההקדשות

טקסט משוכלל זה חשוב ביותר לסקירת השתלשלות ההטעמה. כטעמים ארץ-ישראליים ראשוניים נראים לי בו ארבעה אלה: אָ אָ אָ אָ . את כולם מצאנו בקטע 1 לעיל (פרט לדחי, שהופיע בו רק פעמים ספורות²¹). צורתם של שני הטעמים האחרים מורה על התפתחות מסוימת, מנקודה לקו, היינו: המרכא (א) התפתח מן הנקודה שמתחת לאות (א), והפשטא (א) מן הנקודה שמעל לאות (א), שאמנם לא פגשנו בקטע 1, אך נפגשו אותה להלן. אין ספק שאין אלה שני הטעמים הטברניים פשטא ומרכא. לא בלבד משום שקטע זה הוא ארץ-ישראלי טהור ואין למצוא בו השפעה טברנית כלשהי, אלא גם משום כך, שתפקידם של ה־פשטא וה־מרכא כאן שונה מתפקידם בהטעמה הטברנית. ה־מרכא הוא כאן מפסיק, ואילו ה־פשטא כוח הפסקתו קטן לא בלבד משל ה־תביר הארץ-ישראלי, אלא גם משל ה־מרכא.

מצד שני, שלישית הטעמים תביר-מרכא-גרש המצויה כאן מזכירה מאוד את השלישייה הטברנית המופיעה לרוב מאוד בכל הטקסטים המוטעמים הטעמה טברנית אחידה (להלן, פרק ג): תביר-מהפך-גרש. השווה, למשל, את המוטעם כאן:

כלומר מפני מה זה תלוי מפני שקילל את השם
לדיבור בכתב-יד אוקספורד 6, d. 63 (2826) (להלן, פרק ג, 3):
אמר להם איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמ'ם

בדוגמות אלו התביר הארץ-ישראלי מקביל לתביר הטברני. גם הגרש הארץ-ישראלי מקביל לטברני, אך בעוד שבהטעמה הארץ-ישראלית הכוונה בוודאי לזקף (עיין למעלה, 1), הרי בטברנית צורתו כצורת הגרש, אך כוח הפסקתו גדול יותר משל גרש טברני. המרכא הארץ-ישראלי מקביל למהפך, שאינו משרת אלא מפסיק. אני סבור, שאפשר בנקל להניח שהמהפך אינו אלא התפתחות צורת המרכא בכתיבה רהוטה, כפי ששערתי בתחילת פרק זה.

3. אנטונין 165

שני דפים מירושלמי עבודה זרה. נתפרסמו על-ידי י"נ אפשטיין בתרביץ, שנה ג (תרצ"ב). עמ' 14–20. מצורף תצלום (שאינו בהיר) של עמוד אחד. כיוון שלא ראיתי תצלום של כל הקטע, מוכרח אני לדון עליו רק לפי התצלום של העמוד שנתפרסם וכן לפי התעתיק של המהדיר.

הקטע מנוקד ניקוד טברני חלקי וקצת גם ניקוד ארץ-ישראלי: רְחֹשׁ, להינשא, מֶהֱן, מְצֹאָרו, ועוד. סימני הטעמים מרובים מאוד, ולא תמיד ברורים. מעורבים סימנים ארץ-ישראליים וטברניים.

21. אמנם דחי אינו מצוי בהטעמה הארץ-ישראלית של המקרא בשום קטע מאלה שנתפרסמו עד כה. אף-על-פי-כן קשה לפקפק בארץ-ישראליותו בקטע זה של המשנה. לא מסתבר שדחי זה הוא הטפחא הטברני, שכן טפחא מצוי בהטעמת תורה שבעל-פה רק בקטעים מאוחרים, וכיוון שכאן הדחי הוא חלק אורגני של ההטעמה, שהיא ללא ספק ארץ-ישראלית, קשה לחשוב שזהו טפחא שהוכנס כאן ביד שגייה.

מצוי הווג דחי-גרש:

עד כדן כשנצילית לדעת נצילית שלא לדעת נשמענה מן הדא

אך בייחוד מופיע הדחי בשלישייה דחי-מרכא-אתנח:

בר קפרה אמר מותרת חזקיה אמר אסורה

ולפניו לעתים קרובות תביר:

רב נחת לתמן חמתן מקללין, וחמר עליהן

לפעמים בא סימן כעין מתג במקום התביר, ולפעמים גם ה'מתג' וגם התביר:

בשלושה מקומות ניקרא ר' יודן הנשיא רבותינו בניסים [ובשמן, ובסנדל

הגרש מצוי בשתי צורות, בראש תיבה ופונה לימין ובאמצע תיבה ופונה לשמאל, ואין ההבחנה ביניהם ברורה, כגון:

אול בעי מסבנה אמר לה רב דנבילה הוא דגמר אחי אשתטפת ואיתי גהרה

תוחתיה

על-פי רוב הגרש הפונה לימין מפסיק פחות מן הגרש הפונה לשמאל, והוא בא לפני דחי או מרכא.

אפשרות מעתיק גם גרש מאחן, וללא תצלום טוב של הקטע קשה לברר אם אין זה

אלא הגרש הפונה לימין או שיש בקטע שלושה מיני גרש. פעמיים בא כאן מקף (בדומה לנקודה בקטע 1, ובדומה למצוי בכמה מן הקטעים שיידעו להלן):

ר' בן-בשם שמואל

דבר שלביוין-הוא

מצויים בקטע פעמים מספר עוד טעמים אחרים, וכן מצויים צירופים של טעמים, כגון: שרייה, גזירה, ופרחיה, לא.

בהעדר תצלום טוב של המקור לא נוכל להבין את הטעמת הקטע (עיין גם להלן,

פרק ג, סוף סעיף 2). ברור שיש בו הטעמים הארץ-ישראליים דחי, גרש, מרכא מפסיק,

וכן הטעמים הטברניים אתנח ותביר. לא ברור אם ארץ-ישראליים או טברניים הם

טפחא (אולי דחי) ופשטא. המרכא המפסיק מופיע כאן לעתים קרובות אחרי סוף

התיבה, והוא דומה מאוד לקו המלוכסן שבקטע 1.

אנו עוברים עכשיו לשורה של קטעים, שבהם מצויות נקודה או נקודתיים מעל

לתיבה. מרובים יותר הקטעים שבהם מצויות נקודתיים. כנראה שלא הרבו להשתמש

בנקודה מעל לתיבה לסימון טעם בגלל הדמיון שבינה ובין הנקודה המשמשת סימן הקיצור.

4. אוקספורד, 1-2 (2833), b. 10

קטע ממשנה פאה-דמאי. שני דפים. מלים אחדות מנוקדות ניקוד טברני מעניין,

שאין בו סגול וקמץ ובמקומם באים צירה ופתח; שווא פשוט מסומן במקום חטף. פה

ושם מצוי ניקוד ארץ-ישראלי, בעיקר חולם, כגון: הסיטון, טפסין, יחסוך, כלכלות,

עָרֹם, לְחֹזֶם, וּבִיחֹד בַּמָּקוֹם שֶׁהַמִּנְקָד מֵתָקֵן אֶת הַטֶּקֶסֶט, כַּגֹּן: בְּאַחֲרוֹנָה(ה)[ת], שֶׁהַסֹּרֶךְ; מִגְנֹת (דגש), חִי (=חִי). מֵעֵינִין שֶׁבִּטְקֶסֶט כֹּה עֲתִיק תִּיבַת 'שֶׁל-עַל-פִּי רֹב אֵינָה צְמוּדָה לְתִיבָה שְׁאַחֲרֶיהָ, בְּעוֹד שֶׁהָיָה נִכְתָּבַת צְמוּדָה כִּמְעַט בְּכָל שָׂאֵר הַקְּטָעִים הַנִּדְּוִנִּים בַּמֶּאֱמָר זֶה.

הַטְּעָמִים אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵלִים, אֵךְ בְּעוֹד שֶׁבִּקְטָע 1 לְעִיל הַמִּפְסִיקִים הַעִיקָרִיִּים הִיוּ נִקּוּדָה וְנִקּוּדָתִים מִתַּחַת לְתִיבָה – כֹּאֵן מִצְוִיִּים בְּעִיקָר נִקּוּדָה וְנִקּוּדָתִים מֵעַל לְתִיבָה; מְסוּמָנוֹת כִּמְעַט תָּמִיד בְּסוֹף הַתִּיבָה.

דְּבַר – מִפְסִיק גָּדוֹל, מֵעֵין זָקָף אוֹ אֲתַנַּח טִבְרָנִי. מִצְוִי הֶרְבֵּה וַחֲחוּר פְּעָמִים אַחַדוֹת בְּזוֹ אַחֵר זֶה. סִימָן כֹּזֶה מִקְבִּיל לְאֲתַנַּח אוֹ לְרִבְעֵי בִּטְקֶסֶטִים מִקְרָאִים אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵלִים מְשׁוּכָּלִים יוֹתֵר מֵאַלֶּה שֶׁהַשְּׁוִיוֹנוֹ אֵלֵיהֶם בִּסְעִיף 1, כַּגֹּן L, H ב-MdW, אוֹ כְּתָב-יֵיד 594, תִּיבָה B, מֵעֵטְפָה 12, שֶׁבִּסְפָּרִיית הַ-JTS בְּנוֹי-יֹרֶק, שֶׁפֶּרְסֵם דִּיאֶס-מֵאֲצִי²². דְּבַר – מִפְסִיק קָטָן מִן הַקּוּדֵם, כִּנְרָאָה פֶּשְׁטָא. כֵּךְ מְסוּמָן פֶּשְׁטָא כִּמְעַט בְּכָל הַטְּקֶסֶטִים הַמִּקְרָאִים הָאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵלִים.

בִּקְטָע 1 מִשְׁמָשִׁים אֶפְּוֹא זֶה הַטְּעָמִים אֲתַנַּח/טִפְחָא וְתִבִּיר, בְּעוֹד שֶׁבִּקְטָע זֶה מִשְׁמָשִׁים זֶה הַטְּעָמִים אֲתַנַּח (מְסוּמָן לְמַעַלָּה)/רִבְעֵי וּפֶשְׁטָא. אֶפְּשֵׁר גַּם לְהַנִּיחַ, שֶׁשְׁנֵי הַקְּטָעִים מִשְׁמָשִׁים בְּנִקּוּדָה אַחַת לְהוֹרוֹת עַל מִפְסִיק גָּדוֹל וּבִנְקוּדָתִים עַל מִפְסִיק קָטָן יוֹתֵר; בִּקְטָע הַקּוּדֵם נִקּוּדוֹת אֵלּוּ מְסוּמָנוֹת מֵעַל לְתִיבָה וְאֵילּוּ בִּקְטָע הַנוֹכַחִי – מִתַּחַת לְתִיבָה. בִּשְׁנֵיהֶם הַנִּקּוּדָה הַבּוֹדֶדֶת מִצְוִיָּה יוֹתֵר מִן הַנִּקּוּדָתִים.

דְּבַר – בְּתַחֲלִית תִּיבָה, כִּמוֹ בִּקְטָע 1. מִקְבִּיל לְזָקָף טִבְרָנִי.

דְּבַר – מִפְסִיק צְצוּרָתוֹ דּוּמָה לְצוּרַת הַמוֹנַח הַטִּבְרָנִי, אֲלֹא שֶׁהוּא גָּדוֹל יוֹתֵר וּמַעֲוֹגֵל יוֹתֵר. מְסוּמָן עַל-פִּי רֹב סִמּוֹךְ לְסוֹף הַתִּיבָה. בֹּא פְעָמִים בּוּדְדוֹת גַּם בִּקְטָע 1. יִיתָכֵן שְׁנִשְׁתַּלְשֵׁל מִן הַקּוֹ הַמְּלוּכֶסֶן שֶׁבְּסוֹף הַתִּיבָה הַמִּצְוִי בְּאוֹתוֹ קָטָע, אֵךְ קֶשֶׁה לְקַבֵּל סִבְרָה זֶה, כִּיוֵּן שֶׁבִּקְטָע שֶׁלִּפְנֵינוּ מוֹפִיעַ מִפְסִיק זֶה בְּסִדְרֹת, וְאֵילּוּ הַקּוֹ הַמְּלוּכֶסֶן שֶׁבִּקְטָע 1 אֵין כָּל קִבְעָה בְּשִׁמּוּשׁוֹ. לְשֵׁם הַקִּיצוֹר אֶקְרָא סִימָן זֶה לְהֵלֵן 'מוֹנַח מִפְסִיק'. וְהִרִי, לְדוּגְמָה, כָּל אֲרֻבַּעַת הַטְּעָמִים בְּדִיבּוּר קָצֵר אַחַד:

אִיזוֹ הִיא מִידָה נֹסֶה בִּיבֶשׁ שְׁלֹשֶׁת קִבְיָן וּבִלְחָ דִּינָר

בְּשִׁלּוּשָׁה מִקּוּמוֹת בֹּא בִּקְטָע זֶה מִקָּף בֵּין תִּיבּוֹת, וְהוֹרָאָתוֹ כְּהוֹרָאָה הַנִּקּוּדָה בִּקְטָעִים 1, 2, וְכְהוֹרָאָה הַמִּקָּף בִּקְטָע 3:

פִּילְחִי-דִּבְלִיָּה; מוֹכֶרֶן-אַכְסֶרְהָ; עֲלֵה-יִירָק

תִּיבּוֹת 'רִשִּׁימָה' מוֹטְעָמוֹת בְּנִקּוּדָה (הַשְׁוּוּהַ הַטְּעָמָה בּוֹקֶף טִבְרָנִי בַּמִּקְרָה כֹּזֶה בְּאַחֲדִים מִן הַקְּטָעִים שִׁידּוּנוֹ לְהֵלֵן, פֶּרֶק 5):

הַדְּבִלָּה וְהַתְּמָרִים וְהַחֲרוּבִין הָאוּרֹז וְהַכֶּמֶךְ...

כַּעֲשֵׂר פְּעָמִים מִצְוִיָּה בִּקְטָע הַטְּעָמָה שְׁנֵי טְעָמִים בְּתִיבָה אַחַת. לְפַעֲמִים מִסְתַּבֵּר שֶׁאַחַד מֵהֶם מֵאוּחֵר לְחַבְרוֹ וְסוּמָן כִּיוֵּן שֶׁהַסִּימָן הָרָאשׁוֹן לֹא הוֹבֵן כְּהַלְכָה, כַּגֹּן: בְּשָׁנִים, בִּתְיָ –

כאן כנראה ה'מונח המפסיק' הוא הסימן הראשון, אך כיוון שבזמן מאוחר יותר מונח מסמן משרת, ולא מפסיק, הוסיפה יד שנייה את הגרש (סימנה אותו באמצע תיבה, כצורתו המאוחרת, בניגוד לנהוג בקטע זה לסמנו בתחילת תיבה), כדי לציין שיש להפסיק אחר קריאת מלה זו. כך גם בדיבור: מוכרן-אכסרה, שהובא למעלה. תחילה סומן מקף ארץ-ישראלי, והכוונה היתה לטעם מחבר. אך בזמן מאוחר יותר מקף מורה על הקפת תיבה לתיבה שאחריה וקריאתה בחיפזון וללא כל טעם משלה, אפילו לא מחבר. משום כך הוסיפה יד שנייה את המרכא, כיוון שסברה שראוי לתיבה הראשונה שתוטעם בטעם מחבר, ולא שתוקף.

שאר הצירופים שבקטע הם של שני טעמים ארץ-ישראליים הרגילים בו, וצירופם אינו מובן: שיעש, בדרומן, הסוג, כזו, מוכר.

והרי דוגמה להטעמת הקטע:

הא' למי שאינו נאמן על המעשרות קח לי ממי שהוא נאמן ממי שהוא מעשר
אינו נאמן מאיש פלוני הרי זה נאמן הלך ליקח ממנו אם לו לא מצאתיו לקחתי
לך מאחר שהוא נאמן אינו נאמן. הניכנס לעיר ואינו מכיר אדם שם ואם מיכן
נאמן מיכן מעשר אם לו אחר אני איני נאמן איש פלוני הרי זה נאמן הלך ולקח
ממנו אמרו לו מיכן מתיר ישן אם לו מי ששלחך אצלי אף על פי שהן כגומלין
זה את זה הרי אלו נאמנים

בקטע מבראשית רבה המצוי בלוח X בפלימפססטים שהוציא לאור טיילור (עין למעלה, הערה 19), ושעומד להתפרסם על-ידי נ' אלוני, שהראה לי בטובו את כתב-היד של מאמרו העוסק בכך, יש פה ושם טעמים בודדים. הטעמים שמצא אלוני הם: דמחלפין, מיתים, והם מתאימים לטעמי הקטע הנדון בסעיף זה.

5. קמברין, T.-S. F 1, 65

בבלי סוכה כד-כה. קשה לקריאה. דומה באופיו לקטע הקודם. גם בו ניקוד טברני מועט ואופיו ניקודו של הקטע הקודם; פה ושם ניקוד ארץ-ישראלי, כגון: נשיא.

גרש ונקודתיים מעל לתיבה הם הטעמים המצויים בו ביותר, כבקטע הקודם. ציינתי כמה מקרים של נקודה אחת מעל לתיבה, אך לא כולם בחזקת ודאי. ה'מונח המפסיק' גם הוא מצוי, אך פחות מאשר בקטע הקודם. הגרש מסומן בתחילת תיבה, ואילו שאר הטעמים באמצע. דוגמות:

דתניא ספר אין לי אלא ספר מניין לרבות כל דבר תל וכתב לה מכל מקום
אם כן מה תלמוד לומר ספר לומר לך...

בלכתך דרך הוא דמחייבת הא בלכת דמצוה פטירת

פעם מצאתי בו מקף:

הרי עמידה ב-

נוסף לטעמים אלה בא בקטע ה־מהפך המפסיק, שאינו מצוי בקטע הקודם, ושהוכרוהו בסעיף 2 לעיל, והנחנו שהתפתח מן הנקודה שתחת התיבה ומן המרכא. טעם זה נפשו הרבה בשאר הקטעים שיידונו במאמר זה, בין ארץ־ישראלים בין טברניים:

אלא מעתה תִּיטֵא מִשׁוּם גִּלְיָל

אם כן לימא קרא בְּלִכְת

כמו כן מצויה בקטע מרכא כפולה, אלא ששימושה מיוחד במינו – בדיבורי שאלה בלבד. שימוש בטעם מסוים לסוג מסוים של דיבורים אינו ידוע כל עיקר בהטעמת המקרא לשיטותיה העונות, והוא תופעה המצויה רק בהטעמת תורה שבעל־פה; וגם בה רק בקטעים ספורים, שבהם משמש סימן מיוחד לדיבור־שאלה בלבד, ולעתים נדירות מאוד לסימון דיבור קל־וחומר. היחיד שהזכיר שימוש בטעם מסוים לדיבור שאלה הוא א' ריכטר בדיונו בהטעמת כתב־יד ותיקן 66 של הספרא (שבניקוד בבלי) ²³. בכתב־יד זה בא (בהטעמה הבבליה) הסימן א' בדיבורי שאלה, כגון: מה תל' (עמ' [ש] בהוצאת פינקלשטיין, שורה 7). כיוון שסימן זה יוצא דופן במידה מסוימת משאר הטעמים שבכתב־יד של הספרא מבחינת צורתו, מסביר אותו ריכטר אם כהמצאתו של נקדן כתב־יד על־פי הלאם הערבית (שבשורש 'סאלי' – שאל), אם כחיקוי לטעם לועזי (יווני או ארמני). השערותיו אלו של ריכטר אינן סבירות, כיוון שטעם זה מצוי גם בהטעמה הבבליה של המקרא, אך הוא נדיר ועל כן לא עמדו עליו החוקרים וגם תפקידו אינו ברור; על כל פנים אינו משמש בדיבורי שאלה. מצאתיו, למשל, בכתב־יד ברלין Or. qu. 680 מעל תיבת 'עמשי' שבדה־א כט, יב (בטברנית תיבה זו מוטעמת בגרשיים). מסתבר אפוא שטעם נדיר, שהיה נהוג בהטעמה הבבליה, ייחדוהו בכתב־יד הספרא לדיבורי שאלה; וכך גם המרכא הכפולה, שהוא טעם נדיר בטברנית, ייחדוהו בקטע שלפניו לדיבורי שאלה.

מרכא כפולה לסימון דיבורי שאלה מצויה גם בכתב־יד הטברני פארמה ב (להלן, פרק ב, 16), שהוא מאוחר הרבה לקטע שאנו עוסקים בו. בכמה מן המקומות שמסומנת בהם מרכא כפולה בקטע שלפניו באה היא בצירוף לטעם אחר, ונראה לי משום כך שנוספה כאן מיד שנייה. דוגמה למרכא כפולה בלבד:

ולא חישי ר' יהודה למיתא והתנן.

מרכא כפולה בצירוף לטעם נוסף:

אי הכי אפילו כִּנְסֵי אֶלְמָנָה נִמְי

6. אוקספורד, 23–24 (2835), c. 27

שני דפים מבבלי כתובות, מטושטשים. מצויים כאן הגרש בתחילת תיבה והנקודותיים מעל לתיבה כבקטע 4. 'מונח מפסיק' מצוי לעתים רחוקות, כבקטע 5. והרי דוגמות:

A. Richter, Das Neuhebräische in babylonischer Ueberlieferung, I: Hand- ²³

schriften und Akzente. Diss. Giessen 1925 עמ' 23.

תבעוה להנשא וְיִפְסֹא אין לה מְזוּנוֹת הא לא וְיִפְסֹא יש לה מְזוּנוֹת
וּמִנָּהּ בה סִימָנָא יִתְמָא שְׁלַח וְפֻק ארמלתא שְׁלַח וְפֻק
כמו כן מצוי ה־מַהפֶּךְ המפסיק, אך הוא משמש כאן לדיבורי שאלה בלבד (כמו
המרכא הכפולה שבקטע 5, ולא כמו ה־מַהפֶּךְ המפסיק־שבו). והרי דוגמות:
השתא בִּישׁוֹר פטור בגרים מיבעיא
מוציא שם רע קא אמרת שאני מוציא שם רע דחידוש הוא

7. קמברייג', 83 (2), T.-S. F 1

בבלי ברכות. ארבעה דפים. קרוע מאוד. דומה לקטע הקודם. משמשים בו הגרש,
הנקודתיים, ולעתים רחוקות מונח מפסיק. ה־מַהפֶּךְ המפסיק אינו מצוי בו. דוגמות:
... לבריות פנוי משתנין ככרום
... לבי כנישתא לית לן בה
בצד סימנים ארץ־ישראליים אלה יש בקטע זה שני סימנים טברניים: זקף וסגול, ללא
ספק הוספה מאוחרת; כגון:
אגרא דפירקא רִיִּהֶטא
בגלל מצבו הגרוע של הקטע קשה לעמוד על הטעמתו, ואפילו להביא ממנו משפט
אחד שלם.

עם קטע זה אנו מגיעים לשרות קטעים, שאמנם עדיין משמשים בהם הטעמים הארץ־
ישראליים, אך בצדם מצויים גם טעמים טברניים במספר לא קטן.

8. אוקספורד, 8-9 (2674), d. 45

שני דפים מתחילת בבלי ברכות. אותיות גדולות. קצת ניקוד טברני, וגם בו באים
צירה ופתח במקום סגול וקמץ. הטעמתו דומה בעיקרה להטעמת קטע 4, אלא שכבר
מצויה בו שכבת טעמים טברנית על גבי השכבה הארץ־ישראלית.
הטעמים הארץ־ישראליים המצויים בו הם הנקודתיים, הכתובות סמוך לסוף
תיבה, לא דחוקא בהברת הטעם וכוחן ככוח הפשטא הטברני, והגרש המסומן בתחילת
תיבה (כוחו ככוח הזקף הטברני); השווה, למשל, בפסוק המובא בקטע:

ועצת אחיתופל אשר יעץ בימים ההם במקרא מוטעם (ש"ב טז, כג):
יעץ... ההם

מצוי ה־מונח המפסיק, שהוא מפסיק פחות מן הקודמים ומקביל לטפחא טברני. והשווה
את הפסוק המובא בקטע:

ידידות נפשי בכף אויביה למקור שבמקרא (ירמיה יב, ז):
ידידות נפשי...

כמו כן מצוי כאן ה־מהפך המפסיק־ והוא משמש להטעמת דיבורי שאלה, כבקטע 6;
כגון:

חצות לילה אימת... ..

הזקף הטברני, שהוכנס בקטע 7, מצוי כאן לעתים קרובות, וקשה לברר אם הוכנס ביד
שנייה או שכבר הנקדן הראשון השתמש בו²⁴. קטע לדוגמה:

כִּינֹר הִיָּה תִּלּוּי לַמַּעֲלָה מִמַּטְתּוֹ שֶׁלִּדּוּד וְכִיּוֹן שֶׁהִגִּיעַ חֲצוֹת לַיְלָה רוּחַ דְּרוּמִית
מְנֻשֶּׁבֶת בָּו וְהִיָּה מְנַגֵּן מְאִילָיו וְהִיָּה דוֹד יוֹשֵׁב וְעוֹסֵק בְּתוֹרָה עַד שִׁיעֲלָה עֲמוֹד
הַשָּׁחַר וְכִיּוֹן שִׁיעֲלָה עֲמוֹד הַשָּׁחַר נִכְנסוּ כָּל חֲכָמֵי יִשְׂרָאֵל אֲצִלּוֹ וְאָמְרוּ לוֹ
אֲדוֹנָנוּ הַמֶּלֶךְ עִמָּךְ יִשְׂרָאֵל צָרִיכִין לִפְרֹנְסָה אִם לֹא לָבוֹת הַתְּפִרָּנוּ זֶה מִזֶּה

9. לונדון, בריטיש מוזיאום, Or. 5558 a, 21–22

שני דפים מבבלי פסחים. תצלום במכון לכתבי־יד. הטעמה מעניינת, אך כיוון
שהקטע קרוע ומטושטש, נראים בו רק מעט משפטים מוטעמים שלמים שמהם אפשר
לקנות מושג על הטעמת הקטע. ניקוד ארץ־ישראלי בודד: דקאן.

הטעמים הארץ־ישראליים שבו הם: הגרש (נוטה לימין, מסומן בראש תיבה),
הנקודתיים שמעל לתיבה (באמצעה), ה־מונה המפסיק־ (לעתים רחוקות). במקומות
מועטים מצויה גם הנקודה האחת שמעל לתיבה (כבקטע 4). אך כל המקומות מסופקים.
על־פי רוב היא מצויה בצירוף עם הגרש, כך שנוצר צירוף מעין ה־רביע המוגרש־
הידוע מן ההטעמה הטברנית של ספרי א־מִת, היינו: גרש בתחילת התיבה ונוסף לכך
נקודה סמוך למקום הטעם, כגון: בְּאִמְצָע, בְּזִרְעִים, בְּעִירוֹנָה. צירוף כזה אמנם מצוי
בטקסט מאוחר יותר (להלן, פרק ג, סוף סעיף 1), ושם משמעותו היא, שהתיבה מוטעמת
בגרש, ואין הנקודה באה אלא להורות על מקום הטעם (כיוון שהגרש מסומן בתחילת
תיבה). איני יודע אם כך הוראת סימן זה גם בקטע שלנו (שהוא קדום בהרבה לקטע
הנוכרי), או שמא אין כאן אלא צירוף של הגרש עם הנקודה מעשה ידי שני נקדנים שונים.

כמו כן מצוי כאן ה־מהפך המפסיק־ ברוב המקומות הוא מורה על דיבור שאלה
(כבקטעים 6, 8), אך קשה לברר אם לכך הוא משמש תמיד. דוגמה:

[למימרא] דירקות אֶלִימִי מוֹרְעִים וְהַתְּנֹן... ..

מצוי הרבה הזקף הטברני, וקשה לראות הפרש בין שימושו ובין שימוש הנקודתיים
הארץ־ישראליים, והשווה:

תני חדה שופכן במקום מדרון ואין שופכן במקום האיש[בורן] ותניא אידך אף
שופכן במקום האישבורן לא קשיא הא דינפשי דקאן הא דלא נפשי דלא
קאן

²⁴ עיבור דומה של טעמים ארץ־ישראליים וטברניים מצוי בקטע המקרא 11–10, (JTS 504), ENA 2021, שפרסם א' דיאס־מאצ'ר ב־Estudios bíblicos, יג (1954) עמ' 247 ואילך. גם בו מצויים הנקודתיים והזקף זה בצד זה, אלא שהטעמת הקטע בכללה שונה בפרטים רבים מהטעמת הקטע הנדון כאן.

דוגמה נוספת להטעמת הקטע:

ולא תגביה ידה מן התנור עד שתיגמור את הפת וצריכא שני כלים אחד
שמקטפת בו ואחד שמצעת בו את ידה איבעיא להו עברה ולישה מהו מר
זוטרא אמר עברה ולישה מותר

פעמיים בא צירוף הנקודתיים וה'מונח המפסיק':

ירק מר יש לו שרף

אנא כמא ביאתי קא אמנא

ב'רשימה' (מקוטעת) התיבות מוטעמות בזקפים: ובהרעין ובהרדפנין. הטעמת כל
תיבה ותיבה שב'רשימה' בטעם היא תופעה מאוחרת, ומתאימה לכך העובדה שהוטעמו
תיבות ה'רשימה' כאן בזקפים, שכנראה נוספו מיד שנייה בקטע זה.

10. אוקספורד, 11-16 (2671), d. 54

שישה דפים מתוך בבלי סוכה. ניקוד טברני חלקי, מעניין מבחינת הלשון. משתמש
בקיצורים: רבמי, רבסי, רבבהו (=רב אמי וכו') ובצורות: ועד עיין (=ועדיין) כאין צד
(=כיצד). לקיצור תיבה משמש קו מלוכסן נטוי לימין שאינו מסומן על האות
האחרונה אלא על הקודמת לה (או בימינה של האחרונה): אמ (=אמר).

בקטע זה משמשים הטעמים הארץ-ישראליים שראינו בקטעים הקודמים, אך
מספר הטעמים הטברניים המשמשים בו אינו פחות מכן. הקטע גדוש בטעמים, אלא
שקשה לעמוד על תכונת הטעמתו והיא חידה לחוקר. רק על-ידי בדיקת הקטע במקור
אפשר יהיה לברר כמה ידיים עסקו בסימון הטעמים שבו ואילו טעמים סימנה כל יד
ויד. כיוון שבמכון לעריכת הש"ס השלם מצוי רק תצלום שאינו מבליט די הצורך את
הטעמים, וכן כיוון שאיני עוסק כאן במונוגרפיה של כתב-יד זה (שהוא ראוי בהחלט
למחקר מיוחד). אציין רק מה שיכולתי לברר מתוך עיין בתצלום.

רוב הטעמים מסומנים סמוך להברת הטעם, בה או בקרבתה. הטעמים הארץ-
ישראליים המצויים בו הם: הנקודתיים שמעל לתיבה, המסומנות בהברת הטעם או
סמוך לסוף התיבה; ה'מונח המפסיק'; הגרש, אך בעוד שבקטעים הקודמים מפסיק
זה נטוי לימין ומסומן בראש תיבה, כאן הוא על-פי רוב נטוי לשמאל (כפשטא הטברני)
ומסומן באמצע תיבה. בקטעים הקודמים היה הגרש מפסיק יותר מן הנקודתיים, הוא
הקביל לזקף טברני, והנקודתיים – לפשטא טברני; ואילו בטקסט זה המצב הפוך:
הגרש מפסיק פחות מן הנקודתיים, ושני טעמים אלה מקבילים לזוג גרש-פשטא הטברני
(כך המצב בדיוק בקטע המקראי הנוכח למעלה בהערה 24), כנון: אסור להריח בו;
ואת' לידי חציצא. מסתבר אפוא (עיין גם להלן), שהקו הנטוי בקטע זה כבר אינו הטעם
הארץ-ישראלי זקף, אלא הטברני גרש. לעתים רחוקות קו זה נטוי לימין (כגרש). אך גם
אז אינו מסומן בתחילת תיבה אלא באמצעה, ולא ברור לי אם יש הבחנה בין הקו הנטוי
לשמאל ובין הנטוי לימין.

מקף בין התיבות מצוי בקטע זה הרבה יותר מאשר בקודמים. הוראתו כאן כהוראתו בהם: טעם מחבר. לפעמים מחוברות במקף שורה ארוכה של תיבות, כגון: מי שהיה עבד-או קטן-או אֶהָ (פעמיים באותה הטעמה: עמ' 15 ב, 16 א) אטו שאר-כל-אילנות לית בהו-גדולים-וקטנים-תמימים-ובעלי-מומים (14 א) לעתים קרובות מסומנים מקפים בין התיבות המביעות את שם החכם, כינויו, שם אביו והפועל 'אמר', כגון: אבא-שאול-אָוִם; אִמְ-אבִי; ר' טרפון-אָוִם. גם בקטע 1 מצאנו נקודות (שהוראתן שם כהוראת מקף כאן) בצירופי תיבות כאלו.

טעם נוסף בקטע זה, שלא פגשונו קודם, הוא מעין מהפך על גבי התיבה. כמו לגבי ה-מהפך המפסיק-המסומן מתחת לתיבה, כך אני סבור שגם הוא נתפתח מן הנקודה הארץ-ישראלית שמעל לתיבה. בקטע זה הוא מצוי לפעמים בצירוף נקודה לפניו או אחריו, וכוח הפסקתו רב. טעם זה אינו בא בהטעמה הארץ-ישראלית או הטברנית של המקרא²⁴. אני משער שהוא מקביל לאחד מסוגי הרביע שבטעמי אמת-המסומן כמהפך מעל לתיבה בכמה כתבי-יד מאסכולת בן-גפתלי (כגון בתיבת 'שמחה' בתהלים קיג, ט, בלוח 15 שב-MdW, ב)²⁵. להשערה זו מסייעת העובדה, שטעם זה בא בקטע שלפניו על פי רוב בצירוף לנקודה מעל לתיבה (שהיא רביע בטברנית). כאן לפניו הטעמת תיבה אחת בשני טעמים, שמקורם אחד, ושבעצם אינם אלא שתי דרגות התפתחות של טעם אחד. תופעה זו נראה גם להלן (למשל, פרק ב, 6). בששת הדפים של הקטע שלפניו טעם זה בא כעשר פעמים בלי נקודה וכעשר בצירוף עם נקודה, כגון (עם נקודה לפניו):

מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים

לפעמים הנקודה מסומנת אחרי ה-מהפך:

שאים יש-בין נסר לנסר כמלוא נסר שמניח-פסל ביניהם וכשירה

מהפך בלא נקודה:

תבוא מאירה על אדם שאשתו ובניו מברכין לו

לפעמים ייתכן שאין סימן זה אלא הדגש הארץ-ישראלי, שכן צורתו בכמה מן הטקסטים שב-MdW. כך אפשר לפרש את הסימן בתיבות אלו: מִיֶּכֶן, בָּאָ, הִילָךְ, יִטָּל, אִידוֹר. כמו כן מצוי בקטע סימן הדומה לחצי עיגול שקשתו פונה למטה: א, והוראתו, כנראה, רפה. חצי עיגול דומה, אבל הפוך, בא בכמה מן הטקסטים שב-MdW בהוראה זו. כך אפשר לפרש את הסימן בתיבות אלו: דהוי, שוי, מהוא, הוא. הדבר בולט בעיקר בדוגמה זו:

אל תיקרא הדר אלא הדר דבר באילנו

אך כיוון שאין בקטע זה שום ניקוד ארץ-ישראלי אחר. עדיין הסבר זה מוטל בספק. הקטע גרוש טעמים טברניים. המצויים בו ביותר הם אתנח וטפחא. האתנח הוא

²⁴. בהטעמה הטברנית של ספרי אמת בא מהפך מעל לתיבה כאחד ממרכיבי הטעם 'עולה ויורד'.

²⁵. אני עומד לדון על כך במאמר על הטעמת ספרי אמת בכתבי-היד שבניקוד לא-מסורתי.

הטעם הטברני ממש, ואילו משמעות הטפחא אינה כה ברורה. לעתים רחוקות הוא טעם-משנה לאתנח, ואז לפנינו טפחא טברני ממש, כגון:

כי גִּדְלִיתֶחן הַשְּׁעֵנִי דְּבִי רִישׁ גְּלוּתָא עִיבִידוּ לֵה בְּתִיד

אך על פי רוב הוא בא בצירוף ל-מונח מפסיק- (עין להלן). כמפסיק-משנה לגרש, כגון:
ודִּלְמָא לַכְתְּחִילָהּ-הוּא דַּמְפָּסִיק
ארבעת מינן אֵין מידי אחרינא לא

ואז אפשר לראות בטפחא זה את הדחי הארץ-ישראלי, הבא בצירוף דחי-גרש בקטע 2 (עין גם להלן פרק ב, 1). מלבד שני טעמים טברניים אלה, המצויים לרוב בקטע, באים לעתים רחוקות גם זקף, תביר ומרכא.

אופייניים לקטע שלנו צירופי טעמים, שכאן הם מצויים הרבה יותר משבקטעים הקודמים. תיבות מרובות יש בהן שני טעמים (לעתים רחוקות גם שלושה). מסתבר ששני טעמים בתיבה אחת מקורם שתי ידיים שונות, שהראשונה הטעימה טעם אחד (ארץ-ישראלי, למשל) והשנייה את השני (טברני, למשל); אך הטעמת קטע זה אינה ניתנת להסבר כה פשוט. מצויים אמנם צירופי טעמים שאחד מהם ארץ-ישראלי ואחד טברני, אך כמו כן מצויים (אם כי לעתים נדירות יותר) צירופים של שני טעמים ארץ-ישראליים או של שני טעמים טברניים.

נסקור תחילה את צירופי הטעמים האלה – ארץ-ישראליים: נקודתיים, מונח מפסיק; טברניים: טפחא, אתנח. מצויים בעיקר צירופים של טעם ארץ-ישראלי וטעם טברני, ואלו הם:

מונח מפסיק (א״י)–טפחא (טברני) – הצירוף המצוי ביותר (יותר מ-20 פעם); ודִּלְמָא. תמיד קודם הטפחא. ופעם בא צירוף שלושה טעמים: ורבִּנְךָ.

מונח מפסיק (א״י)–אתנח (טברני) – 5 פעמים: פָּפָא (וגם בסדר הפוך: סֻכָּה).

נקודתיים (א״י)–טפחא (טברני) – פעמיים: דַּמְפָּסִיק.

נקודתיים (א״י)–אתנח (טברני) – 7 פעמים: שַׁלְדָּמִי.

צירופים של שני טעמים מסוג אחד מצויים פעמים ספורות בלבד:

נקודתיים–מונח מפסיק (א״י) – פעם אחת: חֲצִיצָה.

טפחא–אתנח (טברניים) – פעמיים: לִוְלָב.

בכוונה לא דנתי ברשימה זו בגרש, כיוון שכנראה נתערבו בקטע זה הטעם הארץ-ישראלי והטעם הטברני שצורתם קרובה. מצאתי את הגרש בצירופים אלה:

נקודתיים (א״י)–גרש לשמאל – 5 פעמים: מַהֲכָא; ועם גרש לימין – 5 פעמים: פְּשִׁטָּא.

מונח מפסיק (א״י)–גרש לשמאל – פעמיים: דְּחֹרִי; ועם גרש לימין – פעמיים: הַעֲרָבִים.

טפחא (טברני)-גרש - פעם: דמפטיק.

אתנח (טברני)-גרש - פעם: נחמיה.

מרשימה זו נראה, שהגרש לשתי צורותיו בא בעיקר בצירוף לטעמים ארץ-ישראליים, ולכן מסתבר שבעיקרו אין זה אלא הגרש הטברני. מצויים בקטע צירופים נוספים, למשל: הָאָה, לִיה, יוֹחֶנֶן, אך בגלל נדירותם לא ראוי כאן לעמוד עליהם.

שלוש פעמים מצאתי בקטע את ה"מהפך המפטיק", מהן פעם אחת בצירוף לעוד שני טעמים: אִמְרֵי זֵרָא.

"רשימה" מצאתי רק פעם אחת, ובה התיבות מוטעמות בטפחא (טעם טברני; גם בקטע הקודם ראינו "רשימה" מוטעמת בטעם טברני):

תפוח סרוח כמוש שלוק כושי לבן-ומנומר פֹס

דוגמה להטעמת הקטע:

תֵּן הֵם שְׁתֵּי הַלֶּחֶם וְשְׁנֵי כִּיבְשֵׁי עֶצְרַת כְּאִי צֶדֶד הוּא עוֹשֶׂה נוֹתֵן שְׁתֵּי הַלֶּחֶם
עַל גְּבִי שְׁנֵי כִּבְשִׁים וּמִנִּיחַ יָדוֹ תַּחְתֵּיהֶן וּמִנִּיף מוֹלִיךְ-וּמִבִּיא מַעֲלֶה וּמוֹרִיד שֵׁן
אֲשֶׁר הוֹנֵף וְאֲשֶׁר הוֹרֵם

מי שבא-בדרךך ולא היה בידו לִלְבֹּב לְכַשִּׁיכֵּס לְבִיתוֹ יִטֹּל עַל שׁוֹלְחָנוֹ אִם לֹא
נִטַּל שְׁחָרִית יִטֹּל בֵּין הָעֶרְבִים שְׁכַל הַיּוֹם כֹּשֶׁר לְלוּלָב:

כתב-יד אוקספורד 17-24 (2671), d. 54, בבלי ביצה, נראה כחלק מאותו כתב-
יד שממנו הקטע הנדון בסעיף זה; אלא שהוא מטושטש עד כדי כך, שברובו לא הבחנתי
טעמים כלל. ההטעמה שאפשר להבחין בו היא מסוג ההטעמה של הקטע הקודם, כגון:
הַצֵּד צִיפּוֹר לְמַגְדֹּל וְצִבִּי לְבֵית חֵיִב וְחָכְ אִמְרֵ צִפּוֹר לְמַגְדֹּל וְצִבִּי לְגִינָה (ב19)
דַּתְנִיָּא דְּבִי ר' יִשְׁמָעֵאל לְמַה נִּיקְרָא שְׁמָה צִיפּוֹר דְּרֹר (א20)

גם בו הבחנתי פעמים אחדות במהפך מעל לתיבה, ואף במהפך כפול (עיין הקטע
הבא):

אַלֵּא עוֹפּוֹת אַעֲפּוֹתָ קְשִׁיָּא (ב19)

קְשִׁיָּא עוֹפּוֹת אַעֲפּוֹתָ (שם).

טעמים דומים נראים לי גם בקטע קמברני, 93, T.-S. F1 (2), המכיל הלכות גדולות
למסכת עבודה זרה, אך מעט הטעמים הנראים בו אין בהם כדי תמונה ברורה.

11. קמברני, T.-S. F1, 19

דף מבבלי חולין. הטעמה רצופה. ניקוד טברני חלקי. הטעמה מעניינת. הטעם
הארץ-ישראלי הטהור היחיד המצוי בו הוא ה"מונח המפטיק", המופיע לעתים רחוקות:

כָּל טְרֵפוֹת שְׁמֵנו חֲכָמָה בְּבִהְמָה כְּמוֹהֶן בַּעֲוֹף

מִן הָאֲרֻכָּבָה וְלִטָּה כְּשֶׁרָה

גרש מופיע בו בשתי צורות: נוטה לימין ומסומן באמצע תיבה ונוטה לשמאל ומסומן
בסוף תיבה, כפשוטא הטברני. ויש כאן הבחנה ברורה בין שני הסימנים. הגרש עדיין

הוא הסימן הארץ-ישראלי וכוח הפסקתו ככוח זקף טברני; ואילו הפשטא צורתו וכוח הפסקתו כשל הסימן הטברני.

מבין הטעמים הטברניים יש בקטע זקף, אתנח וטפחא. הזקף הוא הסימן הטברני. כך גם האתנח, אך לפעמים שונה קצת צורתו של סימן האתנח בקטע זה מצורת האתנח הטברני ורגלו השמאלית קצרה מן הימנית, כזה: א. גם כוח הפסקתו קטן יותר. ולא ברור אם אף-על-פי-כן אין זה אלא האתנח הטברני, או שאינו אלא גלגל של טעם ארץ-ישראלי, כגון של ה-מרכא המפסיק, חוהי הסיבה לכוח הפסקתו המועט. על-פי רוב הוא בא כמפסיק-משנה לפשטא, אך גם במקרים אחרים. השווה דוגמות:

אִם רב הוֹנָא אִם רב שמוטת ירך בעוֹף טרֶפֶה
אשכחנת לר ירמיה בר אבא דהוה יתיב וקא בדיק בצומת הגידים
אמנם, לעתים רחוקות בא בקטע גם מרכא מפסיק, וגם הוא על פי רוב כמפסיק-משנה לפשטא:

אִם ליה לא שאני ליה לרב בין שמוטה לחתוכה
החידוש שבקטע זה הם שניים-שלושה טעמים, שהם נדירים בקטעים אחרים: אלה הם סימנים כעין מהפך וכפול מעל לתיבה. המהפך הכפול הוא מפסיק גדול (בפרק ב נראה סימן דומה מתחת לתיבה). הוא מצוי בקטע לעתים קרובות:

אי הכי קשיא דרב אדרב ואמר ליה ודילמא וודיי שני ליה לרב שמוטה
מחתוכה

והלא הלכה רווחת היא בישראל שמוטת ירך בעוֹף טרֶפֶה ותרנגולת אחת
היתה לן לר שמעון בן חלפתא שנישמטה ירך שלה ועשו לה שפופרת
שלקנה וחיתה

מהפך בודד מצוי בקטע לעתים רחוקות יותר והוא מפסיק פחות מן הקודם:
ואיני בין מלכא למלכא הוה דכ בימים ההם אין מלך בישראל
שני סימנים אלה שמעל לתיבה, המהפך והמהפך הכפול, התפתחו לדעתי, כפי שכבר ציינתי, מן הנקודה והנקודתיים הארץ-ישראליות שמעל לתיבה.
סימן נוסף, הבא פעמיים-שלוש פעמים בקטע, הוא כעין אתנח הפוך, ואינו מכירו ממקום אחר:

מדבריו שלרבי ניכר שאינו בקי בתרגלין
מן הארכובה ולמטה כשרה מן הארכובה ולמעלה טרֶפֶה

ראשי פספסין = Tally*

בתשובה ל-ד מ'תשובות חכמי צרפת ולותיר¹ נמצא מעשה בנוצרי אחד שלווה כסף משני יהודים ומסר להם שני ראשי פספסין לזכרון כדרך כל הנושים. מה פירוש ראשי פספסין?

ההקשר דורש כי נבין כאן ראשי פספסין בתור taille בצרפתית ו-tally באנגלית. tally היהו מקל שנחרצו בו חריצים כפי הסכום שחייב הלווה למלווה. לראיה על ההלוואה נשבר אח"כ המקל, ומשני החלקים נשאר האחד בידי הלווה, והשני אצל המלווה. כהוכחה ששני החלקים הם חלקי מקל אחד שימש מקום השבר, היינו אם היו שני החלקים תואמים במקום השבר². נהג ה-tally מקובל היה באירופה המערבית בימי הביניים כהוכחה בעלת תוקף כשטר³.

עלינו לברר עכשיו, מניין לו לכותב התשובה המונח ראשי פספסין בהוראת tally. התמיהה גדולה בייחוד, משום שכפי הנראה יש בספרות התקופה גם מונח אחר ל-tally, והיא מלת חתיכה⁴.

המלה פסיפס מצויה בהרבה מקומות בספרות המשנה והתלמוד, ויש לה הרבה הוראות, למשל: "אבני פסיפס", "קוביות", וכי"ב⁵. אך לכאורה אין לראות, כיצד היה אפשר להגיע מן ההוראות הרשומות במילונים אל המונח tally.

אף הצירוף גופו ראשי פסיפסין נמצא במשנה מידות, פרק א, ו: "וראשי פסיפסין מבדילין בין קדש לחל", וכן בפרק ב, ו: "וראשי פסיפסין מבדילין בין עזרת ישראל לעזרת הכהנים"⁶. אולם אם נעיין בכתבי היד נראה, שהגרסה

* אני מודה לפרופ' יחזקאל קוטשר, שהדריך אותי בכתיבת מאמר זה.

1. יואל מיללער, וויען, תרמ"א, עמ' 20.

2. ראה K. Brunner במאמרו ב-Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, ברלין 1912 (כרך 22) עמ' 337 ואילך; וגם R. L. Henry, Contracts in the Local Courts of Medieval England, לונדון 1926, עמ' 131 ואילך.

3. ראה Pollock and Maitland, History of English Law, כרך 2, עמ' 215; וגם Brunner עמ' 337.

4. ראה Abrahams and Stokes, Starrs and Jewish Charters Preserved in the British Museum, Cambridge 1930, עמ' 39, 119, 121. Abrahams מסופק, אם באמת חתיכה פירושה tally או indenture, ראה הערה עמ' 121. רק פעם אחת, בעמ' 119, מתורגמת בשטר הלאטיני המקביל, המלה חתיכה ללאטינית. אולם הכותב משתמש במלת dica, במקום המונח הרגיל taille H. Jenkinson במאמרו ב-Proceedings of the Society of Antiquaries of London, Second Series, כרך 25, לונדון 1914, עמ' 29 ואילך, מראה ש-tally = dica. נמצא אפוא לפי זה, כי חתיכה היא tally.

5. ראה במילונים של יאסטרוב ושל לוי וב-Lehnwörter של קרייס.

6. ראה גם יומא ט"ו עמ' ב'; וראה רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכען תרל"ב, כרך ד', יומא, עמ' 34.

הנכונה היא ראש פספסין⁷, ופירוש הצירוף, כמו שביאר אלבק⁸, 'מחיצה של אבני פסיפס'. אך ברור, כי לגבי דידן לא חשוב מה היא הגרסה העיקרית, אלא מה הייתה הגרסה שלפני כותב התשובה שלנו, וכיצד תפס אותה כותב התשובה.

אין אנו יודעים, מי הוא כותב התשובה ומאיזה זמן היא. יואל מיללער משער, שהיא נכתבה בידי רש"י, או בידי אחד מבני דורו, או רבותיו. הוא מוסיף, כי ייתכן, שהתשובה יצאה מתחת ידו של בן דורו של רבנו תם⁹. עכ"פ התקופה נראית ברורה פחות או יותר. והנה מתוך המפרשים בימי הביניים ברור, שכמעט כולם גרסו כמו במהדורות שלפנינו¹⁰, היינו ראשי פספסין, וכמעט כולם פירשו ראשי פספסין במובן של 'חתיכות עץ'. רש"י מפרש 'חתיכות עצים'¹¹. ואפילו ר' שמעיה, תלמידו של רש"י¹², הגורס 'רושם פספסין', מפרש 'גזירין של עץ מונחין בארץ רושם וסימן בין דריסת ישראל לדריסת כהנים'¹³. ר' אשר בן יחיאל מבאר בפירושו למידות, בשני המקומות, 'וראשי פספסין = כלומר מסמר' (א, ו), 'כלונסאות' (ב, ו). ור' עובדיה מברטנורא אומר 'ראשי קורות'. הצד השווה שבהם הוא, שכולם הבינו במונח 'ראשי פספסין' חפץ עשוי מעץ בצורת קורה או כלונס.

אבל התמיהה אינה מיושבת, גם אם הוכחנו, ש'ראשי פספסין' הם ראשי כלונסאות. עדיין לא מובן, למה העדיף כותב התשובה את הצירוף המשונה ממלה פשוטה מעין 'חתיכה', 'מקל' וכיוצא בזה.

יסוד פתרון הבעיה כנראה נמצא בפירושו של רש"י בסוגיה הידועה בסנהדרין על המשחק בקוביה¹⁴. הוא מבאר שם את ה'פספסין' שמשחקים בהם כ'שברי עצים והן מרליש בלעז'. הגרסה הנכונה, כפי שביירו דרמשטרר ובלונדהיים בספרם על הלעזים של רש"י בתלמוד, הוא מרליש = mereles¹⁵. הם מבארים את המלה של התיבה ניתנת במילונו של Godefroy על הצרפתית העתיקה¹⁶. הוא מבאר merel-e מסמן מטבע שהשתמשו בו הן במשחקים והן בתור הוכחה משפטית במקח וממכר¹⁷. לשון אחרת, כאן שימוש זהו כמעט לשל tally.

7. י"ב אפשטיין, 'מבוא לנוסח המשנה', ירושלים תש"ח, חלק ב', עמ' 1235; ח' אלבק, 'ששה סדרי

משנה', ירושלים תשי"ט, מסכת מידות, השלמות, עמ' 432.

8. אלבק, עמ' 323.

9. מיללער, עמ' 22-23.

10. להוציא ר' שמעיה שגורס 'רושם פספסין'. ראה אפשטיין, שם, וראה להלן.

11. יומא ט"ו עמ' ב.

12. ראה א' אורבך 'בעלי התוספות', ירושלים תשט"ז, עמ' 33 ואילך.

13. בפירושו על מידות פרק ב', ו, שגדפס בכל דפוסי הש"ס. אברהם ברלינר במאמרו המתורגם לעברית

ב'ספר רש"י' ירושלים תש"א, עמ' לו, מצטט גרסה אחרת מכתב יד מס' 191 שבבדליינה, לפירוש ר' שמעיה, והוא 'עמודים קטנים היו שם שלא יגורו וישתמשו דרך חול'.

14. סנהדרין כה, ב.

15. Darmesteter and D.S. Blondheim, Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi, Tome I, Paris 1929, p. 96, No. 702.

16. F. Godefroy, Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle, Paris 1888.

לפי זה אנו יכולים לתאר לנו, איך הגיע כותב התשובה שלנו לשימוש במונח "ראשי פסיפסין" לציון tally. הוא השתמש במונח ידוע בתלמוד, שמציין דבר עשוי מעץ, שהשתמשו בו למשחק בקוביא¹⁸. ומכיוון ש-merel, e הייתה משמשת גם לציון הקוביה וגם כהוכחה משפטית במיקח וממכר (אמנם יש להודות, כי במילון לא מצאתי ששימשה גם לסימן הלוואה כדרך ה-tally), לפיכך מותר להניח, כי בעל התשובה השתמש, על יסוד הגרסה במשנה הנ"ל, בתיבת "פסיפס" לא רק בהוראה של קוביה, אלא גם לציון אותו חפץ, ששימש כהוכחה משפטית בין לווה למלווה.

p. 255, 1. Merel, iel, etc., s.m., pièce de monnaie, jeton, qui servait à faire les comptes, signe que le vendeur donnait à l'acheteur pour prouver que la marchandise livrée était acquittée; p. 256, Merele, elle, etc., S. f., synonym. de merel, jeton: ...Sorte de jeu qu'on jouait avec des disques semblables à nos dames, et qui étaient faits de carton, de cire, de plomb ou de cuivre.

18. אפשר שגם נחערב לו "פסיפס" עם "הפעל" "פִּקְסָס", שמשמעו פיזור או פירד, כמו למשל במשנה זויר ג, ב: "זויר חופף ו מ פ ס פ ס"; וכן ב-tally מחלקים אותו לשניים.

מונחי המתמטיקה של "משנת המידות"

(סיום)

עגול עגל עגולה עגלה (עיגול, מעגל)

במקרא אין שם עצם בהוראת circle או circumference (הקדמונים, ואוקלידס בכלל⁶⁸, לא תמיד דייקו בהבחנת שני המושגים האלה), אלא רק שם התואר "עגול" – עגולה. במשנה נמצא אמנם שם העצם "עגול" (כמשקל "ךבוע") כגון "עיגול של דבילה", "שהמרובע יתר על העיגול רביע" (אהלות יב, ו⁶⁹). במלה זו השתמשו המחברים של ימי הביניים, אולם על ידה השתמשו גם במלת "עגולה"⁷⁰.

נראה לי ששימוש צורת הנקבה כשם עצם, על יד שם העצם "עיגול", אינו אלא השפעת המונח המקביל הערבי שהוא دائرة או مدورة שתיהן בצורת נקבה.

גם בחיבורנו נמצאות שתי הצורות "עגול" – "עגולה" (שתיהן כתובות פעמים ב' פעמים בלי ו') בתור שם עצם: "העגול בג' פנים: בסביבה בחוט ובג. אי זו היא סביבה? הוא הקו המקיף את העגול" (א, ד); "אי זו היא קשת? החלק מן העגול" (א, ה); "שלוש מדות בעגולה" (ה, א); "הא למדת מדת העגולה" (ה, ג); ועוד.

מלים אלו באות לפעמים בחיבורנו בתור שם תואר: "ואם היה [הנף] עגול או משולש" (ב, ו); "כשדה עגולה" (ה, ג). עולה על הדעת לפרש את הצורה "עגולה" תמיד כשם תואר, אף אם אין על ידה שם עצם מפורש, ולומר שהמחבר משתמש כשם עצם רק ב"עגול" על דרך לשון המשנה – אלא שלא בכל מקום אפשר לפרש כן בלי דוחק; ועוד שצורת הנקבה היא דווקא השכיחה ביותר, כפי שהעיר גץ⁷¹. לכן נאלצים אנו לראות גם כאן אחד הסימנים של השפעת הערבית. ואולם יש לשים לב לעובדה, שגם "מרובעת" ו"משולשת" באות בחיבורנו בהוראת שם עצם בצורת נקבה דווקא (כגון א, ה; ד, ב; ג, ה; ד, א).

בלשון העברית של המקורות הראשונים אין מלה במשמעות sphere והמלה "כדור" קיבלה משמעות זו רק אצל ראב"ח⁷². המחברים משתמשים ב"גלגל"⁷³ (בעיקר בהוראת אסטרונומית) וב"עגולה"⁷⁴, וכדי להבדיל בין sphere ובין circle קראו לזה האחרון "עגולה קית"⁷⁵, "עגולה שטוחה", "עגולה שטחית"⁷⁶. כך נמצא גם בחיבורנו

68. T. Heath, The thirteen books of Euclid's Elements, ניו-יורק 1956, כרך א, עמ' 185.

69. בהוצאת גולדברג, ירושלים תשס"ו, על פי כ"י קופמן, "העגול" ושם בשינויי נוסחאות "העגול" –

אך נדמה לי כי אין כאן אלא פרי הנטייה הידועה להחזיר צורות משנאיות לצורות מקראיות.

70. ב"יהודה, מילון, 4301–4303, 4310–4312, ובעמ' 4310 בהתחלת הערך יש להגיה "כמו ג. עגול" במקום

"כמו ד. עגול"; כמו כן בעמ' 4303 בסוף הערך יש להגיה "ד" במקום "ה".

71. עמ' 17 ה' a. 27. 72. ע' לעיל ערך כדור והערות 44, 43.

73. כבר בתלמוד; ע' ב"יהודה, מילון, עמ' 764.

74. אברהם אבן עזרא, ספר המספר, עמ' 1, 80; ספר האחד, אודיסה תרכ"ז, עמ' 62.

75. יצחק ישראלי, יסוד עולם, עמ' 5.

76. שמואל אבן תבון, פירוש מהמלות וורות, ע' מחדד, אוסף.

“עגולה תלויה” (ה, א, ב) בהוראת “כדור” ו-“עגולה שפלה” (ה, א, ג) בהוראת “מעגל”, ונוסף לאלו “עגולה תלולה” (ה, א, ב) בהוראת “חצי-כדור”. התואר “שפלה” שווה לתואר “שטוחה”, והתואר “תלולה” מתפרש במקומו “כתל”; יותר קשה לכוון את התואר “תלויה”: אולי פירושו שהכדור אינו “נשען” – כמו המעגל שהוא עצמו חלק מהמישור או כמו חצי-הכדור העומד על בסיסו העגול – אלא הוא “תלוי” בחלל, ורמזו לפירוש זה בדברי הרמב”ם: “כל הגלגלים האלו... עגולין ככדור והארץ תלויה באמצע” (ה’ יסודי התורה ג, ד).

עלה (היה שווה)

כדי להביע תוצאה של איזה חשבון שהוא (מושג שבימינו מביעים במלה “שווה”) משמש בלשון המשנה הפועל “נמצא”. כגון: “גופה של בהרת כגריס הקלקי מרובע, מקום הגריס תשע עדשות, מקום עדשה ארבע עדשות, נמצאו שלשים ושש עדשות (נגעים ו, א); “כונס ועולה במדה זו עד שנמצא מקום המערכת עשרים על עשרים” (מידות ג, א); “ונמצאו שלשה עדשות ושליש לכל מין” (מנחות ז, א); ועוד. שימוש זה מצוי אף בחיבורנו (7 פעמים) כגון: “נמצא כל העמוד עד שיכלה הראש עשרים אמה” (ב, יא); “והנמצא הוא המשיחה” (ה, ו).

ואולם על פי הרוב בא כאן במקום “נמצא” הפועל “עלה” (28 פעם). “אתה מונה עשרה על עשרה הרי הן עולין ק” (א, ח); “והעולה משניהם הוא... המשיחה” (ב, א). במשנה אין “עלה” בהוראה זו, וכנראה הוא הדין ללשון חז”ל בכללה: כל הדוגמאות שמביא בן-יהודה – לרבות שתי דוגמאות מתוך החלק הראשון של מדבר רבה⁷⁷ – כולן מחיבורים שנתחברו באירופה⁷⁸. עליהן אפשר להוסיף דוגמאות מתשובות הגאונים: “ואלו ה’ אלפים חומשין עולין ח’ מאות אמות”⁷⁹. הוראה זו רגילה אצל ראב”ע – ואילו ראב”ח משתמש ב-“נמצא” המשוני.

ייתכן שיש כאן התפתחות פנימית במשמעות הפועל “עלה”. אולי אפשר לתלות התפתחות זו בהשפעת הערבית. بلח⁸⁰: فما نلخ... فهو تكسير القوس⁸¹.

עמד (היה)

יותר מפעם אחת משמש “עמד” בחיבורנו בתפקיד של אוגד, מעין בינוני של “היה” והוא במקרים אלו תרגום של كان:

כל שחציה [צ”ל חצה] ⁸² עומד	ان سهم القوس اذا كان مثل
כחצי היתר בידוע שהיא ישרה.	نصف الوتر فهي نصف مدورة سوا.
כל שחציה [צ”ל חצה] עומד	ואذا كان اقل من نصف الوتر
פחות מחצי היתר בידוע שהיא חסירה.	فهو اقل من نصف مدورة.
כל שחציה [צ”ל חצה] יתר	ואذا كان السهم اكثر من نصف

77. ע’ לעיל הערה 38. 78. ע’ בן-יהודה, מילון, עמ’ 4492.

79. אוצר הגאונים, עירובין, עמ’ 48.

80. השווה דברי גנץ, עמ’ 23 ה’ 3.

81. באב אלמסאחה, § 5 b.

82. כך נראה להגיע, כי למה ישתמש כאן המחבר בצורה הנדירה “חצי” במקום “חץ”?

מחצי היתר בידוע שהיא
יתירה. (ה, ה כ"ב)
באותה משנה: "כל שהיא עומדת כחצי העגולה מקביל אל אן يكون مثل نصف مدورة."

וכן י"א וזו היא [העגולה] התלויה? זו היא [ש]עומדת (עקר ד' – מחזק כדעת גץ) עגולה מכל צד [כ]כדור- (ה, א). ועוד: [העגולה] התלולה אי זו היא? זו שעומדת כחצי התלויה כתל או כקובה- (ה, ב). יש ש-עמד- ואוגד אחר מקבילים זה לזה במשפטים סמוכים: "הטבלא העומדת שנים מכל צד... וכשהיא ג' מכל צד... (א, ו); וכן בדוגמה הקודמת: "זו היא [ש]עומדת (עקר ד') עגולה מכל צד [כ]כדור, או שהיתה המשיחה כאבטיח שהיא עגולה לסביבותיה- (ה, א). שימוש זה של "עמד- כאוגד משונה הוא, ולא מצאתי לו חבר בלשוננו. רק בדוחק אפשר לדמות לו משפטים כגון: "עמדו חיטין בל' דיגריין- (ב"מ ה, א); "מעשה שעמדו קינים בירושלם בדיגרי זהב- (כריתות א, ז); "חבית זו עומדת עלי במלא אוצר- (במדבר רבה ב⁸³).

בארמית אנו מוצאים הפועל "קום- המשמש מעין אוגד: "קמה לה מתניתין דלא כר' עקיבא- (ב"מ פב, א); "ארעא היכא דקיימא תיקום- (ב"ב מג, ב); "דכי יכול להוציאא בדיינין ברשותיה קיימא- (ב"מ ז, א). מהפועל "קום- כאוגד באה המלה "קא- המשמשת להדגשת הזמן ההווה, בהקבלה ל"הוה- המשמשת להדגשת העבר⁸⁴. כיון ש-עמד- נדרף הוא ל"קום- להורות פעולת העמידה משיבה או משכיבה (השווה: "שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלוש שעות- ברכות א, ב לעומת "ויקום שמואל וילך אל עלי- ש"א ג, ו) ייתכן, שמחבר מה"מ השתמש ב-עמד- כאוגד, כשם שהלשון הארמית משתמשת ב"קום-.

אולם רבה הדרך מכל הדוגמאות האלו שהבאתי מספרות חז"ל אל הדוגמאות שבחיבורנו. שמה נוכל להציע בדרך השערה, ששימוש זה של "עמד- כאוגד הוא השפעת הלשון הספרדית, שבה estar (= עמד) משמש כאוגד ליד ser (= היה), בעיקר כדי לציין תכונה חולפת, לעומת ser המציין תכונה קבועה. ביתר דיוק: "בספרדית אנו משתמשים ב-estar, כאשר רואים את התכונה כפרי של התהוות, אמיתית או מדומה. מספיק שבשעה שאנו מציינים תכונה מסוימת יהיה בלבנו חשש קלוש שהיא נגרמת על ידי פעולה או שינוי, על ידי התהוות, כדי שנשתמש בפועל estar-⁸⁵. בספרדית ייאמר למשל las patatas están blandas – תפוחי האדמה "עומדים" רכים – כלומר נמצאים עכשיו במצב זה, אחרי שבישלו אותם; אבל la mantequilla es blanda = החמאה היא רכה – כך הוא טיבה תמיד. נאמר כמו כן las naranjas están buenas = תפוחי-הזהב "עומדים" טובים – כלומר תפוחי-הזהב אלו הם טובים, כגון שהם טריים; las naranjas no están buenas = תפוחי-הזהב אלו אינם טובים, כגון שאינם טריים. אבל las naranjas son buenas = תפוחי-הזהב הם פירות.

בדיוק באופן זה בא הפועל "עמד- במה"מ להורות על מצבים משתנים:

83. ע' לעיל הערה 38.

84. ע' ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליה, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 282.

85. Samuel Gili y Gaya, Curso superior de Sintaxis española, 1943, עמ' 55. ע"ע

חץ המקטע(ה,ה) הוא שווה לחצי יתר, קטן ממנו, או גדול ממנו; העגולה (ה, ב) היא ככדור או כתל; הטבלא (א, ו) היא שתיים על שתיים או שלוש על שלוש. השפעה משוערת זו של הלשון הספרדית על חיבור עברי טעונה כמוכן יתר חקירה, אולם אין בה מן הנמנע, כי האוכלוסיה הספרדית המקומית, הכבושה תחת ידי הערבים, לא חדלה מלדבר את לשונה, ויש עדויות לדבר כי במאות ט'-יא אף המוסלמים, ולפחות המשכילים שבהם, למדו את לשון העם והיו דו-לשוניים⁸⁶. אם הערבים כך, על אחת כמה וכמה היהודים אשר אבותיהם ישבו על אדמת ספרד מאות שנים לפני כן.

עמוד (א. גובה [של משולש])

(ב. מנסרה, גליל)

א. עוד הוא ישר מאונך לישר אחר, ובהוראה יותר מצומצמת גובה של משולש בהיותו מאונך לבסיס. כך גם 'עמוד' בכל החיבורים העבריים. מה'מ לא נזקקת להוראה הכללית, ובאה רק ההוראה המיוחדת 'גובה': 'והמשלש בד' פנים: בשני הצלעים [כצ'ל] בקבע בעמוד בנג... והעמוד - זה החוט הכולל (?) הירד מבין שני הצלעים לקבע' (א, ג).

ב. 'מפאתיח אל עולם'⁸⁷ מכנה בשם *السكل العودي* מנסרה מרובעת ששניים מממדיה שווים והשלישי השונה מהם הוא גדול מהם, כלומר תיבה שבסיסה ריבועים וגובהה גדול מצלע הבסיס (ובהרחבה: מנסרה שגובהה גדול מממדי בסיסה או גליל שגובהו גדול מקוטר בסיסו) - כי אמנם גוף כזה דומה לעמוד.

מכאן נובע הביטוי *עוד مغروط* לפירמידה קטומה ולקונוס קטום⁸⁸ - ובחיבורנו 'עמוד משוך' (ב, ט), כלומר עמוד ההולך ומיצר, או סתם 'עמוד' (ב, י, יא, יב), לאותם המושגים⁸⁹.

המלה 'עמוד' אינה מצויה בהוראה זו אצל שאר המחברים. אצל ראב"ח נמצא 'מצב' 'מצבה' בהוראת מנסרה וגליל, ו'מצבה מוצקת' בהוראת פירמידה וקונוס⁹⁰.

עקר (שורש)

מלה זו באה במה'מ שש פעמים בהוראת 'שורש': 'זהם עולים אלף ות' ו'עה, ותופש את העקר, והוא המשיחה, והוא מ'ג ושירים' (ד, ז); 'זהם עולים ז' אלפים ונ', ועקרם פ'ד' (ד, ט). אין כאן אלא תרגום של *جذر*, וגם 'תופש את העקר' בהוראת 'מוציא את השורש' מקביל אל *أخذ جذر*⁹¹. גם כאן יש לשים לב לכך שהמחבר השתמש

⁸⁶ Ramón Menéndez Pidal, *El Idioma español en sus primeros tiempos*, מהדורה ג'

בואנוס-איירס 1945, עמ' 30-37. התרגום המושאל המוצע מצא אולי סעד בעובדה שגם *كان* שווה לשורש 'כין' שפירושו 'עמד'.

⁸⁷ עמ' 208. ⁸⁸ באב אלמסאחה, § 12, a, b.

⁸⁹ ע' לעיל ערך משוך.

⁹⁰ אברהם בר חייא, חיבור המשיחה, §§ 157, 161, 162, 154. במשנה נמצא 'עמוד' בהוראת 'גליל'

(אהלות יב, ז) אבל שם הכוונה לעמוד של בניין ממש. המחברים השתמשו גם ב'אצטוונה', מונח פרסי שהגיע דרך הערבית (ע' בן-יהודה, מילון, עמ' 366).

⁹¹ באב אלמסאחה, § 10, h.

במלה המשנית „עיקר“ ולא במלה המקראית „שורש“, שהשתמש בה ראב-ע⁹². אברהם בר חייא כתב „גדר“, תעתיק של המלה הערבית⁹³. הערבים הם שחידשו למושג זה מונח שפירושו „שורש“, וממנו בא ללאטינית *radix* ומונחים שויי-משמעות לכל לשונות אירופה⁹⁴. אבל היוונים אמרו *πλευρά* (צלע) – בהיות שורש של מספר צלע הריבוע ששטחו נמדד על ידי אותו מספר. משום כך אף בחיבורו „עיקר“ פירושו גם „צלע“: „[המרובעת] המשנה בכל עקר- (ג, ה) – אמנם הטקסט שם משובש; וכן בפירושו: „השוה בצלעות ובזוויות אי זוהיא? כגון עשרה מן [כל] צד. מצרף ארך על הרחב והעולה היא המשיחה, והם ק'. והצלע האחד הוא עקרה האחד- (ג, ב).

[זווית] פסוחה (זווית) קהה

„פסוחה“ מופיעה במה-מ שלוש פעמים (ד, א, י פעמיים)^{94א} – ושלשתן קרא שטיינשניידר על פי השגרה „פתוחה“, ואחריו הלך גץ. זהו תעתיק של הערבית *فسيح* – מרווח, נרחב, שהוכשר בעיני המחבר מחמת קרבת משמעותו וצורתו של השורש העברי „פסח“. אולם הערבים עצמם לא השתמשו במלה זו לציון זווית קהה, אלא ב-*منفرج*⁹⁵. המחברים היהודים בני ספרד אמרו: זווית מרוחת או נרוחת⁹⁶. גם בחיבורו, על יד המונח הנידון, נמצא באותה הוראה „זווית רחבה“ (ג, ד; ד, י).

צלע (צלע [של מצולע])

על פי הערבית *ضلع* שהיא תרגום היוונית *πλευρά*. בתורה נמצאת „צלע“ בהוראה דומה (כגון שמות כו, לו) אבל בלשון חז"ל לא שימשה בהוראה זו. ראה לכך, שבימי חז"ל אבדה הוראה זו של „צלע“, נמצאת בדברי בראשית רבה (י, ו), המראים, שהיו זקוקים לראיה כדי להבין „צלע“ בהוראת „קָסֶר“ (side): „ויקח אחת מצלעותיו – ר' שמואל בר נחמני אמר: מן סטרוי, היך דאת אמר 'ולצלע המשכן'. גם רשיי, נקי מהשפעה ערבית, ראה את עצמו חייב לפרש „צלעו – צדו“ (שמות כו, יב).

בארמית של היהודים לא מצאתי „צלע“ (= „צלע“) בהוראת „צד“⁹⁷. אופיינית דרכו של אונקלוס, המתרגם „צלע“ ב-„עילעא“ כשהמדובר הוא העצם הידוע (בר' ב, כא, כב), וב-„סטר“ או „זוית“ בכל מקום אחר. נראה אפוא, שאם מצאנו בסורית „אלעא“ (= „עילעא“, „צלע“) בהוראה הנדסית של „צד“⁹⁸ אין כאן מסורת הלשון הארמית אלא השפעת היוונית, המורגשת בסורית במונחים מדעיים רבים⁹⁹. אין לבטל מראש

92. ספר המספר, עמ' 4. 93. חיבור המשיחה, § 23.

94. סמית', תולדות המתמטיקה, כרך ב עמ' 150. 94א. פעם אחרונה בטעות „כסוחה“.

95. באב אלמסאחה, § 10d; מפאתית, עמ' 205; תרגום אוקלידס לאבן חנין, ספר א הגדרה 11.

96. יסוד עולם, עמ' 4; חיבור המשיחה, § 10.

97. כן מראה העיון בשני המילונים של לוי (מילון לתרגומים, ומילון לתלמודים ולמדרשים), במילונים של דלמן ושל יאסטרוב ובערך השלם, ערכים „צלע“ ו-„עלע“.

98. ברוקלמן במילונו (עמ' 12 a) מביא דוגמה אחת להוראה זו.

99. ע' לעיל הערה 32. בפשיטתא נראה המצב כמו בתרגום אונקלוס: בשני המקומות שבספר בראשית נמצא „אלעא“, ובכל ספר שמות נמצא תמיד „סטרא“ ופעמיים „זויתא“ (ל, ד; לו, כו).

את האפשרות, שחיבורנו לקח "צלע" בהוראה הנדסית מהסורית, אבל כיוון שבדרך כלל אין המונחים שבחיבורנו מראים דמיון למונחים שבסורית, מסתבר יותר ליחס גם מונח זה להשפעה הערבית.

חז"ל השתמשו להבעת מושג זה במלים אחרות: מחיצה, פאה, צד, דופן, ובעיקר "רוח". כי משמעות המלה "רוח" התרחבה מ"נשיבת אוויר" אל "הצד שממנו האוויר נושב"; וכיוון שחילק האדם את מעגל האופק לארבעה רביעים – בהשפעת מבנה גופו הוא, שיש בו פנים ואחור, ימין ושמאל – הרי כינה אותם "ארבע רוחות השמים"; אחרי כן נקרא גם צדו של בניין בשם "רוח", מפני שהוא פונה לאחת הרוחות, וכאן "רוח" אינו כיוון, אלא אורך או רוחב הבניין: "מדד רוח הקדים בקנה המדה חמש מאות (ק') קנים בקנה המדה סביב. מדד רוח הצפון... את רוח הדרום מדד... סבב אל רוח הים מדד חמש מאות קנים... לארבע רוחות מדדו חומה לו סביב סביב אורך חמש מאות ורוחב חמש מאות" (יחזקאל מב, טז–כ). בסופו של דבר נותק הקשר בין "רוח" שפירושו "צד" ובין "רוח" שהיא אחת מארבע רוחות השמים – וארבעת הצדדים של בניין, של שטח אדמה, של חפץ, נקראים "רוחות" בלי שים לב למצבם הגיאוגרפי. כך במלחמת בני אור בבני חושך¹⁰⁰ (ט, יג) מכנים את שלושת הצדדים של מבנה צבאי מסוים הבאים במגע עם האויב, להוציא את הצד האחורי, בשם "שלושת רוחות הפנים". וכן השימוש הרגיל בלשון חז"ל: "ערוגה שהיא ששה טפחים על ששה טפחים זורעים בתוכה חמשה זרעונים, ארבעה בארבע רוחות הערוגה ואחד באמצע" (כלאים ג, א); "המדייר את שדהו... עוקר שלוש רוחות ומניח את האמצעית" (שביעית ג, ד). וכן בלשון הגאונים כשם שראובן ושמעון ולוי ויהודה הדרים בארבע קרנות העיר משתכרים אלכסון התחומין לאחר שמשתכרים אלכסון העיר, כך יששכר וזבולון ובנימין ודן הדרים באמצע רוחות העיר משתכרים אלכסון העיר ואלכסון תחומה¹⁰⁰. יש אמנם לציין כי "צלע" מצויה כבר בספרות הגאונים¹⁰¹.

לו רצה בעל מה"מ להמשיך את מסורת הלשון, היה צריך אפוא להשתמש במלה "רוח". אבל לא כן עשה, ובחר ב"צלע" שהיא מלה מקראית וערבית כאחת. מעניין שבבואו להציע את המונח הוא מבאר את פירושו על פי מלה מלשון חז"ל, שכנראה הייתה ברורה לו ולקוראיו, ובו בזמן הוא מצביע אל מקורו המקראי: "אי זו היא צלע? זה המחזיק דופנותיו של גג, שנאמר 'רבוץ יהיה המזבח' [...] והיו הבדים על שתי צלעות המזבח" (א, ב).

בלשון רבים נמצא בחיבורנו על פי רוב "צלעות" (16 פעם) ולפעמים "צלעים" (5 פעמים), המצוי פעם אחת במקרא (מלא'ו, לד). אולם יש לשקול את האפשרות, שמא יש לנקד גם צָלְעִים (א, ג פעמיים) על פי הערבית – כשם שבודאי יש לנקד שְׁלִישִׁים (ב, יב).

גם המלה "צד" באה בהוראה קרובה ל"צלע" – ועל פי רוב בביטויים המקבילים ב-באב אלמסאחה בא جانب ולא ضلع כגון:
והטבלא העומדת שנים מכל צד. (א, ו)
[המרובעת] הישרה בצלעותיה ומשונה
בווייתה איו היא? כגון ה' מכל
צד. (ג, ד)

100. אוצר הגאונים, עירבין, עמ' 47.

101. שם, עמ' 40.

ואם תאמר, שאין כאן ל-צד-הוראת-צלע-משמש, היינו קטע מן הקטעים המגבילים את המרובע, הנה בניסוח משפט פיתגורס „שני צדיה [של המשולש הנצבה] הקצורים¹⁰¹ מצורפים כל אחד בפני עצמו...“ (ד, א-ג) שם בהערה 3 ציין את השימוש המיוחד של „צד“). וכן ג'אב בא באופן ברור בהוראת „צלע“ לכל הפחות פעם אחת فاجعل القاعدة ای الجوانب شئت (§ 10 i).

ברור אפוא, שהמונח המובהק ל- (side) הוא בערבית ضلع ובעברית „צלע“, בוודאי על פי היוונית – ואילו جانب ו-צד אינם מוחלטים מתימטיים אלא מלים כלשון בני אדם הבאות לפעמים במקום המונח המיוחד.

אין צורך לומר, כי „צלע“ הוא המונח הרגיל בכל הספרות של ימי הביניים.

צָרַף (כפל)

לדעת ג'נץ¹⁰² „צָרַף-העברי הוא המקור של ضرب הערבי. אולם יותר מתקבל על הדעת התהליך ההפוך, והמונח העברי נובע מן הערבי, כשאר מונחי המתמטיקה של מה-מ.“

„צָרַף“ משמש במשנה בביטויים כגון „מצרפים שקלים לדרכונות“ (שקלים ב, א), שבהם הוראתו קרובה ל-תִּצְרֵף; ואמנם בהוראה זו השתמשו בו ראב"ח ויצחק ישראלי¹⁰³. וכיוון שמושג הכפל נובע ממושג החיבור, לא יקשה להבין כיצד ראה מחבר מה-מ את עצמו רשאי ליחס לפועל „צָרַף“ את ההוראה החדשה „כפל“, כנראה בהשפעת דמיונו של שורש זה לשורש ערבי ضرب. לו היה „צָרַף“ מקורי בעברית בהוראה הנדונה, היינו חייבים להסביר, מדוע נעלם אחר כך מהלשון, ונאלצו המחברים להמציא פועל אחר במקומו בכל מיני דרכים והשתמשו בחשב, כפל, מנה, רָבַע, ואפילו „הכה“, תרגום הערבי ضرب!

גם מלת היחס „בתוך“ הבאה על פי רוב אחרי „צָרַף“ (32 פעם – לעומת 7 פעמים „בפני“, 4 פעמים „על“, ופעמים „ב-“) מחזקת את הדעה, שכל הניב „צָרַף בתוך“ לקוח הוא מן ضرب נ. שאלה שנשארת פתוחה היא, כיצד קיבל הפועל הערבי ضرب, שפירושו „הכה“, את משמעות „כפל“, אבל אין שאלה זו בתחום עיסוקנו כאן.

„צָרַף“ משמש בבנין פיעל: „הרוצה למוד השדות המרבעות... מצָרַף הארך על הרחב והעולה משניהם הוא (הרחב) המשיחה“ (ב, א); „מצָרַף העמוד בתוך החצי הקבע והעולה מן החשבון היא המשיחה“ (ד, א); „הוא מצָרַף את החוט בתוך ג' ושביע ועולה כ"ב“ (ה, א). בכ"י מ נמצא פעם אחת „צורפו בתוך עצמו“ (ב, ד) בבנין קל, אבל יותר נראית גרסת כ"י ב „ומצָרפו“; גם „צורף“ (ב, יב) נראה שצ"ל „צָרַף“.

הביטוי „צָרַף בתוך עצמו“ (כגון ב, א) או „צָרַף בפני עצמו“ (כגון ד, ז) – בערבית ضرب فی نفسه – פירושו ריבוע, העלה לחזקה שנייה. ומשום כך „צירוף“ – ضرب – שפירושו מכפלה, בא במקום „צירוף בפני עצמו“ בהוראת ריבוע, הן כחזקה שנייה הן כשטח (ב, יב; ד, ד, י).

101. מלה זו באה חמש פעמים בצורת „קצורים“ (כגון ד, א) ופעם אחת בצורת „קצרים“ (ד, י);

ע' יח' מב, ה והערותיו של טור-סיני בבן-יהודה, מילון, ע' קצר; ע"פ ילקוט תלמוד-תורה, כ"י דמשק שנת 1521, מובא ע"י מאן, המקרא כפי שנקרא ונדרש בבית הכנסת הישן, סינסינטי 1940, עמ' רע"א:

„קצור וארוך“.

103. חיבור המשיחה, § 94; יסוד עולם, עמ' 7.

102. ע' לעיל הערה 14.

קבה (משטח קמור) מקבה (קמור)

”קֶבֶה” היא מלה מקראית (במד' כה, ח), המתפרשת במקומה כבית זנות; בלשון המשנה חוזרת באותה הוראה¹⁰⁴ ובהוראת אהל, בניין מקומר: ”ר' יהושע אמר: עולם לקובה הוא דומה” (ב'ב כה, ב)¹⁰⁵. אין זה מעניינו כאן לברר אם שתי ההוראות אחת הן, או שמא השנייה מושפעת מ-cupa הלאטינית (= חבית), מכל מקום מחבר מה-מ מצא מונח זה מן המוכן באוצר הלשון העברית, והשתמש בו. על כן תיאר בחיבורו חצי כדור ”כתל או כקובה” (ה, ב), ”תל או דבר מקובה” (ב, ח – אבל ”קובה” ב, ט ט-ס היא ובכ"י ב איננה).

אולם אף כאן יש לשים לב לעובדה, שגם בערבית היתה מצויה אותה מלה קֶבֶה בהוראת כיפה, קימרון. לא זו בלבד, אלא שצורות אחרות של השורש קבב/קבה לא נמצאו בלשון העברית אלא אצל המחברים המושפעים מהערבית¹⁰⁶. ברור אפוא, שאף אם נאמר ש-”קובה” באה אל מה-מ מלשון חז"ל, בכל אופן אין לראות במלה ”מקובה” שבחיבורנו אלא העתקת מקבב הערבית¹⁰⁷.

קבע (בסיס [של משולש])

משלוש צלעות של משולש שתיים נקראות בחיבורנו ”שני צלעים” והשלישית ”קבע” – כך כבר אוקלידס מבדיל בין *πλευρά* ובין *βάσις*¹⁰⁸. מחבר מה-מ הוא כנראה שחידש את המונח, על כן גם ביארו: ”הקבע – זה ששני צלעים קבועים עליו” (א, ב).

המונח הערבי הוא قاعد, ומלה זו פירושה אף חוק, כלל, אקסיומה, נוהג – כלומר כל דבר קבוע¹⁰⁹ – לכן מחבר מה-מ תרגם אותה על ידי ”קבע”. מונח זה אינו חוזר אצל מחברים אחרים; ראב”ח משתמש ב”תושבת”, ראב”ע ב”מכונה”¹¹⁰.

קומה (גובה [של גוף])

אין ”קומה” בלשון חז"ל אלא מלוא גוף האדם שקם ועומד, ולעתים גוף של בעל חיים: ”המהלך בקומה זקופה אפילו ד' אמות כאילו דוחק רגלי שכינה” (ברכות מג, ב); ”שני שעירי יום הכיפורים מצותן שיהיו שניהן שוין במראה ובקומה ובדמים” (יומא ו, א); גם לאות של האלפבית מיוחסת קומה בדרך איגוש: ”ומה יוד זה קומתו כפופה כך הן רשעים קומתן כפופה” (בר' יב, י). גובה של גוף דומם או של נפח מובע במשנה על ידי ”רום”: ”רום המעלה חצי אמה” (מידות ב, ג); ”ההיכל מאה על מאה על רום מאה” (שם ד, ו).

רק במקרא ”קומה” משמשת לגובה של אדם, של עץ, ושל דומם: ”והבית אשר בנה

104. בן-יהודה, מילון, ע' א. קבה.

105. בן-יהודה, מילון, ע' ב. קבה.

106. בן-יהודה, מילון, ערכים ב. קבב, ב. קבה, קבוב, קבוב.

107. מאסותיה, עמ' 206.

108. אוקלידס, ספר ראשון משפט ד; דברי הית' שם, כרך א עמ' 248.

109. דווי, מילון, כרך ב עמ' 380; בין הדוגמות שהוא מביא: قاعد الطاحون – שכב, אבן הרחיים

הקבועה.

110. חיבור המשיחה, § 36; ספר האחד, עמ' 12.

המלך שלמה לה' ששים אמה ארכו ועשרים רחבו ושלשים אמה קומתו- (מל"א, ב). במה-מ נמצא "קומה" לגובה של גוף הנדסי, ו"רום" אינו מופיע אלא פעם אחת. בביטוי "מרום לתחת" (א, ז) = מלמעלה למטה. לפנינו אפוא גילוי ברור של נטיית המחבר להשתמש במלים מקראיות.

קשת (קשת)
יתר (מיתר)
חץ (חץ, סיגוס ורסוס)
קשותה (מקטע)

ליוונים לא היו מונחים מיוחדים ל"קשת", "מיתר" ו"חץ": קשת ציינו בשם כללי "מעגל" (*περιφερεία*), מיתר בשם כללי "ישר" (*εὐθεία*)¹¹¹ – אשר לחץ, עצם המושג חסר במתמטיקה היוונית. מלים אלו הוכנסו אל אוצר מונחי המתמטיקה של לשונות אירופה על ידי הערבים, כי על כן מוצאים בספריהם *قوس*, *وتر*, *سهام*¹¹². והנה מונחים אלו מוצאים בחיבורנו, כגון: "והקשותה בד' פנים: בקשת וביתר ובחץ ובג' (א, ה) – עובדה זו נראית כאחד הסימנים המובהקים של השפעה ערבית. אמנם שימוש מושאל של "קשת" (כלי מלחמה) להוראת חלק של מעגל נמצא כבר במקרא, כאשר מציינים בשם זה את התופעה האתמוספירית הידועה, "מראה הקשת אשר יהיה בענן" (יחז' א, כח; ברא' ט, יג-טז) – ומעניין שמחבר מה"מ מביא ראיה למונח "קשת" דווקא מפסוק זה, ולא מפסוק המדבר על קשת ככלי מלחמה; כן נמצא "קשת" ב"מלחמת בני אור בבני חושך" (ט, יא) לתיאור מבנה צבאי מקומר; "קשת" ו"יתר" נמצאים גם בתלמוד: "עיר העשויה כקשת... מודדין לה מן היתר" (עיר' נה, א ומקבילות). "חץ" אמנם לא מצינו. אבל הדעת נוטה לראות בשימוש הקבוע של מונחים אלה, כולל "חץ", השפעה ערבית. ועוד שהמחבר מציג אותם ומביא להם סמך מהכתוב (א, ה) כמי שמציע מונחים חדשים.

שימוש מושאל זה גובע בוודאי מן העובדה, שהקשות של עמי המזרח צורת מעגל להנ¹¹³, ואילו הקשת היוונית הטיפוסית עשויה שלשה חלקים: שתי קרניים של צבי המחוברות על ידי גשר שמשמש בית אחיזה. צורה זו רואים בתמונות העתיקות¹¹⁴, והיא נשנתמרה עד היום הזה במסורת הציורית של ה"קשת של אירוס" או של "קופידו", היא הקשת שבה אליל האהבה פוגע בלבות בני האדם. ביוונית אף אין קשר בין קשת המלחמה (*τόξον*) ובין הקשת בענן (*Ιεὺς*). מכאן מובן שאצל היוונים שם כלי המלחמה לא התפתח למונח הנדסי.

"קשותה" (א, א, ה) היא חלק המישור המוגבל בקשת ומיתר (מקטע), והשם נגזר מ"קשת" בסימית הנקבה. כבר ציינתי שבחיבורנו ניתנה סיומת הנקבה לשטחים,

111. ראה למשל אוקלידס, ספר ב הגדרה ו; פתלמיאוס, סינטקסיס, א 10, מובא ב"חיבורי מתמטיקה יווניים"

Loeb Classical Library, כרך ב עמ' 412.

112. כגון באב אלמסאחה, § 5; מפאתיח, עמ' 205; ע"ע גנץ, עמ' 18–19 ה' 33.

113. J. B. Pritchard, The Ancient Near East in pictures, פרינסטון 1954, תמונות 184, 190,

372, 519. ראה גם צורת הקשת בגלגל המלות שברצפת בית הכנסת של בית-אלפא.

114. Handbuch der Archäologie, Andreas Rumpf, Malerei und Zeichnung, מרינכן

1953, לוח 9 ציור 10; לוח 14 ציור 8; לוח 25 ציור 7; לוח 38 ציור 4. ע"ע O. Seyffert, Dict. of

Classical Antiquity, גוויירוק 1956, ערך Bow.

כגון עגולה, משולשת, מרובעת¹¹⁴ – אולי שמות אלו מורגשים כשמות תואר למלה "צורה". הערבים אמרו בדרך כלל قطعه¹¹⁵ על פי היוונית $\mu\eta\mu\alpha \kappa\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\upsilon\varsigma$ אבל אחרוניו כותב גם مشبه بقوس¹¹⁶ והוא גם משתמש ב- قوس למקטע¹¹⁷ – מכאן מקור המונח שלנו. ראב"ח כותב: "העגול הפגום היא הצורה הדומה לצורת הקשת"¹¹⁸.

שבור (מספר) שבור, שבר

ראב"ע ורלב"ג קוראים "שבר", בלשון יחיד, לשבר יסודי ($\frac{1}{n}$), ו"שברים", בלשון רבים, לשבר פשוט, שהוא אינו אלא סכום של שברים יסודיים ($\frac{m}{n}$) שווה ל- m שברים יסודיים ($\frac{1}{n}$)¹¹⁹. זה בודאי "בעבור שבלשון הערבי קוראים חלקי המידות שברים [היינו קור] וכן חלקי המנויים שלא יהיה אחד שלם, כשליש ורביעי, כלשון שמואל אבן תיבון¹²⁰. רמב"ם לא השתמש ב"שבר" אלא ב"חלק" וב"חלקים" (קה"ו, ב; נזקי ממון יב, יט; שכירות ד, ו)¹²¹. בחיבורו נמצא פעמיים "שברים" – שברים בניגוד ל"אחדים" – שלמים (א, ז, ח)¹²².

יש להעיר שהשורש כسر שימש מוצא לכמה מלים עבריות בדרך תרגום שאילה, כי מלבד תשבורת ושבור (ע"ע משיחה), ישנו גם המונח הדקדוקי "שבר" (חירק) על פי כسرة.

יתכן שהמונח הלאטני של ימי הביניים fractio מן frangere = שבר, שעבר ללשונות אירופה (כגון צרפתית fraction , גרמנית Bruch), אף הוא מקורו במונח הערבי¹²³.

(שליך) השליך (חסר)

מה"מ משתמשת בפועל זה כמונח קבוע בהוראת "חסר" (14 פעם): "העגולה כיצד? מצרף החוט בתוך עצמו ומשליך ממנו שביעו וחצי שביעו והיתר היא המשיחה" (ב, ג). כך תמיד גם הרמב"ם: "כשיתקבץ מן הימים יותר על שבעה תשליך שבעה מן המנץ ותניח השאר" (ה' קה"ח ו, ט)¹²⁴.

במשנה בא בהוראה קרובה הפועל "נכה", כגון: "אמר מכור לי בני מעיה של פרה, והיו בהן מתנות, נותנן לכהן, ואינו מנכה לו מן הדמים. לקח הימנו במשקל, נותנן לכהן, ומנכה לו מן הדמים" (חולין י, ג). כן בא במשנה גם "הוצא": "המפקיד פירות אצל חברו הרי זה יוציא לו חסרונות" (ב"מ ג, ז); במה"מ באה הצורה

114. א. ע' לעיל ערך עגול.

115. באב אלמסאחה, § 5 a; תרגום לאוקלידס לאבן חנין, ספר א הגדרה 20.

116. באב אלמסאחה, § 5 a. 117. שם, b.

118. חיבור המשיחה, § 102.

119. ספר המספר, עמ' 31; לוי בן גרשון, מעשה חושב, פפד"מ 1909, עמ' 81, 52.

120. פירוש מהמלות זרות, ע' תשבורת.

121. כבמשנה. השווה ביוונית $\mu\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma$, $\mu\acute{\epsilon}\rho\eta$; ע' אוקלידס, ספר ז הגדרות ג, ד.

122. אין בודאי לנקד שבורים, כפי שנמצא במילון של בן-יהודה, עמ' 6827.

123. ע' סמית', תולדות המתמטיקה, כרך ב עמ' 217.

124. באותה הלכה, ובעוד כמה מקומות, נמצא בדפוסים "השליך" וצ"ל "השלם", כמו שהוא בדפוס רומי

ר"ם (יצא לאור שוב, ירושלם תשט"ו): "כשיתקבץ מן השעות ארבע ועשרים תשליך יום" צ"ל "תשלים יום".

“צא” בהוראת “הוצא”: “שהסביבה מחזקת שלשה פעמים ושביע בחוט צא מהן [כ”י מ: יצא מהם] שביע אחד בעביו שלים” (ה, ג כ”י ב) ¹²⁴. אין “השלך” בהוראה זו לפני התקופה הערבית ¹²⁵, לכן יש לראות בה תרגום של الفی (= זרק, הטיל), אשר באה אצל אלחוריומי בהוראה הנדונה ¹²⁶. אולם בערבית המונח הרגיל הוא نقص.

המונחים המתמטיים של מה”מ, וכן קצת דרכי לשונה, מעידים עדות בלתי מעורערת כי היא חוברת בהשפעת הלשון הערבית. כך אפשר לסכם מנקודת מבט זו את תוצאות הבדיקה המפורטת שערכנו:

א. מלים עבריות, או נגזרות משרשים עבריים, הבאות לפי ההוראה הערבית של אותן המלים או של אותם השרשים:

אחדים, חלוף, מוחלף, מוצע, עמוד, פסוח, צלע, משיחה.

ב. מלים שהן תרגום של מלים ערביות הבאות בהוראה מתימטית:

גנ, גווי, גוף, גיר, חץ, הוצא, ניצב, משוך, עלה, עקר, קבע, קשתות, שבור.

ג. מלים אשר ייתכן ששימושן הושפע על ידי דמיון צלולן למלים ערביות:

חוט, סוף, צרף.

ד. מלים עבריות בצורה דקדוקית ערבית:

מקובה, עגולה(?) , צלע(?) , שְׁלִישִׁים.

ה. מלות יחס הבאות לפי שימושן בערבית:

ד’ אמות בתוך ד’ אמות, חלק על.

התמונה הזאת אינה מניחה מקום לסברה, שמא מונחים אחדים תורגמו במישרים מן היוונית לעברית (כגון צלע, זווית, ניצבה, אחדים). כי בין כך ובין כך זקוקים אנו להשפעה הערבית לכל הנותנים, וגם יש לשים לב לכך, שלא נמצא כאן אף מונח אחד, העשוי להוכיח תרגום מן היוונית, בלי שנמצא גם בערבית את המונח השווה לו. ¹²⁶ אולם המחבר לא נכנע להשפעה הערבית כניעה ללא תנאים, אלא שמר את לשונו מלהשתמש במלים שאין מקורן באוצר הלשון העברית הקלאסית, ואין אצלו ערביזמים גסים כאלו שנמצאים בספרי המחברים הספרדים, ובמיוחד בספרי המתרגמים. המונחים המתמטיים של חיבורנו יש בהם סימנים של שתי נטיות מנגדות – שאיבה מאוצר הלשון העברית המקורית מצד אחד, והשפעת הערבית מצד שני – והם שונים הן מן המונחים הנהוגים במשנה ובתלמוד (במידה שאפשר לדבר על מונחים מתימטיים בספרי חז”ל). הן ממונחיהם של המחברים בני ספרד מראב”ח ואילך. על ידי זה נוצר מילון שאינו פרי התפתחות טבעית מתוך עיסוק במדע של מלומדים ותלמידים, אלא יצירה מלאכותית של מחבר אחד, אשר הטביע בו את חותם אישיותו. כבר ציינתי בראשית דבריי, שלשון החיבור היא לשון המשנה. עתה אוכל להוסיף

¹²⁴. כן עוד פעם ו, א. הצורה “צא” בשימוש זה שכיחה ב”מלאכת המשכן” (כגון פעמיים בפרק ב ופעמיים בפרק ג). המילון של בן־יהודה מביא שתי דוגמות מירושלמי חגיגה א, ו (עמ’ 2110). אשר ל”יצא” שבכ”י מ ע’ דוגמות בבן־יהודה, מילון, עמ’ 2107.

¹²⁵. בן־יהודה, מילון, עמ’ 7169.

¹²⁶. כגון באב אלמסאחה, § 12 א. ע’ דברי גנץ, עמ’ 24 ה’ 8. الفی קרוב הוא ל”הלקה” תלמודי, גם

ליקוי לבנה” אינו אלא “חסרון” הלבנה ומיעוטה.

^{126א}. בתלמוד יש מונחים אחדים שהם תעתיקים מהיוונית, כגון: דיגון, טריגון, טטרגון, פונטיגון

(גזיר, ח; ב); כן בפסיקתא רבתי (ראשית פ’ כי תשא) אסטרונוגילון = עגול.

ולהצביע על כמה מונחים, שבולטת בהם דרכו של המחבר, הבוחר במלה משנאית, כל פעם שניתנת לו הבררה בין מלה כזאת ובין מלה מקראית: לכן יש לנו כאן "חוט" ולא "קו", "מגן" ו"מנה" ולא "מָסַפֵּר" ו"ספר", "עיקר" ולא "שורש". גם שמות המספרים החלקיים הם כולם על משקלם שבלשון חז"ל ולא על זה שבלשון המקרא: "שליש, רביעי, וכו' ולא "שלישית, רביעית". כן שייכים לנטייה זו "טבלא", "משיחה", והשימוש הנרחב ב"כדור". אולם כאשר לשון חז"ל משתמשת במלה זרה, דוחה אותה המחבר ומביא תחתיה מלה עברית – דוגמות לכך המרת "אלכסון" ב"חוט" ו"אצטרובל" ב"אתרוג". לפעמים נדחתה מלה משנאית מפני מלה מקראית, כגון "פעמים" רום "הקף" מפני "מוגים" "קומה" "סביבה", כנראה מתוך שאיפה לצחות הלשון.

לפי ההבדל המוחלט שבין לשון מה"מ לבין לשון המתימטיקה של המחברים הספרדים, מסתבר, שהיא קדמה לפעילות המחברים האלה, ולכן לא נהנתה מחידושיהם הלשוניים – והם אף לא השתמשו במונחיה, כיוון שלא הכירוה, כפי שמכירה העובדה שלא הזכירו את שמה (לכל הפחות עד ראב"ע). אם יטען הטוען, כי מחבר מה"מ ידע את הספרות הספרדית, אבל בכוונה לא הודקק ללשונה, ברצותו להשתמש בלשון צחה, ללא מלים שאינן אלא העתקה של מלים ערביות כגון "גשם" "שטח" "קוטר" וכיוצא בהן, המצויות אצל מחברי ספרד – יקשה עלינו לקבל טענה זו, שכן לא נוכל להסביר, מדוע הדיר מחבר מה"מ את עצמו מאחדים ממונחי הספרדים שהורתם בטהרת הלשון העברית, כגון "קו", "כדור", "כָּפַל" (בהוראת to multiply), "תושבת", "גובה", "חסר", ובמקומם השתמש לפעמים בצירופי לשון קשים, כגון "עגולה תלויה", או במלים אשר נזקק להעמיס עליהן הוראה בלתי רגילה, כגון "צרף". ובכלל קשה להבין, מדוע ישתמש מחבר חיבור מתימטי בלשון שהוא בודה מלבו, בשעה שכבר הולכת ומתגבשת לשון מתימטית עברית.

נראה אפוא, שמה"מ חוברת בתוך התקופה שבין ראשית המתימטיקה הערבית (המאה ט') ובין ראשית עבודת המחברים היהודיים בספרד (המאה י"ב). אשר לקביעת תחום זמן יותר מצומצם בתוך התקופה הזו, ולקביעת מקום חיבורה, שתי דרכים לפנינו, ואלו הן:

א. מה"מ חוברת במזרח בראשית התקופה האמורה – וסמך להשערה זו: הדמיון לפרק "באב אלמסאחה" מתוך חיבורו של אלחורוזמי, אשר חי בבגדד ונפטר בין 835 ל-845; ההשפעה הקטנה של הלשון הערבית ביחס להשפעתה על חיבורים מאוחרים יותר (השפעה שמתבטאת כאן כמעט רק על הצד המילוני של הלשון); הנאמנות המפליאה ללשון חז"ל, שבמידה כזאת לא נמצאת אפילו אצל הרמב"ם; השימוש בכמה מונחים המצויים אצל הגאונים, כגון "הכין", "עלה", "צלע"; העובדה שהמחברים הספרדים לא הכירו אותה.

ב. מה"מ חוברת בספרד, אולי באמצע התקופה הנדונה או בסופה – והסמך: ההשפעה המשוערת של הלשון הספרדית או של לשון אירופית אחרת, כפי שמעיד אופן השימוש של "ישר", "החזק", "עמד", והעובדה שנמצאים כאן מונחים אחדים המצויים אף במשנה תורה, כגון "הוצא", "סביבה", "עגולה תלויה" (?) "השלך"¹²⁶. סיכום חקירתנו הוא, שמחבר מוכשר, שחי בין המאה התשיעית למאה ה"י"ב, תרגם לעברית חיבור מתימטי ערבי, עיבד אותו לפי טעמו, הכניס בו הבאות מקראיות

126. מעידות בכיוון זה גם ההשוואות עם במדבר רבה (ע' ערכים ישר, עלה, עמד) ועם ראב"ח

(ע' ערך טוף).

ובעיות מתימטיות מקראיות, כגון מידות הכיור שבבית המקדש – או ערך חיבור בעברית על פי מקורות ערביים. מחבר זה השתדל להלביש את המתמטיקה לשון עברית מקורית, השתמש בלשון דומה ככל האפשר ללשון המשנה, ויצר מונחים מדעיים על ידי ניצול של מלים ושרשים עבריים ובהשפעת המונחים הערביים. פרי עבודתו היה חיבור נאה בצורתו, בסידורו ובלשונו, המבאר מושגים יסודיים של הנדסה ונוסחאות לחישוב שטחים ונפחים. אולם השפעת המדע הערבי שהלכה וגברה השכיחה חיבור זה, ונוספה על כך העובדה, שהוא משקף את האסכולה האמפירית-מעשית של הירון ולא את השיטה האקסיומטית של שאר מתימטיקאי יוון המפורסמים – לכן כאשר המשיכו מחברים אחרים בעריכת ספרי מתימטיקה בעברית, לא השתמשו בלשון מה־מ ובמונחיה ולא התמידו בדרך שהתווה לו מחברה, אלא דרכו קלה יותר של שעבוד ללשון הערבית.

מסקנות אלו מנוגדות למסקנותיו של גנץ¹²⁷ והן מאשרות את דעת המהדיר הראשון מ' שטיינשניידר¹²⁸. לפי זה הוקטן בהרבה ערכה של מה־מ בתולדות המתמטיקה, שהרי שוב אינה חוליה במסורת המתמטיקה, הבאה לפני המתמטיקה הערבית, אלא רק ספר אחד מן הספרים הנובעים מתוך המתמטיקה הערבית. בשילובו אמנם נשארת היא תעודה חשובה, הטקסט המתמטי העתיק ביותר בלשונו. במיוחד מעניינת היא מבחינה לשונית, באשר היא מראה לנו את המלאכה של מחבר הבא ליצור מילון מדעי, והוא מתלבט בין השימוש במונחים המדעיים המקובלים בעולם המדע (הערבי) ובין השמירה על טוהר הלשון העברית – מלאכה ולבטים הידועים יפה לאנשי המדע ולאנשי הספר שבדורנו.

בסיום דבריי אנע עוד בנקודה אחת, היא בעית הקשר שבין מה־מ ובין „משנת (או: ברייתא, או: מדרש) ארבעים ותשע מידות“. ראשית כול יש לציין, ששבע ההבאות ממנה, שרשם שטיינשניידר, וחמש מתוך שבע, שהוסיף עליו גנץ, אינן נמצאות בחיבורנו. גדולה מזו: רשׁי אומר על דברי הגמרא „מכדי כמה מרובע יתר על העגול רביע־(סוכה ח, א): „מתניא היא בארבעים ותשע מידות“, וכלל הנדסי זה לא בלבד שאינו נמצא במה־מ, אלא שהוא אינו יכול להימצא בה, שכן הוא מנוגד לשיטתה: דברי הגמרא האלו מניחים, כי הערך של π הוא 3, ואילו במה־מ ערכו $3\frac{1}{7}$ ¹²⁹. רק שתי ההבאות של מחברים מאוחרים יותר – הם מרדכי כומטינו (לערך ב־1480) ושבתי בן מלכיאל – נמצאות בחיבורנו.

127. המסקנות של גנץ נתקבלו על ידי סרטון והוא הכניסן לספרו הגדול על תולדות המדע (כרך שני,

חלק ראשון, 208–209); משם עברו כבר לספרים העממיים, כגון Dirk. J. Struik, A Concise History of Mathematics, בניו־יורק 1948, מהדורה ב, עמ' 91.

128. ע' הקדמת ההוצאה שלו (לעיל הערה 1) ובמהדורת גנץ (לעיל הערה 3) עמ' 5. בתאריך שהציע

שטיינשניידר מובא חיבורנו בתולדות המתמטיקה לסמית', כרך א עמ' 174.

129. במקרא יחס המעגל לקיטר הוא 3, כמפורש בפרשת הכיור (מלא' ז, כג). מה־מ מתרצת קישי זה (ה, ג) באמרה שהקף הים נמדד במפנים ו ה ק ו ט ר מ ב ח ו ק. ברייתא ומלאכת המשכן (יב) מקבלת את דברי המקרא כפשוטם, ועושה אותם יסוד לקביעת מידה אחרת (שיעור מקות), וכן הגמרא (עיר' יד), וזו אף קרובעת ש ה ק פ ו ק ו ט ר נ מ ד ד ו מ ב פ נ י מ: „כי קא חשיב מגואי קא חשיב“.

בכלל - ברייתא דמלאכת המשכן¹³⁰, הנמצאת לפנינו, ו-משנת ארבעים ותשע מידות¹³¹, שאין לנו ממנה אלא שרידים משוערים מתוך ילקוט השמעוני (פ' פקודי), נבדלות מחיבורנו הבדלה גמורה: מבחינת הידיעה המתימטית, שכן דווקא ב-מלאכת המשכן (פרק יב) נמצא אותו כלל שהזכרתי למעלה; מבחינת הלשון, שכן אין בהם, כמובן, מלים שאפשר לתלות בהשפעה ערבית, ואף לא מלים מקראיות, ומאלפת הדוגמה של המלה "קומה", אשר "מתורגמת" כאן "גובה": "ארוך שעשה משה... גב הו אמה ומחצה שנאמר..." ואמה וחצי קו מת ו' (פרק ו); מבחינת התוכן, שכן החיבורים העתיקים עוסקים במידות המשכן, ואילו חמשת הפרקים הראשונים של חיבורנו עוסקים במושגים הנדסיים עיוניים.

אולם יותר יש לחפש קשר בין החיבורים העתיקים ובין פרק ו' של מה-מ. ממנו מוסר לנו כה"ב ארבע משניות, וזה תוכן:

- א. מידות חצר המשכן,
- ב. מידות הקרשים וצורתם,
- ג. מידות שני הקרשים שבשתי הפינות,
- ד. הבריה התיכונה.

בחלק זה הלשון בדרך כלל עתיקה, וכמעט שאין בו מאותם המונחים שמקורם בהשפעת הערבית - דבר זה אפשר שהוא תלוי בנושא הפרק, שלא הודקק להם. אולם נמצאת אף כאן המלה "צלע" בהוראה הנדסית ו"צלעי" החצר אינם שווים (א, א)¹³²; וכן "עלה" במשמעות "היה שווה" (ו, ג); גם הביטוי "היו שני הקרשים הללו קטנים מכל הקרשים כשיעור השליש מן האחד" (ו, ג) נראה מסגנון מאוחר (השווה: "מידת השניים מן הארבע כמידת העשר מן העשרים" מה-מ ב, יא). מצד שני נמצאת כאן מלה משנאית שמקורה יווני, מאלו שדחה המחבר בקפדנות מחיבורו, היא "לוכסין" (= משופעים ו, ב).

תוכן הפרק קרוב פחות או יותר לפרק ה' של ברייתא דמלאכת המשכן, בשינוי סדר ובתוספת פרטים והסברים. הנה למשל השוואה מאלפת:

משנת המדות ו, א

בריייתא דמל' המשכן (פרק ה)

מן הקלעים שבדרום עד האוהל עשרים
אמה והאוהל עשר אמות ומן האוהל
עד הקלעים שבצפון עשרים אמה. הא
למדת שרחבה חמשים אמה. מן הקלעים
שבמערב עד האוהל עשרים אמה
והאוהל שלשים אמה ומן האוהל ועד
הקלעים שבמזרח חמשים אמה

הרי הוא או' אורך החצר מאה באמה
[ורוחב חמשים בחמשים]

שנאמר אורך החצר מאה באמה ורוחב
חמשים בחמשים.

130. הוציא לאור מאיר איש שלום, ווין תרס"ה, והוא אסף שם גם קטעים מן הילקוט השמעוני. ע' גם

אייזנשטיין, אוצר המדרשים, 298.

131. אייזנשטיין, אוצר המדרשים, 293.

132. גנץ קרא בסעות "וקלעי החצר" לכן לא הבין את כל המשפט, כפי שהודה שם בהערה 3.

רבי יוסי אומר אין תלמוד לומר חמשים
בחמשים ומה ת"ל חמשים בחמשים?

מה ת"ל לו' [חמשים בחמשים]?

וצלעי החצר אינן שוים!

הא כאזה צד? חמשים בחמשים לפני
אהל מועד לצד מזרחי שבו נתון
כיור ומזבח העולה, ושלושה הנות[ר]ים
חמשים בחמשים שהן דרום ומערב
וצפון עשרים אמה לכל xxx רוח והאמה
באמצע שלשים אורך ועשר רוחב.

הא למדת שארכה מאה אמה ורחבה
חמשים אמה.

ראוי לשים לב, שדווקא בדברי הסבר שנוספו בחיבורנו (-וצלעי החצר אינן
שוים-) בא המונח -צלע-¹³³.
מה"מ היא אפוא עיבוד של ברייתא דמלאכת המשכן או של מדרשים מאותו סוג,
שנעשה על ידי חכם מאוחר. לעיבוד הזה הקדים המחבר פרק עיוני על חכמת
ההנדסה^{133*}, הנחוץ, לדעתו, להבנת הברייתא – וכיוון כזה לדברי ראב"ע: "אם לא
ידע חכמת המידות לא ידע ראיות המידות בעירובין גם ארבעים ותשע מידות של
ר' נתן"¹³⁴. בדרך זו גם נבין, מדוע מונחי מה"מ לקוחים הם בחלקם ממלים הנמצאות
במקרא בעניין המשכן והמקדש, כגון גג, חוט, סביבה, צלע, קומה, ואף הפסוקים
המובאים לביאור המונחים לקוחים הם מפרשיות אלו¹³⁵.

133. בדומה לזה המשניות ב', ג' של פרקנו מבארות ומרחיבות קטע מתוך פרק א של מלאכת המשכן
"אמר ר' נחמיה עובין של קרשים מלמטה אמה ומלמעלה היו כלין והולכין עד כאצבע שנאמר והיו תואמים
מלמטה וגו'". גם המשניות שלנו פותחות במלים "נחמיה אומר" ומסתיימות בראיה "כן הוא אומר והיו תואמים
מלמטה". המעיין ימצא במשנתנו גם כמה לשונות של הברייתא עצמה. מה"מ מוסיפה פרטי מידות ומוסיפה את
התיאור של שני הקרשים שבפינות צפונית-מערבית ודרומית-מערבית ואת חישוב מידותיהם. על הקבלות אלו
ועל אחרות כבר רמז גנץ בפירושו.

133א. דעה מעין זאת הביע כבר אלבק (צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' 274).

134. אברהם אבן עזרא, יסוד מורא, שער ראשון.

135. רבוע יהיה המזבח (א, ב) שמות כו, א; מן הקצה אל הקצה (שם) שמות כו, כח; למקצעות המשכן
(א, ג) שמות כו, כג; וקר שלשים באמה יסוב אותו סביב (א, ד) מל"א ז, כג; משפתו אל שפתו (שם) שם; ויעש
את הים מוצק עשר באמה משפתו אל שפתו עגל שביב... וקר שלשים באמה יסב אותו סביב (ה, ג) מל"א ז,
כב. לפי זה נוכל לשער כי שם החיבור רומז למסכת מידות שבמשנה – בניגוד לאמור לעיל בהערה 5.

נספח

משנת המידות

פרקים א-ה: כ"י מינכן 36, Cod. Hebr. 138-140א (מתוך תצלום שבמכון לכהי"י העבריים, ירושלים).
פרק ו ומבחר חילופי נוסחאות: כ"י בודליינה MS Heb. c. 18, 27א-28ב (מתוך תצלום שב"משנת
המידות" מהדורת גנץ).

בארבעה דרכים המדידה נקבעת ואלו הן המרבעת והמשלשת והעגלה והקשותה זה הכלל השנייה חצי הראשון. והרביעית חצי השלישית ושאר האחרות משלבות זו בזו כסינר בבריות..

ב המרובעת בג פנים. בצלע. בחוט. ובג. אי זו היא הצלע. זה המחזיק דופנותיו של ג. שני רבוע יהיה המזבח. והחוט זה המפסיק מזוית לזוית מן הקצה אל הקצה והוא היותר בארכו של ג והג עצמו היא המשיחה..

ג והמשלשת בד פנים. בשני. בצלע. בקבע. בעמוד. בג. אלו הן שני צלע זה השני משוכים ימין וימין שני כי ימין ושמאל תפרוצי. והקבע זה ששני צלעים קבועים עליו שני אשר הבית נכון עליהם. והעמוד זה חוט הכולל הירד מבין שני הצלעים לקבע והוא בזוית למקצעות המשכן. והג עצמו היא המשיחה..

ד העגול בג פנים בסביבה. בחוט. ובג. אי זו היא סביבה הוא הקו המקיף את העגול שני וקו שלשים באמה יסב אותו סביב. והחוט זה המשוך משפה אל שפה שני משפתו אל שפתו. והג עצמו היא המשיחה..

ה והקשותה בד פנים. בקשת. וביתר. ובחץ. ובג. אי זו היא קשת החלק מן העגול שני כמראה הקשת אשר יהיה בענן. היתר זה המחזיק בפי הקשת שני קשת דרוכה. והחץ הואהמשוך מאמצע הקשת לאמצע היתר שני כונו חצם על יתר. והג עצמו היא המשיחה..

ו כיצד מודדין את המשיחה במניין אתה מחשב אחד על אחד זהו המשיחה והיא אמה על אמה. נמצא הג השווה בצלעים ובזויותיו הרי אתה מונה אותם מכל צד. והטבלא העומדת שנים מכל צד והזויות שוים. והמדידה מחזקת ד' מונים במדת הא שהיא אמה בתוך אמה. וכשהוא ג מכל צד הרי היא ט מונים במדת הא וכן ד על ד. וה על ה מכאן ואילך צא וחשוב במדה זאת ולמעלה..

ז והפחותין מן הא כך אתה מחלקן אמה אחת לשני חוטין והמפסיק את זה באמצע מצלע ימין לצלע ימין. וכן מרום לתחת נמצא הג חלוק בד פסקאות ואתה מוצא חצי אמה על חצי אמה ומשיחה עצמה מחלק מ' אמה שהוא רבע מכל צד. וכן שליש על שליש וחומש בתוך חומש בשוים ובחלופים. מכאן ואילך צא וחשוב בשבורים במדה הזאת ולמטה..

חלופי נוסחאות

פרק א' (ו) והמדידה | המדידה. מחזקת | מתחזקת. וחשוב | וחשב.
(ז) והמפסיק את זה | זה מפסיק את זה. מוצא | מודד. מחלק מ' אמה |
חלק מארבע מאמה. וחשוב | וחשב.

ח כבר אמרו מחצה על מחצה הוא מרובע וכן שליש על שליש הוא מתשע בהן ובדומין להן. אלא בשוין ובחלופים מנים להם אב אהוא כך אתה מונה עשרה על עשרה הרי הן עולין ק' וחצי העשר הוא ה'. ה' פעמים ה' הם כה והוא רבע ק'. ומעמד ה' בא' ומעמד ה' ב' ואלף ב' כמאן ואילך צא וחשוב בשבורים כמדה האחדים. אבל באחדים הוא מוסיף ובפחותים הוא גורע..

ט זה הכלל מחצה על מחצה. חצי המחצה. ושלש על שליש חצי השליש. וכן מחצה על השליש חצי השליש. וכן רביע על השליש רביע השליש. בהן ובדומין להן בשוים ובחלופים..

פ' ר' שני הרוצה למוד השדות המרבעות בשוים ובחלופים מצרף הארך על הרחב והעולה משניהם הוא הרחב המשיחה..

ב ובמשלש בין בשוים בין בחלופים מצרף העומד בחצי הקבע והעולה משניהם היא המשיחה והרבה מבואותה בה..

ג העולה כיצד מצרף החוט בתוך עצמו ומשליך ממנו שביעו וחצי שביעו והיתר היא המשיחה כמו חוט שהוא משוך לו וצורפו מ'ט ושביע וחצי שביע הוא נמצאת המשיחה ל'ח ומחצה..

ד הקשותה כיצד נותן החץ על היתר שניהם בבת אחת ומצרף אותה בתוך חצי החץ ומעמידן לצד וחורר ולוקח חצי היתר וצורפו בתוך עצמו ומחלק על י'ד והעולה מוסיפו על העומד והעולה היא המשיחה ויש בה פנים אחרים..

ה הרוצה למוד את דג המרובע אפי' שהוא שוה אפי' הוא מחלף שהוא ארך ורחב הג. במנין שש פנים שש כנפים לאחד מצרף ארך בתוך רחב בתוך העמק והעלה משלשתן היא משיחת הג והוא הגוף..

ו ואם היה עגול או משולש או לכל מיני צדדין מלבד שיהיה עמקו ישר ונאה אמה מודד הג במדד שלו במדה שאמרו ותדע המשיחה והמודע אותה מצרפו בתוך העומק הוא משיחת הגוף..

(ח) מרובע | הרובע. מתשע | התשע. אלא |-. מנים להם אב אהוא | מנין להן אלא אחוז. ה' פעמים ה' הם כה והוא רבע ק' | וחמשה על חמשה הרי הן עשרים וחמשה נמצא עשרים וחמש הן הן רובע המאה. כמדה | כמדת. האחדים... באחדים | האחדים... באחדים (או: האחדים... באחדים). (ט) חצי השליש | שליש השליש (?)

פרק ב' (א) הוא הרחב המשיחה | הוא המשיחה. (ב) העומד | העומד. מבואותה | מבואות. (ג) הוא נמצאת | הוא עשר ומחצה נמצאת. (ד) ומצרף אותה | ומצרף אותן. וצורפו | ומצרפו. ומחלק | ומחלקו. העומד | הצד העומד. (ה) הג | הגוי. מחלף | מוחלף. ורחב הג | ורוחב ועובי. היא משיחת הג | הוא הגוי. (ו) ונאה | ושוה. אמה | את. במדד |-.

ז' והמשוך ראשו חד וסופו ממוצע ואפי' מרובע או שיהיה עגול או משולש אתה מודד משיחת הגוף והשלך שני שלישי המשיחה ואחוז השליש אחר. ואתה מצרפו בתוך הקומה והעולה הוא משיחת הגוף וראש ועד סוף..

ח הצריך למוד התל או דבר מקובה ובלבד שיהיו דופנותיו שוות מכל צד ^ב חצי כדור או כדומה לו. מצרף א' מן החוטין מן הקצה אל הקצה בתוך חצי האחד והעולה משניהם היא המשיחה..

ט עמוד ובעמוד אם היה משוך לראשו וראשו חד או משוך לחציו הקובה או לכל שהוא מכין בסופו ובקטועו שהוא הקטוע הראש מוחלק זה מזה כשיעור הסוף ומודדו בחשבון האתרוג ומשליך הקטן מן החבל והנשאר הוא משיחת העמוד..

י כיצד משער כגון עמוד מרבע וסוף ד' אמות בתוך ד' אמות חסר ועולה חסר ועולה וראשו שתי אמות על שתי אמות רבוע וצריך אתה לידע כמה משיחתו וכמה קומתו. וכבר נאמ' באתרוג אלא שזו קטוע. ועדין אי אתה יודע כמה הוא העמוד עד שיכלה אחד מלמעלה..

יא במניין אתה משערת מדת שתיים מארבעה כן ארך העמוד שהוא חצי המעלה. נמצא כל העמוד עד שיכלה הראש עשרים אמה ועד הקטופה י' אמות הא למדת שמדת שנים מן הארבעה כמדת ה' מן העשרים..

יב הצריך למוד אוחו שלישי ראשו חד צורף בסוף והם ה' ושליש ומצרפו בתוך כ' אז הם עולים ק' אמות ושני שלישי אמה ומעמידן לצד אחד וחוזר ואוחז שלישי צורף הקטופה ב' על ב' והוא אמה ושליש ומצרפו בתוך עשר אמות עליונות והם עולים יג' אמה ושליש והשלך מן כ' ושלישים נשתיירו שם עט' ושליש והוא מצ' ומשליך אותם מן ק' ושלישים נשתיירו שם שט' ושליש והוא באת העמוד ג' והקטוע ואם היה עגול השלך ממנו השביע וחצי השביע זה נשאר בו הוא..

פרק ג' חמשה פנים יש במרובעות ואלו הן יש ישרה בצלעותיה ובזוויותיה.. ב' ויש מי שהיא משונה בצלעותיה וישרה בזוויותיה. ג' ויש שהיא ישרה בצלעותיה ומשונה בזוויותיה.. ד' ויש שהיא ישרה משונה בצלעותיה ובזוויותיה ושני ארכן שוין לבד ושני רחבן לבד.. ה' ויש מי שהיא משונה בצלעותיה ובזוויותיה כל עקר..

ב השווה בצלעות ובזוויות אי זהיא כגון עשרה מן צד מצרף ארך על הרחב והעולה היא המשיחה והם ק' והצלע האחד הוא עקרה האחד ושני צלעותיה הם שני עקרה וכן ג' וכן ד'..

ג והמשונה בצלעותיה וישרה בזוויותיה כגון ז' בשני צלע וששה בשני צלע מצרף ארך על הרחב שהן מ' והיא המשיחה ישרה בצלע וישרה בקו..

והמודע אותה | והגודע (?) אתה. (ז) והמשוך | והמשוך כאתרוג. ממוצע | מוצע. משיחת הגוף | משיחת הסוף. וראש | מארש (= מראש). (ט) הקובה |-. מוחלק | ומחלק. הקטן מן החבל | הקטוע מן הכול (?).

ד הישרה בצלעותיה ומשונה בזוויתיה אי זו היא כגון ה מכל צד ושני זוויות צרים וב זוויות רחבים וב חוטין מפסיקין זה את זה באמצע הא משמנה והב משה והרוצה למוד מצרף הא מן החוטין בתוך חצי חברו והעולה משניהם היא המשיחה כד אמה כזה..

ה המשונה בצלעות ובזוויות ושני ארכן לבד. ושני רחבן לבד. והזוויות עקומות כיצד ממחשבה אמה פוסקה שנים מזוית לזווית ומעמיד בשנים ומחשב אחד כל בפני עצמה כמדת המשולשת וכן היא המשיחה. וכן אתה מודד חשבון המשנה בכל עקר וכל פסקה לשנים המרבעות המשונות עשה אותם משלישותיה המשונה בכל עקר כזה פסקה לשנים..

פרק ד שלש מדות המשלשת ואלו הן. הנצבה. החדה. הפסוחה. אי זו היא נצבה שני צדיה הקצורים מצורפים כל אחד בפני עצמו והוא שוה לראשון כגון ששה מצד זה ושמה מצד זה והעולה מאלו בפני עצמן מאה ומזה בפני עצמן מאה. והצריך למוד מן הקצורים בתוך חצי חברו או ח בתוך ג או ו בתוך ד והעולה היא המשיחה..
ב והזווית שהיא עומדת בין הקצורים היא הנצבה והיא חצייה של מרובעת שהיא משונה בצלעים וישרה בזוויות. המבקש לחשבה בעמוד יחשב כדרכו והוא ששני צלעותיה הקצורים כן הם שני צלעותיה עמודיה והם דומים סמוכים ישרים..
ג והעמוד המשך מהם אל צד ארוך נופל והוא מקבע והרוצה למוד מצרף העמוד בתוך החצי הקבע והעולה מן החשבון היא המשיחה..

ד החדה כיצד שני צלעותיה קצורים או השוים כל אחד ואחד מצורף בפני עצמה קבועים זה עם זה והצלע השני שהוא הקבוע מצורף בפני עצמו הצרוף הראשון ויורר מן האחרון. יש מן החדה שצלעותיה ישרות והרוצה למוד מחשב אותה כנגד הקבע נמצא הזוויות חדות כמדת הראשון כן מדת האחרון מן החדים צלעי..

ה הרוצה לדעת במדת העמוד בצלעות השוות מצרף את האחד מן הצלעות בתוך עצמו ומשליך המיעוט מן המרובה והנשאר הוא היסוד והנמצא הוא העמוד..
ו כיצד מונים עשרה על עשרה ק וחצי הצלע השני שהוא ה מצורף בפני עצמו. כה ומשליך הקטן מן הרב נשאר שם עה והוא היסוד ועקרו ה ושיריב. והצריך למוד מצרף העקר בתוך החצי הצלע התחתון והעולה מן המשיחה שהיא מג ושיריב..

ז שבער פנים אחרות משולשות. השה בצלעותיה כל צלע וצלע ראה בפני עצמו את האמור של בזה ואת האמור של זה בזה. והמבין בתפוח מצרף אחד מהם בפני עצמו שהם ק ומשליך את הרבע שהוא כה ונשאר עה. והצריך למוד מצרף עה בתוך כה שהם ג רבעים ברבע כה אחד והם עולים אלף ותת ועה ותופש את העקר והוא המשיחה והוא מג ושיריב מכאן אתה מוצא שהעמוד של חצי הקבע סא נופל לעולם..

ח הרי שהוצאת השה וכן הדומה לו אבל חשבון חלופים אין לך קשת מהם בחשבון המשיחה והמדקדק בהם ישפיל ב צלעים בין בעמוד עם הקבע..

ט כיצד משער כגון משלשת חלופים שהיא חדה בזוויות סו מצד ראשון יד מצד שני יג מצד שלישי. והצריך למוד מחזיק שלשתן בבת אחת עולים מב ולוקח את המחצה

ורואהו כמה הוא יתר. על צד ראשון ומצרף המחצה על היתר שהוא כֹּא בתוך ו והם נעשים קֹכוֹ ומעמידו לצד. וחוזר שנית ולוקח את המחצה ורואה כמה הוא יתר על צד שני ומצרף את היתר שהוא ו בתוך קֹכוֹ הראשונים והם עולים תַּתּוֹפֵּכּ ומעמידו לצד. וחוזר שלישי ולוקח המחצה ורואה כמה הוא יתר על צד שלישי ומצרף את היתר שהוא ח בתוך תַּתּוֹפֵּכּ האחרים והם עולים ו אלפים וְנֹוּ ועקרם פֶּד והם הם שיעור המשיחה..

י הפסוקה כיצד צלעותיה הקצרים כל אחד מהם מצורף בפני עצמו ומוסיפין זה על זה והצלע הִגִּי שהיא הקבע מצורף בפני עצמו הצירוף האחרון יתר מן הראשון כמו הִי מצד ו מצד זה ט מצד ו נמצאת אֵ מן הזויות כסוּחָה ורחבה נמצא הראשון סֹא והאחרון פֹּא והצריך למוד מחשבה ברורה בעמוד עם הקבע ואם חפץ הוא בחשבון הצלעים והמחצה מחשבה מדה אחת לעולם..

פֶּרֶק ה שלש מדות בעגולה ואלו הן התלויה. התלולה. והשפלה. אי זו היא התלויה. זו היא עומדת עקֹר דִּ עגולה מכל צד כדור או שהיתה המשיחה כאבטיח שהיא העגולה לסביבותיה ובלבד עגולתה בשוה ארך ורחב ועמק במדה. כיצד מודד מצרף את החוטיִן הֵא בתוך חצי עצמו והעולה היא המשיחה והכפל אותה שהן קירותיה. ב התלולה אי זו היא זו שעומדת כחצי התלויה כתל או כקובה ובלבד שתהא שוה. והצריך למוד מצרף אחד מן החוטיִן מן הקצה אל הקצה בתוך חצי האחד או בתוך חצי עצמו והעולה היא המשיחה..

ג השפלה אי זו היא זו הנתונה על הארץ כשדה עגולה או צורה עגולה. הצריך למוד מצרף החוט בתוך עצמו ומשליך ממנו שביעו וחצי שביעו והנשאר הוא המשיחה הוא גנה. ואם אתה חפץ לידע את הסיבוב חלילה חלילה הוא מצרף את החוט בתוך גִּי ושביעו ועולה כֶּבֶ. ואם אתה חפץ לשער את המשיחה אחוז חצי הסביבה שהיא יֹא וצרף אותה בחצי החוט שהוא גִּי וחצי ועולין לֵה ומחצה. כן בראשונה כן באחרונה. הרי הוא אומר ויעש את הים מוצק עשר באמה משפתו אל שפתו עגל סביב ושלשים אמה קומתו שני וקו שלשים באמה סב אתה סביב מה תלמוד וקו שלשים באמה וגומ' לפי שאמרו בני ארץ בעגולה שהסביבה מחזקת שלש פעמים ושביע בחוט יצא מהם שביע אחד בעביו של ים לשתי שפחות ונותר לֵ שֵׁם אמה יסוב אותו סביב ובשעור הזה אחד שוים הימים והמקואות והבורות בארך וברחב ועמק הא למדת מדה העגולה..

ה ג דברים נאמרו בקשותה ואלו הן. הישרה. החסרה. והיתרה. אי זו היא ישרה. כל שהיא עומדת כחצי העגולה לא חסר ולא יתר. החסרה כל שהיא פחותה מחצי

פרק ה' (ג) הרי הוא אומר | השפלה הרי הוא אומר. עשר באמה משפתו אל שפתו עגל סביב ושלשים אמה קומתו שני וקו שלשים באמה סב אתה סביב | וגו' וקו שלשים באמה. מה תלמוד וקו שלשים באמה וגומ' | מה תלמוד לִי נחמיה אִי עגול סביב. בני ארץ |-. יצא |צא. מדה |מידת. (ה) ג דברים |שלשה דרכים. כל שחציה עומד | כל שחציה עומד כחצי היתר בידוע שהיא ישרה

העגולה. והיתרה כל שהיא עודפת על חצי העגולה. זה הכלל כל שחצייה עומד פחות מחצי היתר שהיא חסרה. וכל שחצייה יותר מחצי היתר בידוע שהיא יתרה..

ו הרוצה למוד את היתר הישרה מצרף את היתר בתוך עצמו כולו ומשליך ממנו שביעו והנותר משליך חציו והנמצא הוא המשיחה..

ז והאחרות צריך אתה לידע כמה שיעור עגלתה. כיצד מצרף את חצי היתר בתוך עצמו והעולה מחלקו על החץ והנמצא מן החלוק מוסיפו מן החץ והעולה חוט הוא העגולה ואוחז חצי החוט הזה ומצרף אותו בתוך חצי החץ והעולה מעמידו על צד ורואה אם היתה הקשותה חסרה משליך חצה מחצי חוט העגולה ומצרף הנותר בתוך חצי היתר ופוחת אותו מן הצד והנשאר מן המשיחה יח ומשליך. ואם היתה הקשותה יתרה משליך העגולה מחצה עצמה ומצרף את הנשאר בתוך חצי היתר ומוסיף אותו על הצד והעולה היא המשיחה כמדת הראשון כן מדת האחרון..

נשלם הפרק ובהשלמתו תמה משנת המדות בעזר יודע חידות..

סליק פרקא פרק ו

הרי הוא או אורך החצר מאה באמה מה תל לו וצלעי החצר אינן שוים הא כאזה צד חמשים בחמשים לפני אהל מועד לצד מזרחי שבו נתון כיור ומזבח העולה ושלשה הנותים חמשים בחמשים שהן דרום ומערב וצפון עשרים אמה לכל x x x רוח והאוהל באמצע שלשים אורך ועשר רוחב צא מהן אמה אחת לעובין של x x x אמה לכל רוח נמצא עובין שלקרשים עם הקרקע אמה אחת חסר עוביו שלאדן ב

נחמיה או נמצאו צידי האוהל מבפנים שבעים אמות שלימות ומבחוץ עם הקרקע שבעים וארבע אמות חסר עובין שלאדנים לכל צד ובאמצע עובין שבעים ושתי אמות חסר קימאה מכל צד וברובע עובין שבעים ואחד אמה חסר קימאה מכל צד שהוא שבעים אמה ושיריים וראשן שלקרשים שבעים אמה בלבד הא למדתה שהיו עובין שלקרשים מבחוץ כלין ועולין כלין ועולין עד הארש וכנגדן רחבן שלשני קרשים לעומת האורך היו חסירין ועולין לוכסין מכן ומיכן לשני המקצועות כנגד עובין שלקרשים וגביהן כלין ועולין כלפי ששה קרשים והיריעות פרוסות ארכן כנגד רחבן שלאהל ורוחבן כנגד אורכו ג

נמצאת או שהיו שני קרשים הללו קטנים מכל הקרשים כשיעור השליש מן האחד כמה היתה מידתן שלקרשים אמה וחצי ורוחב על עשר אמות אורך שהן עולין חמש עשרה אמה שלשני קרשים אמה וחצי אמה מלמטן וחצי אמה מלמעלן שהן עשר אמות חצי אמה ורוחב על עשר אמות אורך חמש אמות מבפנים x וכן לצד השני קרשים

וכל שחציה עומד. שהיא חסרה | בידוע שהיא חסירה. (ו) שביעו | שביעו וחצי שביעו. (ז) מן החץ | אף על החץ. והנשאר מן המשיחה | והנשאר היא המשיחה. יח ומשליך | ח. משליך העגולה | משליך חצי העגולה.

נשתייר שם אמה אחת מלמטן חסר עולה לוכסין כנגד עובין שלקרשים מבחוץ שבצפון ושברדרום שהן חמש אמות אחירות כן הוא או והיו תאמים מלמטה וגו' וכת' והיו שמונה קרשים וגו' והיה המשכן אחד לא חסר ולו יתר ד'

נמצא עובין שלקרשים עם חצי קומתן שהוא לעמט קלעי החצר עובין שם חצי אמה בלבד לא חסר ולא יתר עם חצי המלא מבחוץ לארבעים ושמונה קרש בשוה אם כן מה אני מקים והברית התיכון בתוך הקרשים מב' מ' הק' אל הקצה והלא התיכון הזה שהוא אורך ורוחב ועוב xxx נראה מבחוץ על גבי הקרשים וצריך שיהיה הברית הזה בנקובות עובין שלקרשים והרי אין שם שבעים אלא חצי אמה בלבד מחציו ולפנים הא כאיזה צד xxx הנקובות כולן בתוך ועובי חצי האמה xxx חצי הקומה לצד האחול רביע xxx והברית מבריתן כדי שיהיו xxx אחרים מבחוץ זה מבפנים ה'

כתב יד מ, כפי שאמרתי בהתחלת המאמר, לוקה בשיבושים ובהשמטות, ואלו, יחד עם סימני הפיסוק הבאים לעתים קרובות שלא במקומם, מעידים כי הסופר לא הבין מאומה ממה שכתב. מעניינת שיטת כ"י זה להעמיד נקודה ונקודתיים מעל מלים כדי לשנות סדרן (ה, ג, ו, ז), נוסף לשימוש בנקודות למחיקת מלים כנהוג (ד, ב). למרות שכה"י הוא ברור ונקי, קשה לפעמים להבדיל בין י ל ו וביותר בין ב ל כ, ופה ושם הכרעתי לפי העניין.

בכתב יד ב נמצאים כתיבים מיוחדים, מלבד אלה שכבר ציינתי בראשית דבריי, כגון "קמאה" (ו, ב פעמיים) במקום "קמעה", "ורוחב" (ו, ג פעמיים) במקום "ברוחב". מלים בודדות, שנראו קשות או מוזרות, כגון שלא נכתבה בהן אם הקריאה, באות בניקוד. ראוי לתשומת לב הניקוד ארך (ה, ד) אהל (ו, ב), בקבוץ במקום חולם – אולי יש להוסיף עדות זו לעדויות שאסף פרופ' בן-חיים על עירוב התנועות o, ū בטקסטים עבריים קדומים (לשונו, כב 224); אולם בא כאן "מנים" (א, ו) בחולם. חברי ישראל ייבין הפנה את תשומת לבי לעובדה שכ"י זה מסומן בטעמים, לכל הפחות קטעים ממנו. בירור דרכי ההטעמה כאן אינו קל, כי הכתב הוא מטושטש ברובו, והדיו חדרה מצד אחד של הדף אל הצד השני, כך שבין האותיות של כל עמוד מבצבצות האותיות של העמוד שמאחוריו ומבלבלות את הקריאה. מכל מקום מבחינים את הטעמים טפחא, אתנח, תביר, מהפך, גרש. הנה לדוגמה השורות הראשונות הראשונות של כה"י (א, ו):

שנים מכל צד והזיות שוית (צ"ל: והזויות שוות) המדידה מתחזקת ארבעה מנים במדת האחד שהוא אמה בתוך אמה וכשהוא שלושה מכל צד הרי הוא תשעה מנים ... במדת האחד וכן ארבעה על ארבעה חמשה על חמשה מיכן והילך צא וחשב במדה הזאת ולמעלה.

אני מדגיש שהקריאה, ובפרט קריאת הטעמים, אינה בטוחה. בהמשך כה"י פיסוק הטעמים אינו רצוף אלא הולך ופוחת. (ראה דוגמות של כתבי יד של המשנה בטעמים במבוא של גולדברג להוצאתו של מסכת אהלות, ירושלם תשס"ו, וראה את המאמר של ייבן באותו נושא, המתפרסם בחוברת זו).

התפתחות הטרמינולוגיה הכימית בעברית

שפת התנ"ך אינה שופעת מלים ומונחים למושגי הטבע הפיסי. המחצבים נקראים בשם "אבן" סתם (איוב כח ב) והמושג "מתכת" עדיין אינו. התנ"ך מכיר שש מתכות הנהב, הכסף, הנחושת, הברזל, הבדיל והעופרת. התורה מונה את המתכות הנ"ל ללא כל סימון מיוחד של מינים וסוגים, ורק לגבי הזהב היא משתמשת לפעמים בביטוי "זהב טהור". ספרי הנביאים והכתובים מבחינים סוגים שונים של מתכות או שמות נרדפים למתכות אלה. למשל לזהב: "זהב טהור" (מ"א ז, מט), "זהב מִזְקָה" (ד"ה"א כח, יח), "זהב שחוט" (ד"ה"ב ט, טו); "פז" (איוב, ישעיהו, משלי, תהלים); "כתם" (איוב כח, טז; איכה ד, א); "חרוץ" (משלי ח, יט; תהלים סח, יד); "בצר" (איוב כב, כד). לכסף: "כסף נבחר" (משלי י, יב); "כסף צרוף" (ד"ה"א כח, יח); "כסף נמאס" (ירמיהו ו, ל). לנחושת: "נחשת ממרט" (מ"א ז, מה), "נחשת קלל" (יחזקאל א, ז); "נחשת מרוק" (ד"ה"ב ד, טז); "נחשת מְצַהב" (עזרא ח, כו). לברזל: "ברזל עשות" (יחזקאל כו, יט).

למושגים הקשורים בהפקת המתכות ועיבודן אנו מוצאים בתנ"ך את השמות: "כור" (דברים ד, ב; מ"א ח, נא); "מִפְחָ" (ירמיהו ו, כד); "מִצְרָף" (משלי יח, ג) "סִינִים" (משלי כה, ד). לפעולת התכת המתכת באש כדי לטהרה מסינים משתמש התנ"ך בפעלים "צרף" (ירמיהו ו, כט; ישעיהו מ, יט) ו"זקק" (איוב כח, א; מלאכי ג, ג). להלחמה קורא התנ"ך בשם "דִּבְקָה" (ישעיהו מא, ז), ולפעולת שיטוח מתכות במכות פטיש – בפעלים "רָקַעַ" (שמות לט, ג) ו"יָשַׁר" (זהב מִיָּשָׁר – מ"א ו, לה).

גם רשימת החמרים הצובעים של התנ"ך דלה היא, ונמנים בה הארגמן (שה"ש ז, ו), הַשֵּׁשֶׁר (ירמיהו כב, יד; יחזקאל כג, יד). תולעת השני (ויקרא יד, ד; במדבר כא, ד); הַפּוֹף (מ"ב ט, ל; ירמיהו כב, יד). עשירה יותר רשימת האבנים הטובות, שנמנו בה למעלה מתריסר אבנים. מן השמנים שֶׁמֶן הצומח ידעו רק את שֶׁמֶן הַזֵּית, ומן החי – רק את הַחֵלֶב. "מלח" נזכר פעמים רבות, והכוונה תמיד למלח בישול. מן החומצות מכיר התנ"ך רק את ה"חומץ". נזכר גם ה"נֶחֱתָר" (ירמיהו כ, כב). שהוא הסודה הטבעית. נוסף על כך אנו מוצאים בתנ"ך את השמות "גפרית", "שִׁיד" ופעם אחת גם "זכוכית" (איוב כח, יז).

עשיר הרבה יותר במונחים הנוגעים לטבע הפיסי הוא מילון המשנה. שם אנו מוצאים את המלה "מתכת" במונח metallum (שביעית ה, ד; כלים יא, ו ועוד פעמים הרבה). אמנם לא גדל מספר המתכות במשנה, אך כנגד זה מופיעים שש שמות חדשים למתכות הידועות או לסגסוגות המתכות הנ"ל, כגון אבר לעופרת¹, גסטר (כלים ו, ב) לבדיל; בעץ, אבץ, אבצא – לסגסוגת של בדיל ועופרת². כן אנו מוצאים במשנה טרמינולוגיה מפורטת מעט או הרבה לאומנויות הכנת הבשמים, הצביעה, תעשיית היין, עיבוד העורות, עצירת השמנים וכדומה. מן המונחים המקובלים בעברית בימינו והלקוחים מן המשנה יש להזכיר עוד: אויר ((אהלות ג, ג

1. עיין אצל Freimann-Festschrift, Löw, עמ' 159.

2. עיי' Löw שם.

ועוד); ח ל ו ד ה (כלים יג, ה); ס נ ג - להפרדת נוזל מן המוצק (שבת כ, ב ועוד). התלמודים הוסיפו שורה ארוכה של מונחים טכניים וריאליים, שלא פה המקום לעמוד עליהם. אזכיר אחדים מהם הנוגעים במישרין לנושא זה כגון: גוף - לסימון עצם פיסי (ב"ק ל ע"ב); פ ל י ז, פ ל י ז א (ב"ק ק"ג ע"ב)³ - סנסוגת של נחושת; ח ל ב ו נ ו ח ל מ ו נ (ע"ז מ ע"א); הירושלמי קורא לחלבון הביצה "חלב ביצים" (תרומות מז ע"ב); ע ר ב ב (ר"ה טז ע"ב); תערובת (חולין ע"א; ירוש' שקלים ג, א); תמצית (תענית י ע"א).

רש"י מזכיר לראשונה את המתכת "כסף ח"י" (שבת עח, ע"ב) שהייתה ידועה במזרח הקרוב בתקופה קדומה, אבל לא אצל היהודים. התקדמות רבה במינוח למושגים מן הטבע הפיסי חלה במאה השתים עשרה עם התרגומים מערבית לעברית. זו התקדמות לא רק בתחום חידוש מלים, אלא הרבה יותר בהקניית מובנים חדשים למלים עבריות ידועות והתאמתן למושגים חדשים וגוירת מלים חדשות משרשים עבריים. במיוחד יש להזכיר את פעולתו המבורכת של ר' יהודה אבן תיבון, אבי משפחת המתרגמים המפורסמת. בתרגום "הכוזרי" שעשה בשנת 1167 אנו מוצאים חידושי לשון רבים, ובהם המונחים הבאים הנוגעים לנושא שלנו: עצם - במובן גוף פיסי (כוזרי ד, ג); יסוד - במובן element (שם ב, נג ועוד הרבה פעמים); דוּמָם - במובן גוף מינרלי (שם א, לט); מזג - במובן תערובת או תרכובת (שם ה, ו); מוצא - במובן מתכת (שם א, לא ועוד); מחצב - במובן מינרל⁴ (שם ד, ג ועוד).

אף הוא משתמש במלה התלמודית "הרפב, הרפב ה". במשמעות חיבור ואיחוד של מין בשאינו מינו. לפי זה: "גשמים מורכבים", "מורכב מן המים" ועוד כהנה וכהנה.

בעיקר מרבה ר' יהודה אבן תיבון לגזור שמות-תואר משמות-עצם ע"י הוספת יו"ד, כדוגמת "הנסבה" הערבית, כגון יסודי, יסודיים; נפשי; גופי; גלגלי; גשמי ועוד. אמנם צורה זו אינה זרה לשפת התנ"ך, אבל שם היא נגזרת משמות אנשים, עמים וארצות (חנוכי, יכני, מצרי, ארמי, אדומי, ישראלי ועוד), אבל בדברי המתרגמים הספרדים כר' יהודה אבן תבון, ב"ערוגת הבשם" המיוחס לר' משה בן עזרא, בדברי מחבר "רוח חן" (שחובר בערך 1200 - 1250), בדברי ר' שם-טוב פלקירא ואחרים הייתה לשיטה כללית ומקובלת. בשיטה הנ"ל מרבה להשתמש במיוחד נתן המאתי חלב; "גפריתי, גפריתי" - מן גפרית; "דברי, דבריי" - מן דבר; "דמי" - מן דם; "רוחיי" - מן רוח; ועוד כאלה וכאלה.

בעקבות המחברים הנ"ל הולך גם ר' גרשון בן שלמה בספרו "שער השמים", שחובר בערך בשנות 1280 - 1300; בו הוא משתמש בביטויים: "העצמים המתכתיים", "החלבים העפריים, המימיים, האויריים והמלחיים". לגאז הוא קורא "קיסור" והוא מבחין בין "אד", שהוא לח, לבין "קיסור" שהוא אד יבש. יחד עם זה אין מחבר "שער השמים" נוהר מלהכניס מלים לועזיות כגון "שאל ניטרי" (Sal nitri) "מטאל" ועוד.

3. ככה לפי גרסת הערוך; בנוסח שלנו כתוב פרזלא; פליזא מובא גם אצל הגאונים (הלכות גדולות).

4. במשנה (שביעית ג, ה) משמשת המלה הזאת לסימון המקום שתוצבים בו אבנים.

חכמי ספרד, צרפת ואיטליה השתדלו לשמור על טהרת העברית, וכשחסרו להם מילים וביטויים עבריים למושגים טכניים וריאליים, אמנם הם משתמשים במילים לועזיות, אבל אנב הדגשת הלועזיות. אחרת נהגו חכמי אשכנז, ובייחוד חכמי פולין במאות האחרונות, שלא חששו להרבות בשימוש בגרמניזמים וסלאביזמים. הקטע הבא הלקוח מן הספר "צמח צדק" (שירת משרע אורח סי' נג) לר' מנחם מענדיל מליובאוויטש (1789–1866) מדגים לנו היטב, עד כמה הרחיקו לכת בכיוון זה. חוהי לשונו: "ובהיותנו בזאואד לקנות הפאטיקע חקרנו בבירור... ומעשה הייטש ממנה כן הוא: שעל כל הין פאטיקע נותנים ג' או ד' חלקים מים ונעשה ממנה סיסע ומעמידים הסיטע ביין או בשמרים של יין או בוויין-שטיין ולאחר שיתחזק הסיטע טרייבט מען עס איבער אויף איין קעסל, גייט ארויס דער פון וודקע ערך שליש מן משקה הסיטע, ואח"כ טרייבט מען איבער די וודקע כמה פעמים על הקעסיל בכדי אז דער פון זאל ווערין ספירט חזק. חוהי דוגמה אחת מרבות בספרות הרבנית. דחיפה עצומה לפיתוח המונחים במקצועות הריאליים באה מצד תנועת ההשכלה שהקדישה כבר בראשיתה תשומת לב מיוחדת למדעי הטבע המתארים, ומאוחר יותר גם למדעי הטבע המדריקים.

עם ראשוני המשכילים, שכתבו על מדעי הטבע, נמנה מרדכי גומפל שזא בר-לויסון, ששימש ברבות הימים פרופסור לרפואה באופסלה וכרופאו הפרטי של מלך שוודיה. הוא חיבר ספרי לימוד רפואיים באנגלית וכתב בעברית על ענייני דת ותרבות ישראל. בשנת תקל"א (1771) הופיע בלונדון ספרו הקטן "מאמר התורה והחכמה", הדן בחשבון, אלגברה, הנדסה, טריגונומטריה, אסטרונומיה, פסיקה, גיאוגרפיה ועוד, ובו אפשר למצוא חידושי לשון אלה:

לנחל הוא קורא ילח; לכוהל – ירוח היין, שהוא תרגום מילולי של spiritus vini או מגרמנית – Weingeist; לחומצה החנקתית הוא קורא בשם מים מפרידים, ואף זה תרגום מ- Scheidewasser בגרמנית; לסניתיזה הוא קורא יחרכבה, ולאנליזה – הפרדה.

מנחם מענדל לעפין (1749–1826), שלחובר⁵ מכנה אותו "בעל הלשון הנבחרת האמנותית ביותר בדור ההשכלה ההוא ואחד מאמני הלשון היותר גדולים שקמו לנו עד עתה, הכניס רק מעט חידושי מלים במדעי הטבע. בספרו הקטן "מודע לבינה" שנדפס בברלין בשנת תקמ"ט (1788) בעילום שם המחבר אנו מוצאים מונחים אלה:

לסניתיזה הכימית הוא קורא יחוד, ולאנליזה – פירוד, ולפיכך נקראת הכימיה "חכמת היחוד והפירוד". "הגשמיים הדוממין" הם החמרים המינראליים, ולהתנפכות הוא קורא זיווג. לגאזים הוא קורא אוירים וגם "קיסורים", כדוגמת קודמיו. יחד עם זה איננו טורח הרבה למצוא שמות עבריים לכל המושגים שהוא משתמש בהם ואיננו גרע מפני השימוש בשמות לועזיים, כגון "שוועפל גייסט" או "שפירוטוס פיטריאל"⁶.

צעד חשוב קדימה בהמצאת מונחים עבריים למדעי הטבע נעשה ע"י ברוך לינדא (1759–1849), שהיה מראשוני סופרי ההשכלה בגרמנית ומן המשתתפים

5. תולדות הספרות העברית החדשה א', 89.

6. מעניין שאת האות V הגרמנית הוא מבטא כ"פ" רפה ולא יו". ככה קרא גם לעצמו בעברית לעפין משמו ואמיתי Levin.

הראשונים ב"מאספים". בשנת תקמ"ט (1789) נדפס בברלין בדפוס "חברת חנוך נערים" ספרו "ראשית למודים", שבעצם הוא עיבודו של ספר גרמני לתולדות הטבע מאת ראף, שנועד לילדים ולנוער. ספר זה, שהופיע אח"כ במהדורות אחדות, מכיל ב-182 עמודים קטנים "עשר שערים בחכמות לימודיות וטבעיות", הדנים באסטרונומיה, גיאוגרפיה, בוטניקה, זואולוגיה, אנטומיה ועוד. בשער השמיני הדן במינרלוגיה אנו מוצאים חידושי הלשון:

לחומצה הוא קורא בשם התנכי "חומץ" ומוסיף עליו את שם היסוד של החומצה, כגון "חומץ גפרית" ו"חומץ זאלפעטער"; לזו האחרונה הוא קורא גם בשם "מי-מפריש", שהוא תרגום לא מוצלח מ-Scheidewasser הגרמני. למתכות אצילות – מתכות מעולות, ולבלתי אצילות – מתכות פחותות (מגרמנית gemeine); למתכות למחצה – סיגים מתכות; לפלדה – ברזל חזק וגם "ברזל מוצק". למלח ביסול הוא קורא "מלח הנאכל" – תרגום של Speisesalz. לאשלג – "אפר מבושל" – תרגום מגרמנית Pottasche (Pott = סיר; Asche = אפר). לפחמי אבן הוא קורא משום מה "גחלי אבן", במקום להשתמש במלה התנכית הנכונה "פחם" (שהרי גחלת אינה אלא פחם בוער). טעות זו חוזרת פעמים הרבה אצל המשכילים האחרים, כפי שנראה להלן. לעולם המינרלים הוא קורא "מחצוב" ולנפט – "שמן אבנים", תרגום מגרמנית Steinöl, שאף הוא לקוח מ-Petroleum, במקום להשתמש בשם "נפט" שבמשנה, הבא מ-Naphtha. לגיר הוא קורא בשם התנכי "נתר", המסמן את הסודה הטבעית. מן הביטויים האחרים המעניינים כדאי להזכיר "אבק מורה" – לאבק שרפה; "יעוף בעשן" – מתנדף בחום; "ציר המוליד" – תרגום Mutterlauge, בהשתמשו בשם "ציר" של המשנה (כגון ע"ז ו: "ציר שאין בו דגה"), שפירושו מוהל היוצא מאוכל ע"י כבישה או מיץ של בשר ודגים ושל פירות.

חידושים נוספים אנו מוצאים אצל משה מרדכי יאָוועל, משכיל שחי בברודי במחצית הראשונה של המאה ה"ט, בספרו "למודי הטבע", שנדפס ראשונה בטשערנאוויץ בשנת 1836. ספר זה על ארבעת חלקיו מהווה לקט מספרים גרמניים וכולל ידיעות על מדעי הטבע השונים, ובו החידושים הבאים: לגאז הוא קורא "אוויר", ולפיכך נקרא אצלו המימן בשם "אוויר מימי", החמצן – "אוויר חומצי" וגם "אוויר מחיה" מגרמנית Lebensluft, והחנקן – בשם "אוויר מחנק". לפלוגיסטון הוא קורא "חומר האש", שהוא תרגום מילולי. למלח שבמטבח – "מלח גשול" – תרגום מגרמנית Kochsalz. למינרלים הוא קורא "מתכות", ולפי זה למים מינרליים "מי מתכות". למשקע הוא קורא בשם התנכי "שמים". לתסיסה – "חמוץ"; לכוהל – "יין צרוף". ממוחצי הפיסיקה כדאי להזכיר את הבאים: "כלי המודד או שוקל את האויר" – ברומטר; "כלי המורק באויר" – משאבת אוויר; "זכוכית המגדלים הראות" – זכוכית מגדלת; "נקודת הקרח" – נקודת הקיפאון, ו"נקודת הגשול" – נקודת הרתיחה, שניהם תרגום מגרמנית Eispunkt ו-Kochpunkt; "ממדד החום" – לתרמומטר.

התקדמות נוספת אפשר לציין אצל יוסף בן בנימין דב שיינהאק (1812–1871), שעסק בהוראה בסובלקי שבפולין וחיבר מילון למלים הלועזיות בעברית בשם "המשביר" או "הערוך החדש". בספרו "תולדות הארץ". שחלקו הראשון נדפס בשנת תרי"ח (1848), ושני החלקים האחרים בשנת תרי"ט (1859). הא לקט מתוך ספרים גרמניים, הוא משתמש במונחים הבאים: "סגולות טבעיים" – לתכונות

פיסיות, ו"סגולות מזגיים" – לתכונות כימיות; "יסוד המחנק" – לחנקן; "יסוד החומצי" – לחמצן; "יסוד הגחלי" – לפחמן. לחומצה הוא קורא, כקודמיו, בשם "חומץ" או "חומצי", ולפי זה: "חומץ גחלי" – חומצה פחמתית; "חומץ בורית" – חומצה בורית; "חומץ מתיך" – תרגום מגרמנית *Flusssäure*. לתרכובת הוא קורא, כדוגמת מחברי ימי הביניים, בשם "מזג", ולמגנרלים – "מוצקים". את שמות המלחים הוא מתרגם מגרמנית באופן מילולי, כגון: "אמוניום" או מלח אפר חיים – *Thierisches Laugensalz*; קאלי או מלח אפר הצמחים – *Vegetabilisches Laugensalz*; "נאטריום או מלח אפר המוצקים", – *Mineraleisches Laugensalz*. לפעולות הגיבוש הוא קורא בשם "זקוק", ולאידוי – "דרך הקיטורי".

ניסיון ראשון ליצירת שיטת מונחים מחושבת ומתוכננת אפשר לראות בספר "שלושה פרקים ממערכת הדומם" ליהושע סירקין (1835 – 1923), מראשוני העסקנים של "חובבי ציון" ומסופרי "המליץ", "השחר", "המגיד" ו"ראשוניט". הספר נדפס בליפסיא בשנת 1869, וב-174 עמודים קטנים הוא דן בשפה ברורה ומדויקת באבנים הטובות, המתכות, המלחים, ותכונותיהם. כשאר המשכילים הרוסיים בני תקופתו, גם סירקין נתן כולו להשפעות השפה הגרמנית, ומונחיו מבוססים על שפה זו, אבל הוא השכיל למצוא להם ביטוי וצליל עברי הולם או לתרגמם כראוי, וכתוצאה מכך אנו מוצאים בספרו הקטן הנ"ל שפע מונחים מוצלחים. את המתכות מחלק סירקין לקבוצות "יקרות או נשאות" ולקבוצות "בלתי יקרות או שפלות". לתחמוצת הוא קורא בשם "חומצה", ולפי זה – "חומצות המתכות": "חומצת כסף חי", "חומצת הצינק" וכד". לתחמוצות החומציות הוא קורא בשם "חומצות חומציות", לניטרליות – "חומצות בינוניות", ולבסיסיות – "חומצות יסודיות" (מגרמנית *basische*). לחומצה הוא קורא, כדוגמת קודמיו, "חומץ"; לגביש – "פלח"; לאמוֹרֶפִּי – "בלתי מחוטב"; לעיפרון – "עט עופרת", מגרמנית *Bleifeder*; לחמרים נדיפים – חמרים "מעופפים".

גדול מחברי הספרים במדעי הטבע הפיסיים מבין המשכילים היה צבי הכהן ראבינאוויץ. הוא נולד בשנת 1832 בעיירה לינקובה שבליטא לאביו ר' מאיר הכהן, רב העיירה. צבי הצטיין בילדותו בכישרונותיו, במיוחד בחשבון, ובגיל רך ביותר למד לקרוא ונמשך לספרים. שכן גרמני בעירתו לימד אותו את הא"ב הגרמני, ומאז התחיל ללמוד מעצמו גרמנית על פי התרגום הגרמני של לותר, שהשיג מידי השען הנ"ל. קרוב המשפחה הביא לו מגרמניה מספר ספרים במתמטיקה ובמדעי הטבע בגרמנית, והנער שקע בקריאתם, מבלי שיפגע הדבר בלימודי הקודש שלו. בגיל עשרים ניגש ראבינאוויץ לחיבורו הגדול "אוצר החכמה והמדע", שהוא סדרת ספרים במדעי הטבע המדויקים ובמתמטיקה, שקצתם נדפסו, ורובם לא ראו אור. ראבינאוויץ עסק גם בכתיבת מאמרים בעלי אופי פולמוסי ופובליציסטי בעיתונות היהודית בעברית וברוסית ואף ערך עיתון. הוא מת בפטרבורג בגיל 57 בשנת 1889.⁷ בסדרת הספרים הנ"ל של ראבינאוויץ אחד מוקדש לכימיה האנאורגנית ונקרא "ספר ההרכבה וההפרדה או חכמת הכימיה... מיוסד על בחינות פשוטות ומבואר בסדר נכון ונקל למתחילים להתלמד בו מבלי עזרת מורה", נדפס בשנת

7. "השלח" א', 262; "האסיף" 1887; 440; 1889; 101, האנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית.

1873 בוויילנא. בספר זה בן 306 העמודים, המכיל 185 ציורי המכשירים לניסיונות, מבאר ראבינאוויץ מתוך הבנה וידיעה עמוקה את כל תופעות הכימיה האנאורגנית וחוקיה בעברית טובה ומדויקת. בחוש בלשני מפותח ובידיעה יסודית של אוצרות הלשון העברית ורוחה השכיל ראבינאוויץ להלביש את הטרמינולוגיה הכימית הגרמנית של אותו הזמן לבוש עברי מובהק ומקורי. לא כאן המקום לעמוד בפרוטרוט על מונחיו הרבים שחידש, שבחלקם המכריע הם נחלת העבר, אבל רוצה אני לעמוד על שיטתו ועל מאמציו – המוצלחים במידה רבה – ליצור כלים חדשים להבעת מושגים טכניים ומושגים במדעי הטבע המדויקים בעברית יפה ועשירה.

והנה דוגמאות מספר:

לתחמוצת הוא קורא "ח ל ו ד ה", ולהבחנת דרגות החמצון השונות הוא משתמש בביטויים: "ח ל ו ד ה" – ל-Oxyd; "מוחלד" – ל-Oxydul; "מוחלד-החלודה" – ל-Oxydul-Oxy; "רבת החלודה" – ל-Superoxyd; "חלודה-שפלה" או-בשפל-החלודה" – ל-Suboxyd.

לפי שיטה זו הוא מבחין בין "חומצי", שהוא חומצה רגילה, לבין "חומצי-בשפל-המדרגה" – כלומר חומצה תת-... – ובין "חומצי רבת החימוץ", כלומר חומצה על-...

יפים הביטויים "מגופר, מכולר, מפוספאר" וכד'.

כדוגמת המונחים הגרמניים יוצאים המונחים העבריים שלו מסורבלים, כגון: "אוי-ר-כלאר-יסוד-המימי" – גאז מימן כלורי; "פאסאפר-יסוד המימי המוצק" – מימן זרחי מוצק; "פאספאר-מגופרת-במדרגה גבוהה" – לדור-זרחן חמש-גפרי. ועוד קצת מחידושיו:

"נזולים קלי-הנדיפה" – המתנדפים בקלות; "נזולים כבדי-הנדיפה" – המתנדפים בקושי. לעמילן הוא קורא בשם "ק מ ח ה מ ח ז י ק", תרגום מילולי מגרמנית Stärkemehl; במקום קהול הוא אומר "מודק"; גם זה תרגום מילולי מגרמנית verdünnt; "שריפה נמהרה" (מהירה) ו"שריפה מתונה" (איטית); "שריפה כלולה" (שלמה) ו"בלתי כלולה" – מגרמנית vollendet ו-unvollendet. לגפרורים הוא קורא: "עץ-החפוך", תרגום מגרמנית Streichholz; "עצי-הדלקה", תרגום מגרמנית Zündhölzer; "עצי-הדלקה המחוככים" – תרגום מגרמנית Streichzündhölzer; למבחנה הוא קורא "שפופרת-חינה", – תרגום מגרמנית Probierröhrchen. מהיעדר מוסד מוסמך, שיחליט בענייני לשון, לא נתקבלו חידושי ראבינאוויץ על דעת הכול, ורבים המחברים בני זמנו ולאחריו, שהוסיפו לחדש מונחים משלהם, כפי שנראה להלן.

הפופולאריזאטור הגדול של מדעי הטבע המדויקים בעברית חיים זליג סלונים מסקי (1810 – 1904), מייסד "הצפירה" ועורכה במשך שנים, חידש רק מעט במונחי הכימיה. במקום להשתמש במונחים שהציע ראבינאוויץ או אחרים שקדמו לו, אין סלונים מנסה להשתמש בגרמניזמים רבים, ובמאמריו הכימיים ב"הצפירה" משנת 1874–1875 אנו נתקלים בביטויים: "קאהלענזיערע", "קאהלען-אקסיד-גאז"; "קאלענזיערעס-גאטראן עם זאלצזיערע" וכד'. יחד עם זה אין הוא מסתפק בהוספת יו"ד אחת לשם העצם, אלא מוסיף שתיים, כגון: גפריי, גפרייתי, נאטריי.

שינויים וחידושים לשוניים קלים אנו מוצאים אצל דוד סידערסקי בחוברת הקטנה שלו בת 20 עמודים בשם "אש ומים – מאמר מחקר הנושא מדברותיו על אודות

האש הנוצרת ממים". חוברת זו הופיעה בדפוס בשנת 1877 והיא קיצור מספרו הקטן של אהרון בערנשטיין – שעליו ידובר להלן – *Ein wenig Chemie*. שלא כקודמיו קורא סידעסקי לחומצה לא "חומץ" ולא "חומצי", כי אם "חמוץ". לגפרור הוא קורא "כפס עץ טבול בגפרית", ולמי-סודה – בשם "מי זדונים", תרגום לא מוצלח מגרמנית *Brausewasser*.

תפקיד חשוב בהפצת ידיעות הטבע בקהל המשכילים דוברי עברית מילא הספר "ידיעות הטבע" לאהרון בערנשטיין (ששמו האמיתי רעבענשטיין). בערנשטיין נולד בשנת 1812 בדנציג שבגרמניה, וכשמלאו לו 20 שנה נתפש להשכלה, וכמנדלסון בזמנו נדד גם הוא לברלין לקנות שם חכמה ודעת. בברלין למד בלשנות ומדעי הטבע וניסה את כוחו בכתיבת סיפורים מחיי היהודים, שזכו לפרסום רב. הוא ניסה בהצלחה את כוחו כעיתונאי, ייסד עיתון דימוקרטי וערכו במשך שנים. בערנשטיין לקח חלק פעיל בתנועה למען תיקונים בדת – בכתב ובעל-פה – חיבר סידור תפילות ברוח המתקנים ושימש זמן מה גם חזן בבית-כנסת ריפורמי. עיקר פרסומו בא לו ממאמריו הפופולריים במדעי הטבע, שהופיעו אח"כ בצורת ספרונים בשם "ספרים לעם במדעי הטבע" (*Naturwissenschaftliche Volksbücher*), שזכו למהדורות רבות במקור ותורגמו לרוב השפות האירופיות. פרקים אחדים של ספרים אלה תורגמו ונדפסו ב"המגיד" בשנת 1871. בשלמותם תורגמו ע"פ פסח רודערמאן (1853 – 1886) רק שלושת הראשונים, שיצאו בשנות תרמ"א–תרמ"ב, (1881 – 1882) וע"י דוד פרישמאן, שתרגם את שאר 18 הספרונים, שהופיעו בשנות תרמ"ב – תרמ"ה (1882 – 1885). הספרונים ה, ו, ז מוקדשים לתופעות כימיות, אבל מבחינת הלשון אין תרגום חלק זה אלא נסיגה. המתרגמים לא היו מומחים במקצוע שתרגמו – זו תופעה מקובלת בדור המשכילים – וסמכו רק על ידיעת הלשון שלהם, וניכר שמתוך ביטחון בעצמם גם לא טרחו להתוודע לטרימינולוגיה הטובה יותר של קודמיהם. כתוצאה מהנ"ל אנו מוצאים בתרגום הנ"ל (בכרכים א, ג, ה) מונחים מסורבלים ובלתי מובנים או מתורגמים שלא כהלכה תרגום אטימולוגי לא מספיק, כגון:

"אוויר-יסוד-מי-גפרית" – גז מימן גפריתי; "חומצי-סאלפעטער-תחתית" – חומצה חנקתית; "הרכבה עודפת אשר ליסוד חמוצי וליסוד-מים" – מימן על-חמצני (מי-חמצן); "חומר לבן" – סיד; "אוויר-דק גפריתי" – אָקְסֵר גפריתי; "מזב ההתמסוס" – תמיסה; "הרוח הייני" – תרגום בלתי מוצלח ל-*Weingeist*; "זרם נפץ" – תרגום בלתי מוצלח ל-*Knallgas*; "אבק סוער" – תרגום בלתי מוצלח ל-*Brausepulver*.

בתקופה כה מאוחרת כבר ידעו לכתוב עברית טכנית הרבה יותר טובה. גם אמן השפה והסגנון, נחום סוקולוב, לא הוסיף כמעט ולא כלום בשטח זה. בסקירותיו ב"האסיף" שערך הוא משתמש במונחים שמצא מן המוכן. גם במאמרים על נושאים כימיים, שהופיעו בזמן ההוא או בסמוך לו, כגון של יצחק מרגליות ושל פעטוחובסקי ב"המגיד" משנת 1871 ואילך, של ליאון ראבינאוויץ ב"כנסת ישראל" (1888, עמ' 607), או של פאריעס ב"האסיף" ה' (1889) ושל האחרים אין למצוא חידושי לשון ממשיים.

בוזה מסתיימת תקופת המשכילים בספרות מדעי הטבע ומתחילה תקופה מהפכנית של יצירה, שחוללו מחיי השפה בארץ-ישראל. נציגי התנועה הזאת "מעבריים" מלים לועזיות ע"פ משקל ידוע, ובלבד שיהיה להן צליל עברי. ביטוי ברור לגישה זאת

נותן אחד מעמודי התווך שלה, ר' יחיאל מיכל פינס, בהקדמה ל-ספ הכח, במשפטים אלה: "איני מקפיד להביא מלים רק מן המוכן בקדש. גם מלים עבריות יוניות ורומיות, אע"פ שמעולם לא הקדשו בכלי שרת של חכמים ולא ראו את פני בית הספרות העברית, איני מתעב אותן, ובלבד שתהיינה שקולות במשקל העברי ופני העבריה יהיו להנה".

ראש המחדשים אליעזר בן-יהודה לא הקדיש תשומת לב למונחים במדעי הטבע בכלל, ולמונחי הכימיה בפרט. בעיתונו "השקפה" אנו מוצאים את החידושים המעטים הבאים⁸: "אֶבְיִים" למימן; "אֶבְיִימֶן" לחמצן; "אֶבְיִימֶן" לחנקן; "אֶבְיִימֶן" לזרחן; "אֶבְיִימֶן" לרדיום. גם מונחים אלה הוכנסו לשימוש ע"י אחרים, אבל באה עליהן הסכמת בן-יהודה כעורך העיתון.

עבודת החידושים בשטח הנ"ל נעשתה בעיקר ע"י הד"ר בנימין שרשון קי ור' יחיאל מיכל פינס. ד"ר בנימין שרשון קי נולד בשנת 1857 בבריסק דליטא, ולאחר סיים את לימודיו ברפואה, הגיע בשנת 1885 לארץ ישראל ופעל בה שנים אחדות כרופא; אח"כ חזר לאודיסה ועבר שם עד יום מותו בשנת 1917.

בשבתו בירושלים הצטרף הד"ר שרשון קי לחוג מחיי השפה, בעיקר לפינס, ופתח בפעולתו הספרותית. בשנת תרמ"ו (1886) הדפיס בבית הדפוס של ר' אברהם משה לונץ בירושלים את החוברת הראשונה שלו מסדרת "משנת עולם קטן", הדנה באנטומיה של האדם בשם "מסכת ג'וּתִי". החוברת השנייה בסדרה הנ"ל מוקדשת לכימיה, היא בת 20 עמודים קטנים והופיעה בירושלים באותה השנה בשם "ברייטא דמרכבה" – חברה וסדרה עברית ד"ר בנימין שרשון קי והגיהה ותקן לשונה הרב החכם השלם יחיאל מיכל פינס. בהקדמה לחוברת זו כותב י"מ פינס בין השאר: המלות המלאכותיות שנבראו בספרך זה ברוח השפה העברית נבראו... כי לכל המלות המלאכותיות הבאות במחברתך ינתן משפט אורח וישתמשו בהם כל סופרי החכמה מהיום והלאה. נבואתו זו של פינס נתמלאה כמעט במילואה: המונחים המופיעים בחוברת הנ"ל נתקבלו אח"כ כמעט כולם, בשינויים קלים והוכנסו לספרי הלימוד ולבתי הספר.

לתרכובת קורא שרשון קי "מרכבה", ולכימיה – "תורת המרכבה"; לסינתזיה – "בנין", ולאנליזה – "סתיירה". את שמות היסודות הוא גזר לפי משקל שמות מלשון המשנה: "לֵלֶךְ, תִּמְסֵן וכו'"; "מִיָּמֶן, תִּמְצֵן, תִּגָּן, יִרְקֵן, תִּקְרֵן, שִׁדֵּן"; וליד שמות אלה: "קָלִיָּן, נִתְרֵן, מִגְנוֹן, קִדְמוֹן, לִישִׁיָּן".

שמות יסודות אחרים הוא מתרגם תחילה לעברית, ואח"כ הוא מוסיף את הנון, כרגיל; כגון "אדמן" – Rubidium; "תכלן" – Caesium. לאחרים הוא מקנה צליל עברי, כגון: "אסטריקן" – Strontium (בוודאי כדוגמת "מלח אסטרוקנית" שבתלמוד). "בשמת" – Bismuth; "הודית" – Indium; "צורית" – Silicium; "פלד" – Palladium; "פלוטת" – Platinum; "אור" – Uranium.

מן המונחים האחרים, שנתקבלו ללא תיקונים או בתיקונים קלים, יש להזכיר: "חומצה", "תערובת" (מצויה בתלמוד, חולין ו ע"א; ירוש' שקלים ג, א, אבל לא בדיוק במובן שלנו), "גבישים", "פרידה" (לפרודה (מוליקולה), "התך" – לנתך, "המס" – להמסה.

כנגד זה הוא משתמש גם במונחים שלא נקלטו, כגון "גופים פרוצים" – גופים

8. "השקפה" שנה ד', גיליון כז; שנה ה', גיליון לט.

אֶמֶן פִּיִּים; כֶּשֶׁר הַקִּנִּין – עֲרִכּוֹת, וְזוּה הוּא גֹזֵר אֶת הַמוֹנָחִים: קֹנִי אֶחָד – חֲדָעֶרְכִּי; קֹנִי שְׁנַיִם – דּוּעֶרְכִּי; קֹנִי שְׁלֹשׁ – תִּלְת־עֶרְכִּי; שְׁתֵּיתָה – בְּסִיס. חֲוּמָצָה חֲשׁוֹכַת מַיִם – אֶלְמִיקָה; חֲלֹדָה שְׁנִיָּה – תַּחְמוּצָה; חֲלֹדָה תַּחְתִּיתָה – תַּת־תַּחְמוּצָה; חֲלֹדָה שְׁקוּיָה – הִידְרָאט, מִיָּמָה; אֶנְמַת־כּוֹת־אֶל־מַתְכוּת; חֲלֹבֻנוֹת – חֲלֹבוּנִים; מַתְקִיּוֹת – סַאכָרִידִים; פַּח־מְנִית־לַפְחִמִּין; פַּח־מְנִית צִמָּאָה – פַּח־מִיָּן בִּלְתִּי רוּי; פַּח־מְנִית רוּי – פַּח־מִיָּן רוּי.

גם בשבתו באודיסה במחיצתם של מנדלי וביאליק המשיך הד-ר שרשוסקי בעבודתו הספרותית בתחום הרפואה ומדעי הטבע. בשנת 1893 פרסם ב־הַאֶסִּיף־ו' מאמר בשם "מסכת נתוח" בתוספת ציורים רבים, שהופיע שנים אחדות קודם לכן בצורת ספר קטן בירושלים. כמו כן הדפיס באודיסה בשנת 1893 ספר על המיכניקה בשם "ספר מכניק"; בשנת תרס"א (1901) "חקות עולם", – כולל (א) התנועה (ב) קור וחום, אור וחשמל (ג) חומר (ד) צמח וחי – בשנת תר"ס (1900) פרסם ב־סֶפֶר השנה של סַאקָלָאוּ (בע' 222–237) מאמר בשם "חקות עולם", ושם הוא חוזר בחלקו על המונחים הכימיים, שהופיעו ב־בריתא דמרכבה, ובחלקו הוא מחליפם באחרים, פחות מוצלחים, כגון: "אֶזוּט" – במקום המונח הקודם "חֲנֻקִּין"; "אֶלּוּמִין" – במקום הקודם "חֲמֶרֶן"; "נֶת־רִי" במקום "נֶת־רֶן"; "קֶל־קִי" במקום "שִׁידֶן"; "חֲמוּץ" – במקום "חֲוּמָצָה".

עוד יותר מפליאה המלה "אֶשְׁתָּן" לחמצן, שמתוך להיטוטו אחרי חידושים מלאכותיים גזר אותה, כנראה, מהמלים "אֶשְׁתָּן" (כלומר החמצן הנותן בערה ואש). בשנת תרע"א (1911) פרסם שרשוסקי באודיסה עוד ספר קטן, בן 72 עמודים קטנים, בשם "ששה סדרי מדע" הֶדֶן ב־מֶכְנִיקָה, פִּיֶּסִיקָה, כִּימִיָּה, בִּיּוֹלֹגִיָּה, אֶתִיקָה ואֶנְטוֹמִיָּה. בחלק הֶדֶן בכימיה הוא מכניס מונחים חדשים שהם נסיגה נוספת לעומת המונחים שב־בריתא דמרכבה, כגון "אֶשְׁתָּן", בוודאי מן המלה אֶש, במקום "חֲמֻצֶן" שבבריתא דמרכבה; "הֶדֶן רִיָּן" במקום "מִיָּן" שבבריתא דמרכבה; "חֲלִמִישִׁי" – במקום צורית; "קֶלֶא" במקום "קֶלֶיֶן"; "קֶלֶא" במקום "שִׁידֶן"; "פַּח־מִית" במקום "פַּח־מֶן"; "מִגָּא" במקום "מֶנֶן". שרשוסקי אינו רואה לבאר, למה ומשום מה החליף את מונחיו שב־בריתא דמרכבה במונחים אחרים. מעט חידושים הכניס גם ד-ר דוד שלמה מִיָּן, שלמד רפואה באוניברסיטאות ורשה ומוסקבה, ושם השתייך לארגון הסטודנטים "בני-ציון", ועם חבריו נמנו צ'לנוב, אוסישקין ומוזאיה. לאחר שגמר בשנת 1887 את לימודיו, השתקע בוורשה כמומחה למחלות הקיבה וכתב מאמרים פופולריים בידיש על הרפואה וההיגיינה. בשנת 1890 הדפיס בוורשה ספר בן 52 עמודים קטנים בשם "הכלכלה וקלקולה", הֶדֶן ב־פִּיֶּסִיּוֹלֹגִיָּה וב־פַּאֲתוֹלֹגִיָּה של התזונה, ובו השתמש במונחים הכימיים, שפורסמו ב־בריתא דמרכבה בשינויים קלים ובתוספת מונחים אחדים חדשים.

תרומה רבה להרחבת המונחים תרם ר' יחיאל מיכל פִּיֶּס (1843–1911), העסקן הציוני, המחנך, הסופר, הלוחם המסור לדיבור העברי, ממייסדי ועד הלשון. בשנת תרנ"ד (1894) הופיע בירושלים ספרו בן 130 העמודים הקטנים בשם "ספר הכח", שהוא עיבוד וקיצור של ספר אנלי לפיסיקה לֶבֶלְפֹּר סטוּאָרְט. בספרו הנ"ל חוזר פִּיֶּס על מונחים כימיים רבים מ־בריתא דמרכבה, אבל בשינוי בניקוד, כגון "חֲמֻצֶן", "חֲנֻקִּין" ועוד. במונחים אחרים הוא מחליף את הניחן בסופית "ית", ולפי זה הוא

גורס "נ ת ר י ת" – במקום "נ ת ר ון"; "מ ג נ ז י ת" – במקום "מ ג נ ון"; "א ל ו מ י ת" – במקום "ח מ ר ון"; "ס י ל י צ י ת" – במקום "צ ו ר י ת"; "א ס ט ר נ ט י ת" – במקום "א ס ט ר י ק ון"; "ק ד מ י ת" – במקום "ק ד מ ון"; "כ ס פ י ת" – במקום "כ ס פ ון". יחד עם זה הוא מכניס חידושים שלא נתקבלו, כגון "פ ח מ" במקום "פ ח מ ון"; "ה ק ל" – גאז; "ג ב ו ל ה ת מ ס" – נקודת ההיתוך ו"ג ב ו ל ה נ ד פ ה" – לנקודת הרתיעה. בשנת 1901 יצא לאור ספר בן 92 עמודים של פ' קנטורוביץ⁹, בשם "תורת החימיה", ובשנת 1902 – תרגומו של "החימיה בחיי יום יום" לכימאי היהודי הגרמני לאסאר-קאהן, שזכה להיתרגם לשפות רבות. בשני הספרים האלה משתמש קנטורוביץ במונחי שרשוסי ב"בריתא דמרכבה" ושל פינס ב"ספר הכח" ומוסיף עליהם חידושים אלה:

"ניטרלי" הוא קורא בשם "מ ע ו ין", ע"פ תלמוד ירושלמי (ירוש' סנהדרין כז ע"ג) ששם פירושו: מאזן, ששני צדדיו שווים. ל"חזיר" הוא משתמש בביטוי המסורבל "ה ר ח ק ת ה ח ל ו ד ה". ל"מחומצן" הוא קורא "מ ק ו ס", שחל בלשון המשנה (כגון מעשר שני, ה) על היין שהחל להחמיץ. לחמרים מתמַצְנִים הוא קורא בשם "ת ח ב ו ל ו ת ק ו ס ו ת". לפחמימן הוא קורא "פ ח מ י ת" – מימן, ולגליצירין משום מה "א ש ל ג"!

עכשיו חלה הפסקה לשנים אחדות: מלחמת העולם הראשונה שיתקה את כל הפעולות בתחום השפה העברית, הן בארץ ישראל והן בגלות רוסיה היוצרת והפורת. תקופת השיתוק נמרה עם פרוץ המהפכה ברוסיה, שהביאה חופש ודרור גם לקיבוץ היהודי הגדול. הציונות הייתה ברוסיה לתנועה רבת היקף, והמלה העברית, שהייתה אסורה במשך המלחמה, קמה לתחייה: במוסקבה התחיל להופיע העיתון העברי "העם", נוסדה "ההבימה" וקמו הוצאות הספרים "שטיבל" ו"אמנות", ובערי רוסיה המאוכלסות יהודים נוסדו גני ילדים ובתי ספר בעברית כשפת הוראה. תור זהב זה אמנם לא האריך ימים, והמהפכה הבולשביסטית סתמה את הגולל על התנועה הציונית והעברית כאחת, אבל הן ממשיכות להתקיים ולהתפתח בפולין ובליטא ובמידה מסוימת גם בלטביה, אסטוניה ורומניה. התפתחות זו הצריכה ספרי לימוד בעברית בכל המקצועות, ובתוכם גם בכימיה, וכתוצאה מצורך זה הופיעה בשנת 1923 בוויילנא חוברת בת 54 עמודים לש' ט ש ר נ א, מנהל הסמינר העברי למורים בוויילנא, בשם "ראשי פרקים מתורת החימיה, ספר לימוד למתחילים". בחוברת זו משתמש טשרנא במונחים של שרשןסקי ב"בריתא דמרכבה" ושל פינס ומוסיף עליהם מונחים רבים חדשים, כגון: "ס ת מ י" – ניטרלי; "מ ש ק ל ע ר כ י" – משקל אקוויולנטי; "מ נ ו ת ח י ב ו ר" – ערכיות; "נ ו ס ח" – נוסחה. כמו כן הוא משתמש בביטויים: "חוק הערכים הכפולים", "חוק היחסים המשקליים הקבועים" ובשמות "ת ח מ ו צ ת", "ת ר פ ת", "א ל מ י מ ה" ועוד.

עם גמר מלחמת העולם הראשונה הופחה רוח חדשה גם בחיי היישוב בארץ, והחלה העלייה ובעקבותיה נפתחו בתי-ספר רבים, והורגש צורך בספרי לימוד עבריים. המורים לכימיה בארץ ובחוץ לארץ עמלו לחפש אחרי מונחים, ההולמים

9. פ' קנטורוביץ נולד בשנת 1866 בעיר סלונים ומת בשנת 1927. למד בחדר ובישיבות ועסק במורלות עברית ואידישטית. פרסם הרבה מאמרים פופולריים במדעי הטבע ב"הצפירה", "הצופה", "הזמן", "לוח אחיאסף", "עולם קטן" ועוד, וכמו כן באידיש, וחיבר ספרי לימוד לטבע בעברית וביידיש.

את מצב מדע הכימיה, נתקלו בהצעות שהוצעו מצדדים שונים ועמדו נביכים בהתקשותם מה לבחור ומה לדחות.

שנים הרבה לפני כן הגה נחום סוקולוב ב"האסיף" ו' (1893) את הרעיון: "...כי כל התיקונים והחידושים האלה יהיו נעשים לא ביחידות כי אם בציבור ע"י כניסה של חכמים וסופרים ובמשא ומתן של חברים, ושהיו המלים והשמות והביטויים החדשים מוסמכים, פן יבחר לו כל מחבר ומעתיק מלים לבדו ובללו את שפתנו ותחת עושר יכניסו אליה מהומה".

הצורך במוסד מוסמך שיסדיר את בעית המינוח גם בתחום הכימיה נעשה עוד יותר אקטואלי ודחוף עם התחלת הוראת הכימיה בבתי הספר התיכוניים בארץ ובתפוצות ובאוניברסיטה העברית בירושלים. בשנת תרפ"ז מינה ועד הלשון ועדה לקביעת מונחי הכימיה שניגשה במרץ לעבודה, וכעבור שנה בערך פרסמה את הרשימה הראשונה¹⁰ הכוללת. ועדה זו קיבלה את רוב השמות שהוצעו ע"י שרשוסקי בזמנו, ב"בריתא דמרכבה" והוסיפה עליהם כהנה וכהנה שמות לתרכובות הכימיות, לכלים ולפעולות השונות. במשך הזמן פרסם ועד הלשון רשימות נוספות¹¹ ומונחים אלה נתאזרחו בארץ ובתפוצות, ובשינויים קלים¹² הם משמשים בימינו.

ארוכה הייתה דרך הייסורים, שנתנסו בה יוצרי המונחים העבריים לכימיה, וגלגולים רבים עברו על המונחים האלה, עד שקיבלו את צורתם הקבועה, כפי שאפשר להיווכח מן הדוגמאות המעטות לקמן.

ככה הוצעו ליסוד חמצן במשך הדורות השמות הבאים: אויר חומצי (יאוועל); יסוד החמצי (שיינהאק); יסוד החומץ (ה"אסיף" 1899); אב חמץ ("השקפה"); אָשָׁתָן (שרשוסקי); אָשָׁן (שרשוסקי); חמצן (שרשוסקי, פינס, ועד הלשון).

לחנקן הוצעו השמות: אויר חנק (יאוועל); יסוד המחנק (שיינהאק); יסוד החנקי (סירקין); אַבְחָנֶק (השקפה); אַזוּט (שרשוסקי); חנקן (שרשוסקי, פינס, ועד הלשון).

למימן הוצעו השמות: אויר מימי (יאוועל); יסוד המימי (סירקין); יסוד המים ("האסיף" 1899); אַבְמִיָּם ("השקפה"); הַדְרוֹן (שרשוסקי); מימן (שרשוסקי, פינס, ועד הלשון).

לגזו הוצעו השמות: אד, קיטור (מחברי ימי הביניים); אויר (יאוועל); רוח (שרשוסקי); הבל (פינס); גז (טשרנא).

ורוצה אני לסיים סקירתי זו ברשימת ספרי הלימוד לכימיה בעברית, שהופיעו בשלוש עשרות השנים האחרונות. רשימה זו מראה שפע, שאינו הולם בשום אופן את המצב בשאר מדעי הטבע או את מספר המתלמדים, והוא מתפרש לאור רצונם ויכולתם של מורי הכימיה לחבר ספרי לימוד במקצועם.

והנה רשימת הספרים לפי זמן הופעתם:

1926 (תרפ"ו) – ב' קוסטרינסקי, כימיה כללית, ווילנה (170 עמודים)

10. זכרונות ועד הלשון, מחב' ו', עמ' 53-58.

11. "לשוננו", כרך י', עמ' 733-377; כרך יא, עמ' 307-314; כרך יז, עמ' 55-63.

12. ש' שמחוני, הצעת טרימולוגיה כימית בעברית, "לשוננו", כרך ט"ז, עמ' 47-54; י' ליבוביץ, על

"מונחי הכימיה", "לשוננו" כרך י"ח, עמ' 104-106.

- 1927 (תרפ"ז) - ח' צביאלי, קצור תורת החימיה, תל-אביב (100 עמודים); אותו הספר במהדורה שנייה מורחבת בשנת 1936 (תרצ"ו)
- 1929 (תרפ"ט) - רוסקו, חימיה, תרגם אוירבוך, תל-אביב
- 1931 (תרצ"א) - א' חפץ, מדעי הטבע, חלק א' חוברת ב', מוקדשת לכימיה וגיאולוגיה, ירושלים (לכימיה מוקדשים 56 עמודים)
- 1935 - עזריאל היוזדורף, חימיה, פריז, חלק I - חימיה כללית (99 עמודים); חלק II טבלאות האנליזה האיכותית (49 עמודים)
- 1938 (תרצ"ח) - י' קלוגאי, שעורי כימיה, תל-אביב, חלק א' (206 עמודים); חלק ב' (238 עמודים); מהדורה שנייה בשנת 1945, ושלישית - 1950
- 1938/9 - י' קלוגאי, יסודות הכימיה האורגנית, חיפה (סטנסיל)
- 1939 - מ' פרידמן, חימיה אורגנית, תל-אביב (200 עמודים)
- 1940 - י' קלוגאי, פרקים נבחרים בכימיה לא אורגנית, הטכניון העברי בחיפה (35 עמודים)
- 1942 - מ' ריגאי, חימיה, תל-אביב (88 עמודים). הספר מחושב לשלושה חלקים, ומהם הופיע רק הראשון.
- 1942 - ע' כרמי, הגדרות, חוקים ונוסחאות בחימיה. תל-אביב (34 עמודים קטנים)
- 1942 - רודלסון-פרידמן, מושגים בתורת החימיה, חלק א': בחימיה אי-אורגנית מאת רודלסון; חלק ב': בחימיה אורגנית מאת פרידמן, בן-שמן (24 עמודים)
- 1943 (תש"ג) - אביהר, חימיה (חוג ראשון), ירושלים (150 עמודים)
- 1943 (תש"ג) - טרדנל, ספר למוד לכימיה אנליטית איכותית, ירושלים (סטנסיל)
- 1947 - י' קלוגאי, מבוא לכימיה אורגנית כללית, הטכניון העברי בחיפה (סטנסיל); מהדורה שנייה - בשנת 1950
- 1947 - ח' שפרוני, תורת הכימיה, חלק א' (328 עמודים); חלק ב' (340 עמודים); חלק א' במהדורה י"ב, וחלק ב' במהדורה ז' - בשנת 1958
- 1948 - י' קלוגאי, קצור שעורי כימיה, תל-אביב (202 עמודים); מהדורה שלישית - 1952
- 1948 - א' גלאנר, כימיה אי-אורגנית וכללית, ירושלים; מהדורה שנייה - 1950
- 1948 - ב' אשכנזי, כימיה אורגנית, ירושלים (249 עמודים); מהדורה שלישית - 1955
- 1948 - ב' קירון, כימיה כללית ואנאורגנית, ירושלים (392 עמודים); ב-1956 מהדורה רביעית
- 1951 - ב' קירון, כימיה כללית ואי-אורגנית בנסויים, ירושלים (מהדורה שנייה)
- 1954 - ש' פטאי, יסודות הכימיה האורגנית, ירושלים (266 עמודים)
- 1958 - מיכאל ארדון, חימיה אורגנית, ירושלים (128 עמודים קטנים)
- 1958 - ברנארד יפה, עולם הכימיה, א': כימיה כללית ואי-אורגנית, תרגם מ' רגבי, ספריית הפועלים (326 עמודים)
- 1959 - ג' מרמור ומ' קאסי, כימיה כללית למתחילים, ת-א הוצאת צ'צ'יק

נוסף על זה הופיעו הרבה חוברות וספרים בסטנסיל להדרכת תלמידים בכימיה כללית, אנאליטית ומעשית, שחוברו ע"י מורי המקצוע בבתי הספר השונים.

שמואל א' ליוגשטם

יַעֲבֹטוּן = יַעֲוֹתוּן?

ביואל ב, ח כתוב: ואיש בדרכיו ילכון ולא יעבטון ארחותם. מובנו של הפועל "יעבטון" לא התברר אל נכון על אף רוב הניסיונות לעמוד על דיוק משמעותו. סקירה נוחה על התרגומים העתיקים ועל דעות החוקרים בימי הביניים ובתקופה החדשה ניתנת במילונו של בִּיְהוּדָה, ואין צורך לחזור ולגולל כאן את פרשת תולדות הפרשנות. רק זאת נעיר, שהניחוש העולה על הדעת בתחילת המחשבה הרי הוא פירושו של "יעבטון" כצורת משנה של "יעותן", המובא כבר אצל הראב"ע. אך ניחוש זה אינו עומד בפני הביקורת. אין למצוא בלשון המקרא עדות ודאית לחילוף של וי"ו ובי"ת, שלא כבלשון חכמינו¹ ובלשון האכדית², שבהן רבות העדויות לחילוף שתי האותיות הנ"ל. ואף קשה להניח חילוף האותיות תי"ו וטי"ת (שהוא כשלעצמו ייתכן בשורש המכיל עי"ן, חשווה תעה-טעה), אם נקבל את דעתו של י' בלאו³, החושב את השורש "עות" לצורת משנה של השורש "עוה". לפיכך אין תמה בדבר, שתוקרים רבים⁴ נדחקו לסברה, שאין "יעבטון" אלא טעות סופר, ששיבש את הגרסה המקורית "יעותון".

החוקרים שנתנו מתיקון זה, חיפשו לפועל הבודד יוחסין מן הערבית. מילונו של בִּיְהוּדָה מעיר: "ויש לו חבר בלשון ערבי מהשורש עטה המשמש בלשון זו במשמעות נטייה בכלל וגם בפרט בעניין נטייה מן תכניתו, שב אל עקביו עוד בערבית עתב, עוב את דרך הטוב והלך בדרך רע וקשה ללכת בו וגם נסוג הצדה. לניסיונות אלו מצטרפת אף הצעתו של ג'ר דרייוור⁵, לתת "יעבטון" עניין לפועל הערבי عبط קרע (בגד), חפר (שדה) ולפותרו במשמעות שינה, עוב. אך כל אותן ההצעות דחוקות. הייחוס לפועל הערבי عطف כורך בתוכו הנחת סיכול אותיות וחילוף בין ביי"ת לפ"א, ואף משמעות הפועל אינה מניחה את הדעת, כי לא מצינו במקרא עדות לביטוי מעין "יטו ארחותם". עוד יותר דחוקה הצעתו של דרייוור, שכן רפה מאוד הקשר הסימנטי של הוראת הפועל הערבי عبط למשמעות המשוערת של הפועל העברי "עבט". נראית יותר ההצעה ליחסו לפועל הערבי عتب, המשמש בבניינו השמיני בהוראה שצוינה במילון בִּיְהוּדָה, אך גם פתרון זה מצריך לא רק חילוף ת – ט, אלא גם סיכול אותיות השורש.

כל אותם הקשיים מסתלקים, אם נסמך "עבט" לפועל ebētu (= to have cramps) באכדית, שאותיות שורשו זהות לשל הפועל העברי "עבט". פועל זה משמש בבניין D (=פיעל) במשמעות to cause cramps, contorted כגון ב-Shurpu לוחז, שורות כג, כד; qātīshu uššīlu shēpishu ubbīfu, שתרגמו: (the demons) paralyzed his hands contorted his feet⁶, היינו: (השדים) שיתקו ידיו עיוותו רגליו. הקשר הסימנטי בין "עוית-שבץ", ובין "מעוות – בלתי ישר" מתברר מגוף הלשון העברית, ויש להוסיף,

1. י"נ אפשטיין, מברא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1123–1129.

2. W. V. Soden, Grundriss der Akkadischen Grammatik, Roma 1952, p. 21.

3. י' בלאו במאמר העומד להופיע בספר לכבוד מ' זיידל מטעם החברה לחקר המקרא.

4. ע' Brown-Driver-Briggs, ו-Gesenius-Buhl ערך עבט, ובביבליה הבראיקה למקום.

5. G. R. Driver, Journal of Theological Studies 34, 1932/3, p. 378, ועי' במילונו

של Koehler, ערך עבט.

6. The Assyrian Dictionary, Chicago 1958 vol. 4, ערך ebētu.

שאותו הקשר הסימנטי חוזר אף בשפות הגרמניות; השווה באנגלית cramp. בגרמנית Krampf (= שבץ, עִוִּית) אל שם התואר הגרמני-עילי-עתיק kramph (= מעוות, לא־ישר); וכן השווה את הפועל הגרמני krümmen (= עיוות, עשה לא־ישר) אל צורתו בגרמנית-עילית-עתיקה krimphan ואל צורתו בגרמנית-עילית-בינונית krimpfen.⁷ בסיכומו של הדבר מתאשרת ההנחה הרווחת, שמשמעות הפועל הנדון היא "עִוִּיתוֹן". אך נתברר, שהסבר זה אינו מחייב שום תיקון בנוסח, מאחר שנמצא שורש שמי "עבט", הנדרף לשורש "עוה, עות".

Kluge-Götze, *Ethymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 7. 7.
XII-XIII Aufl., Berlin-Leipzig 1943, p. 326

הערה

למאמר "הילוח" וכו', ("לשוננו" כרך כ"ג, עמ' 222—223)

עמ' 222 (בשורה האחרונה לפני ההערות), בפסקה ממחזור ויטרי, צ"ל :

(ולהוותן) [ולהלותן]

עמ' 223 קילר, ציון, יאסט וקרייצנאך וכו'. — מר נ' בך־מנחם מעירני :

"קילר בציון של יאסט וקרייצנאך הוא ר פ א ל ק י ר כ ה י י ם. בטופס שבידי רשם

קירכהיים עצמו : 'שמי מהופך'."

חנוך ילון

שאותו הקשר הסימנטי חוזר אף בשפות הגרמניות; השווה באנגלית cramp. בגרמנית Krampf (= שבץ, עֵוִית) אל שם התואר הגרמני-עילי-עתיק kramph (= מעוות, לא־ישר); וכן השווה את הפועל הגרמני krümmen (= עיוות, עשה לא־ישר) אל צורתו בגרמנית-עילית-עתיקה krimphan ואל צורתו בגרמנית-עילית-בינונית krimpfen.⁷ בסיכומו של הדבר מתאשרת ההנחה הרווחת, שמשמעות הפועל הנדון היא "עֵוִיתוֹן". אך נתברר, שהסבר זה אינו מחייב שום תיקון בנוסח, מאחר שנמצא שורש שמי "עבט", הנדרף לשורש "עוה, עות".

Kluge-Götze, Ethymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 7. 7

.XII-XIII Aufl., Berlin-Leipzig 1943, p. 326

הערה

למאמר "הילוח" וכו', ("לשוננו" כרך כ"ג, עמ' 222—223)

עמ' 222 (בשורה האחרונה לפני ההערות), בפסקה ממחזור ויטרי, צ"ל :

(ולאוותן) [ולהלוותן]

עמ' 223 קילר, ציון, יאסט וקרייצנאך וכו'. — מר נ' בך־מנחם מעירני :

"קילר בציון של יאסט וקרייצנאך הוא ר פ א ל ק י ר כ ה י י ם. בטופס שבידי רשם

קירכהיים עצמו : 'שמי מהופך'."

חנוך ילון

תיקוניו של סופר סרך היחד

כאשר בדקתי את התצלום של סרך היחד לצורך הכנת הוצאה מדעית, מצאתי בו כמה תיקונים, שיש בהם משמעות לגבי לשונו של הסופר, והריני מביאם בזה לידיעת הנוגעים בדבר. והמבין ידע לפרשם ולמצוא את מקבילותיהם במגילות. המבין גם יבין, שקריאתה של מחיקה אינה תמיד ודאית, ויבדוק אחרי. במקור, כלומר במגילה עצמה, לא בדקתי.

דף 1 שורה 16 כתוב	יעבורו	כתב תחילה יאבורו
25	בלכתנו	בכלכתנו או בהלכתנו *
3	מחשבתם	מהשבתם
5	ועל פי	ואל פי
12	לעשות בם שפטים	... משפטים
13	אנשי	הנשי
16	מאומה	מואומה
20	הונם	הונם
6	והבינהו	ויבינהו
7	במשפט	אמשפט
11	וחנם	וענם
14	ונראתה	ונרעתה
8	ובחירי	ובוחרי
19	יכתב	יכתף
10	אבואה	אבוה

* עיין דברי רבין ב- 147, 1958, Jerusalem, Aspects of the Dead Sea Scrolls.

סימן העי"ן לנחציות

כבר דנו רבים בדמיון שבין הכתב הכנעני לאוגריתי, אף הראו זאת בציור. על דבריהם אפשר להוסיף עוד חוליה אחת, שיש בה כדי לחזק את הדעה בדבר הקשר בין עמי כנען, תרבויותיהם וכתביהם.

נראה שסימן העיין בא"ב היתדות האוגרית, $\Delta = \text{ע}$, כבכנענית, $\bigcirc = \text{ע}$, הוא ציין עזר להוראה על היגוי נחצי. בכתב הכנעני בולט הדבר באותיות ט, ק, שמשולב בהן סימן העיין. לציון הנחציות! ט"ת היא סימן ת"ו מוקף בסימן עיין: ת = X ; ט = \otimes ; קרף מורכבת מסימן גימל מוקף בסימן עיין: ג = 1 ; ק = Q . בכתב האוגריתי אמנם אין יחס כזה בין סימן ההגה הרגיל לבין סימן בן זוגו הנחצי, אולם סימן העיין לציון הנחציות בולט אף כאן בבהירות: ח = ח ; ט = ט . ט (ט) = ט ; ק = ק - בכלום משולב היסוד Δ , סימן העיין.²

יתר הסימנים הנחשאים יסוד זה או דומה לו, הם השורקים וסימני עיצורים שאין להם מקביל בכתב הכנעני, והם פ (𐤑), ג (𐤒), ס (𐤓) = ; ש = ³; ת (𐤔) = ואחד מסימני ע (𐤋) = . נראה שעיצורים אלה נזקקו לסימון זה בגלל היגוי מיוחד שנהג באוגריתית, ולא היה קיים בכנענית.

כמו כן יש לציין שסימן העיין אינו משולב באות צדי, הן באוגריתית, הן בכוּענית: **צ, צ**. מכאן חיזוק לסברה שאולי לא היה עיצור זה נחצי בתקופת המצאת הכתב, וסימוכים לכך בהקבלת שחק || צחק: יקראו לשמשוך וישחך לנו, ויקראו לשמשוך מבית האסירים ויצחק לפניהם (שופ' טו 25), בנשימה אחת באותו משפט.

1. ר' טור-סיני, הלשון והספר ב' עמ' 155.

2. מסתבר שמקורו הוא – לפי העיקרון האקרופוני – בסימן האכדי למספר 10, שבאוגריתית ביטאוהו יעשר.

3. כידוע, ש זו אין לה מקבילה בא"ב הכנעני; ר' קאסוטו, האלה ענת 12, הערה ב'.

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

אירינה גרבל

על מחקרו של י"י ריבלין בשירת יהודי התרגום

פרקי עלילה וגבורה מפי יהודי כורדיסטן – רשמם ממסורות שבעל-פה ותרגמם לעברית ופירשם והקדים להם מבוא יוסף יואל ריבלין. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 1959. 315 עמ'.

בספר זה – שהוא מחולק להקדמה קצרה, למבוא (עמ' 11 – 109), לטקסטים עם נספחים (עמ' 111 – 309) ולמפתחות של מלים עבריות, של שמות עצם פרטיים ושל שמות מקומות שבטקסטים – הביא פרופ' ריבלין לראשונה לפני הקורא העברי אוסף שירים אֲפִיִים בלשון "התרגום" – ביתר דיוק בארמית-מזרחית חדשה, המדוברת בפי היהודים יושבי האזורים הצפוניים-המזרחיים והצפוניים-המערביים של ארץ הכורדים. רובם הגדול של שירים אלה הם של יהודי כורדיסטאן העיראקית המערבית (זאכו ועמדיה) ומיעוטם – אלה שבנספחים – של יהודי אורמיה – באזוריג'אן הפרסית – ושל ארבל, היא ארויל שבכורדיסטאן העיראקית המזרחית. קבוצת ניבים נוספת, שהיא קרובה לניב של ארבל – זו של כורדיסטאן הפרסית המערבית – אינה מיוצגת בספר זה.

איטוף השירים הללו, שהוא פרי עמלו של המחבר במשך שנים רבות, ופרסומם יש בהם משום תרומה חשובה ביותר לחקר ספרותו שבע"פ ולשונו של שבט יהודי זה, ולוואי שיבואו בעקבותיו מחקרים נוספים כדוגמתו גם על ספרותם ולשונם של שבטים אחרים, שמסורותיהם נשקפת להם סכנת כיליון בתהליך של מיוזג הגליות במדינתנו. שכן, אעפ"י שמיוזג זה רצוי ואף מחויב מבחינה לאומית ומדינית, יש לציין, שלרוב הוא לובש צורה של טמיעה בדפוסי תרבות "מערבית", היינו תרבות שבעצם אין לה שרישים כמעט במסורת היהודית. זאת ועוד: אבדן המסורות העתיקות של העדות השונות, פירושן – אבדן תעודות חשובות לאין שיעור לחקר תולדות ישראל ולחקר הפולקלור הכללי והבלשנות הכללית.

אלא שלא הסתפק מחבר בפרסום החומר הגולמי בלבד. במבוא הארוך הוא סוקר את תולדות היהודים בגולת כורדיסטאן – במידה שמצויות ידיעות עליהם בספרות ובמסורת שבע"פ – את הלכותיהם ומנהגי ואת ספרותם, שנמסרה אף היא – רובה ככולה – בע"פ. לטקסטים עצמם הוסיף פירושים רבי-ערך, הם ובהם ציין את כל המסורות – רובם בספרות המדרשים – או את הסטיות שסטה מהם המסורת המקומית, דבר המעיד על עמל רב ועל בקיאות מופלאה באותם המקורות.

מענייננו כאן לסקור את הצד הבלשני שבספר חשוב זה. המחבר עצמו לא ראה בו את עיקר עבודתו, ורק בכמה מקומות הוא מוסיף הערות על עניינים שבכתוב ובלשון – הן מבחינה מילונית והן מבחינה דקדוקית, ולעתים הוא מביא כאן דברים בשם אומרם – הפרופ' ח"י פולוצקי. חקר לשון "התרגום" על כל ענפיו – ניתוח מבניהם של כל ניבים, תיאוריה של התהוותם וחלוקתם לקבוצות, היחס שביניהם ובין ניבי הארמית החדשה שבפי הנוצרים יושבי אותו אזור – כל זה לא נעשה עדיין. הפרופ' פולוצקי עוסק זה שנים רבות בחקר הניב המערבי (של זאכן), ואנו מצפים בכלילון-עיניים לפרסום פרי מחקרו. אחרים עוסקים בחקר הניב הצפוני-המזרחי (של אזוריג'אן הפרסית), ואילו שאר הניבים עדיין לא מצאו להם גואלים. ועד תשלום המלאכה חייבים אנו לנהוג והירות יתרה בחוות-דעתנו על לשון זו ולהישמר מכל משמר מפני מסקנות פזיזות. דבר אחד ניתן להיאמר מעתה, כשספרו של ריבלין בידנו: לשון "התרגום" ניכרות בה השפעות מרובות של לשונות הסביבה (כורדית בכל הניבים, ערבית בניבים של עיראק, תורכית ופרסית בניבים של פרס) בכל תחומיה: במערכות ההגיים, הצורות והתחביר, בצירופים מיוחדים (אידיומים) ובאוצר המלים. הבעיה, אם שימשו לשונות אלו – או כמה מהם – רובד תחתון (substratum) ללשון התרגום, או אם השפיעו עליה מן הצד מחמת קרבת המקום ושיתוף החיים בחינת רובד-שמן-הצד (adstratum) – אין לה פתרונים לפי שעה.

אלא שכאן נשאלת השאלה, באיזו מידה עשויים טקסטים דתיים — או דתיים למחצה (כגון שירי-עלילה היסטוריים, המיוסדים על מקורותינו, פזמונים וכיו"ב) — לשמש אספקלריה נאמנה ללשון-דיבורם של היהודים באשר הם שם. מן המפורסמות היא, שלשון התרגומים (ר"ל תרגומי הפרשיות, ההפטרות, המגילות, התפילות והברכות) צמודה ללשון-הספר העברית, עד שכל מלה ומלה — ולפעמים כל צורן מחובר שבעברית מיתרגמים ללשון המדוברת בדיוק שיש בו משום שיעבוד, ולשון "עברי-טייטש" תוכיח. תרגום מילולי זה סותר לעתים קרובות את כל מבנה הצורות, ובעיקר מבנה התחבירי של הלשון המדוברת; ומה גם כשזו נמנית עם משפחת לשונות שאינה שמיית. אמת, שסגנון התרגום המילולי עשוי לעתים להשפיע בהרבה או במעט על לשון הדיבור (והשווה את סדר המלים באשכנזית יהודית, ובעיקר בתורכית קראית של ליטא); ובפרט ניכרת השפעתו בספרות שככתב ושבע"פ, שהיא דתית או דתית למחצה. אבל בדרך כלל לשון של דברי קדושה לעצמה, ולשון של דברי חול לעצמה. נביא דוגמה אחת מתחומה של הארמית החדשה היהודית בניב המדובר באורביג'אן הפרסית. הפסוק הראשון בס' בראשית מיתרגם כך (בשל דרכי הכתיב של אותו ניב, שאין בהן כדי למסור את צורות הלשון על דיוקן, נשתמש כן בשיטת-הכתיב הפונימית): *awwalim bréle ilha álet simme álit ara*, ואילו הלשון המדוברת מביעה אותו העניין כך: *awwalim ilha il-simme il-ara birjile* ("ראשונה אלהים לשמים ולארץ בראם")

מן הראוי ליתן את דעתנו על הצד הזה שבלשון ה"תרגום", כשאנו באים לנתח את סגנונם של שירי העלילה והפזמונים, אלא, שבאמור, מן הדין לתאר תחילה את דרכי הלשון המדוברת על כל ניביה. ובסיכומי של דבר: אילו לא בא הספר שלפנינו אלא לעורר אותנו לחקר מדויק של לשון "התרגום" ושאר הלשונות המדוברות עדיין — בפי אחינו שבארצות המזרח — דינו.

יפה שעה אחת קודם.

על היסודות הרומזים בלהגים הערביים

Wolfdietrich Fischer, Die demonstrativen Bildungen der neuarabischen Dialekte. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Arabischen. Mouton et Co. 's-Gravenhage, 1959.

לא בכרי משכה חקירת היסודות הפרונומינאליים בשפות השמיות את לבות החוקרים. בו בזמן שבפועל ואף בשם¹ השתלטה כמעט לחלוטין התלת-שורשיות, הרי נשתמרו בתחום הכינויים בסיסים חד-חברתיים, הקשורים לעתים קרובות ביסוד הרגשי שבלשון. ובו בזמן שבשאר תחומי השפות השמיות כמעט לא תמצא הרכבים ממש של מלים, הרי מערכות הכינויים חוזרות ונבנות מחדש ע"י צירופם של יסודות רומזים, ומבנם חפשי במידה כזו, עד שראה ברקלמן להשמיע דברי הזהרה, שלא להסיק מסקנות מרחיקות לכת מדמיון של מערכות כאלה בשפות שונות, שכן דמיון זה אפשר שאינו אלא פרי התפתחות קונוורגנטית². וכך הבלשן השמי, בטפלו בתורת הכינויים, הריחו נמצא בתחום בלתי מוכר לו במה שנוגע ליסודותיו ולהרכביהם והוא עלול להתפתות ל"אקסוטיות" זו.

הספר הקלאסי על מבנה הכינויים בשפות השמיות הוא ספרו של ב א ר ט שיצא עוד בשנת 1913³. בינתיים יצאו כמה מונוגרפיות, שהסתמכו על חומר, אשר לפחות מקצתו לא היה ידוע לבארט. על סוג מסויים של יסודות רומזים, בעיקר בשפות החבשיות, אנג השוואתם עם המצוי בשפות חמיות, דן לאחרונה רונדגרן⁴. קוראי "לשוננו" זכו לאחרונה בתיאור מבנה הכינויים באוגריתית מידי ש"א ל י ו נ ש ט ם, אנג השוואה מתמדת עם המצוי בשפות השמיות בכלל ובמכתבי אל-עמארנה בפרט⁵. ועכשיו פרסם ו' פ י ש ר מחקר מקיף על היסודות הדימונסטראטיביים בלהגים הערביים החדשים.

מחקר זה, אשר כבר בשנת 1953 נתקבל כדיסרטאציה באוניברסיטת ארלאנגן, פותח בביבליוגרפיה מקיפה של הדיאלקטולוגיה הערבית, הערוכה ברובה לפי שמות המהברים (עמ' 8-31). בעיקר עד 28). על יד כל ספר ניתן סימן הקיצור, הרומז לספר זה בהמשך הדברים. הואיל והקיצורים מתחילים בדרך כלל בשמות המהברים, הרי אפשר על נקלה למצוא את הספר המבוקש על פי הקיצור⁶. את מקומם הגיאוגרפי של הדיאלקטים

1. המחקר הקלאסי על שרידי הדו-שורשיות בשם הוא עדיין זה של ת' גלדיקה, Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft, 1914, עמ' 109-178.
2. עי' את דבריו ב-Anthropos XVII, עמ' 38, מצוטט אצל רונדגרן (ר') להלן עמ' 318.
3. Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen, Leipzig 1913.
4. Über Bildungen mit s- und n-t-Demonstrativen im Semitischen, Uppsala 1955.
5. "הערות לתורת הכינויים באוגריתית לאור הכנענית", לשוננו כג, עמ' 72-84.
6. מעטים המקרים, שבהם שונה הקיצור, ועל כן קשה באמת למצוא על פי הקיצור את הספר המבוקש. כך מציין Fékar את מס' 19, Kern את מס' 141 ו-Djawal את מס' 145 של הביבליוגרפיה.

השונים אפשר לקבוע בעזרת המפות, המצורפות לספר, עמ' 202 – 206. אחרי מבוא קצר, שבו מצביע המחבר על המערכת הבסיסית של היסודות הרומיים בלהגים הערביים (עמ' 35 – 39), הוא מנתח תחילה את הרומיים השמניים "זה" (עמ' 41 – 82), "ההוא" (עמ' 82 – 94), את הצורות המורחבות ע"י סופיות (עמ' 95 – 102) וצורות הריבוי (עמ' 102 – 114). אח"כ הוא דן ברומיים של המקום (עמ' 115 – 130), של האופן (עמ' 132 – 142) ושל הזמן (עמ' 143 – 156) ומסיים בפריזונטאטיבים (עמ' 157 – 201)⁷. המפתח שבסוף הספר (עמ' 207 – 221) מסודר לפי קבוצות דיאלקטים גדולות (ספרד, מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה וכו'). את מבנה המחקר קבעה הכרתו הנכונה של פישר (עמ' VII), כי אין לראות בערבית הקלאסית את נקודת המוצא של הלהגים. הוא נוטה, כפי הנראה, לדעה, כי הערבית הקלאסית לשון מלאכותית הייתה⁸. בסופו של דבר התפתחו אפוא הלהגים מן הלהגים הערביים העתיקים, אולם בדרך מסובכת למדיי. עלינו להתחשב בעירובי דיאלקטים מתמידים הן בעת הכיבושים והן אח"כ, כששבטים בדווים נדרו שוב ושוב אל מקומות הכיבוש החדשים ופעם הכריעה את חקף לשונו של שבט זה, ופעם של אחר. אין להעלים עין גם מהשפעות זרות, אם כי אלה הצטמצמו, לדעת המחבר, בעיקר בתחום אוצר המלים⁹. ונוכל להוסיף על דברי פישר (והשווה למשל עמ' 104), כי גם השפעת השפה הקלאסית תרמה את תרומתה לעיצוב דמות הלהגים. בצדק קובע פישר, כי אין להתחקות אחרי התהוותם של הלהגים אלא ע"י חקירות אתנולוגיות-היסטוריות ובלשוניות מדויקות. והמחקר שלפנינו תפקידו לתרום להבהרת בעיות אלו מן הצד הבלשני. המחבר שם לו למטרה לבדוק את יחסם של הלהגים בתחום הנידון אל הערבית הקלאסית, ואח"כ אל השפות השמיות בכלל. דבר זה הצריך לעתים קרובות חקירות מקיפות בלהגים שונים מבחינה פוניטית-היסטורית¹⁰. והואיל ובתחום זה מעטות היו העובדות, שעליהן יכול המחבר להסתמך, עלינו להחזיק לו טובה על הריצותו, על רוחב סבטו והבחנתו, אשר גילה בטפלו בבעיות שונות ומשונות של להגים מרובים. והתוצאה היא המחקר שלפנינו, שהוא תרומה חשובה לא לדיאלקטולוגיה הערבית בלבד, אלא לבלשנות השמית בכלל, שהרי הוא מעביר לנגד עינינו להגים חיים, שפועלים בהם כוחות, שכפי הנראה פעלו גם בשפות השמיות העתיקות¹¹. אם נעיר אפוא בהמשך הערות עקרוניות מעטות על דרך עבודתו של פישר, אין בדעתנו כלל למעט בזכויותיו, אלא ברצוננו להתוות דרך, שבעזרתה אנו עשויים, כפי שנדמה לנו, להגיע להישגים נוספים בתחום הנדון.

7. פישר מכנה אותם בשם demonstrative Satzeinleitungspartikeln, כלומר מלות רומזות הפותחות משפטים (הכוונה למלות מעין "הנה" בעברית). אני מעדיף את המונח "פריזונטאטיבים", כפי ששקצו F. Brunot ב La pensée et la langue, פריס 1922, עמ' 8.

8. פישר מצטט עמ' VII, הע' 1 את מאמרו של ח' רבין ב Studia Islamica ד, עמ' 19 ואילך.

9. אך נראה, כי בחקופה הראשונה שאחרי הכיבושים הגדולים השפיעו לשונות אלו אף הן בכיוון התהוות הטיפוס האנאליטי, עי' J. Fück, 'Arabija', עמ' 60.

10. השווה למשל עמ' 42, הע' 1; 45, הע' 1; 52, הע' 1; 53, הע' 1; 55, הע' 1; עמ' 139; 175 וכו'.

11. אך רדעו (עמ' V), כי אחת הסיבות לנחשלותה של הבלשנות השמית נעוצה באי-ידיעת התנועות

בשפות השמיות העתיקות, נראית לנו מופרזת.

כאמור, המטרה שהציב לו פישר היא להבהיר מן הצד הבלשני את התהוות הלהגים ויחסיהם. על כן מפליא, כי לא צירף לספרו מפות דיאלקטיות, כדי להראות בעזרת איזוגלוסים את קבוצות הלהגים (שהרי המפתח, הבנוי על חלוקה גיאוגרפית גסה אינו מספיק כלל). אמנם ברור שקבוצות להגים אלו אינן משקפות מוצא אחיד דווקא, אלא לעתים קרובות התהוו ע"י השפעות הדדיות¹² – ואיני מתעלם מכך, שברוב המחקרים לא יהיה בידני להבחין בין מוצא משותף של דיאלקטים לבין מגעים מאוחרים יותר ביניהם – אולם כל זה אינו מפחית מאומה מחשיבותה של קביעת "צורות להגים" (Dialektenbündel). ואף על פי שבמקצת הדוגמאות לא נצליח לאתר קבוצות דיאלקטים על סמך היסודות הרומזים, הרי לעצם הקביעה השלילית חשיבות ניכרת בשביל מי שירצה בעתיד לצייר על סמך נתונים אחרים את מפת הלהגים הערביים.

אין, כמובן, להסיח את הדעת מן האפשרות, שדמיון מערכת היסודות הרומזים אינו בהכרח פרי של מוצא משותף או של השפעות הדדיות; הוא יכול להיות פרי התפתחות מקבילה¹³. פישר עצמו עמד היטב על אפשרות זו, ומחקרו היפה על הכינויים הרומזים של מאלטה (עמ' 167 ואילך) יוכיח. הוא אושש בראיות חזקות את הנחתו, שהכינויים הרומזים *dāna/dān* 'זה', *dīna/dīn* 'זו', *dauna/daun* 'אלו' אינם קשורים מבחינה גנימית בכינויים "זן" בפנימיקת העתיקה, "דנה" בארמית מקראית ודומיהם, אלא שהסופיות *na/n* "חיות" בלהג של מאלטה, והן נוספו אפוא בהתפתחות פנימית גם לכינויים הרומזים. אולם, אף כי פישר הכיר לא רק כאן, אלא אף במקרים נוספים¹⁴, באפשרות של התפתחות פנימית כזאת, נדמה, שלא ניגש לבעיה זו בדרך שיטתית למדי; ראוי היה שינחת באופן שיטתי כל להג (כפי שעשה אמנם לגבי הסופיות *na/nī* במאלטה), אילו יסודות יכולים להיחשב בו כ"חיים", ושישקול לגבי הצורות המכילות יסודות אלו, שמא נתהוו בהתפתחות פנימית. ניתוח זה היה בו כדי לגלות לנו לעתים אפשרויות נוספות, מלבד אלו שהעלה אותן, ואף לסנוע מעויות. כך מניח פישר, עמ' 109–111, כי הריבוי *hādūn(a)* וכו' 'אלה' במוגרב ומקבילו *hādōnke* 'הם' בדמשק מכילים את סופית הריבוי *-ūna*. אולם אין זה מתקבל כלל על הדעת. בשם נדחה הסיום -ון בכל מקום בזמן קדום ע"י סופית *casus obliquus* -ין, וגם אין לחשוב על השפעתה של סופית הריבוי בעתיד -ון, שכן זו נשתמרה בעיקר בלהגים בדווים בלבד, ובאחרים נדחתה בזמן קדום¹⁵ ע"י הסופית -ו-16; ואילו צדק פישר בהנחתו, הרי היה לנו למצוא -ון אף בכינויים רומזים בלהגים הבדווים בלבד. עלינו להניח

12. השווה את דברי פישר עמ' 141 על התפשטות *haik / hēk* משטח דיאלקטים מסוים על פני להגים רבים. כאן אפשר להוכיח, כי אמנם התפשטה צורה זו משטח דיאלקטים אחד, ע"י התנהגותו של הדיפתונג.

13. השווה את דברי ברוקלמן, שהובאו לעיל.

14. כך דן פישר עמ' 79–80 ביסודות *dī* ו *hai* בלבנון, עמ' 129 בסופית *tī* באלג'יר ועמ' 146 בסופית *nī* בטוריה ובלבנון.

15. כפי שאפשר להוכיח מן הערבית היהודית, ע"י למשל תרביץ כח עמ' 365, הע' 27, ועמ' 371.

16. ע"י G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen, מינכן 1928, עמ' 164.

אפוא, כי לפנינו סופית הריבוי \bar{u} - (השווה פִּישֶׁר עמ' 61 – 62; 111 – 112), שנצטרפה אליה, כמו במאלטה, הסימט (a)n-. ניתוח מערכת היסודות הרומזים מגלה באמת, שגם במוגרב וגם בסוריה היה היסוד (a)n- עשוי להיות יסוד פורה. במוגרב מצוי (על גווניו השונים) hnā ובעיקר mennā (>min hunā, עי' עמ' 117), וזה האחרון בייחוד היה עשוי להינתח ע"י הדובר כמורכב ממלת היהם min והיסוד הרומז nā-. בסוריה נמצא n- ב־hon 'כאן' hallaqtēn 'עכשיו' (והשווה את דברי פִּישֶׁר עצמו, עמ' 146, על פוריותה של nā > nī מתוך hōni). אף מובן, מדוע נוספה (a)n- בלהגים אלו רק לריבוי (ולא נוספה ליחיד, כמו בלהג של מאלטה) – שהרי גם הריבוי שקדם hādūna וכו', hādōl(a) וכו', היה ארוך מן היחיד hāda וכו' – במקרים אחרים עשוי ניתוח מערכת היסודות הרומזים להעלות אפשרויות נוספות להתהוותם של יסודות פורים, מלבד אלו שהזכיר המחבר. את היסוד le בפריזונטאיבום מבייריזית helehūte וכו' גזור פִּישֶׁר עמ' 175 מ >lā ilā' = 'idā, אך היסוד la היה עשוי להיהפך ליסוד פורה גם מתוך hādōla, hōle וכו' 'אלה', walak, 'הנה' או 'עכשיו' ¹⁷. על כן נראה לנו, כי על ידי תיחום צורות הלהגים מצד אחד, וקביעת היסודות הפורים בכל להג מצד שני, יהיה אפשר להגיע למסקנות ברורות יותר מן המצויות במחקר שלפנינו.

כפי שאמרנו, בודק פִּישֶׁר תחילה את המצב בלהגים הערביים ורק אחר־כ הוא משווה אותו לערבית הקלאסית ולשפות השמיות האחרות. מה הן התוצאות החשובות, שדרך זו עשויה להביא, מראה, למשל, הפרק היפה על הפריזונטאיבים שנגזרו מ ra'ā 'ראה' (עמ' 186–198). בו בזמן, שבארט ב־Sprachwissenschaftliche Untersuchungen ב, עמ' 27 ואילך (כך יש לתקן אצל פִּישֶׁר עמ' 193, הע' 1) קשר פריזונטאיבים אלו עם "הרי" שבלשון חז"ל, "אלו, ארו" שבארמית מקראית, "ארו, ארום" שבתרגומים, ומען כי זיקתם אל "ראה" אינה אלא איטימולוגיה עממית. הרי הצליח פִּישֶׁר להסביר את כל הצורות האלה על יסוד הגזירה מן הפועל "ראה". ואל יהא הדבר הזה קל בעינינו, שהרי הסבר זה הצריך חקירות מפורטות ומייגעו, כגון ב rā'ū התוניסית, שהסביר עמ' 191 (בניגוד לבארט שם 30) >rāhū, וכן rū (מ־Tlemcen), שראה בו, עמ' 190 (בניגוד לבארט, שם) את היסוד rā המאובן כפריזונטאיבום עם סופית של ריבוי (hādū: hādā = rā: rū). הוכחה חותכת לגזירתו של פִּישֶׁר אפשר למצוא בצורות מעין ra', כלומר בעיין (עמ' 193–195), צורות אשר לא הצליח בארט להסבירן (שם) ואשר מתפרשות על נקלה על פי rā'ā 'ראה' (עי' ההבאות אצל פִּישֶׁר, עמ' 194). אולם בו בזמן שפִּישֶׁר מסיק את מסקנותיו מן החומר שבלהגים על סמך חקירות מעמיקות ומלאות הבנה במבנהו של כל להג ולחג, הרי השוואת הצורות שבשפות השמיות אינה נעשית תמיד באותה היסודיות ¹⁸. כל זה אינו פוגע, כמובן, בערכם

17. כל זה בתנאי, כי אין אמנם לפנינו המשך היסוד הרומז la שבערבית הקלאסית, אשר פִּישֶׁר מקל

לדעתו בחשיבותו. השווה גם li-hunā. במוגרב, עמ' 123 – 126.

18. כך אין פִּישֶׁר מנסה כלל להסביר את הצורות הרי וכו'. עמ' 109 יש להזכיר בין היסודות הרומזים

בל כפולה גם את האכדית ullū 'הוא', אשר אמנם מציין יחיד; עמ' 117 בין הצורות בנ' כפולה

המציניות כאן את "הָקָה" העברית; ועמ' 139 בדבר ריפוי אותיות בגדכפת – גם את העברית.

של המחקרים בתחום הלהגים, שסוף סוף הוא נושא הספרי. אולם דווקא בזכות רמתם הגבוהה מאוד של מחקרים אלו רוצה הקורא לראות שלמות בכל מקום, וזה מצדיק את הערתי זו והקורמות לעניין עבודתו החשובה של פישר.

לבסוף כמה הערות בודדות:

עמ' 36: הניסוח, כי *hā* התפתח בלהגים אחדים לפריונטאטיבום, עשוי להטעות, כאילו אין תופעה זו קיימת בערבית הקלאסית; ועי' דברי פישר עצמו עמ' 161, ובעיקר 162. בעמ' 41 ואילך מטפל פישר בכינוי הרומז בהוראת 'זה' ראוי להעיר במקום זה, כי כבר ראה רגנדורף לגבי הערבית הקלאסית (עי' *Die syntaktischen Verhältnisse* § 143), שההבדל בין 'זה' ל'הוא' אינו דווקא המרחק המקומי או הזמני היחסי, אלא יחסו האישי של הדובר אל החפצים שהוא פונה אליהם. וזהו המצב גם בעברית (עי' Brockelmann, *Hebräische Syntax* עמ' 21), השווה למשל תהלים עה, ח 'זה ישפיל זה ירים', שבו מציין המשורר את שני סוגי האנשים שהוא מדבר עליהם עי' 'זה', הואיל והוא מפנה את תשומת לבו המלאה לכל אחד מהם, כשהוא מדבר עליו. המצב בלהגים דומה, כך רשמתי מן הלהג של בירז'ית (מצוטט לפי Schmidt-Kahle, *Volkserzählungen aus Palästina...*, 1918-1930; המספר הראשון (הימני) מציין את הכיפור, השני המעיף שבו): *hadōla 2.89*; *ṭāḥu usāfaru uhāda ḡall 'a-šaṭṭ ilbaḥr*; *3.105* *kām hāda ričib 'alēh uhāda šār i'alli fih ṭāli' ṭāli'* זה רכב עליו וזה החל לעלות עמו מעלה מעלה. השווה גם 103, 6, שבו נמצא בשני האיברים הראשונים *hāda*, בשלישי: *hadāk*, אולם ברביעי שוב *hāda*, כנראה בניגוד לאיבר השלישי. והשווה גם ברקלמן, *Grundriss* ב 77/8.

בעמ' 47 ואילך (ועי' גם עמ' 133) דן פישר בשאלה המפורסמת, אם יש לגזור *hal* מ-*hāda-l*, והוא מביע את דעתו השלילית על גזירה זו. במקרים אחדים, שבהם הניחו היעלם *ḡ*, אמנם נראה שיש להעדיף גזירה אחרת. אפשר שצודק פישר, עמ' 47, במה שאינו גוזר את הסורית 'הנא' מן *hādna* (אך דרך הוכחתו מהארמית הנוצרית של ארץ-ישראל נראית תמוהה) והשווה עכשיו גם ליונשטם, לשוננו כג 79. כן ייתכן, שיש להסכים עמו בדבר גזירת *kē* (עי' עמ' 133). אולם הגזירה *hāda-l > hal* מתקרבת ביותר אל הדעת עי' העובדה¹⁹, כי *ha(l)* נמצאת כמעט רק בתפקיד של לוואי מצורפת לתווית (על חריגים מעטים עי' עמ' 41; 50) ואילו *hāda* וכו' משמש בתפקידים התחביריים האחרים (בכללם תפקיד של לוואי שלא לפני התווית). אמנם יש נטייה להשתמש בצורות קצרות כלוואי (עי' על היחס בין *hādaḥ ḡ* עמ' 62), אולם היעלמו השלם כמעט של *hāda* בלהגים רבים כל כך לפני התווית מרמז, כי נעלם עי' תהליך פוניטי. ואין למעון, כי לא ידוע לנו על דוגמה ודאית של היעלם *ḡ*, שהרי *Feghali, Le parler de Kfar'abīda*, עמ' 59, רושם צורות של ציווי של *axada*, שנעלמה בהן *ḡ*. 'קח' שייך, כמו הכינויים הרומזים לשכבה האפֶקֶטית של הלשון, ועל כן עשויים לחול בו שינויים שלא כבלשון ה'רגילה'.

19. על כן נראה לי, כי יש להעדיף גם את הגזירה *alladi > illi*, בניגוד לפישר עמ' 48, הע' 1.

ע"מ 57 ר71: מסתבר, כי רישומם של דא והדא וכו' ללא הבדל מין ניכר במקסמים ערביים-יהודיים מימי הביניים, שבהם משתמש לעתים הדא ולפעמים גם הדי, הדי – ללא הבחנה של מין.

ע"מ 61: אין להסיק, כי מקסט ערבייהודי, המכיל דא/די מוכרח בגלל זה להיות אלגירי. השווה על שימוש דא/די במקסמים ערביים-יהודיים ממזרים, תרביץ כז, ע"מ 91. ע"מ 66: הואיל ומצא פישר, כי בלהגים יש נטייה להקדים את הדא וכו' האפקטי יותר, סובר הוא שגם בערבית קלאסית מקדימים הדא לשם-העצם המיועד בתווית מהמת היסוד האפקטי שב"הדא". אולם הסברו זה אינו משכנע, שכן אין הוא מבחיר, מדוע מקדימים את "הדא, דלך" וכו' רק לשם המיועד בתווית, אבל מאחרים אותו לשם המיועד בסופך או בכינוי. נדמה לי, כי כל הסבר צריך שיצא מתוך השוני הזה שבסדר המלים של כינוי הרמזי. אני מציע אפוא, אמנם בהסתייגות מה, את הפירוש הבא: בתחילה היה מקומו של כינוי הויקה הפשי, כלומר "הילד הזה" הובע גם "אלולד הדא", גם "הדא אלולד". אולם "אלולד הדא" היה עלול להיות דו משמעי יותר מאשר "הדא אלולד", שכן הוא עשוי לשמש בהוראת "הילד הוא זה" ("זה" – החידוש, הנשוא הפסיכולוגי, למשל בתשובה על השאלה "מיהו הילד?"), בו בזמן ש"הדא אלולד", ללא לוואי נוסף על "אלולד" אינו עשוי בדרך כלל לשמש בהוראת "זהו הילד", כשהילד הוא הנשוא הפסיכולוגי²⁰ (למשל בתשובה על השאלה "מיהו זה?"), הואיל ותוכנו רחב מדי. על כן נתייחד ל"הדא אלולד" שימוש של לוואי ובדרך זו נמנע הדומשטעיות במידה מרובה. להפך, שימוש של לוואי לשם מיועד בכינוי או בסופך נתייחד ל"הדא" המאוחר, כי הן "הדא ולדי" והן "ולדי הדא" היו דומשטעיים ("הדא ולדי") = "ילדי זה" ו"זהו ילדי" – "ילדי" הנשוא הפסיכולוגי; "ולדי הדא" = "ילדי זה" ו"ילדי הוא זה" – "זה" הנשוא הפסיכולוגי) והכריע את הכף סדר המלים המקובל של הלוואי שבא אחרי המוגדר.

ע"מ 66: אין להביא ראיה מהשימוש בערבית הבינונית לשימוש הערבית הקלאסית, שאף אם הערבית הבינונית משתמשת במלים "קלאסיות", הרי מבנה המלים מושפע מן הלהגים של אותו הזמן.

ע"מ 85 – 86: השימוש בכינויים הרומזים בהוראת כינויים סותמים מצוי בלשונות שמיות ואחרות. כן מצוי "ההוא" בארמית בבליית וגלילית, ע"י M. Schlesinger, Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds ע"מ 219; § H. Odeberg, Short grammar of Galilean Aramaic 340. לכאן יש להוסיף את שימושם של hawna 'כאן', hawnik 'שם' בלהג של לבנון בהוראת כינוי סותם (ע"י M. Feghali, Syntaxe des parlers arabes actuels ... ע"מ 341), וכן, כפי שהודיעני ח' בלנק, ביטויים באנגלית של ארצות הברית מעין, One day I meet this guy in the street, see... נטיות דומות מצויות גם בערבית הספרותית המודרנית, אשר בה רגילים "הדא" ו"דלך" כקורלאטיבים לפני משפטי

20. בערבית בא הנשוא הפסיכולוגי במשפטים שמניים בדרך כלל אחרי הנשוא.

זיקה, ע"י למשל מה חסין, אלאים ב, מצר, דאר אלמעארף, בלי תאריך, עמ' 15, שורה 3; 7; עמ' 18, שו' 11; עמ' 20, שו' 9. לבסוף עשוי "הרא" אף להגדיר שמות, המידועים יידוע סוגי בלבד והמשמשים משום כך כמלה זוקקת של משפט זיקה אסינדיטי, כמו שם עמ' 29, שו' 4 מלמטה: וידה תדהב ותג'י פי אנא'ה וכוף ואסתחיא' בין הרא אלרגיף קד אלקי אמאמה עלי אלמאידה' והרא אלמבק קד קאם בעידא ענה – 'בו בעת שידו עברה עבור ושוב באיטיות, בפחד ובבושה בין הלחם (מלה במלה: הלחם הזה), אשר נזרק לפניו על השולחן, והצלחת (מלה במלה: והצלחת הזאת), אשר הייתה רחוקה ממני.

פישר הכיר אל נכון, כי השימוש בכינוי הרומז בהוראת כינוי סותם מיוחד הוא לסגנון הסיפורים, אולם נדמה לנו, כי הסברו, שהמספר מבליט ע"י השימוש בכינוי הרומז אף דבר או איש חדש, מפני שהוא ידוע לו זה מכבר, אינו נוגע בשורש הדבר, לפחות לגבי הלהג של ביריית. בלהג זה משמש hal להמחשה, במובן שהשתמש בה H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte⁵, עמ' 75: "אני מבין ... במושג 'מוחשי' תמיד משהו המתואר כקיים קיום ריאלי, כשהוא קשור לגבולות המקום והזמן". כשהמספר רוצה להמחיש דבר, משתמש הוא ב-hal הממחיש, מבלי להבחין בין שם מידוע לבלתי מידוע. במלים אחרות, האופוזיצה הרגילה בין שם מידוע לבלתי מידוע "א ל": א פס מתחמלת, כאשר ברצון הדובר להמחיש שם, והוא משתמש ב-hal הן לשם מידוע והן לבלתי מידוע. כי אמנם המחשה לפנינו במקרים אלו, מוכיח השימוש הרב ב-hal אחרי illa u "הנה", כדי לפתוח בתיאור מאורעות חדשים. במקרים אלו לא יידוע או איידוע לנגד עיני הדובר, אלא רק המחשה או הפשטה. על כן עשוי illa (u)hal למשל לפתוח גם שמות מידועים וגם בלתי מידועים בשעה אחת, כגון 87, illa hal'agūz uhal'abde fi halqaṣr ma šufn illa uhal'afīr 'ābir = "הנה ראו אשה זקנה אחת ושפחה אחת בארמון אחד, כי ה ע נ י עבר", אין המספר שם לבו לכך, כי הזקנה, השפחה והארמון נזכרים בפעם הראשונה ואילו העני כבר ידוע מן הסיפור. לגבו חשוב רק להמחיש את כולם באותה המידה, על כן פותח את ארבעתם ב-hal. וכן 50, 2, nājim ... willa uhal'agūz nājme uhassi'dān = biḥdāha = "הנה הזקנה ישנה וקוף אחד... יישן על ידה", כמו כן בולט תפקידו הממחיש של hal במקרים כמו 41, 4, bhaddabbūs hal'amal = "באלה, כה גדולה", שבו מלווה illa uhal'ēn ufōqha haššagāra mitl illi šuftha-mbēriḥ 36, 11 בתנועת ידיים או כמו 36, 11, illa uhal'ēn ufōqha haššagāra mitl illi šuftha-mbēriḥ = "הנה היה שם מעיין ומעליו אילן, כפי שראית אותו אתמול", שבו מצורף אליו דימוי ממחיש. השווה גם 10, 1, biḥdāha fi halhiš = "היא נשאת תמיד בחוץ לבדה בשיחים", שבו מתחבר השם המוחשי פחות ("חוץ") עם התווית, אך המוחשי יותר ("שיחים") עם hal. אותה המלה באה כשהיא מחוברת אל hal, בפעם הראשונה בלתי מידועת, אח"כ מידועת, כגון 2, 2, hali'rāq = ראשית 'סלע אחד', אח"כ פעמיים (פעם אחרי illa u 'הסלע', 91, 5, haladīne, לראשונה 'העיר', אח"כ 'עיר).

עמ' 86, ה ע' 1: תווית מידועת, במקום שהיינו מצפים לאיידוע, מצויה גם בעברית, ע"י Gesenius-Kautzsch (תרגום Cowley), Hebrew Grammar², עמ' 407 (שם אמנם מעורבות גם דוגמאות של יידוע סוגי).

ע מ' 87 : אולי ניכר גם רישומם של *dāk, dik* ללא אבחנת מין בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, שבהם מצוי, אמנם לפעמים רחוקות, "לך" לפני נקבה. ע מ' 105 : "הולא" או "הולי" מצוי גם בטקסטים ערביים-יהודיים של ימי הביניים מכל התקופות, מוקדמות כמאוחרות.

ע מ' 131 : *gāj* משמש בבירריות גם בהוראה זמנית "עד עכשיו": 18, 6 *umin* *īsrīn sane uḡāj* "זה עשרים שנה", 57, 3 *gāj gāj bakēna mirc'nīn 'ala-lla* "עד עכשיו במהנו באלהים" – בין צורות הבינוני, המשמשות כרומים מקומיים, ויוכר מלהג בירריות *ṭālī* "הלאה, למעלה", כגון 35, 9 *uhim īmsandīn min ḡīfna ṭālī* *a bīr zēt* "כשעלו מג'פנה לבירריות", 105, 3 *ṣār i'allī fih ṭālī* "החל לעלות עמו מעלה מעלה", מלת'הים ל' ותווית 69, 6 *laṭṭālī* "למעלה", במובן זמני: 10, 4 *ṣārat* *ṭālī* *ṭālī* *tihdi 'alēh* "דיברה על לבו עוד ועוד", 57, 1 *ṭālī* *uṭālī* "וכן", 93, 37; 94, 8. ע מ' 133 : בערבית קלאסית רגיל הכתיב كذى, כנראה = *kaḏā*, עי' Wright, Arabic Grammar² א עמ' 266, *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen* 35, 114 *Pronominalbildung*, וכן אף בטקסטים ערביים-יהודיים, שאינם כותבים יי במקום א', ועי' גם טקסט ערבי-נוצרי, המצוטט 114 *Pronominalbildung*, הע' 3. שם יש אפוא לראות בצורות מעין *kida* הידמות תנועות: *kida < kida < kaḏā* (בהשפעת הכינוי הרומי *da*).

ע מ' 149 : *issa* "וכן" מצוי אף בטקסטים ערביים-יהודיים, אולם עם ת מרבוטה. כפי הנראה לא הורגש עוד כקשור בשם העצם סאעה, מכאן כתיב כמו אסעה, תשובות הרמב"ם, הוצ' בלאו, תשובה ל' הע' 15, ללא ל' התווית (וגם בפתחה קצרה).

ע מ' 157 ו א ל ל : בבירריות רשמית עוד את הפריונטאטיבים הבאים: *jamm* (רגיל בהוראה "מיד"), כגון 34, 5 *jamm 'ammak billa hal-iqra' bāki mithaḏḏīr-ilha* "ראה, דורך, הקרה, היה כבר מוכן בשבילה", 41, 14 *jamm ma xarafhās* "הנה לא דבר עמה", הפריונטאטיבם הרגיל ביותר בבירריות הוא *ill'a (u)*; שימושו התפתח לראשונה אחרי משפטים שליליים, מעין 50, 2 *ma wi'it il'agūz illa udamme bušxub 'alēha* "הזקנה לא התעוררה מבלי ש..." < לא התעוררה הזקנה אלא כש... > עדיין לא התעוררה הזקנה והנה דמו ניתן עליה, ומציין בעצם את פתאומיות הפעולה שאחריה. אולם נמצא הוא אף ללא גון של פתאומיות: 115, 8 *ma aṭla'ūh illa uṭīze mnaqqāṭa binnār* "לא העלוהו מבלי ש < העלוהו, והנה עכוזו נקוד באש", במשפט אחרון זה נראית השלילה שבמשפט הראשי לפי התפיסה החדשה של *ill'a (u)* כפריונטאטיבם מיותרת. מכאן שימושו של *ill'a (u)* אף אחרי משפטים חיוביים, מעין 87, 4 *waḡāk rājiḥ idawwir 'a-ḡhannam* "לא חזרתי לאחור, והנה זקנה ושפחה בארמון", כך מצוי על יד *ma 'šāf illa (u)*, כגון 3, 1 *ma 'šāf ḥāle illa ṭjūr ḥamlate* "לפני שהספיק לראות < פתאום נשאוהו ציפורים", ג, *šāf illa (u)*, מעין 18, 2 *akūm* "אני רואה", 87, 4 *ašūf ilbaqar illa uhin ra'tāt fi rrabi* "אני רואה את הבקר, והנה הם רועים בעשב" – לאחר שהוראתו המקורית של *ill'a (u)* גימטמשה, עשוי, לעתים רחוקות אמנם,

willā לבוא במקומו. ביטוי זה נתהווה אולי בגלל הנטייה להתחיל ביטויי פתאומיות בן התיכור (השווה 475 Reckendorf, Syntaktische Verhältnisse, wa'idā; אך אולי לפנינו עירוב עם wa'idā = wila, השווה עליו פִּיֶּשֶׁר 154). דוגמאות: 2,50 wittāla' šwaj willā haššēx gāj 3, 79. willā ha'āgūz nājme הסתכל והנה הזקנה ישנה'. אחרי זמן קצר הנה שיד' בא'.

ע"מ' 161: ה'א כפריזנטאיבום רגיל למדי בערבית הקלאסית, כי במקרים רבים, שאפשר לראות בהם ב'ה'א' כינוי רומז, טבעי יותר להבינו כפריזנטאיבום (והשווה גם את הרוגמה בע"מ' 66, אשר אותה מביא פִּיֶּשֶׁר בעקבות רקנדורף כשימוש חורג של כינוי רמז). – שימוש זה רגיל אגב גם בעברית, ע"י למשל דוגמאות מעברית, Brockelmann, Hebräische Syntax, ע"מ' 20. לכאן שייך כנראה גם מן ד'א, מ'א ד'א, ע"י מ'ש"ב לשוננו כב ע"מ' 75.

ע"מ' 162, ה'ע' 1: ala guṣnan dahab: שמא יש לראות בסיום -an תנוין ללא הברל יחסה, אשר נשתמר ב-guṣnan לפני תואר בלתי מיודע. ע"י ד"צ בנעט, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה יב ע"מ' 141 ואילך. בדיקה של סוגי מקסמים דומים עשויה לאשר או להכחיש הנחה זו.

ע"מ' 175, ה'ע' 1: פִּיֶּשֶׁר גוֹזֵר wēn מ'aina (w > '). אולם לי נראה, כי צורך 139 Cantineau, Hōrān, בהניחו סיבות לא־פוניטיות ויש לגזור מ'aina wa'aina את מ'fēn מ'aina (אך ע"י גם Landberg, Ḥaḍramout, ערך 'jn).

ע"מ' 185: השוות גם (אלזיר, יהודים) wāda (לדעת כהן (huwa hāda), השווה מ' כהן, Le parler arabe des Juifs d'Alger ע"מ' 346, Le système verbal Sémitique ע"מ' 153.

ע"מ' 179: בירזית 88, 13 (לפי דרך הציטוט של פִּיֶּשֶׁר ב' 74, 18) uhaju-lixťār... jićfalni אין לתרגם "כאן הזקן", שהרי רק בהמשך מסופר, כי הוא הובא, אלא התרגום הנכון הוא 'הנה הזקן יערוב לי'.

לשוננו כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך עשרים וארבעה, הוצאת ג — ניסן תש"ך

התוכן:

	נ"ה טור-סיני	בעקבות הלשון והספר, יא:
123	.	שורש או משרת בתיבה
137	.	יהודה פליקס כלי הבקר והמחרשה ושמותיהם בספרות חז"ל .
157	.	חנוך ילון נימוקים למשניות מנוקדות
167	.	ישראל ייבין הטעמת תורה שבעל פה בטעמים (המשך) . .
הערות		
179	.	ז'מוץ כהן נוצר תאנה
181	.	יעקב מנצור אבן משכית
183	.	אירינה גרבל לבעית ה"נחציים" בכנענית ובאוגריתית . .

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
ד"ר י' פליקס, רח' חובבי ציון 11, ירושלים
חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים
ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים
אמוץ כהן, שיכון קרית משה 4, ירושלים
יעקב מנצור, שיכון קרית משה 5, ירושלים
ד"ר אירינה גרביל, רח' אוסישקין 23, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

מִנְצְבוּ בְּנוֹ מִשָּׁה ז"ל

בעקבות הלשון והספר

יא

שורש או משרת בתיבה

דברי הקדמה

המעייץ באוצר לשון המקרא נתקל תכופות במלה, שיכולה להתפרש גם כצורה שורשית פשוטה, אבל גם כצורה, אשר נוסף על שורשה באות בה אותיות משרתות. בעיה כזאת התעוררה אף בשיפוטם של ראשוני הפרשנים והמדקדקים, במיוחד לגבי מלים הפותחות באותיות ב, כ, ל, פחות מזה לגבי ״מ״ של מלת היחס ״מן״, שנבדלה בניקוד ממש שורשית וממש המשקל. ובעיקר אך במדע החדש, השוקל גם את הניקוד על מאוני משפטו, קמה בעיה כזאת לגבי אותיות אחרות העלולות לבוא כתוספת במלה, אותיות אשר המדקדקים כללו אותן בסימן הידוע ״איתן משה וכלב״.

אשר, ראשונה, לאותיות בכ״ל של בכל״ם, יש שכבר הוכרעה הבעיה בפרשנות או במחקר לכאן או לכאן, ושאר על-פי כן עדיין קיים זכר למחלוקת הקדומה של הפרשנים והמדקדקים בעובדה, ששימשו בספרות העברית של הדורות שתי צורות של המלה, עם אות מאותיות בכ״ל או בלעדית; ויש שלא הוכרעה הבעיה עד היום, ועלינו לבקש הכרעה זו; ויש אשר לכאורה הוכרעה הבעיה ונוצר לפי הכרעה זו שימוש אחד ומיוחד של מלה מסוימת, ובכל זאת, מבחינה מדעית, הכרעה זו לא הייתה נכונה, כפי שאנו למדים זאת היום, על יסוד הידיעות הנוספות, אשר כתבים חדשים וכתובות חדשות גילו אותן לפנינו; ושוב נמצא מלים כאלה, אשר למעשה לא הייתה כל בעיה קיימת לגביהן, אלא שדרשת החכמים יצרה בהן בעיה כזאת, בכדי להרחיב את דברי המקרא.

ברשימה שתובא לקמן יסודרו הדוגמאות לפי סדר אלפביתי, ראשונה בתחום בעית האותיות בכ״ל, מתוך החומר הרב הנדון בפרשנות המסורתית שלנו, ושוב מתוך הדיון המדעי בעבר ובימינו, לפני שנעבור ליתר האותיות השורשיות לפי מקומן במלה.

א) בעית בכ״ל בפרשנות העברית

מדברי הפרשנות ידועים הם מקרים כגון אלה:

על הכתוב בישעיה מב, כב: ״זהוא עם בזוז ושסוי הַפֶּחַ בַּחֲוִירִים כֻּלָּם וּבְבִתֵּי כִלְאִים הַחֲבֹאִי וְכוּ״ אומר, למשל, רד״ק: ״כמו על חור פתן, אומר כי בחורים אשר התחבאו שם יפיתו אותם אויביהם, כל״ ילכדו אותם בפח שלהם, ובאומרם חורים ר״ל מערות, ואמר חורים על דרך גנאי כמו שאמרו פלתיים: הנה עברים יוצאים מן החורים אשר התחבאו שם. ואולם ת״י: עולימין, כלשון בחורים ובתולות, ועי״ בסמוך; ורש״י, למשל, כותב: ״הפח בחורים כולם, בחוריהם פחי נפש כולם״, ואמנם בפירושו תוספת: ״ד״א הפח בחורים כולם ישימו את עצמם בפחי האדמה ובחורים, ובבתי כלאים הַחֲבֹאִי יוכיח שכן הוא״. והד המחלוקת הזאת בא בספרות הפרשנית כולה, וכן, בשינויים, גם ביתר התרגומים הקדומים, שאף הניקוד שלנו לא היה לפנייהם,

כגון בשבעים, האומרים כאילו: הפח (*ἡ παγίς*) בדדרים (*ἐν τοῖς ταμοῖς*) בכל מקום ובבתיהם כלם אשר התחבאו שם; בסורי: רפחי אנן כלהן גדודי; בוולגטה: *laqueus iuvenum omnes*, כלומר: כולם פח הם לבחורים.

ומה כוונתו המקורית של הצירוף? בעוד שהוצעו הצעות תיקן בלתי מסתברות (כגון, בתנ"ך של קיטל-קאהלה: הפחו בחורים), לא הוכר, כי לפני ת"י הייתה גרסה אחרת, מתקבלת יפה לפי הלשון והעניין. כי תרגומו: "אתחפאו בהתא עולימין כולהון" מורה על הקריאה: "חפה" (במקום "הפח") במשמעות הסתתר: "חפה בחורים כלם" בהקבלה מתאימה אל "ובבתי כלאים החבאו".

במשלי כג, ב: "ושמת שכין בלעך אם בעל נפש אתה" הייתה מלת "בלעך" עניין לחילוקי דעות בפרשנות מאו, אם להבין אותה כלשון "לע" או כלשון "בלע" – וזה האחרון הוא הנכון, אלא שלא הובן עניין הפרשה כולה, כפי שהוכח בספרי "משלי שלמה", עמ' 113–116. וכבר מזכיר, למשל, דוד בן אברהם אלפאסי במילונו בערך "בלע", שיש מפרשים מן בלע: "תציר אלסכין אבתלאעך" (ז"א תיעשה הסכין בלעך), אבל הנכון לדעתו לגזור המלה מן "לוע": "תגיע אל-סכין פי להותך (תשים סכין בתוך לועך)". וכן דעת רש"י: "בלחייך"; ואילו אבן עזרא: "בלועך הוא בית הבליעה". מן התרגומים הקדומים מביע הלאטיני: *in gutture tuo*, בגרונך; הסורי: בפומך; והתרגום שלנו, הלקוח, כידוע, מכתבי יד של הסורי: "בלועך", בבית היחס; ואילו השבעים פירשו לפי נוסח רחוק מן המסורת העברית: "ושמת ירך ב' י' ע' (במקום "בלעך"), כי נחין שתכין זאת, כנראה בדרשם "שכין" כלשון "שְׁתִּכֵּן". על הכתוב באיוב כב, כד–כה: "ושית על עפר בצר ובצור נחלים אופיר, והיה שדי בצריך" ¹ וכסף תועפות לך" כתוב, למשל, אבן עזרא בפירושו: "ובצור נחלים [אופיר]. וזה אופיר. בצריך. כסף", בגזירת המלה האחרונה מן "בצר", בעוד שאינו מפרש מלת "ובצור", שכנראה לא היה ספק בעיניו עליה, כי פירושה "צור" בבית היחס. אבל, כפי שהוברר בפירושי, גם "ובצור" וגם "בצריך" לשון "בצר" הם, ועי' אף בסמוך על "בצורות יארים", איוב כח, י. אך על "והיה שדי בצריך" כתוב רש"י דברים מעניינים אלה: "אם שדי זה קדש, תמהני על פתרונו, (ש)למ' שמעו קללה שימנה עם (ג"א על) אויביו כמו: ואת היית בעכרי (עם עכרי) ועל ידי צורך נדונו מן המקראות החסרים כמו והיה שדי שופט בצריך. ואם נוכל לאמרו חול, לשון דין וחוסן, זה פתרונו: והיה חוסן מבצריך" וכו'. ואילו התרגומים הקדומים גרסו בטעות: "וכצור", בכ"ף במקום ב"ת. כן התרגום שלנו: "והיך טיגרא דנחליא"; הסורי: "ואיך חלא דנחלא"; הלאטיני: *et pro silice*, והשבעים: *καὶ ὡς πέτρα*.

דומה לכך הבעיה באיוב כח, י: "בצורות יארים בקע וכל יקר ראתה עינו". התרגום הארמי "בטיגרי נהרין בוע" וכו' מצא כאן בית היחס, וכן הלאטיני *in petris*, בעוד שהסורי "בחוסנא", כנראה הבין "בצורות" במשמעות "בבצורות" (ועי' בהמשך על "בצרה", מיכה כ, יב) מן "בצר". השבעים תרגמו *δύας*, מלה שהוכנה במשמעות נחשולים, whirlpools. אבל אין כאן אלא טעות המצתיק היווני במקום *δευάς* במשמעות "בצורות, חזקות", בבית שורשית. מחלוקת זו משתקפת גם בדברי הפרשנות העברית, כגון של אבן עזרא, המדבר על בקיעת "יארים בצורים" מכאן, ועל "המים שיוציא (האל) מהצורים" מכאן.

1. השווה על מלה זו גם את הערת ריב"ג (בתרגומו של יהודה אבן תבון) בערך בצר: "ויתכן להיות מענין תהוה... ושית על עפר בצר, הוא תהוב, וקבוצו והיה שדי בצריך".

ושוב באיוב לו, יט: "היערך שועך לא בצר וכל מאמצי כח" מצאו רוב המתרגמים והמפרשים צורה מן "צר"; התרגום הארמי: "לא בעקתא" ו-א לא ב-צרה, וכן רש"י: "שלא תבואך שום צרה", וזאת כנראה גם כוונת אבן עזרא: "והענין בצר לא יערוך לא השוע ולא כל מאמצי כח", וכן השבעים: בצרה (*év áváyαη*), הלאטיני: *absque tribulatione*, והסורי: "ולא תעוק לך".

ואולם, אף על פי כן, בכל המקומות האלה הביית של "בצריך, בצורות ובצור, לא בצר" שורשית היא, ועיקר משמעות המלים היא לשון כוח וחוזק; אבל, כפי שהראיתי זאת בפירושי לאיוב, בא בכל המקומות האלה "בצר", כמו במקומות אחרים "חיל, כוח, תועפות", במשמעות הכוח הכספי, רכוש, הון, אוצר, וע"י על הפרטים בפירושי הנ"ל.

ושוב על תהלים ט, י"ויהי ה' משגב לדך משגב לעתות בְּצָרָה, ובפרק י, א: למה ה' תעמד ברחוק תעלים לעתות בצרה: במקום הראשון אומר ראב"ע: "משגב בצרה כמשמעו בצר לך, ורבי דונש פירש בו לשון יחיד מן דברי הבצרות (ירמיה יד, א), ואין זה מטעם המזמור. ומעין זה הוא כותב ב"שפת יתר": "דברי ר' אדונים שהוא מגזרת על דברי הבצרות תהו ובהו כי טעם המזמור איננו כי אם על דבר צר ומצוק". וכן ת"י בשני המקומות "בעדני עקתא".

אף-על-פי כן הצירוף "לעתות בצרה" במקום "בעתות צרה" קשה הוא, ועל כן מתרגמים השבעים והלאטיני כאילו הייתה הכוונה: "בעתים טובות (*in oppor-* tunitatibus, *év edkaiglaic*) – וגם – בצרות", ועיקר הקושי הוא בזה, שאין הדבר כלל נעלה מספק, כי "עתות" הוא צורת ריבוי מן "עת". ברוב המקומות בא בריבוי כזה "עתים" (15 פעמים), ואילו "עתות" לא בא אלא כאן, ושוב בתהלים לא, טז: "בידך עתתי הצילני מיד אויבי ומרדפי", ובמקום זה בוודאי אין הפירוש המקובל: "עתים העוברים עלי על פיהם ובגורותיך" (לשון רש"י) מתאים לעניין. ומי יודע אם אף בתהלים ט, י, ושוב י, א אין "עתות" תואר שניקודו הנכון אולי עֶתוֹת, במשמעות עני ואביון, מקביל אל "דך": "ויהי ה' משגב לדך משגב לעתות (ו-א לאביון) בצרה", וכן: "למה ה' תעמד ברחוק תעלים (ו-א תיעלם) לעתות (ו-א לאביון) בצרה".

אותה בעיה הוכרה מאז גם לגבי המשפט במיכה ב, יב: "יחד אשימנו כצאן בְּצָרָה כעדר בתוך הדברו תהימנה מאדם", שתורגם בת"י במלים: "כחדא אשונין כענא בגו חוטרע כעדרא בגו דירא" וכו'. תרגום זה לא גרס אפוא "בְּצָרָה", בביית שורשית, אלא, כמו תרגום השבעים (*év θλίψει*), והסורי (באולצנא): "בְּצָרָה", בביית היחס; ורק כששאל את עצמו, מה היא צרה זו הבאה על הצאן, מצא, שזה השבט, בארמית "חוטרא". ואילו הלאטיני, שתירגם *in ovile*, ו-א בדיר הצאן, כנראה הבין "בצרה" במשמעות ב-בצרה, על פי דוגמאות כגון "בית פרעה" במקום "בבית פרעה", ופירש זאת, בדומה לפירושו של רש"י: "כצאן בצרה, כצאן רבה הנתונה במבצרי גדרות צאן". והחדשים הציעו תיקונים בלתי מסתברים בכיוון דומה.

מה הנכון? כנראה אין כאן אלא מקרה של שיכול אותיות, והמכוח בכתוב הוא: "כצאן רְבָצָה", כצאן הרובצת במרבץ. והשווה כתובים כגון: "והיה השרץ לנוה צאן ועמק עכור לרבץ בקר לעמי אשר דרשוני (ישעיה סה, י); ונתתי את רבה לנוה גמלים ואת בני עמון למרבץ צאן" (יחזקאל כה, ה), והרבה כאלה. אין כאן אפוא בעיקר כל בעיה של ביית בראש המלה, לא כשורש ולא כהברת היחס.

על הכתוב בתהלים מה, י: "בנות מלכים ביקרותיך נצבה שגל לימינך בכתם אופיר" כותב רש"י: "בנות מלכים יהיו מבקרות אותך כענין שנאמר ושרותיהם

מניקותיך (ישעיה מט). ביקרותיך, קוֹף דגוש לפי שהוא לשון בקור ואף על פי שכתוב יוֹד לפניו. ראיתי בנקוד רב סעדיה תבה זו סדורה עם מי נתן למשיסה יעקב (שם מב) שכתוב בו יוֹד והסמך מודגשת. ומנחם חברו לשון יוקר כמו יקר מכלי פז. ואילו אבן עזרא בפירושו אומר: "ביקרותיך. מגזרת יקר ששפחות היקרות שלך עמהם הן בנות מלכים, והאומר שהיא מגזרת בקורת תהיה (ויקרא יט) לא דיבר נכונה, כי אין מחלוקת שהוא ביוֹד כתוב, רק המחלוקת בין בעלי המסורת והקריאה, כי הוא יקרא ביקרותיך דרך בימינו והשני כדרך מישיני עפר". ומעניינים הם דברי ראב"ע ב"שפת יתר": "ביקרותיך אמר הגאון שהוא כמו בקרת תהיה ויאמר ר' אדנים שהוא מגזרת יקר ונעלם היוד כמנהגו עם החלם ולפי דעתי שהמלה קשה בעבור היות בנות המלכים לעולם יקרות ואלו היה אומר המשורר כי תהיינה נבזות אז היה כבוד לאשר נאמר עליו המזמור ומה טעם דגשות הקוף ואחר שהמלה זרה אין ראוי להרחיב פה על הגאון אע"פ שלא אדע במלה הזאת פרוש טוב מפרוש ר' אדנים". ועי' עוד בהערותו של בן יהודה במילונו עמ' 601, המאריך בבעיה זו.

ואמנם ההכרעה בשאלה, אם לפנינו צורה משורש בקר או מן יקר בבי"ת היחס, תלויה היא במידה מרובה בבירורה של המלה "בקורת" בויקרא יט, כ; ועוד יוזכר העניין בהמשך, בדברנו על תהלים מט, יג: "ואדם ביקר בל ילין" ושוב שם פס' כא: "אדם ביקר ולא יבין".

ביהושע יט, לג בא שם מקום, הבא שוב בשופטים ד, יא בשינוי בין הכתיב והקרי; בספר יהושע: "ויהי גבולם (של בני נפתלי) מחלף מאלון בצעננים ואדמי הנקב ויבנאל עד לקום", ובשופטים: "ויט (חבר הקיני) אהלו עד אלון בצעננים (כך כתיב, והקרי גם כאן: בצעננים) אשר את קדש". אם נלך לפי הקרי "בצעננים", כי אז קשה לראות בי"ת זו שבראש המלה כשורשית, ולפחות לפי הניקוד "ב" שוואית זו בי"ת היחס היא, ועל כן ביהושע יט, שאין שם אלא גרסה זו של הקרי בלבד, גם ת"י מעתיק: "בצעננים", כבעברית. ואילו לפי הכתיב שבשופטים, אפשרית מצד הדקדוק גם גזירת המלה מן "בצע", בבי"ת שורשית; ולמעשה הלכו בדרך זו גם ת"י וגם תרגום השבעים למקום; כי הראשון אומר: "עד מישר אגניא, וכן מבאר גם רש"י תרגום זה: "מישר אגניא מקום מישר של בצעים, מרישק (marasq, marais, ז"א פצה), והוא אגניא גבים, כמין גומות שהמים נקבצים שם"; ואילו השני מתרגם, לפי כ"י הוואטיקן: *ἔως πρὸς δρυὸς πλεονεκτοῦντων*, כלומר: "עד אלון של אוהבי בצע", כנראה בגורסו "בִּצְעָנִים" במשמעות זאת¹; וגם גרסתו של כתב היד האלכסנדרוני *πρὸς δρυὸς ἀναπανομένων*, "עד אלון השובתים (ממלאכה)", מתבאר כנראה מתוך הבנה כזאת של השורש "בצע" כלשון "והיה כי יבצע (ז"א יגמור) אדני את כל מעשהו" (ישעיה י, יב). ומה אפוא כאן הנכון?

לדעתי נולד הבדל הצורה, התמוהה בדקדוק, "בצעננים" כנגד הכתיב "בצענים" בנו"ן אחת, בדרך זו, שהייתה נו"ן שנייה כתובה מעל לשורה, כעדות על כך, שלא ידעו המעתיקים, מה מקומה המקורי של אות זו. משום כך ייתכן הדבר, שעיקר כוונת הצירוף היא לקריאה "אלון בני" (או בן-) צִעָנִים, "ז"א אלון של אותם בנים ממשפחת חבר הקיני, אשר צענו ונסעו, כשנפרדו מן הקיני (השווה: אהל בל יצען בל יסע יתדותיו לנצח בישעיה לג, כ), בדומה לשמות כגון "אלון ממרא, תמר דבורה"

1. ביהושע יט אין בשבעים אלא תעתיק של האותיות העבריות; לפי כ"י ואט': *Βεσεμειν*, ולפי

אלי: *Βεσενανιμ*.

ועוד, הרומזים למעשה שהיה במקום זה. לפי פירוש זה אין כאן לא שורש "בצע" ולא בי"ת היחס, אלא שריד מן "בן" או "בני".

באיוב לו, יא: "אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו" מצאו קדמונים, כידוע, את שמו של שר הגשם, כדברי הקליר בפיוטו: "אף ברי אתת שם שר מטר", וכן, למשל, רש"י למקום: "אף ברי. שם מלאך הממונה על העננים, והוא יפיץ ענן מטרו של המקום". אשר לפשוטו של הפסוק כולו, עי' בפירושי למקום; לפי הנאמר שם בכל הפרשה הזאת הכוונה ל"ברו" (כך צ"ל) וליושרו (הוא גם בפס' ג: "תחת כל השמים ישרהו ואורו על כנפות הארץ") של האדם בעיני האלוהים, כנגד "אורו", במשמעות היותו אורור לפניו. האל "פורש" את משפטו על האדם, לטוב ולרע, על פני ענני השמים. אבל גם מדקדקי ימי הביניים ניסו לברר, אם בי"ת זו של "ברי" שורשית היא או לא. רוב המפרשים והמתרגמים, שעסקו בבעיה, גזרו "ברי" מן "בר, ברר, בור". שתי אפשרויות שוקל, למשל, אבן עזרא בפירושו: "אף (ברי). פירושו יש פעם. על כן אמר אף כשיהיה האויר ברור. והמקום יטריח עב וכו' ויש אומרים כי הבי"ת שבמלת ברי משרת, ויפרש רי מן רויה, וזה רחוק". מן "ברור" גזרו את המלה גם השבעים (כאילו: ומובחר – ברור – יטיח¹ – καταπλάσσει – עב הענן), התרגום: "ברם בביריותא" – ואין "ור ביבאית מתמתחן עננא" של הסורי אלא גלגול של גרסה מעין זו – ואילו הלאטיני הבין את המלה כלשון בר ותבואה: frumentum desiderat nubes, "התבואה דורשת עננים".

על ישעיה מג, יד: "והורדתי בריחים כלם וכשדים באניות רנתם" מביא אלפאסי במילוגו את פירושם של אחרים במשמעות "השרים הגדולים והחשובים", הוראה שהם מוצאים אותה גם ביסעיה טו, ה: "בריחיה עד צוער"; אך לפי דעתו יש להבין ב" ריחים: "פי אלמראכב אלריחיה", ז"א בספינות (מפרש) הנהוגות ברוח, בהקבלה אל "באניות" שבהמשך; ואילו התרגום: "במשוטיץ", ופירש רש"י: "הוא עץ (ז"א בריח שמנהיג את הספינה ומישרה". ואילו רד"ק כותב: "אוריד יושבי בבל ממעלותם ויברחו להם בבוא כורש. בריחים תואר כמו פריחיה עד צוער, אלא שזה מן הדגוש ובריחיה מן הרפים". ואמנם הכרעה סופית תלויה היא בהבנת ההמשך: "וכשדים באניות רנתם", שגם אני דנתי בו במקום אחר. השבעים מתרגמים: φεύγοντες, בורחים, וכן הסורי: "ערוקא", ואילו הלאטיני תירגם כלשון דלתיים ובריח ממש: vectes; והיו אף מן החדשים, שהלכו אחריו.

והנה דוגמה של כ"ף בראש המלה, המראה, כיצד נתעורר בתקופת המקרא עצמה במקרים מסוימים ספק כזה של אות שורשית או אות משרתת. במשלי ג, יא–יב נאמר: "מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקץ בתוכחתו, כי את אשר יאהב ה' יוכיח וקָאָב את בן ירצה", ואילו באיוב ה, יז–יח מובא אותו פתגם בצורה זו: "הנה אשרי אנוש יוכחנו אלוה ומוסר שדי אל תמאס, כי הוא יכאיב ויחבש ימחץ וידו תרפינה", ונקל להכיר, שלפנינו גלגול, אשר יסודו במסורת שבכתב. כנראה לשון קָאָב, בכ"ף שורשית, היא העיקר במסורת המשל הזה; ואך אחרי שמצאו כאן את ההשוואה אל האב, בכ"ף הדמיון, נולד גלגול אחר של הפתגם, שדיבר על יחסו של אב זה אל "בן ירצה". אבל דוגמה קדומה זו, כנגדה בפרשנות מקרהו של הכתוב באיוב לא, יח: "כי

1. ואכן גרסה זו של השבעים אולי מקורית היא, בהתאם לכל התיאור של פריסט "אור" האלוהים

מנעורי גדלני קָאָב ומבטן אמי אנחנה, אשר רסע־ג תרגם בו "כאב": "אוג־אע", כלשון קָאָבים, וחלק עליו דונש, ואלה דברי ראב"ע ב"שפת יתר", אשר בהגנתו על רסע־ג אמנם אינו יכול לקבל גם את דעת הגאון: "אמר הגאון, שטעמו וכאב אנוש ואומר ר' אדונים שהודה איוב להשם שגדלו קָאָב. ואמר על פי' הגאון שזה חרבן הלשון, וחלילה לנו לפתור דבר שיובילנו להפר נקודה אחת מלשון הקדש. ולא אמר מאומה, בעבור שמצאנו כל ו' התנועות מתחלפות זו בזו, ולולי שאין רצוני להאריך, הייתי מבאר זה היטב. וב' הפירושים אינימו נכונים מדרך הדקדוק וכו'. לכן¹ פי' הכתוב: כי היתום הנזכר למעלה, כאלו גדל עמי מנעורי, וכמוהו לא יגורך רע, לא יגור עמך, ומבטן אמי אנחנה שב אל האלמנה הנו' ולפי' הגאון ור' אדונים אין טעם למלת אנחנה".

בישעיה י', יג מובעת מחלוקת כזו, על כ"ף שורשית או משרתת, בחילוף הכתיב והקרי. כתוב: "... ואסיר גבולת עמים ועתידתיהם שושתי ואוריד כאביר יושבים", ואילו הקרי הוא: "פִּיר", עד שלמשל ת"י מתרגם: "ואחתית בתקוף" (כאילו: בכוח כביר), ובדומה לכך רש"י: "כביר יושבים, יושבים רבים", רסע־ג: "כת"ירא"=הרבה, ואילו רד"ק: "אלף כביר נוספת, או המלה נוספת (כאילו הייתה מלה נוספת, אביר על יד כביר, נרמות באל"ף. ט.) מן כביר ואביר, ושניהם ענין אחד וההרכבה לגדולה וכו'. בשבעים אין תרגום למלים אלו, ואילו הלאטיני: quasi potens, ו"א: כ"אביר; וכן הסורי: "מרינאית" (כמו אדון). והואיל ואין המשפט מובן כך כל צורכו, כשלא נאמר, לאן "הוריד" המוריד את היושבים, הוצעו הצעות תיקון בלתי מסתברות. אך בדיון על משמעות המלה "אביר" במקרא (עי' "הלשון והספר" ג, 41), שפירושה בעיקר "מורם, נישא במרום", ולגבי בני אדם: "קצין ושר", הוברר, שעלינו לבטא: "נָאִרְד (מן רדה, ולא מן ירד) קָאָבִיר (כקצין) יושבים", כלשון ממשל של קצין, הרודה באף גויים.

את המלה "כברת" (הארץ) בבראשית לה, טז ובמקומות אחרים, ראו מפרשים מרובים בימי הביניים כמורכבת ממלת "ברה" בכ"ף הדמיון, וכפי שהראיתי ב"לשונונו כ, עמ' 1-3, צדקו בכך. לפנינו מלה "ברה", שכנגדה "בִּר" בלשון אשור ובבל במשמעות מרחק הליכה של שעה כפולה, ונוהגים היו להבדיל בעברית כבאשורית בין "ברת שמים", כלומר "מיל" כזה במדידת השמים, כנגד "ברת (ה)ארץ", אשר לפיה נמדדו מרחקים בארץ. במקום הנ"ל הבאתי גם את המקומות מתוך הפרשנות, המביעים דעה כזאת. ואמנם, למשל, ראב"ע, המזכיר בפירושו רק דעה זו, כותב ב"שפת יתר": "אמר הגאון כמו ל' והב' אינו שורש ואין לו חבר, ור' אדונים אמר מגורת כביר והוא נכון גם אם מעט רחוק", ורשב"ם: "כברת. כמו ירוע כבירים, ואוריד כביר יושבים ל' רבוי וכו'.

על הכתוב באיוב ו, ז: "מאנה לגוע נפשי המה כדוי לחמי כותב, למשל, רש"י: "המה לי עתה נכונים למשמש בהם כמפות שולחני שלחמי נתון בהם. כדוי ל' ויכרות את מדויהם² (שמואל ב, י) (כך) (שמעתי) מפי ר' משלם רופא. (ענין) (אחר) (כמפות שמסננין בהן את התבשיל ומאכל זב מהם. דוי לשון דוה וכו'. מן "דוה" (במשמעות מחלה) גזור את המלה גם אבן עזרא, המבאר: "היות המה חוליי גופי". התרגום הארמי, בשתי נוסחאותיו, מביע גם דעה זו: "היך דוותא", וגם דעה אחרת, כאילו

1. מלה זו באה אצל אבן עזרא כאן, כמו במקומות הרבה, במשמעות של הערבית "לאכז": או לם,

א ל א.

2. בגזירת "מדויהם", במשמ' בגדים, מפות, מן "דוה", במ"ם המשקל!

הכוונה: "כדור" מן "דור"¹: "והות מסתאי לסעודתי", בשתי ההשקפות בכ"ף הדמיון, ומעין זה הלאטיני: *prae angustia*, (כצרה, של מחלה). משונה הוא תרגום השבעים: *τὰ σῖτά μου ὥσπερ ὄσμην λέοντος*, כאילו גרסו "כריח אריה (הזמה) לחמ", ואילו בסורי אין "או מילל (זא: המה) איך רויא (ג. מ. לאמסא מתרגם: like a drunken man) קרבי", אלא טעות קריאה במקום "איך דויא".

אך למעשה כ"ף זו של "כדור" שורשית היא. אין "כדור", בכתוב חסר במקום "פידור", אלא צורת הריבוי בסמיכות מן היחיד "פידור" (בו"ו שורשית) הבא באיוב כא, כ: "יראו עינו כידו (בקירוב: את כד יין התרעלה) ומחמת שדי ישתה", כמו שהראיתי זאת במהדורה האחרונה של פירושי בעברית ובאנגלית. ולבסוף נתברר לי (עי' בהערתו ב"תריב"ך כח, עמ' 238) כי מצא גם מחבר ספרדי אלמוני מימי הביניים כאן מלה בכ"ף שורשית, "פדה", שהבין אותה במשמעות מאכל, ושממנה גזר "כדור", כדוגמת "קצור" מן "קצה", ועל כן כתב: "וכאשה בלי נעם ויפי וככדה בלי מלח תפלה".

מלה אחרת, שמצאו בה כ"ף הדמיון, בעוד שאחרים ראו בה כ"ף שורשית, היא, כידוע, מלת "כדור" שבנאמר בישעיה כב, יח על שבנא: "צנוף יצנוף צנופה כדור אל ארץ רחבת ידיים, ושוב שם כט, ג בענין "אריאל", קרית חנה דוד: "וחנתי כדור עליך וצרתי עליך מצב והקימתי עליך מצרת". ולהוסיף על הקשיים, נאלצים היו גם אלה, שמצאו במלת "כדור" כ"ף שורשית, להבין "כדור" שבישעיה כב וכת במשמעות: "כ"כדור (כדוגמת רסע"ג המתרגם "ככרה", כנגד ת"י: כשור מקף, במשמעות כחומה מקיפה, כלשון "דורא" בארמית). ועוד זאת, שחיברו עם "כדור" גם מלת "פידור" זו שבאיוב טו, כד: "תתקפהו כמלך עתיד לכידור". על כל אלה אומר, למשל, ריב"ג בספר השרשים, בערך "הכף והדלת והריש": "כמלת עתיד לכידור פרושו בו כגלגל העתיד לסבב ולהתגלגל. וראיתי ראש הישיבה הפיתומי ז"ל מחבר לכידור עם כדור אל ארץ ושם הכ"ף בכדור שרשית, הלך בזה אחרי דעת אנשי המשנה כאשר זכרתי עליהם באות הדלת. ואיפשר שיהיה כידור לשון כדור אחר, ופירוש כמלך עתיד לכידור כגלגל העתיד לסבוב הכדור והענין כי הצרות האלה יסבוהו ויקיפוהו כאשר יסובב הגלגל את הכדור, וזה ענין מספיק בפירוש הפסוק בעוד שלא יודמן לנו טוב ממנו. ובדבריו אלו רמז ריב"ג למה שכתב בערך "הדלת והואו והריש": "כדור אל ארץ רחבת ידיים וחנתי כדור והכ"ף הזאת בלשון אנשי המשנה שרשיה באמרם הכדור והפקעת של גוי, אבל בלשון המקרא היא נוספת לדמיון כאשר אתה רואה, ואיפשר שיהיה (כדור) הבא בלשון המשנה לשון אחרת". ומצדי ארמוזו כאן למקומות ב"הלשון והספר" ב, 258-264; ג, 29-34, שדנתי בהם בפרשיות שבישעיה כב, ו-כט, וכן לפירושי לאיוב, שדובר בו על "כידור" שבפרק טו, כד, ואוסיף רק הערות אלה: אשר לישעיה כב, יח ("כדור אל ארץ רחבת ידיים"), קשה הביטוי, ואף לא הובן על ידי התרגומים הקדומים. תרגום השבעים, כאילו "ישליך" *ἐλψει* בלבד, מתבאר יותר מתוך התרגום הלאטיני: *quasi pilam*

1. השווה בתרגום רסע"ג "כמקאדרה" (=כשיעורו), כהערת באכר למקום: "הוא פירש כדור מלשון כדור רשעו (דברים כה, ב). ואמנם היו (עי' בן-יהודה עמ' 920) שגורו "דור" מן "כדור".

2 כך הייתה גם דעתו של בן-יהודה (במילונו עמ' 2259), שאמנם חשב לגזור "כדור" מצורת יחיד כָּדוּ במשמעות "תערובת מיני מאכל ומשקה ילפת בו והוכל את פתו".

mittet, ז"א: ישליך כמו כדור, ומתוך הסורי גאלצ'ך באולצנא איך אולצנא דאספירא (ז"א: יצר לך כהצר של כדור). אבל המצופה כאן הוא פועל ולא שם עצם, עם כ"ף היחס או בלעדית, ואולי הנכון הוא: ג'דוד אל ארץ רחבת ידיים. ואילו בישעיה כט גרסת השבעים היא: ו'חניתי כדוד (*ὡς Δαυὶδ*) עליך, בהתאם אל קרית חנה דוד בפס' א, וכן גורסים כל החדשים, ולפי זה לא הייתה מלת "כדור" כלל במקרא. ואמנם ת"י ואשרי עליך משרין אינו שלם לפנינו¹; בסורי, בדיק יתר: ואשרא איך אספירא עליכי ובלאטיני: et circumdabo quasi sphaeram in circuito tuo².

על איוב מא, יא: מפיז לפידים יהלכו כידודי אש יתמלטו כתבתי לאחרונה ב"לשונונו" כד, עמ' 7, והבעתי את הדעה, שאין "כידודי אש" כנגד "הלפידים" אלא: כדי אש, כלומר כדי זפת בוערת, כמו "כדים" אלו שכנגד הלפידים במעשה גדעון בשופטים ז, טז וכו'. אבל עד אז הלכתי אחרי דעת כל המתרגמים והפרשנים, שראו בכידודים אלו: ניצוצות; אלא שברובם מצאו ב"כידוד" מלה משורש "כדד", שממנו גזרו גם את שם האבן הלוהטת "כדכד", כדכוד, בעוד שהיו כאלה, שראו גם כאן כ"ף הדמיון עם מלת "ידוד", כגון רסע'ג, המתרגם כשעאע אל-נאר, כמו ניצוצות אש. כך אולי גם רש"י: "כמו לפידים", ואכן עזרא אומר: "כידודי אש. אין ריע לו. כמו זיקות יתמלטו כה וכה", ואולי קושר הוא את השם הזה בפועל "נדד", ובייחוד בכתוב בתהלים סח, יג: מלכי צבאות ידון ידון, כלומר, לפי פירושו בתהלים: "יברחו". כנגד "כידודים יתמלטו" במקומנו: וכן מכניס ריב"ג בערך "היוד והדלת הכפולה" במפורש גם מלה זו, באמרו: "כידודי אש ניצוצי האש", ומוסיף: "ויש מי שאומר שהכף מן השרש ושהוא על משקל לכידור".

ולפי זה היו גם משוררים, שהשתמשו במלת "ידוד" במשמעות ניצוץ, כבדוגמאות המובאות במילון בן יהודה עמ' 1971 ובהערות המחקר המצורפות להן. ויש שהמעתיקים, שלא הכירו את המלה, גרסו במקום זה בטעות: "יידד". טעות כזאת הבאתי, למשל, ב"הלשון והספר" ג, 371, בחרוז, שהמעתיק העתיק בו, במקום "ידוד": "יידד קדח בעד לבי בעת נד את שביב הב הב (צ"ל הבהב)", בדברי ר' אלעזר בן יעקב הבבלי. ואולי, כפירוש נוסף לחרוז, בא כאן "נד" כלשון "נדד" בהתמלטות של ידוד, ניצוץ, מן האש.

על המסופר בשמואל א כה, ג על גבל הכרמלי: "והאיש קשה ורע מעללים והוא כלבו (הקרי: קלבי)" כותב רד"ק בפירושו: "הייד ליחס לפי שהוא ממשפחת כלב קראו כן, ובת"י והוא מזרעיית כלב, והכתיב בויו: כלבו, ואפשר לפרש הכ"ף לשימוש, כפי הכתיב, ר"ל כן היה מראה מעשיו רעים כמו שהיה לבו רע, כי יש בני אדם מעשיהם נאים ולבם רע, והוא היה תוכו וברו כתוכו לרעה, וגם הקרי יש לפרשו על זה הדרך, כי כל אדם ששואל ממנו היה אומר עליו הוא כלבי, כמו שהייתי

1. עי' בהערה שאחר זו.

2. כמובן, לא נכונה ההערה בתנ"ך של קיטל-קאהלה, כאילו גרס התרגום: "גידוד"! וכנראה החליפו "אספירא" זו שבאה בארמית ובסורית כלשון *σφαῖρα*, כדור, ב"אספירא" אחרת שבאה בסורית בלבד במקום הלאטינית *speira* "גידוד". ואמנם ייתכן, שאף מעתיק קדום של הפשיטתא הבין בטעות "אספירא" במשמעות גידוד, ועל כן כתב, במקום פועל מקורי אחר הבא לתרגם "יטלטלך טלטלה" בהוראת "ישליך": "גאלצ'ך באולצנא איך אולצנא דאספירא".

חושב עליו, כי ימנע שאלתי, כן היה, ובזה הדרך אמר הכתוב על עין רעה, כי כמו שער בנפשו כן הוא¹ (משלי כג), ויש לפרש כלבי מענין גריעות מעשיו יחסו לכלב. פירוש אחרון זה של "כלבי" במשמעות: דומה לכלב, הוא זה של השבעים *αἰὼς*, ואולי גם הסורי, שכתוב בו רק: "וכלב", מתכוון לכך, בעוד שהלאטיני מתרגם כמו תי, *de genere Caleb*.

למעשה כל הפירושים הנוכחים אינם מניחים את הדעת. כי א) בוודאי אין זו הבעה טבעית לומר על אדם, כי הוא כמו לבו או כמו לבי; ב) אבל אין להניח כמו כן, שהיו אומרים בעברית בתואר "כלבי", במשמעות מטבע הכלב, דומה לכלב. אין הכלב בא בלשון המקרא ובכתובות מימי המקרא אלא כסמל לשפל המדרגה, וכלל לא ככינוי לנפש האדם. אין בתנ"ך לא "חמורי" ולא "גמלי", ואין להניח, שהיה תואר "כלבי" בלשון; ג) אין להבין אפילו, שתבוא אחרי המלים המגנות את נבל כל כך, עוד הערה המספרת, כי שייך היה נבל למשפחה זו או זו, ואף ספק בכך, אם אפשר היה לאמור בקיצור בעברית בתואר, בלי כל שם עצם: "והוא כלבי", במשמעות: והוא איש כלבי, איש ממשפחת כלב; ד) קשה גם עצם שימוש של הביטוי "והוא" בצירוף כזה, גם אם נבין אותו כתוספת תיאור ללבו הרע של נבל. במקרה זה היה הכתוב אומר: "(איש קשה ורע מעללים) וכלבי, אבל לא: "והוא...". מאידך טבעי הוא הדבר שידובר כאן, בלי מלת "והוא", דווקא על לבו (הרע) של אותו איש קשה ורע מעללים שכן מרובים הצירופים כגון "רע לב, הסר לב, קשה לב" וכדומה בלשוננו. על כן נדמה לי, שיש להכיר באותיות "והוא" כלבו" שיכול אותיות קל במקום ביטוי טבעי, כגון "והאיש קשה ורע מעללים וְכֵהוּ לֵב", כאדם שרוחו ונפשו כהו בו. כי כן אמרו בלשון המקרא לא רק על עיני האדם: "כהתה עינו, כהו עיניו", אלא גם על רוחו ולבו: "כהה לבו ורוחו", כעדות הכתוב בישעיה סא, ג: "לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר שמן ששון תחת אבל מעטה תהלה תחת רוח כהה". ונקל להבין. כי נולד שיכול אותיות כזה בדרך זו, שכתובה הייתה האות כ"ף מעל לשורה, בהשלמה של אות נשכחת, ושוב הוכנסה שלא במקומה.

אם הנחה זו נכונה היא, כי אז אין כאן לא כ"ף שורשית בראש המלה ולא כ"ף הדמיון. ואילו וי"ו זו שבסוף ("כלבו", אולי כפל היא מזו שלאחריה במלת "וישמע". על הצירוף "כָּל עֲמָת", הבא במקרא בקהלת ה, טו: "כל עמת שבא כן ילך", מעיר כבר ריב"ג בספר השרשים (ומעין זה גם ב"רקמה") בערך "העין והמם והתו": "כל עמת שבא עקרו לעמת והכף נוספת אלא שנכתב בשתי מלות". ויפה מאוד הערה זו, שנאמרה בתקופה קדומה זאת בתולדות הדקדוק, ויש להוסיף, כמובן, שאין "כל עמת" בעברית אלא תמורת הארמי "כל-קבל" (דניאל ב, יב. כד ועוד). אשר גם לגבינו ראו מדקדקים, כי עיקרו "כלקבל", בכ"ף הדמיון ולמ"ד היחס יחד. ואם במילונים יוחסה הכרה זו למאוחרים, כגון שד"ל או מ' למברט ואחרים, הרי כבר הכיר זאת ריב"ג הרבה דורות לפנייהם. ואין כאן כ"ף של מלת "כל" אלא כ"ף הדמיון לפני למ"ד.

בישעיה ה, כה: "ותהי נבלתם כסוּחָה בקרב חצות" ראו רוב המפרשים צורה מורכבת בכ"ף הדימיון: "סוּחָה", כלשון "סחי" ודומן שעל פני השדה, כת"י: "כסחיתא". אבל רד"ק כותב: "כסוּחָה. במשקל ושכולה אין בבהם, ופירוש כרותה, תרגום לא תזמור לא תכסח" – ושורש "כסח" זה בא, כידוע, גם בעברית המקראית בישעיה לג,

1. אמנם על פשוטו של כתוב זה עי' בספרי "משלי שלמה", עמ' 113.

יב (קוצים כסוחים) ובתהלים פ, יז (שרופה באש כסוחה). ואמנם הבין, למשל, ריב"ג גם "כסח", על יסוד הערבית, כלשון טאטא במטאטא. והפירוש המקובל הוא כנראה עיקר. על הפסוק הקשה בתהלים יב, ט: "סביב רשעים יתהלכון כרם זלות לבני אדם" כותב ש. מנדלקרן ב"היכל הקודש", ערך "זלות" (נ"א: זלת), בסכמו את דעות הפרשנים: "יית כעלוקא דמצצא דמיהון דבני נשא. ולפ"ז רם כמו קמה, וזלות מן זולל וסבא. מנחם פי' כראם, אך להראב"ע הרד"ק והאחרונים רם לשון התרוממות וכבוד והיפוכו זלות וקלון. ואולי הכ"ף של כרם שרשית וכהוראת השרש בערבית, ומתאונן על בני דורו, כי היקר והמרומם נהיה זלות לב"א. וגם לדרז"ל (פניו מתכרכמין) הכ"ף שרשית". וגם אני בתרגמי את נוסח המסורת בחרתי בגזירה משורש "כרם" זה, שפירושו בערבית: יקר וכבוד. אך ייתכן, שאין הנוסח המקורי בידינו, ואין גם בתרגומים הקדומים כדי לפתור חידה ישנה זו.

בתחום הלמד נפתח בצירוף יש לאל ידי בבראשית לא, כט: "יש לאל ידי לעשות עמכם רע", ועוד, שהבינוהו, כידוע, רוב המפרשים, כאילו בא כאן "אל", במשמעות כוח וחזק, בלמד היחס, וכאילו נאמר: יש ידי לכוח. ואמנם פירוש זה, שיאמר האומר: "יש ידי לכוח" במקום "יש כוח לידי" או "בידי", אינו מסתבר, ובמקום אחר הסברתי, שאין כאן "אל" לשון גבורה (אלוהית), אלא "אל" בא כאן, כמו בכמה מקומות במקרא, במשמעות "אלה", והכוונה היא: יש ידי לאלה, ידי משיגה לכך, לעשות דבר זה או זה. ואולם לפי לשון ת"א ות"י: "אית חילא בידי" או "אית ספיקא בידי" אפשר לחשוב, שהבינו "לאל" כמלה לעצמה, בלמד שורשית. ולמעשה הרי היו פייטנים (עי' גם בדברי בן-יהודה במילון עמ' 2585) שהשתמשו במלה "לאל" כמות שהיא במשמעות "כוח", כגון (מלבד הודגמאות המובאות שם) בקינת "אלה אזכרה" הבאה גם בתפילת המוסף ליום הכיפורים: "ירד והגיד לחבריו מאמר אל, וצוה הבליעל להרגם בכח ולא-ל".

בכותרת המזמור ט: "למנצח על מות לבן מזמור לדוד" נחלקו המפרשים כולם בהבנת המלה "לִבֵּן" ובגזירתה. אף דוד אלפסאי במילוןו כבר מביא דעות שונות, גם בשמם של אחרים¹, על מלה זו ודוחה את רובן: א) שהכוונה במלת "בן" בלמד היחס לאבשלום בן דוד, דעה אשר גם לדעתו אין לקבל אותה, הואיל והיא בניגוד לשמחה המובעת במזמור במלים כגון "אשמחה ואעלצה בך", ובמשפטים כגון "גערת גוים", ועוד. ב) שהבן המדובר כאן הוא בנה הקטן של בת שבע, דעה הפסולה לפי דבריו מטעמים דומים. ג) כי "לבן" הוא נבל "באנעכאס אחרון", ז"א בשיכול האותיות, וגם דעה זו הוא פוסל. ד) שבא "לבן" במשמעות לבן, הצבע, דעה הנסתרת, לפי דבריו, על ידי הניקוד. ה) שהכוונה היא להריגת גלית הפלשתי, הנקרא "איש ה בנים", ובדעה זו, שאמנם לנו היא תמוהה, הוא בוחר.

רשי מזכיר ודוחה מאלה את האפשרות הראשונה (על אבשלום) והשלישית (נבל), ומצדו הוא מוסיף: "ואומר אני למנצח על מות לבן שיר זה לעתיד לבא, כשיתלבנו ילדותן ושחרותן (כך הוא מבין "עלמות" כמלה אחת) של ישראל ותגלה צדקתם ותקרב ישועתם שימחה עמלק וזרעו. על מות, ילדות. לבן כמו ללבן. ומנחם פתר על מות

1. כמה דעות כאלה מובעות גם במדרש תהלים למזמור, כגון: ד"א על מות לבן שאתה גוזר על הב ומלבינו מעונותיו... ד"א על מות לבן על העלמות שהבן עושה וי"ה בא ומכפר עליו... ד"א על מות לבן על מיתת נבל כאותיות לבן כן אותיות נבל", ועוד.

לבן. נגינות ללמד וכה פתרונו למנצח על מות לבן למשורר נגינת ללמד. ויהי לבן כמו להבין ולבונן וכו'. ... ודונש פתר לבן שם אדם שהיה שמו לבן שהיה גלחם בדוד בימים ההם וכו'. ואע"פ שאין אתה רואה במקום אחר אדם שהיה שמו לבן רק במקום הזה, כן אתה מוצא בשמות אחרים שאינם נכתבים במקרא רק פעם א'. לדברי מנחם הנזכרים אצל רש"י מתכוון גם אבן עזרא באמרו: "גם האומר כי לבן היה שם המשורר כמו בן ויעיאל (צ"ל ויעזאל, דברי הימים א טו, יח) איננו נכון, כי אין משפט הלשון לאמור ליצחק ליעקב בפתחות הלמד בשם אדם, כי השם נודע כאשר פירשתי בספר השם ויש אומרים כי לבן הוא נבל הפוך ועלמות איש הבנים ומות בנו והנכון דברי רבי דונש הלוי, שהיה שם אחד נסיכי הגוים שלחץ את ישראל כאשר יפרש במזמור". ונביא עוד מן התרגומים הקדומים, בשבעים: *ὁπὲρ τῶν κρυφίων τοῦ υἱοῦ* ז"א על העלמות הבן, וכן הלאטיני: *pro occultis filii*: תרגום: "על מיתותא דגברא דינפק מביני משריתא" (השווה בשמואל א יז, ד: "נפק גברא מביניהון ממשרי פלשתאי גלית שמה"); בסורי הושמטה הכותרת שבעברית, וניתנה כותרת אחרת המתארת את תוכן המזמור.

מצדנו קל לנו יותר לבחור בפתרון – שאמנם במקרה זה אינו מיוסד אלא על סברה – הואיל וידוע לנו, כי לא בכל מקום מוסמך הניקוד ואף לא כתיב האותיות כמו שהן, ועל כן נוכל לקבל פירוש זה, שקדמונים נאלצו לדחותו, כי לפנינו כתיב שבשיכול האותיות, "לבן" במקום "נבל" הכרמלי שמסופר עליו בשמואל א כה. וכדאי להזכיר גם את הצעתו של גראטץ לגרוס, בהשוואת דברי הימים א טו, כ (בנבלים על עלמות): על עלמות נבל.

על מלת "להג" בדבר הקהלת יב, יב: "ויתר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולמה הרבה יגיעת בשר" מביא בן יהודה בהערותיו בעמ' 2627 – אחרי שהזכיר את דעת רוב המדקדקים הגוזרים את המלה מן "להג" ואחרי שדן בדברי התלמוד בעירובין כא ע"ב על הכתוב – את דברי מנחם בן סרוק: "ענין הגיג, כותבי ספרים לפי הענין, ויתכן להיות מגורתו הגות והגיון וישבות הלמד מיסוד המלה ויהי פתרונו להגות הרבה". ולמעשה קשה להניח על יסוד מקום בודד זה במקרא את קיומו של שורש "להג" בלמד שורשית במשמעות קרובה אל "הגה". אלא, שעל יסוד צורה זו, הנזכרת בדברי מנחם: "הגיג" (תהלים ה, ב; לט, ד), אפשר לבטא גם כאן, ללא שינוי באותיות: "ולג" (=להג) הרבה יגיעת בשר, מן "הג" ולא מן "הגה".

בכתוב באיוב ל, ד "הקטפים מלוח עלי שיח ושרש רתמים לחמם" הבינו רוב הקדמונים (ואולי גם הנקדנים עצמם) "לחמם" כלשון לחם, כתי: "ועקרין רחמין מזוניהון", וכשבעים (*τὰ σῖτα*), אבל אין הבנה מתאימה לענין מתקבלת בדרך זו (עי' בפירושו); וצדק רד"ק, המביא גם כתוב זה ב"ספר השרשים" ערך "חמם" בלשון זו: "המקור בתשלומו ושרש רתמים לחמם", על יד "אין גחלת לחמם" (ישעיה מז, יד), בלמד היחס. ורסע"ג בתרגומו (כ'בוהם) מצא גם בכתוב זה בסי' ישעיה ענין לחם לאכול.

על מה שנחשב בטעות כשם פרטי, "למואל" או "למואל", במשלי לא, א: "דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמר", ושוב בפס' ד: "אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין ולרזנים אי שכר", אומר, למשל, רש"י בפירושו: "דברי למואל מלך. דברי שלמה המלך שאמר למו הק"ב, וכו'. למואל, לאל, כמו (איוב מ, ד) למו פי, דברים לשמו של הק"ב, שאמר המלך", וכעין זה בפס' ד. ואף-על-פי, שרש"י הכיר, כי למד "למואל" למד היחס היא ולא שורשית, בכל זאת ראה במלה שם פרטי (כמו

בתרגום הארמי: "מלוהי דלמואל מלכא, וכעין זה בלאטיני ובסורי), אלא, הואיל ולפינו חלק מן "משלי שלמה", ראה ב"למואל" כינוי לשם שלמה, וכינוי זה מצא בביטוי מורכב מן "למו" עם "אל"; וקרוב לכך אבן עזרא: "למואל הוא שלמה ויתכן שנקרא כן כי בימיו היה להם אל אחד ולא עבדו לפסילים, ג"כ נקרא העומד על כסאו עמנואל". ואולם, כמו שהראיתי זאת בספרי "משלי שלמה" עמ' 3-4, אין "למואל" כלל שם פרטי, לא של שלמה ולא של אדם אחר; אלא "מואל", שמצורפת אליו למ"ד היחס, הוא מקור של הפועל "יאל" על משקל "למקרא העדה ולמסע את המחנות" (במדבר י, ב) וכדומה, במשמעות מעשה איווולט וטיפשות, מלשון "אשר גואלנו ואשר חטאנו", והכוונה בפס' א: "דְּבָרֵי לְמוֹאֵל מִלֶּךְ מִשָּׁא", ז"א: אלה דבריי על מעשי איווולט של מלך, המושא על ידי נשים או ביי. ולכן כתוב בפס' ד: "אל למלכים למואל", שפירושו לא נאה למלכים לעשות מעשי אווילות, בהקבלה אל "אל למלכים שתו יין ולרזנים אי שכר". ועי' בספרי הנ"ל על ענין הפרשה כולה. ולפי זה אין כאן מלך או חכם אחר כמחבר של משלים בספר זה, שהוא כולו מיוחס לשלמה המלך בלבד. ועי' שם גם על "אגור בן יקה".

באויב יב, ה: "לפיד בוז לעשתות שאנן נכון למועדי רגל" עלינו לראות "לפיד" כגזור מן "פיד" (במשמעות פורענות) עם למ"ד היחס. אבל קדמונינו נחלקו בענין זה, וגם ת"י, המתרגם "אודא דבסיר", ז"א אוד (ניצל מאש) שנמאס, ראה כאן מלת "לפיד"; וכן, למשל רסעג בתרגומו (פליל), דוד אלפאסי, ורש"י: "לפיד בוז: אש של גיהנם עומד למי ששאנן בעשתנותו לומר שלום יהיה ל", ואפילו ריב"ג בספר השרשים מביא "לפיד בוז" עם יתר הלפידים. ואילו אבן עזרא כותב: "הלמ"ד נופל, והוא מן אם בפידו להן שוע (ל, כד). בעבור הפיד שבא לו שב בוז" וכו'.

על מלת "לשד", הבאה ראשונה בבמדבר יא, ח בסיפור על המן: "והיה טעמו כטעם לשד השמן" נביא כאן מדברי בן-יהודה בהערות עמ' 2737: "קצת הקדמונים אמרו כי אין שם מוכרת לשד, ושמו ל לשד שמושית, ואמרו כי הכונה כאן להמלה שד. כעין זה חכמי התלמוד שדרשו: לשד השמן מה השד הזה לתינוק עיקר והכל טפילה לו כך היה המן עיקר לישראל והכל טפילה להם וכו'... (ספרי במד' פט). אפס לא נתברר אם זה היה אצלם רק דרך דרש או באמת היתה דעתם כי לשד הוא מלשון שד. משלשה התרגומים שיצאו מתוך החוג של חכמי התלמוד, אונקלוס ועקילס ותרגום ירוש', נראה כי כבר בזמן ההוא לא היתה קבלה קבועה בידיהם במשמ' מלה זו. אונק' תרגם: דליש בשמן, שגולש בשמן², עקילס: *μαστοῦ*, ר"ל שד, וירוש': בששין בדבש, ר"ל פרפראות. השבעים והירונים תרג' במשמ' עוגה. ומכאן ממשיך ב"י לדון בעיקר בכתוב שבתהלים לב, ד, שעוד ידובר עליו בסמוך, וכן בגזירת המלה. ונביא כאן, מתוך חומר רב, גם את דברי רד"ק בספר השרשים, ערך "לשד": "פירש החכ"ז רבי אברהם אבן עזרא ז"ל שהלמ"ד שרשית, וכן נהפך לשדי (בתהלים שם), וענינם הפך החורב והיובש, ועוד נכתבם בשרש שדד בעזרת השם עם ושד מלכים תינקי, מענינו ומשרשו". ובהבטחתו כתב בערך "שדד": "ורבי יהודה הביא בענין זה נהפך לשדי, וכבר כתב(נו) שהלמ"ד שרשית, וכן לשד השמן, וטוב הוא שיהיו מזה השרש והלמ"ד בהם נוספת, ויהיו מענין ושד מלכים תינקי, כי אפס המץ כלה שד, משד תנחומיה, שהם ענין לחות ודשנות" וכו'.

1. וכן בסורי כמלה לקוחה מארמית יהודית.

2. אך עי' בסמוך.

אשר לגזירת המלה, יש להשוות, מלבד הערבית "לדיס", הנזכרת גם על ידי ב"י, אף את האכדית "ללך", שעיקרה לשד, במשמעות שמנת, חמאה, ואף הארמית שבתרגומים "דליש" אולי אינה אלא שיכול הנאים נוסף של "לשד", ולא צירוף במשמעות "שלוש" בשמן.

אבל, אם זה פירושו המקורי של "לשד", כי אז אולי המכוון בניקוד: "בִּלְשַׁד הַשֶּׁמֶן" ו"א כחלב השמן, כחמאה השמנה.

קשה ביותר הוא הכתוב בתהלים לב, ד: "כי יומם ולילה תכבד עלי ידך נהפך לשדי בחרבני קיץ סלה". אמנם אין זה נעלה מספק, שכאן מלת "לשד" זו לפנינו. כי אך בדוחק אפשר לומר, כי לשד העצמות, שבגוף האדם, יבש ונהפך כ"בחרבני קיץ" (כך, בכ"ף הדימיון, גרס כאן התרגום הארמי: "היך שרבא דקיטא"); אבל האמנם "לשד" במשמעות חמאה, שמנת יכולה לבוא בשימוש מושאל כזה? וכלום אין הפועל "נהפך" דורש השלמה בלמ"ד היחס: נהפך לדבר? המעיין בתנ"ך שלקיסל – קאהלה מוצא שם הערות, האומרות, כי רוב התרגומים הקדומים, השבעים, עקילס, סומכוס, תיאודוטיון והקיוניטה והלאטיני, הבינו "לשדי" מן שוד, והסורי מן "שד", שדיים. למעשה אין מצב הדברים פשוט. כך, למשל, בשבעים: *ἐν τῷ ἐμπαγγῆναι ὀκανθὰν* כלומר "נהפכתי לשוד(?) בדקירת קוץ", ומעין זה בלאטיני: *conversus sum in aerumna dum configitur spina*, ובסורי: "ואתהפך בחדיי כאבא למקטלני", ונולד כאן "כאבא" מן "כובא", שפירושו שוב "קוץ" (במקום "קִיץ"). וספק הוא, אם בא "בחדיי" במקום "בתדיי" – שהוא תרגום של "שדיים" – ולא כגילגול של מלה אחרת, שכנגד "בחרבני" בעברית. אבל בכל אלה בוודאי אין פירוש מסתבר לעברית, בנוסח זה או זה. מן החדשים היו שהציעו לגרוס "נהפך לִשְׁדִי", במשמעות של "שדה", אבל כך אין נושא במשפט: מה נהפך לשדה? ושוב אחרים בחרו ב"תיקון": "נהפך לִשְׁנִי"; וכך לא נאמר, לאיזה דבר נהפך לשוני. כל אלה אינם מסתברים, ובאין ברירה, נקבל את נוסח המסורת על כל הקשיים שבו.

ונסיים בהזכרת הכתוב ביהושע יב, יח, שנאמר בו, ברשימת מלכי כנען: "מלך אפק אחד מלך לשרון אחר", ואמנם הפרשנות המסורתית בדרך כלל לא ראתה קושי בצורה זו עם למ"ד, שהבינה אותה כאילו כתוב היה: "מלך שרון", בעוד שהשבעים מעתיקים: *λεσαρών*, כאילו בלמ"ד שורשית, וכנראה יש להבין כך גם ב"י שלנו "מלכא דלשרון". אבל השווה בפס' כב וכו': "מלך יקנעם לכרמל אחד מלך דור לפת דור אחד מלך גוים לגלגל אחד", אשר לפיו אפשר לחשוב, שהושמט שם של עיר, והכוונה היא: מלך... לשרון, או, כדעת אחרים, שאין "לשרון" בעיקר אלא תוספת תיאור לראשית הפסוק: מלך אפק – לשרון. ואמנם לפי זה אין מספר המלכים בפס' כד מדויק.

עד כאן הובאו דוגמאות מתוך מסורת קדמונית, של חז"ל ושל אנשי הדקדוק והפרשנות המסורתית. ואמנם גם בזוך דברי שיקול דקדוקי ופרשני אלה באים, על יד דברי מחשבה קרובה למדע, אף דברים, שאין אנו יכולים לראותם אלא כדרוש בלבד, או דברים, אשר על פי ידיעותינו היום עלינו לדחותם מראש.

כך, למשל, ידועה דרשת חז"ל על לשון הכתוב בבראשית כד, א: "ואברהם זקן בא בימים וה' ברך את אברהם בכל": "תניא, ר' מאיר אומר, בכל – שלא היתה לו בת, ר' יהודה אומר שהיתה לו בת, אחרים אומרים שהיה בכל שמה" (בבא בתרא

טו ע"ב) – כאילו הייתה בית זו שורשית. את שם הכרובים ביארו (סוכה ה ע"ב; חגיגה יג ע"ב) בדרוש, כאילו הייתה כאן כ"ף הדימיון, ודעה זאת מובאת אף בפירושו של אבן עזרא: 'ומלה כרובים יש אומרים כנערים, תרגום ארמית כרביה', מן 'רביא', 'נער' בארמית. בתחום הלמד היה, למשל, מי שפירש (רסע"ג) בתהלים קכג, ד: 'הלעג השאננים הבז לגאיונים (קרי לגאי יונים) מן 'לגיון', במשמעות גודד, שהיא, כידוע, מלה שאולה דרך היוונית מן הרומית, ועי' בדברי אבן עזרא נגד דונש על כתוב זה ב"שפת יתר".

על 'לחמי רשף' בדברים לב, כד יכלו כמה מקדמונינו לכתוב, שלפנינו לשון חמימות, בלמד היחס, והשווה דברי אבן עזרא ב"שפת יתר" על כתוב זה: 'אמר הגאון חמות אש, ויאמר ר' אדונים כי הם כמו אש וכו'. ואם טען אנו מצאת הל' נוסף? הראנו: השלישי לא בשלום בן מעכה וכו'. בצירוף השמות שבדברי הימים א ה, כו: 'ויביאם לחלח וחבור' יכול היה אחד המדקדקים לחשוב, כי לפנינו שם מקום 'לחלח', בלמד שורשית, עד שדוד אלפאסי במילונו בערך 'לחח' נאלץ לומר: 'וליס לחלח אסם כמה ועם קום' (ז"א: ואין לחלח שם כמו שחשבו אנשים), בהעירו בצדק על מקומות אלה (מלכים ב יו, ו ושם יח, יא), שכתוב בהם 'בחלח וחבור', בלי למד כזאת. את הארמית 'לחנה', מלה הידועה לנו כעת יותר מתעודות ארמיות ממצרים גם בצורת זכר 'לחנא', משרת, משורר, גורו מן 'חן' ואחרים מן 'חנה' במשמעות חיק, דעה שאחריה הלך אף י. שטינברג במילונו, וכבר דחה אותה בצדק פלישר בהערותיו למילונו של ל. לוי לתלמוד ולמדרשים. את שמות העמים 'אשורים' לטושים ולאמים (בראשית כה, ג) מתרגם ת"א 'משירין' (כך), ולא 'למישרין', נכון בחלק מכתבי היד) ולשכונין ולגנן', כלומר, בלמד היחס: הם שהיו שורים (במחנות) והיו ל'נטושים ול'אומות – ואף בימינו נמצא מי שקיבל דעה כזאת כנכונה (יצחק יחזקאל יהודה ב"סיני" ט, סג). בשמואל א ד, יט בא 'הרה ללת', כידוע, במשמעות: 'הרה ללדת', כתי: 'למילד', וכן בצדק, למשל, גם רש"י וגם רד"ק, שהאריך בדבר. אבל רש"י מוכרח להגן על דעתו זו כנגד מנחם, אשר 'חברו בחלק יללה לפי שחבלי לידתה ביללה באו לה' וכו'; וגם ריב"ג מביא מלה זו בערך 'הלמד הכפולה עם ההא', ואף היה מי שקשר אותה עם הללאות שבשמות כו, ד, ועוד, כדברי ראב"ע לשמות לו, יב: 'תיו הלולאות סימן הנקבה ואחת לולאה, ובא תחת האלף ה"א, ויש אומרים כי מזאת הגזרה הרה ללת ענין אחיזה, ויש מפרש: שאחווה חבלי לידה כמו לולאות שהם בתי אחיזה שנאחזים בהם הקרשים'.

ושבו על איוב ו, יד: 'למס מרעהו חסד ויראת שדי יעזוב' אמר, כידוע, אחד האמוראים (רב כהנא בשם ר' שמעון בן לקיש או רב אסי או רבי אבא בשם ריש לקיש) בבבלי שבת סג ע"א וכו': 'כל המגדל כלב רע בתוך ביתו מונע חסד מתוך ביתו שנאמר למס מרעהו חסד, שכן בלשון יונית קוראים לכלב למס, ואף ריב"ג ב'הרקמה' (בעמ' יז של הוצאת וילנסקי) מביא דעה זו של חז"ל ללא ביקורת, אף על פי שבספר השרשים הוא מביא את המלה, כנכון, בערך 'המס והסמך הכפולה'. ואמנם אין דברי חז"ל מובנים כל צורכם, הואיל ולא נמצא 'למס' בהוראת כלב ביוונית.

(המשך יבוא)

כלי הבקר והמחרשה ושמותיהם בספרות חז"ל

מאמר זה כולל פרק ממחקר מקיף על החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד¹. בפרק זה תוארו וזוהו הכלים הקשורים בחריש: העול, המלמד והמחרשה. בפרק על החריש, הקודם לפרק זה, הסקתי, שהחריש בתקופת המשנה והתלמוד היה יסודי – עמוק וצפוף – ולפי זה היה מבנה העול והמחרשה. לחריש השתמשו בבקר מגזע חזק, שהיה מוכשר לחריש עמוק בזוג או גם ביחידות. ומכאן לתיאור כלי הבקר והמחרשה.

I. כלי הבקר

בשם "כלי הבקר" נכללו העול, שבו רתום הבקר למחרשה², והמלמד, הוא המכשיר המשמש לכיוון הבקר אל התלמים ולזירחו.

1. העול

העול הוא מכשיר מורכב מחלקים רבים. חלקו העיקרי היא המוטטה בעול יחיד; המוטטות – הוא ה"צמד" – בעול זוגי.

א. מבנה העול וסוגיו

לתולדות העול. בתנ"ך הוזכרו כלי הבקר – העול וחלקיו – פעמים רבות. שרידים ארכיאולוגיים של העול לא נתגלו. כיוון שעיקרו היה עשוי עץ, שאינו משתמר. בתמונות חריש בבליות נראה העול באופן ברור³. בציורים מצריים מתקופת השושלת השלישית מתוארת המחרשה, כשהיא קשורה בחבל בקרני הבקר ארך-הקרניים, והעול חסר לגמרי. בתמונות חריש מתקופת הממלכה התיכונה נראה מוט המונח על צוואר הבקר, קשור לקרניים ומתחבר ליצול המחרשה⁴. צורה זו נשארה ללא שינוי עד תקופת החיקסוס, שבה החל העול האמיתי לתפוס את מקום המוט הקשור לקרניים.

1. מחקר זה, שנשאוהו הוא "החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד – תיאור העבודות החקלאיות: חריש, זיבול, זריעה, הבשלת הפרי והקציר", נכתב כעבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. חובה נעימה לי להודות בזה לפרופ' א' אורבך ולפרופ' מ' זהרי, שבהדרכתם נכתב מחקר זה.

2. דלמן, *Arbeit und Sitte in Palästina II*, ע' 65, סבור, שהמונח "כלי הבקר" כולל גם את המחרשה. עיקר ראיתו היא מן הנאמר על אלישע, שבישל צמד בקר בכלי הבקר (מלא"ט, כא), ולדעתו אין אפשרות לבשלו בעצי העול בלבד. אך אין הכתוב מציא מכלל אפשרות שימוש בעצי שרפה נוספים, שהרי גם עצי המחרשה אין בהם כדי להוסיף הרבה למטרה זו. והשווה ש"ב כד, כב, ששרפו צמד בקר במורגים ובכלי הבקר שבגורן, וכאן ודאי לא היתה מחרשה.

3. ר' בהרחבה על בעיה זו במאמרו של בישופ C.W. Bischoff: *Origin and early diffusion of the traction plow*, Smithsonian report for 1937, pp. 536.

4. ציוריה ר': F. Hartman: *L'agriculture dans l'ancienne Egypte*. 1923.

P. Hrozný: *La charrue en Sumer-Akkad, en Egypte et en Chine*. Archiv Orient. 1938, p. 1923.

מבנה העול והמוטות. חלקו היסודי של העול ("ניר" בערבית) הוא המוט, (בתנ"ך מוֹטָה, מוטות). הנתון על עורפו של הבקר. חלק זה צריך להיות חזק, אך לא כבד מדי. בתנ"ך צוין העול כמשא, שהוא רצוי ומקובל בהיותו קל, אך עול כבד גורם סבל רב לנושאו⁵. בהשאלה מדובר במשנה על "עול מצוות" כדבר קל ורצוי, לעומת "עול מלכות, ועול דרך ארץ", שהם כבדים וקשה לשאתם⁶. את הכתוב "טוב לגבר כי ישא עול בנעוריו" – פירשו: "עול תורה, עול אשה ועול מלאכה"⁷. על הבקר הצעיר והחזק אין העול מכביד – לא כן הדבר בבקר זקן ותשוש; ומכאן בהשאלה לאדם: "על זקן הכבדת עלך מאד"⁸.

העול היה עשוי מוט חזק למדי, אך יש שנשבר; בכגון זה אין לו לעול כל תקנה, והבקר הנתון תחתיו משתחרר ממנו. מכאן תיאור שבירת העול כמשל ליציאה לחירות⁹. העול היה עשוי כרגיל מעץ¹⁰. לצורך מיוחד היו מתקנים אותו ממתכת, שעל ידי כך אין בו חשש שישבר, אבל זה עול כבד מאוד; בתנ"ך נזכר "עול ברזל" כמשל להכבדה אכזרית¹¹. ספק אם לצורכי חריש השתמשו בעול ברזל; נראה יותר, ששימש לרתימת הבקר לעגלות. ואמנם המשנה מונה – בין הכלים המשמשים את העגלה – עול עשוי מתכת או מצופה מתכת¹². נראה שלמשיכת העגלה היה דרוש עול חזק במיוחד, שלא יישבר מחמת טלטוליה המרובים¹³.

רוחב העול. בתנ"ך ובספרות חז"ל לא צוינה מידת רוחבו של העול הרגיל. במשנה הוזכר, שרוחבו של עול השרוני היה בקירוב כרוחבם של "שלשה תלמים של פתית"¹⁴. התוספתא מציינת ש"מלא עול השרוני דומה לעול של כרמים"¹⁵, ובירושלמי צוין, שרוחבם של אלה היה שתי אמות¹⁶. עול זה, שרוחבו 112 ס"מ בקירוב, צר מאוד לעומת העול הזוגי המקובל. הערבי בארץ משתמש בעול שרוחבו הוא 135 ס"מ לפחות, ורוחבו בממוצע 145 ס"מ¹⁷. ואמנם קשה לתאר רתימת שני בני בקר בעול, שרוחבו אינו אלא שתי אמות, שהרי הבהמות יתחככו זו בזו. אכן עול של כרמים צריך שיהיה צר ככל האפשר, כדי שלא יפגע בגפנים בשעת החריש,

5. השווה מלכים א, יב, ד; ור' גם מתי יא, כט–ל.

6. אבות פ"ג מ"ה.

7. איכה רבתי לפרק ג, כז.

8. ישעיה מז, ו.

9. השווה ישעיה ט, ג; יר' ב, כ.

10. גם החלקים השונים השלובים בו היו עשויים עץ. בשעת היובש העץ מתכווץ, וכדי למנוע את התפרקותו היו משקיעים את כלי הבקר במים "בשעת הקדים – בשביל שיחוצו" – שהסדים יתמלאו (מכשירין פ"ג מ"ח).

11. דברים כח, מח; ירמיה כח, יג–יד; והשווה בן סירא כח, כ.

12. כלים פ"ד מ"ד–מ"ה.

13. נראה שגם כלי הבקר האחרים שנמנו במשנה לעיל: "כנפים, ברזל שתחת צוארי בהמה, הסומך, והמתגר והתמחיות" כולם שייכים לעול המיוחד לבקר המושך את העגלה. ויש, לדעתי, לדחות בזה את דברי קרייס (Talmud. Arch. ח"ב, עמ' 122), המייחס חלקים אלה לעול המחרשה.

14. כלאים פ"ב מ"ו. 15. תוספתא שם פ"ב א.

16. ירושלמי שם פ"ב כז סע"ד; כפי שיוצא מדברי ר' חייא, שם, המפרש את שיעור המשך "מלא עול

השרוני – עושה שתי אמות וכו'".

17. ר' דלמן, Arbeit u. Sitte II, עמ' 93.

וכדי שיאפשר לחורש להתקרב במידת האפשר לצמחים. קשה אפוא לקבל את פירושם של הרמב"ם והר"ש, שעול השרוני הוא עול רחב שחורשים בו בבקעה; שהרי עול השרוני הושווה ברוחבו לעול של כרמים, שכרגיל הוא צר, ושרוחבו נקבע לשתי אמות. נראה אפוא, שעול של כרמים הוא עול של בהמת עבודה יחידה, שהוא צר במיוחד ומתאים לחריש במטעים. כזה היה גם "עול השרוני", שחורשו בו באדמת השרון הקלה והתחוחה, שגם בהמה יחידה יכולה לחרוש בה¹⁸. אך ברור, שהשור או הפרה, החורשים יחידים, צריך שיהיו חזקים למדי, כפי שאמנם הסקנו.

עול צמד. אכן מצינו בספרות חז"ל הבחנה בין עול של בהמה יחידה לבין עול של צמד בקר. במשנה שנינו: "מכר את הצמד לא מכר את הבקר, מכר את הבקר לא מכר את הצמד. ר' יהודה אומר: הדמים מודיעין"¹⁹. התוספתא חולקת על המשנה ושונה: "מכר את העול מכר את הפרה, מכר את הפרה לא מכר את העול"²⁰; מכר את הצמד מכר את הבקר, מכר את הבקר לא מכר את הצמד. התוספתא מבחינה אפוא בין עול של פרה יחידה²¹ לבין צמד, שהוא עול של זוג בקר.

הצמד – העול הזוגי היה בעל מבנה מיוחד. וכך שנינו לעניין איסור "לא יחבל רחים ורכב": "חבל זוג של ספרין (= מספריים) וצמד של פרות, חייב שתיים. זה בעצמו זה בעצמו – אינו חייב אלא אחת. ותניא אידך: חבל זוג של ספרין וצמד של פרות – יכול לא יהא חייב אלא אחת? – ת"ל: לא יחבל ריחיים ורכב, – מה ריחיים ורכב שהן מיוחדין שני כלים ועושין מלאכה אחת – חייב על זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו, אף כל דברים שהם כלים מיוחדים ועושין מלאכה אחת, חייב על

18. נראה לי, שלכאן יש לקשר את ההבדל שבין המשנה, המצריכה הרחקת אילן משדה חברו ארבע אמות, לבין הברייתא המסתפקת בהרחקה של שתי אמות בלבד (בבא בתרא כו ע"א). שמואל מבחין: "לא שנו אלא בארץ ישראל, אבל בבבל – שתי אמות". רש"י מפרש: "בבבל שמחרשתן קצרה". אך לא אורך המחרשה קובע את שיעורי ההרחקה הדרושים, אלא רוחב העול. לי נראה, שהחילוק בין המשנה לברייתא הוא, שהמשנה דורשת הרחקה כדי חריש בצמד בקר, בעוד שהברייתא מסתפקת בהרחקה של שתי אמות – כדי חריש בבהמה יחידה, כפי שנהוג במטעים. מדברי שמואל אפשר להסיק, שבבבל, שרקעה מושקית וקלה לחריש, נהגו לחרוש במטעים בבהמה יחידה (בדומה "לעול השרוני"; אגב, אפשר שעול השרוני מובנו הראשוני היה עול של מטעים, שהרי "שרון" במקרא מובנו מקום מטעים. ר' עוד תוספות שם ד"ה אבל בבבל). מאידך נראה, שבארץ ישראל נהגו לחרוש בכרמים גם בעול זוגי, ומכאן ההלכות שעבודת הכרם היא ארבע אמות, וכמלוא בקר וכליו הוא ארבע אמות (בבא בתרא פג ע"א). לגבי שיעורו של ר' גמליאל, שמטע צפוף הוא "כדי שיהא הבקר עובר בכליו" (שביעית פ"א מ"ה), מדגישה התוספתא: "כמלא צמד בקר וכליו" (שם פ"א ג). הדגשה זו "צמד בקר", באה להוציא "עול של כרמים", של בהמה יחידה, שרוחבו רק שתי אמות.

19. בבא בתרא פ"ה מ"א ובבלי שם עז ע"ב.

20. תוספתא שם פ"ד א. אצלנו: "מכר את העול מכר את הפרות לא מכר את העול". את הקטע החסר השלמתי על פי ספר מקח וממכר לר' האי גאון (שכ, מו ע"א). ועיין תשלום תוספתא עמ' 38 על המשכה של התוספתא בעניין "מכר את העגלה", כפי שהובא בס' מקח וממכר וברמב"ם. אפשר שהם גרסו "עגלה" במקום "צמד", או שפירשו "צמד" – עגלה, כפי שרש"י פירש בבבלי שם: "צמד הוא העול וכלי העגלה הקטנה, והעגלה עצמה המחברין את השוורים".

21. בחלק המקוטע של התוספתא שלפנינו: "מכר את הפרות" – בלשון רבים. אך בספר המקח והממכר מצוטט בתוספתא "פרה" בל' יחיד. וברור שזה הנוסח הנכון, שהרי התוספתא מבחינה כאן בין "בקר" לבין פרה יחידה.

זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו²². מהלכה זו נמצאנו למדים, שצמד הוא עול העשוי שני חלקים יסודיים – הן המוטות – שרק בשעה שהן מחוברות יחד הן מוכשרות למלא את תפקיד העול. מעין זה מסיק רש"י: "נראה בעיני שהעול שלהם של פרקים היה"²³. נראה שגם בתקופת המקרא היה העול הזוגי עשוי שני מוטות. פעמים אחדות חזר בתנ"ך הביטוי "מוטות העול" בלשון רבים²⁴.

מן המקורות הסקנו אפוא, שהעול בתקופה המקראית ובתקופת המשנה והתלמוד היה משני סוגים: א) עול של צמד בקר, שנקרא בספרות חז"ל בשם "צמד" (ולפעמים "עול" סתם). הצמד היה עשוי שני מוטות מאוזנות, שהעליונה שבהן הייתה מונחת על עורפם של זוג הבקר, והתחתונה מתחת לצווארם. שני המוטות היו מחוברות על ידי יתדות (ר' ציור הצמד בעמ' 145 [9]). מבנה זה נתן יציבות רבה לעול הזוגי. ב) שונה מן הצמד היה העול של בהמה יחידה, שהיה עשוי מוטה אחת, שיתדות היו שלובות בתוכה, וביניהן הוכנס צווארה של הבהמה החורשת (ר' ציורה להלן עמ' 146 [10]). שאר חלקי העול והצמד ודרך רתימת הבקר בתוכם, יידונו להלן בתיאור חלקי העול.

ב. חלקי העול

לשם הכרת חלקי העול בתקופת המשנה והתלמוד, נשווה אותו עם העול, המשמש בימינו במשק הערבי. צורתו של עול הבקר אחידה היא פחות או יותר בכל חלקי הארץ וכן בארצות השכנות. עיקרו מוט עץ שאורכו 135–150 ס"מ, ועוביו 7–9 ס"מ. במרחקים של 13–25 ס"מ מקצותיו תקועות בתוכו יתדות עץ – שתיים מכל צד – שאורכן 20–30 ס"מ. בין היתדות נכנס ראשו של הבקר ונסגר על ידי רצועות המחוברות ליתדות. לאמצעיתו של העול מתקשר יצול המחרשה על ידי טבעות או רצועות²⁵.

חלקי העול שצוינו בספרות חז"ל הם:

1. סמיונים, מוסרות ומחגר. היתדות שמשני צדי צוואר הבקר בעול הערבי הנ"ל נקראות בתורן "סמיונות", ובסביבות תל"ב (ארם צובה) שָׁמָן "סְבִינָת". נראה שיתדות אלה זהות לסמיונים (נוסחאות: סמלונים, סמנים, סימיונים, סמניירין,

22. בבא מציעא קטז ע"א, והשווה תוספתא שם פ"י יא.

23. רש"י מרחיב את המושג "צמד של פרות". והוא מפרש: "חבל שתי פרות חורשות עם צמדן, דהיינו נמי אוכל נפש". וכבר הקשה עליו הר"י (תוספות שם ד"ה צמד), שאין המדובר כאן בפרות, כי אם בכלים. ר"ת מפרש "צמד": "צמד פרות המרכסות בתבואה" (תוספות בבא מציעא קיג ע"א, ד"ה ואת המחרשה). לדעתו דין לא יחבל חל רק על דבר המתקן את האוכל עצמו (כגון ריכוס – הורדת קליפת הזרע), ולא בכלים שהם משמשים להריש. אך עדיין קשה פירושו, שהרי לרכס בתבואה יכולה גם פרה אחת, בעוד שבברייתא מדובר על מלאכה הנעשית רק בשניים. ועוד, שכאן מדובר בכלים המורכבים משני חלקים – כגון מספריים – שרק בשעה שהם מחוברים אפשר לבצע בהם את המלאכה.

24. ויקרא כו, יג. ירמיה כח, יג–יד; השווה עוד שם כז, ב ויחזקאל לד, כו. דלמן (Arbeit, u. Sitte II), 100, שנתעלמו ממנו המקורות התלמודיים הנ"ל, סבור, ש"מוטות העול" כוללות את חלקי היסודי של העול – הוא המוטה המונחת על צוואר הבקר, וכן היתדות המשולבות בה. ואולם שבירת היתדות אינה מונעת שימוש בעול, שהרי את היתדות אפשר להחליף (ר' להלן על הסמיונים). לא כן במוטות העול, שבשבירתן אין להן חקנה, והבקר משתחרר, כפי שהדבר מתואר בכתובים (בהשאלה לאדם).

25. על מבנה העול ר' דלמן, Arbeit und Sitte II, עמ' 93 והלאה, ור' שם ציור 21a והתצלומים שלידו. והשווה Palestine Explor. 1890 והציור שם בעמוד 113.

סבגירין), שנמנו בדברי חז"ל בין חלקי העול. רוב המפרשים והמילונאים מגיחים בנוסחאות הנ"ל: סמלונים, הנגזר מ-*ξύλον*, שמוכנו ביוונית עול, ובמיוחד בא לציין את חלקי המקיפים את צוואר הבהמה²⁶. אך על פי השמות הערביים נראה, שגם השמות "סמיונים, סמנים" (והצורות הקרובות הנ"ל) אינם שיבושי מעתיקים, אלא שמות נרדפים לחלק זה של העול.

לסמלונים-סמיונים-סמנים הוצעו זיהויים אחדים:

(א) יתדות העול. לענין דיני קבלת טומאה של כלים העשויים משני חמרים שנינו בתוספתא: "בעול ובסמנין הולכין אחר רוב הסמנין"²⁷. בברייתא שבירושלמי: "אחר סמניריו"²⁸; בבבלי: "אחר סמלוניו"²⁹. רש"י פירש: "הלך אחר סמלוניו, ואם של מתכת הם – טמא. העול שלהם לא היה פגום כשלנו, אלא חלק³⁰, ונוקבים בו שני נקבים, וביניהם כעובי עורף השור, ותוחבים בהן שתי יתדות – והן סימלונים". לפירושו הסמלונים הם יתדות העול, שהיו עשויות לפעמים ממתכת.

(ב) רצועות העול. כך פירש ר' חננאל³¹, וכוונתו לרצועות הסוגרות על צוואר הבקר ומקשרות אותו לעול. לזיהוי זה ראה מן המדרש, המסיים את המשל על האיכר, ש"שבר את העול וקצץ את הסימיונים" – "שנאמר: 'ואשבר מוט עֲלֵכֶם', וכן הוא אומר: ד' צדיק קצץ עבות רשעים"³². המדרש זיהה אפוא סמלונים (ניא: סמיונים) עם עבות, שהם חבלים או רצועות (ר' עליהם להלן). לרצועות העול נתכוון גם המשל על העגל, אשר "קירטע ושיבר את העול ופסק את הסמנינים"³³. המונח "פסק" מכון כאן לקריעת רצועות העול, שבעקבותיה משתחרר העגל.

(ג) בפירושו לספרא הנ"ל מפרש הראב"ד "סמלונים": "אותן הכריכות שעושים לפרה שהיא חורשת ומשימין תחת העול – כדי שלא ישחית העול את צווארה. ומה שנקראו סמלונין – על שם שהם עשויים מבלויי הסחבות ומשמלות הבלות"³⁴. ואולם פירוש זה ל"סמיונים" או "סמלונים" אי אפשר לישוב עם הברייתות הנ"ל, המציירות

26. ר' קרויס, *Griechische Lehnwörter* ע' סמלון.

27. תוספתא כלים ב"מ פ"ג יג (בכ"ו הסמנין).

28. שבת פ"ח ע"ב.

29. שם נט סע"ב.

30. מדבריו נראה, שבימינו נהגו בצרפת להתקין עול מענף בעל בליטות, שביניהן נכנס צווארה של הבהמה, ולא נזקקו ליתדות.

31. בפירושו לשבת שם. הובא גם בערוך ע' סמלון. בפירושו הראשון הוא מזהה "סמלונים" ליתדות העול ומסביר: "עול של חרישה בתחלה פשוטי כלי עץ הוא ואין מקבל טומאה, כיון שנוקבים בו שני נקבים מצד זה ושני נקבים מצד זה, ובהן מכניסין יתדות שיהו משני צדי צוואר השור אילך ואילך – והן סמלוניו – נעשה כלי ומקבל טומאה". לפירוש זה גם הסמלונים עשויים עץ. זו כנראה המציאות הרגילה. אך לפי העניין בגמרא שם (שבת נט ע"ב – ס ע"א), נראה יותר פירושו של רש"י, שהמדובר בסמלונים של מתכת. ושם חולקים חכמים על ר' נחמיה וקובעים "הכל הולך אחר המעמיד"; מכאן שהמדובר בכלי העשוי משני חמרים, אך לפי חכמים הקובע הוא החומר העיקרי של העול, שהוא עץ.

32. ספרא בחוקות פ"ג (מהד' וייס קיא ע"ב. בפירוש ר' הלל מארץ יוון הגרסה: "סימיונין" במקום "סמלונים"). הובא גם ב"ר"ח ובערוך, אלא שלא ציטטו את הכתוב "ואשבר מוט עֲלֵכֶם".

33. ספרי האזינו פ"ס. שית. הובא גם בילקוט, ושם הגרסה "סמלונים".

34. בערבית שֶׁלל הוא סמרטוט; והשווה ירושלמי ע"ז פ"ג מב סע"ג: "הסל והסלים והסמלים דבר של ביזיון הוא". ור' ערה"ש, ע' סמלון.

אותם כחלק אורגני של העול וכן אין הוא הולם את המדרש, שהרי הכריכות שעל צוואר הבקר אינן מונעות אותו מלהשתחרר מן העול.

בסיכום שאלת זיהוי הסמיונים (הסמלונים) נראה, ששני מובנים שונים להם: בברייתות הם יתדות העול – כמובנם בערבית – אך במדרש הם מציינים את הרצועות המקשרות את צוואר הבקר לעול.

הרצועות הנ"ל מכונות במקרא בשמות מוסרות³⁵ או אגודות מוטה³⁶. רצועות העול עשויות חבלים, סיבים או עור. אמנם פעם אחת נזכרו "מוסרות נחושת", אך נראה, שכאן ביטוי מליצי גרידא³⁷. במשנה נזכרה "מוסרה" בשני מובנים. וכך שנינו: "קפל עליה את המוסרה פסולה", כאן הכוונה לרצועה, הקושרת את הפרה האדומה לעול, שדבר זה פסולה; לא כן הדבר, כשהמוסרה משמשת לקשירת הפרה או למשיכתה: "אבל קשרה במוסרה... כשרה"³⁸.

2. מחגר נמנה במשנה עם המכשירים המשמשים את העגלה³⁹. הגאון זיהה "מחגר" עם "מוסרה": "מחגר פ' זה מן העול אלכניק בטיית, והוא החבל שקושרין אותו תחת צוואר השור"⁴⁰.

3. קטרב. לקשירת צוואר הבקר לעול נודעת חשיבות יתרה, שע"י כך מבטיחים שלא יישמטו הבקר, ומונעים חיכוך העול בצוואר הבקר, דבר העלול לגרום לו פצעים. בן סירא מציין "עול בקר מתנועע" כצורה גדולה⁴¹. תפקיד זה של סגירת צוואר הבקר לעול מילאו המוסרות, אשר הקיפו את צוואר הבקר ליד יתדות העול, ועל ידי כך נוצרה כמין מסגרת סביב הצוואר. התקן דומה רגיל בעול הערבי של ימינו שבו מחוברות המוסרות לסמיונים, ועל ידי קשר סוגרים בתוכם את צוואר הבקר.

בתקופת המשנה והתלמוד התחברה, כנראה, המוסרה לעול עצמו, ואת תפקיד סגירת הסמיונים – יתדות העול – מילאה יתד שלישית מאזונת, שצוינה במשנה בשם קטרב⁴². הגאון פירש: "קטרב, איכא דאמרי קטריב, פירוש שני עצים יש מצד זה של העול ומצד זה של העול והן נקובין, ומכניסין בתוך אותו נקב עץ ושמו קטריב, ואיחי קטריב ליה שלא ישמטו הבקר"⁴³. הגאון גזר אפוא קטרב מל' קטר – קשר, על שם היתד הסוגרת על צוואר הבקר. ליתד זו כיוון ת"י המוסיף לכתוב "אשר לא

35. ירמיה ב, כ; כז, ב. והשווה איוב לט, ה.

36. ישעיה נח, ו. בכתוב (איכה א, יד): "בשקד על פשעי בידו, ישתרגו עלו על צוארי", הנושא הוא, "מוסרות" או "אגודות מוטה", שבשעה שהן שזורות ומסורגות, קשה לנתקן ולהשתחרר מהעול.

37. בן סירא כח, כ: "כי עולה (של לשון הרע) עול ברזל ומוסרותיה מוסרות נחושת". והשווה שם ו, ל (על החכמה): "עלי זהב עולה, ומוסרותיה פתיל תכלת". כאן ללא ספק ביטוי מליצי.

38. פרה פ"ב מ"ג. ועיין ערוך, ע' מסר, שמביא מקורות, שבהם צוינה המוסרה כרצועה למשיכת הבהמה, ולא לקשירתה לעול.

39. כלים פ"ד מ"ד. 40. פירוש הגאונים לכלים שם, ור' מהדורת אפשטיין, עמ' 36.

41. בן סירא כח, ז: "עול בקר מתנועע – אשה רעה". 42. כלים פכ"א מ"ב.

43. פיה"ג שם לפי"ד מ"ד, הובא בערוך, ע' קטרב, ובפ' הר"ש שם. אמנם הם מצטטים את דברי הגאון: "ומכניסין בתוך אותן נקבים רצועות ושמו קטריב" (וכך הלשון בערוך, ע' כנף). אך לשון זו קשה (חילוף לשון זכר יחיד בלשון רבים נקבה), וכבר העיר הרי"ן אפשטיין (במהד' של פיה"ג, עמ' 35 הערה 7), שלפי המשכה של המשנה "הקטרב והכנפים המקבלות את הרצועות" – אין קטרב זהה לרצועות. ר' שם על שינויי הנוסחאות: קטרב, קטריב, קטרב.

עלה עליה על-: "ואפסרא וקטרבא... וכל דדמי לנירא"⁴⁴. קטרבא הוא אפוא החלק של העול, הבא במגע ישיר עם צוואר הפרה.

פעם שנייה נזכר קטרב במשנה, המונה את הכלים, המשמשים לרתימת הבקר לעגלה: "העול של מתכות, והקטרב, והכנפים המקבלות את הרצועות, והברזל תחת צוארי בהמה"⁴⁵. כאן פירש הרמב"ם קטרב: יתדות העול – הם הסמיונים דלעיל. בעול העגלה היו, כנראה, התקנים נוספים לקישור הבקר ולמניעת פגיעות על ידי הטלטולים המרובים.

מובנו היסודי של "קטרב" אינו אלא יתד סוגרת. בערבית מציין השם "קטריב" את היתד המקשרת לעול את הטבעת שבקצה יצול המחרשה⁴⁶. דלמן סבור, שקטרב שבמשנה זהה ליתד זו⁴⁷. אך כפי שהוברר לעיל, אין ויהי זה מתאים לתוכן המשנה והתרנום, שבהם תואר קטרב כחלק של העול, הבא במגע ישיר עם צוואר הבקר. נראה, שמובנו היסודי של "קטרב" הוא יתד סוגרת. בערבית היא היתד המקשרת את המחרשה לעול, ובלשון המשנה מציין "קטרב" את היתד הסוגרת את צוואר הבקר.

4. עין, סומך ונקב שבו עול. במשנה הנ"ל⁴⁸ נזכרה עין בין חלקי העול⁴⁹. בשם "עין" עשויים להיקרא כל טבעת או חישוק. בפירושו הגאונים לסדר טהרות הובאו שני פירושים ל"עין": "אלו שחורשין עם החמור או סוס או פרד יביאו אותו לצוארי בהמה ועליו או עור או שק, ויעשו מהן כמין כליל ודומה לעין, ונותנין אותו לצוארי בהמה ועליו העול ובו בריחים. ויש מפרשים, שיש מחרשות שהעץ נכנס בתוך הסיכתא (=יתד המחרשה). ויש מחרישא שהיא נדבקת עם העץ, ועין שהוא טבעת ונתן על גביהן ומדביקו. ומנין שכן, דתניא: העין שבמעצד והעין שבמחרשה"⁵⁰. ואולם שני הפירושים קשים; קשה לקבל את הפירוש הראשון – עין טבעת עשויה מטליות (הקרוייה בימינו סמלון). המקיפה את צוואר הסוס, שהרי כבר ביררנו, שאין בספרות חז"ל זכר לחריש בסוס או בחמור, ולגבי הבקר אין משתמשים בכלי זה. אך גם הפירוש השני קשה, שהרי לפיו עין היא טבעת המקשרת את חלקי המחרשה, בעוד שברישא של משנתנו מדובר בחלקי העול. (פירוש זה מתאים ל"עין של מתכות" שבסיפא, המונה את חלקי המחרשה). נראה יותר הפירוש שבערוך: "עין – טבעת של עץ בעול"⁵¹. ואמנם גם בימינו קרויה טבעת זו בערבית "עין". זו עשויה עץ, חבל, או רצועת עור. סומך. לטבעת זו ויהא הגאון את ה"סומך", שנמנה במשנה⁵² עם הכלים המשמשים

44. תרגום במדבר יט, ב.

45. כלים פ"ד מ"ד.

46. כפי שמבאר המילונאי מוחיט אל-מוחיט: "קטריב, התיכה קטנה של עץ, שמכניסין בנקב שבקצה העץ, הנכנס בטבעת העול כדי למנוע אותו מלצאת ממקומו" (ר' במלוננו של דו"ח ח"ב 365–356).

47. Arb. u. S.H. 103.

48. כלים פכ"א מ"ב.

49. שהם טהורים מפני "שאינם עושים מלאכה בעצמם", כהגדרת הראב"ד בפירושו לספרא שמיני פ"ח (מהד' וייס נג ע"ג).

50. פירוש הגאונים לכלים שם. וראה במהד' אפשטיין, עמ' 58 בירור הנוסח: עין – עץ; מיכתא – סיכתא ועיין פוגלשטיין, Die Landwirtschaft in Palästina zur Zeit der Mišna, עמ' 28 הערה 15.

51. ערוך ע' עין (ר' ערה"ש ו, 192).

52. כלים פ"ד מ"ד.

את העגלה. ואלה דבריו: "יש באמצע העול כמין טבעת גדולה בין ממתכת, בין מעור, בין מעץ ובין מחבלים, ובו נכנס ראש המחרשה וראש העגלה ומושכים אותו השוורים או שאר בהמה"⁵³. הרמב"ם ז"ה סומך למכשיר המיוחד לכלי העגלה: "יתד מברזל יעשה בקצה העגלה – ממה שיסמך לזנבי הבהמות להסמך בו העגלה".

נקב שבעול. באמצע העול יש נקב, שלתוכו הוכנסה היתד, המקשרת את ה"עין" – הטבעת שבקצה יצול המחרשה – עם העול. קוטר הנקב שבעול היה קבוע למדי, והמשנה מצינת שיעורי עוביו "כפונדיון האיטלקי וכסלע גירנית וכמלא נקב שבעול"⁵⁴.

עבות. לעיל ציינו הבדלי המבנה שבין ה"צמד" – העול הזוגי – ובין העול הנמשך על ידי בהמה יחידה. העול הזוגי מתחבר, כאמור, באמצעותו ליצול העץ של המחרשה, אך כיצד מתקשר עול הבהמה היחידה למחרשה? שאלה זו אינה ניתנת לפתרון על פי מבנה העול הערבי, שהרי הוא עשוי רק לזוג, אף על פי שמוטת העול היא רק אחת. נראה שבחריש בפרה או בשור, שהיו רתומים לעול ביחידות, השתמשו בהתקן הדומה בעיקרו לכלי הרתימה של הסוס או הגמל החורשים ביחידות. הערבי נהג להרכיב על צוואר הבהמה "סמלון" העשוי מעור או מבלויי סחבות, שמשני צדדיו מחוברים יצולי עץ או חבלים, המתחברים במישרין למחרשה או לפלס מאוזן הקשור למחרשה⁵⁵. אמנם בחריש בבקר לא השתמשו ב"סמלון" כנ"ל, אלא בעול. זה היה עשוי מוטת עול שאורכה שתי אמות (ר') לעיל עמ' 138 [2]. מצדיה היו שלובות שתי היתדות (הסמיונים); צוואר הבהמה נסגר על ידי יתד שלישית מאוזנת – הקטרב, וכן על ידי המוסרה. מוטת העול התקשרה למחרשה על ידי שני חבלים⁵⁶.

חבלים אלה, שקישרו את העול למחרשה או לעגלה, קרויים בלשון המקרא: עבות או עבותות. אלה הוקבלו לחבלים: "היו משכי העון בחבלי השוא – וכעבות העגלה חטאה"⁵⁷; "בחבלי אדם אמשכם – בעבותות אהבה"⁵⁸. כאן הוקבלו בדרך ההשאלה "חבלי אדם", שהם דקים וקלים, לעבותות החזקים, שבהם קישרו את הבקר. המשכו של הכתוב: "ואהיה להם כמרימי על על לחיהם, ואט אליו אוכיל". כאן צוין, שהעול מקשה על הבקר בשעת האכילה, ולכן היה האיכר מרימו מעל צווארה, בשעה שהיה מאכילה. בכתובים אלה מדובר על עבות או על עבותות העגלה. אלה שימשו גם למשיכת המחרשה: "על גבי חרשו חרשים – האריכו למעניות; ד' צדיק קצץ עבות רשעים"⁵⁹. ובתיאור עצמתו של הראם – שור הבר – נאמר: "התקשר רים בתלם עבתו, אם ישדד עמקים אחריו"⁶⁰.

53. פירוש הגאונים שם. מהד' אפשטיין עמ' 35. ועיין ערה"ש, ע' סמך (ח"ו 70 והערה 2 שם).

54. כלים פ"ז מ"ב.

55. Arb. u. S. II, עמ' 108.

56. חריש בפרה יחידה, שהעול שעל גבה קשור למחרשה על ידי שני חבלים, נהוג עדיין בסין. תמונה

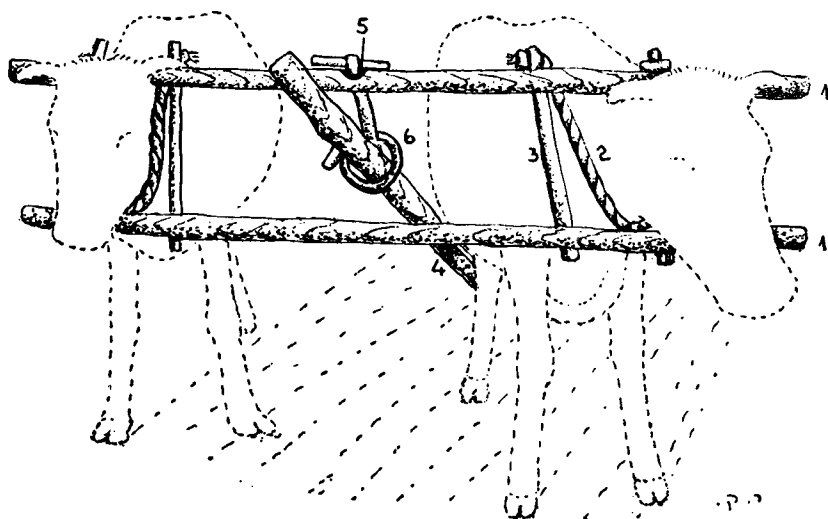
של חריש בצורה זו ר' במאמרו של בישוף (ר') לעיל הערה 3) טבלה 4.

57. ישעיה ה, יח. 58. הושע יא, ד.

59. תהלים קכט, ג-ד.

60. איוב לט, י. הביטוי "תלם עבתו" קשה. דלמן (שם) מפרש "עבות" – המושכות ששימשו להכוונת הבקר; לדעתו "תלם עבותו" מובנו: לתלם שהוא מכוון אליו על ידי המושכות. אך לפירוש זה עדיין קשה הביטוי "התקשור". וכי כיצד אפשר לקשור בהמה לתלם? אפשר שיש לסרט את הכתוב ולהבינו: התקשור ראם בעבותו כדי לחרוש בתלם.

במשנה נמנו עבודת 61 עם הכלים המשמשים את המחרשה 62. לפי הגדרת הספרא "עבות" שייכים לכלים "העושים מלאכה באחרים" 63. נראה שעבות כאן הם החבלים המקשרים את העול למחרשה, כהוראת עבות-עבותות במקרא. לכך נתכוון, כנראה, הגאון בפירושו הראשון, אך הוא מביא גם פירוש שני: עבות – יצול 64. בערוך הובא גם פירוש אחר, שעבות הם מושכות הכיוון שבהם מכון הרוכב את הבהמה 65. בפירוש האחרון מצדד דלמן 66, מכיוון שבימינו לא ידוע הֶתֶקֶן, שבו מקשרים את העול על ידי חבלים. ואכן הערבי אינו נוהג לחרוש בפרה יחידה, כי אם בעול זוגי המתקשר למחרשה על ידי יצול. אך כפי שהסקנו, הבחינו חז"ל בין הצמד – העול הזוגי, לבין העול שחרשו בו בפרה יחידה. לעול כזה מתאים הסידור של העבותות המקשרות את שני צדי העול למחרשה.

העול וחלקיו שהוזכרו במקרא ובספרות חז"ל

ציור א. צמד – עול זוגי (שחזור)

(1) מוטות העול (גיר). (2) מוסרות – אגודות מוטת (במדרש צוייבו בשם "סמיונים"). (3) סמיונים (הגאון: קטרב). (4) יצול (הגאון מזהה אותו לעבות). (5) נקב שבעול. (6) עין (הגאון: סומך).

61. עבות כאן הוא לשון רבים מ"עב". צורה זו מתאימה לכתובים הנ"ל בישעיה ובתהלים. בהושע ובאיוב צויינה הצורה; עבות-עבותות.

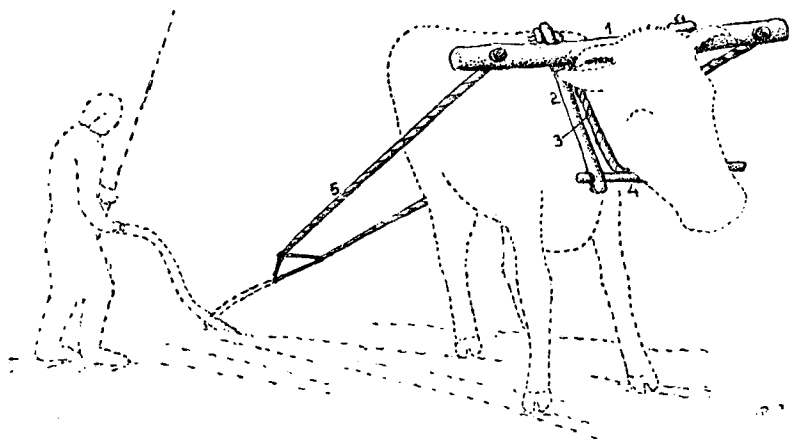
62. כלים פכ"א מ"ב. כאן מגו חלקי העול שאינם מקבלים טומאה, בניגוד לחלקי המחרשה שהם מקבלים טומאה.

63. ספרא שמיני פ"ח (מהד' וייס, נג ע"ג) הובא גם בפיה"ג למשנה שם.

64. בירור דברי הגאון ר' במהד' אפשטיין (שם, עמ' 59).

65. ערוך, ע' עב, ור' הערת קוהוט שם.

66. Arb. u. S. II, עמ' 113.

ציור ב. עול של בהמה יחידה (שחזור)

(1) מוטת העול. (2) סמיונים (הנאון זיהם עם קטרב). (3) מוסרה (אגודות מוטה). (4) קטרב. (5) עבות.

2. מלמד הבקר

מרדע, דרבן, מסאסא, זקתא, פרשא. בשמות אלה קרוי בספרותנו העתיקה המכשיר, ששימש לזירוח הבהמה החורשת ולהכוונתה לתלם. את שלושת הכינויים הראשונים לכלי זה דרשו: "המשנה קראת אותו מרדע, והמקרא קרא אותו דרבן ומלמד... למה נקרא מרדע? – שמורה דעה בפרה; למה נקרא שמו דרבן? – שדר בינה בפרה; ולמה נקרא מלמד? – שמלמד את הפרה לחרוש בתלם שלה"⁶⁷. כאמור, היו חורשים בתקופה העתיקה בבקר. בארץ לא השתמשו להכוונתו ולזירוחו במושכות – רצועות הקשורות לרסן או לראש – כפי שנהגו בסוס, בפרד ובחמור. כמו כן לא השתמשו בשוט⁶⁸; לשתי מטרות אלה שימש המלמד.

בתנ"ך ציין, שמלמד הבקר שימש בשעת הדחק כמכשיר קרב, כנראה הודות לקצוהו שהיה עשוי מתכת⁶⁹. מן הכתובים יוצא, שהדרבן – חודו של המלמד – היה עשוי מסמר מתכת, שהוצב בתוך המלמד⁷⁰. הדרבן יש שהוא חודר לתוך המלמד העשוי עץ, והמשנה דנה במקרה של "מלמד שבלע את הדרבן"⁷¹. הדרבן "מיטלטל-

67. במדבר רבה פי"ד; פסיקתא רבתי רפ"ג; ירוש' סנהדרין פ"י כז ע"א.

68. שוט ומקל נזכרו במקרא ככלים לזירוח הבהמות האלה חוץ מן הבקר. גם בימינו אין הערבי בארץ משתמש בשוט לזירוח הבקר, אלא במלמד. במקום ששני אנשים עסקו בחריש, השתמשו בשוט – כך נהגו במצרים העתיקה, ובציורים מצריים מתואר פעמים רבות אדם המצליף בשוט על הבקר (ר' באטלס של ורשינסקי, Wreszinski, Atlas zur ägypt. Kult., מס' 5, 189, 194, 195, 233).

69. ר' שופטים ג, לא: "ויך את פלשתים... במלמד הבקר". השווה בן-סירא לח, כה: "מה יתחכם תומך מלמד ומתפאר בחנית"; כאן הוקבל מלמד לחנית.

70. שמואל א יג, כא; השווה: "כדרבנות וכמשמרות נטועים" (קהלת יב, יא).

71. כלים פ"ט מ"ה.

בתוך המלמד⁷², וכנראה היה ניתן להוציאו מן המלמד-המרדע, ולהשתמש במרדע ללא דרבן⁷³.

המשנה קובעת, שהמלמד היה עשוי שלושה חלקים: יד, חרחור ודרבן⁷⁴. יד המרדע – הוא מקל העץ – הייתה עבה כשליש הטפח, והיקפה – טפח⁷⁵. שיעור עוביו של המרדע היה קבוע פחות או יותר, ולכן ציינוהו כשיעור להבאת טומאה⁷⁶. זה היה כלי שכיח מאד, ודמותו של "איכר עובר והמרדע על כתפו"⁷⁷ הייתה ידועה לכול. כנראה, גם אורכו של המרדע היה קבוע כרגיל, ופעמים אחדות הובא שיעור אורך "כמלא מרדע"⁷⁸.

מצדו השני של המרדע קבועה חרחור, שהגאון זיהה אותו לכלי דמוי אָת, "שהוא חותך משני צדדיו"⁷⁹. לדעת הרמב"ם "הוא הברזל הדומה לרומח"⁸⁰. המלמד נכנס לתוך מקוץ – חלל שבחרחור. משנשבר המקוץ, הוא החלק שהידיה נכנסת לתוכו, אין החרחור ראוי עוד לשמש ככלי⁸¹. אך אם נשבר המרדע – מקל העץ – עדיין ראויים שני חלקיו לשמש ככלים, ובלבד שיד העץ שנשתיירה בחרחור יהיה אורכה שבעה טפחים לפחות, ויד הדרבן אורכה ארבעה טפחים⁸².

מתיאורי המלמד שבספרות חז"ל מתברר, שצורתו היסודית בתקופת המשנה והתלמוד הייתה בדמות המלמד של ימינו. זה מקל עץ, שאורכו כשני מטרים; בצדו

72. במדבר רבה פי"ד: "מה דרבן זה מטלטל".

73. ר' מסקנת רבנו חם מן הגמרא, שהדרבן לא היה תמיד קבוע במרדע (תוספות שבת יז ע"א, ד"ה ועל).

74. כלים פכ"ה מ"ב.

75. שבת יז ע"א, והשווה כלים פי"ז מ"ח.

76. אהלות פט"ז מ"א. הלכה עתיקה זו נגזית עם י"ח דבר, שגזרו עליהם בעליית חנגיה בן חזקיה. בפירוש

הלכה זו נחלקו כבר ר' עקיבא ור' טרפון (ר' שבת טז ע"ב, ועיין תוספות שם יז ע"א ד"ה ועל, שהקשו, למה אין המרדע נחשב כחרב לעניין טמא מת, שהרי החרחור והדרבן שבו עשויים מתכת). שם יש לשער, שהצורך ל"פרש" את המשנה הקדומה על ידי ר"ע ור"ט בא בעקבות שינויים שחלו במבנה המלמד; שההלכה הראשונה נשנתה בסביבה, שהשתמשו במרדע שהיה כולו עץ (כפי שנהוג בימינו בדרום הארץ), ואחר כך, בימי ר"ע ור"ט ובסביבתם, נהגו להשתמש במרדע, שיש בו חרחור ודרבן של מתכת. ואולי יש לקשר לכאן את התוספתא (כלים ב"מ רפ"ד): "מסרק שיש בו דרבן הרי זה טמא מת", שיש המגיהים במקום מסרק: מסקד – הוא מלמד הבקר (ר' ערה"ש ע' דרבן).

77. אהלות רפט"ז.

78. בבא בתרא פ"ב מ"ג: "אילן שהוא נוטה לשדה חבירו – קוצץ מלא המרדע על גבי המחרשה" (מכאן יש להסיק, שכנראה היה על המחרשה התקן מיוחד, שבו תקעו את המרדע). ר' גם ירושלמי ראש השנה פ"ב נח ע"א: "זה אומר מלא מרדע, וזה אומר מלא שני מרדעים". בבבלי צוין, ששני מרדעות גבוהים משתי קומות (שבת יב ע"ב).

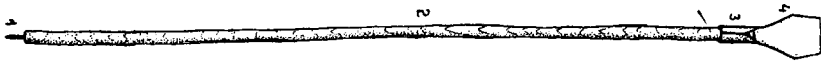
79. פירוש הגאונים לכלים פי"ג ג; מהד' אפשטיין, עמ' 30.

80. בפירוש למשנת כלים פכ"ה מ"ב. נראה כי הצורות הנ"ל היו נהוגות בבבל ובמצרים.

81. כלים פי"ג מ"ג. יש סבורים (ע"פ נוסחאות), שצ"ל נשבר מקוץ ז"א מן הקוץ (ר' לשוננו, יב, 151). והשווה לכאן תוספתא מקוואות פ"ו (ז) כא: מגל שנשברה ידה מסטה ולפנים וכו". גם כאן אפשר לפרש "מסטה" – מן הסיט, אך מאידך קרוי החלק של המגל הנכנס לידיה: "המשיט" (תוספתא כלים ב"מ פ"ב יד, ועיין בפירוש הר"ש לפי"ב מ"ה הגורס: המסיט). אפשר אפוא שלפנינו שתי צורות: קוץ ומקוץ, כמו סיט ומסיט.

העבה מורכב כמין אֶת, שאורכו 15–20 ס"מ ורוחבו 15 ס"מ. בצד זה משתמש הפלח לגירוד האדמה הנדבקת ליתד המחרשה, לפירור הרגבים ולקיצוץ העשבים, שהמחרשה לא עקרה אותם. בצדו הדק יותר של המלמד תקוע מסמר, שחודו בולט קצת, המשמש לדרבון הבקר. בעמק החולה משתמש הפלח הערבי במלמד, שדרבנו בדמות רומח. בדרום הארץ יש שדרבן הברזל חסר, וחודו של מקל העץ ממלא את תפקיד הדרבן.⁸³

מבין השמות השונים, שבהם מכונה המלמד בערבית, יש לשני שמות זיקה לכינויו של המלמד בספרות חז"ל. ליד השם הרגיל "מינסס", קרוי המלמד בעמק עין שבצפון "מסס" (בסורית "מססא"). הוא מסא סא שבמדרש⁸⁴. הדרבן מכונה בפי הפלח הערבי ביהודה ובשומרון "זקת" (זקתא, זקתא בסורית), הוא "זקתא" – "זקת" בארמית⁸⁵. בתלמוד ובתרגום צוין שם נוסף למלמד, הוא: פ ר ש א ; בבבל, כששני בני אדם עסקו בחריש, היה האחד מחזיק את המחרשה והשני היה "נקיט פרשא"⁸⁶. יונתן תרגם מלמד הבקר: פרשת תורא⁸⁷. נראה שלא תמיד השתמש האיכר במלמד הבקר, יש שבמקומו שימשו: סול וסירתא – ענפים קוצניים⁸⁸.

ציור ג. שחזור המחרשה בא"י בתקופת המשנה והתלמוד

(1) דרבן. (2) יד. (3) מקוף (או קף). (4) חחרור.

II. המחרשה

1. לתולדות המחרשה

השימוש במחרשה קדום מאוד. מסתבר שהמעדר קדם למחרשה, אך מקובלת הדעה, שכבר בתקופת הניאוליתיקון השתמשו במחרשה⁸⁹. החוקרים נחלקו בשאלה, היכן מולדתה של המחרשה. יש סבורים, שזו אירופה הצפונית, אלא שנראית יותר הדעה, שמולדתה בעמקים שבין הנילוס והפרת⁹⁰. ציורה הקדום ביותר של המחרשה

83. ר' דלמן *Arbeit u. Sitte II*, עמ' 115–116.

84. פסיקתא דר' כהנא קנן ע"א וויקרא רבה פכ"ט: "מהו מלמדך להועיל? – מסקיד לך כגון דא מסאסא

מסקיד להדא פרתא". "סקד" הוא כנראה מונח מיוחד להנהגת הבקר בעזרת המלמד (ר' ערה"ש ה, קפג).

85. ת"י לבמדבר יט, ב; וכן תרגום "ולחציב הדרבן – ולאנצבא זקתא" (שמ"א יג, כא). ותרגום הכתוב

"דברי הכמים כדרבנות": "פתגמי חכימין מתילין לזקתי... דמאלף זקת לחורתא" (קהלת יב, יא). ר' עוד ערוך,

ע' זקתא, ששקש לכאן את המאמר: "כך וכך זקתא פסיקא לך". שבא בקשר לכלי הגנה נגד מתפרצים (ב"מ

צד ע"א, השווה שופטים ג, לא). רש"י פירש כאן זקתא: קלעים המקלעים באבן.

86. בבא מציעא פ ע"א. בארץ החזיק החורש במלמד וביד המחרשה.

87. שופטים ג, לא. וכן בסורית פרשא מרבנו מלמד הבקר.

88. ת"י לבמדבר יט, ב, שמונה אותם עם הדברים הפוסלים את הפרה – בדומה לזקתא – הדרבן. השווה

לכאן את הכתוב: "כי את על סבלו ואת מטה שכמו, שבט הנגש בו החת"ת" (ישע' ט, ג); שבט שנשמך לעול וזה

כנראה למלמד הבקר.

89. ר' *Blanckenhorn, Das Land ber Bibel IV*, עמ' 26 והלאה.

90. בשאלה זו דן בצורה יסודית בישוב במאמרי, הנוכח בהערה 3, עמ' 531–547.

בא בחותמת שומרית מהקבר המלכותי באור, וסבורים שזמנה משנת 3500 לפני סה"נ.⁹¹ מחרשה זו מפותחת למדי ואינה שונה בהרבה מן המחרשה המופיעה בחותמות שומריות, שזמן אלף שנים אחריה, ונראה שגם המחרשה מאור עברה שלבי התפתחות רבים. המחרשות הקדומות ביותר היו עשויות רק עץ; ביוטלנד שבדניה נתגלתה מחרשה, שגם יתדה עשויה עץ.⁹² אך בארץ וסביבתה לא נתגלו שרידי מחרשה מעץ, וכן לא נזכרה בספרותנו העתיקה מחרשה שכולה עץ.⁹³ כבר הכתוב מעיד, שבראשית תקופת המלוכה בישראל הייתה המחרשה עשויה בחלקה מתכת: "וירדו כל ישראל הפלשתים ללטוש איש את מַחֲרָשָׁתו ואת אֶתוֹ ואת קרדמוֹ ואת מַחֲרָשָׁתוֹ. והיתה הפצירה פים לַמַּחֲרָשֹׁת ולאתים וכו'".⁹⁴ אין הכתוב מפרש, מאיזו מתכת היו הכלים הנ"ל. בחפירות הארץ נתגלו יתדות מחרשה עשויות ברונזה, נחושת או ברזל (ר') להלן על יתד המחרשה). מן המקורות הספרותיים והממצאים הארכיאולוגיים מתברר אפוא, שהמחרשה העתיקה בארץ, החל בתקופת המלוכה, הייתה עשויה עץ, חוץ מיתדה ומן הטבעות, שחיברו את חלקיה השונים.

2. חלקי המחרשה בזמן המשנה והתלמוד

בשם מחרשה קרוי בספרות חז"ל המכשיר ששימש לחריש – על חלקיו העשויים עץ או ברזל, וכך שמה של המחרשה בערבית: מחרת'ה. בארמית קרויה המחרשה פדן או קנקן⁹⁵, או גם מנא⁹⁶.

א. יתד המחרשה את, סיכא, קנקן

חלקה היסודי של המחרשה היא היתד, שהייתה עשויה ברזל. תפקידה של היתד להינעץ בקרקע, לפוררה ולהפכה. היתד הייתה מחוברת למוט עץ הקרוי חרב על ידי טבעת-עין של מתכת (ר') עליהם להלן). יש שהיו היתד והחרב נפרדות משאר חלקי המחרשה, ואז יכלו לשמש ככלי המתאים לנקר חליות של באר.⁹⁷

91. ר' עליה E. A. Speiser, The ethnic background of the early civilisation of the Near East, Am. Jour. Arch. 1933, p. 465 UrExcavations, vol. 2, p. 336, pl. 192; ציוריה: ר'.

92. ר': Pauly-Wissowa, Realencyklopädie 38, 1456.

93. בתוספתא עבודה זרה פ"ו (ו) א שנינו: "גנה שגרה בעצי אשרה יבור" (כך בכ"ע; בכ"ו ובדפוס: שנטעה; אך לפי ההמשך: "קלאילן שדשו בעצי אשרה וכו'") – נראה לקיים את הגרסה "שגרה". מהלכה זו מסיק פוגלשטיין (Die Landwirtschaft in Palästina z. Z. d. Misna p. 26). שהמדובר במחרשה שגם יתדה עשויה עץ, ובגינה שהחריש בה קל מתאימה גם מחרשה כזו. אך הלכה זו אינה מוציאה מכלל אפשרות גם מחרשה שכולה עץ חוץ מן היתד. אמנם קצת קשה, למה נזכרה כאן רק גינה, ולא שדה, ונראה שכאן נזכרה גינה אגב הרישא, הדנה בזיכול גינה.

94. שמואל א יג, כ–כא. את שבכתוב זה וזה ליתד המחרשה, כתרגום יונתן, שזוהה מַחֲרָשָׁתו למלמד הבקר, וּמַחֲרָשָׁתו – לקרדום.

95. ל"פדן" גם הוראות אחרות: חלקת שדה וצמד בקר. על ההקבלה פדן–קנקן ר' איכה רבה לפ"א טז וירושלמי ברכות פ"א ה ע"א.

96. בבא מציעא פ ע"א. השווה לכאן את המונח "כלי הבקר" לעול.

97. תוספתא כלים ב"ב פ"א ז: "החרב שפרשה עם יתדות המחרשה הרי זו טמאה מפני שהוא מנקר בה חליות של באר" (כך הגרסה בערוך ובפיה"ג לכלים פכ"א מ"ב, ושם שיבוש: "אבר" במקום "באר", ר' מהד' אפשטיין, שם עמ' 59). לשון רבים "יתדות" קשה, שמכאן יש לכאורה להסיק, שלמחרשה היו יתדות אחדות,

גם את היתד עצמה היה אפשר לפרק מן המחרשה; המשנה מציינת יתד של מחרשה ככלי שאין להשתמש בו בשבת אף לשם הכנת אוכל⁹⁸. יתד המחרשה היא כלי חיוני לאיכר, ולכן קבעו חכמים, שחל עליו דין "אם חבל תחבל... עד בא השמש – ובבקר אתה צריך להחזיר לו יתד של מחרשה"⁹⁹.

במשנת כלים – הדנה בחלקי המחרשה שהם מעבירים את הטומאה¹⁰⁰, מפני שהם "עושים מלאכה בעצמם"¹⁰¹ – לא נזכרה היתד, שהרי היא העושה את עיקר עבודת החריש, והיה מיותר למנותה עם אלה.

השם המקראי ליתד המחרשה הוא אֵת. וכן תרגם יונתן "ואת אֵתוֹ" – "וית סיכת פדניה"¹⁰². סיכא מובנה בארמית יתד המחרשה¹⁰³, וכן הוראת סִכָּה בערבית.

מתיאורי הכתובים וספרות חז"ל אין להסיק על צורתה של יתד המחרשה, אף שהשם יתד מעיד, שזו הייתה בדמות מוט מחודד בקצהו (ולא בצורת סכין, כמו במחרשה המודרנית). מן הממצאים הארכיאולוגיים מתברר, שהיתד עברה לגלולים שונים בתקופות השונות. אך נראה, שעל צורת היתד בתקופת המשנה והתלמוד אפר להסיק על פי שמה קִנְקֵן. כבר ציון שקנקן הוראתו גם מחרשה, אך מובנו היסודי הוא יתד המחרשה. המשנה מציינת "קנקן" כחלק של המחרשה, העלול להישבר בשעת החריש בהר¹⁰⁴. הערוך ורש"י זיהו כאן קנקן ליתד הברזל של המחרשה, שהיא עלולה להישבר בפגיעה באבן או בסלע¹⁰⁵. את השם "קנקן" ליתד מסביר פוגלשטיין¹⁰⁶ בכך, שמובנו המקורי של קנקן הוא כד, ובהוראתו המשנית "כלי" – "מנא" בארמית – הועבר למחרשה או ליתדה, בדומה ל"כלי הבקר", שהם מציינים גם את העול. ואולם אין בהסברה זו תשובה על השאלה, למה נבחר השם קנקן – שהוא כלי בעל צורה מיוחדת – ככינוי ליתד המחרשה. נראה יותר, שכינוי זה מקורו בדמיון הצורה של היתד והקנקן – ששניהם בצורת כד, ההולך ומהחדד בבסיסו. לתוך החלל שביתד הוכנסה החרב – העץ המשמש הגה למחרשה¹⁰⁷ – ואמנם יתד המחרשה מצפון הארץ נראית כקנקן¹⁰⁸.

יתדות מחרשה שנתגלו בא"י. בחפירות שנערכו בארץ נתגלו יתדות מחרשה עשויות נחושת, ברונזה וברזל. החוקרים אינם יכולים להצביע בוודאות על

כמו המחרשה בעלת שתי הסכינים ("ביסוק") של ימינו. אמנם הר"ש, בפירושו למשנה שם, מביא את התוספתא בל': "שפירש עם יתד המחרשה".

98. שבת פ"ז מ"ד. 99. שמות רבה פל"א. 100. כלים פכ"א מ"ב.

101. כהגדרת הספרא שמיני פ"ח (מהד" וייס ג' ע"ג).

102. שמואל א יג, כ; השווה: "זכתו חרבותיהם לאתים" (ישעיה ב, ד; מיכה ד, ג). המונח אֵת ליתד המחרשה רגיל בערוך ובשאר המפרשים.

103. כנראה ש"סיכתא" מובנה גם מחרשה, ר' איכה רבתי סוף פתיחתא לד: "תקיף ידיה אסיכתא".

104. בבא מציעא פ"ו מ"ד.

105. ערוך, ע' קנקן, ורש"י בבא מציעא פ ע"א. בעירובין קא ע"א פירש רש"י אחרת: "קנקן הוא כלי שאוחזין בו מאחורי המחרשה".

106. Die Landwirtschaft in Pal. z. Z. der Misna, עמ' 27.

107. מאוחר יותר ה עבר השם קנקן למחרשה כולה.

108. להלן נוכיח את שאר הצדדים השווים בין מחרשה זו למחרשה שתוארה במשנה. במחרשה הערבית מדרום הארץ עשויה היתד כמין מוט מוארך הלופת את החרב. ציורי המחרשה הערבית מצפון הארץ וממזרח, והמחרשה מדרום הארץ ר' אצל דלמן; Arbeit und Sitte II, Fig. 20, 22, 30.

אבני צור, ששימשו כיתדות מחרשה¹⁰⁹. בחפירות מגידו נתגלתה יתד עשויה ברזל, שאורכה 27 ס"מ ורוחבה 8 ס"מ; בחלקה העליון היא כפופה ויוצרת בית קיבול למוט, שעוביו חמישה ס"מ. בשכבות עמוקות יותר נתגלו יתדות דומות עשויות נחושת¹¹⁰. בתל א-נצבה (בסביבות מצפה) נמצאה יתד עשויה ברונזה, שאורכה 19 ס"מ¹¹¹. שאר היתדות שנתגלו שם היו מברזל מגולל כצינורות שאורכם 17–20 ס"מ, בעלי חוד שטוח¹¹². בתל בית-מרסם (בסביבות דביר, בגבול הר חברון) נתגלו שתי יתדות מחרשה שצורתן כנ"ל. הן עשויות ברונזה ואורכן 12–15 ס"מ; זמנן לפני המאה האחת עשרה. במקום זה נמצאו גם יתדות מחרשה עשויות ברזל בדמות צינור, ההולך ומתחדר בקצהו¹¹³.

בחפירות במקומות אחרים בארץ נתגלו יתדות נוספות משני הטיפוסים הנ"ל. נוסף לכך נתגלו כלים דמויי יתדות, אך בגלל מצב השתמרותן הגרוע אין ודאות, אם אמנם היו אלה יתדות או כלים אחרים.

יתדות מחרשה שנתגלו ביוון ובאיטליה. במחרשות המתוארות במטבעות וציורים יווניים ורומאיים¹¹⁴, קרובה יתד המחרשה בצורתה ליתד המחרשה הערבית דמוית הקנקן. מתקופות הקיסרות הראשונה נתגלו ביוון ובאיטליה יתדות בעלות צורות שונות, המעידות על דרגות התפתחותן. הטיפוסים הקדומים קרובים מאוד בצורתן ליתדות מהתקופה המקראית שנתגלו בארץ.

ב. עריים, לחיים, עין של מתכות, בירית

לעיל תוארה היתד דמוית הקנקן של המחרשה הערבית מצפון א"י, שהיא, לדעתי, הצורה הרגילה של היתד בתקופת המשנה והתלמוד. יתד זו מצוידת בשתי בליטות מברזל, הקרויות בערבית אד'ן (אוזניים). הם העריים שנמנו במשנה¹¹⁵ עם עין של מתכות ולחיים. בין חלקי המחרשה, העושים באופן ישיר את פעולת החרישה¹¹⁶. מפרשי המשנה גזרו "עריים" מל' ערה או "ערער" – על שם תפקידם לערער את העפר ולפוררו. הגאון מתאר את העריים: "אֵת של מחרשה (=יתד) ראשו חד, ונכנס

109. לפי הרטמן (L'agriculture d. l'anc. Egypte, עמ' 79), הייתה המחרשה המצרית במשך כל התקופה הדינאסטית מצוידת ביתד של אבן צור. לפי בישוב, עמ' 537 (ר' לעיל, ציון 90), יש הוכחות, שכבר לפני סיומה של התקופה הדינאסטית החלו להשתמש במצרים ביתדות מתכת.

110. Schumacher–Steuernagel, Tell El–Mutsessellim I, 192, tab. 42.

111. יתד זו נתגלתה בין כלים, שרובם מאוחרים למאה השישית לפנה"ס, אמנם ברור, שיתד זו קדומה הרבה לתאריך זה.

112. ראה: Excavations at Tell En–Nasbeh, p. 255, pl. 96.

113. ר' The Annual of the American Schools of Oriental Research 1934, p. 52, plate 61, 1–4; 62, 1–4.

114. ר' עליהן: A. G. Drachmann, Pauly–Wissowa's Reallenc. 38, p. 1461; A. S. F. Gow, The ancient Plough, Journ. Hell. Stud., p. 249–295; H. Behlem, Das Pflug und das Pflügen bei der Römern; P. Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Anthropos 3, 3; J. Day, Agriculture in the life of Pompei, Yale, Class. St. 1932.

115. כלים פכ"א מ"ב.

116. ולכן הם מעבירים את הטומאה, ר' ספרא שמיני פח (נג ע"ג).

בארץ לחפרה, ועולה ומרחיב כמין לחיים ומרחיב המענה¹¹⁷. המשנה מונה את העריים כחלק נפרד מן היתד¹¹⁸, ובוזה ההבדל בינם לבין הבליטות (אד'ן) שעל יתד המחרשה הערבית, שהן מולחמות בקנקן. בזמן המשנה שימשו, כנראה, העריים כיתדות חיזוק והידוק ל"חרב"¹¹⁹, היא העץ הנכנס לקנקן, ושלוש החלקים – הקנקן, העריים והחרב – הוקפו על ידי חישוק של מתכת.

חישוק זה וזה ל"עץ של מתכות"¹²⁰, שנמנתה ליד העריים. זו טבעת שהיא קבועה על היתד (כמו במחרשה הערבית), ויש שאפשר לפרקה ממנה; כך שנינו: "העץ שבמעצד והעץ שבמחרשה... בזמן שהן קבועין – חיבור לטומאה ולהזאה; בזמן שבפני עצמן – טהורין"¹²¹. טבעת חישוק זו קרויה גם בירית, שעליה שנינו: "כל הבירית טהורה, בירית של מתכת טמאה"¹²².

חלק אחר המתחבר ליתד המחרשה קרוי "לחיים", שאף הם נמנו במשנה הנ"ל. אך כאן נחלקו, אם הם נכללים עם חלקי המחרשה "העושים מלאכה בעצמם" והם מעבירים את הטומאה. רבי יהודה סבור שהלחיים אינם חלק אורגני של המחרשה, ואינם הכרחיים לפעולת החריש: "שאינן עשוין אלא לרבות את העפר". על פי השם "לחיים" ומדברי ר' יהודה יש להסיק, שהכוונה לכנפיים, שהרכיבן על יתד המחרשה ליד העריים¹²³. תפקידן היה להרחיב את התלם ולהפוך את העפר (כבמחרשת הכנף של ימינו). סידור מעין זה של כנפיים, שהרכיבן על יתד המחרשה, היה נהוג במחרשה הרומאית. כנראה, שהיו חקלאים בארץ שהתקינו במחרשתם. אפשר אפוא, שר' יהודה שאינו רואה בלחיים חלק שפעולתו חיונית לחריש תקין, מביע כאן את דעתו השלילית על הכנפיים גם מבחינה חקלאית: "שאינן עשוין אלא לרבות את העפר" – שבגללן

117. פיה"ג למשנה שם, מהד' אפשטיין עמ' 61 (הובא בערוך ע' ער). הגאון מקשר עריים עם "ערעירין",

אשר נמנו בתוספתא (כלים ב"מ פ"ד ו) עם כלי הסתתים.

118. כבר צוין, שהמשנה אינה מונה כאן את היתד, שהרי היא עושה את עיקר פעולת החריש.

119. אולי יש בזה להסביר את לשון הרבים "החרב שפרשה עם יתדות המחרשה", שהכוונה גם ליתדות העריים (ר' לעיל הערה 97).

120. בערבית שמה: חלקת א-טוק, ר' דלמן Arb. u. S. II, 69. לכאן שייכים דברי הגאון (פיה"ג

שם, מהד' אפשטיין עמ' 58, והשווה ערוך, ע' עב): "שיש מחרשות שהעץ נכנס לתוך הסיכתא (יתד), ויש מחרשא שהיא נדבקת עם העץ ועין שהוא טבעת נתון על גביהן ומדביק... ושמו בטיית חלקה". פירות אחר הובא בערוך, ע' עין: "טבעת יש בה החבל המושך הבהמה", אך זוהי זה אינו מתאים לסדר הרצאת הדברים שבמשנתנו, הדנה בחלקי המחרשה.

121. תוספתא כלים בבא בתרא פ"א ז. אפשר שכאן הכוונה גם לשאר החישוקים המקשרים את חלקי

המחרשה, כגון את הבורך ליצול.

122. תוספתא כלים ב"מ פ"ה ז. גם כאן מתאים השם בירית גם לשאר טבעות המחרשה. שהכוונה כאן לטבעת – יוצא מן הגמרא (שבת סג ע"ב וירושלמי שם פ"ו ח ע"ב), המקשרת בירית לאצעדה, ומסימת, שאם היא יחידה, שמה בירית. ואם שתיים הן, שמן כבלים. יסטריב מקשר בירית עם buritu, שמובנו באכדית שרשרת. פירושו של קוהוט: בורית – בורך המחרשה (על פי buris ברומית) – אינו מתאים לכאן.

123. מעין זה פירש הגאון (פיה"ג למשנה כלים שם), שהחרב נכנסת לתוך העין "זיבו שני עצים שהם לחיים והוא דבוק בסיכת פדנה, שהוא נכנס בתוך העין". הרי מכאן, שהלחיים היו עשויות עץ. אמנם נראה, שהגאון זיהה עריים עם לחיים, שפירש עריים כחלק מן היתד שהוא "עולה המרחיב כמין לחיים". תמוה פירושו של הערוך (ע' לחי, הובא גם בר"ש): "לחיים שני עצים שבנקבי העול", ומעין זה פירש הרמב"ם: "שני עצים שבקצה העול". אך מה לעצם אלה ולריבוי העפר – שבדברי ר' יהודה?

הופכת המחרשה את הקרקע הלחה ומעלה אותה לשכבות העליונות וגורמת להתייבשות – דבר שאינו רצוי בתנאי ארץ ישראל. כאן רצוי יותר החריש ביתד, שפעולתה כמין "קילטור", השומר על הלחות ומיישר את פני הקרקע. המחרשה היוונית והרומאית הקדומה הייתה, כאמור, כרגיל בצורת יתד או קנקן. מחרשה מצוידת בכנפיים טבועה על מטבע מוקדונית מהתקופה הפרסית (168 לפני סה"נ) ועל מידליון ברונזה מאיטליה¹²⁴. מחרשה כזו שימשה, כנראה, להצנעת הזרעים ולחפירת תלמי השקאה. בספרות החקלאית הרומאית נזכרו הכנפיים בלשון רבים *tabellae, tabulae*, והכוונה לכנפיים זוגיות-סימטריות. ספק, אם הכירו הרומאים את מחרשת הכנף האחת הנהוגה בימינו; רק פעם אחת מציין פליניוס מחרשה בעלת כנף – *tabula*¹²⁵.

ג. חרב

כאמור מתחברת יתד המחרשה לעץ על ידי חישוק, או שהעץ נכנס לתוך החלל שבקנקן. עץ זה קרוי בערבית סיף (חרב). המשנה מונה את החרב עם חלקי המחרשה המבצעים את החריש¹²⁶. בתוספתא צוין, שהחרב והיתד שבתוכה, עשויות לפרוש משאר חלקי המחרשה, ויכולות או לשמש ככלי חפירה¹²⁷. הגאון פירש חרב: "סיף בטיי" (בערבית) והוא העץ שתופס בו האיש החורש ידו, נכנס בתוך העץ, ובו שני עצים שהם לחיים והוא דבוק בסיכת פדנא שהוא נכנס בתוך העץ¹²⁸. מבנה זה מתאים למחרשה הערבית מצפון א"י, שבה מתחברת יד המחרשה במישרין ליתד¹²⁹. השם "חרב – סיף" מקורו בצורת עץ זה, שהוא כפוף ושטוח, ובקצהו בית אחיזה ליד.

ה. בורך ויצול

שני חלקי מחרשה אלו נזכרו, ליד חרב, במשנת כלים הנ"ל: "הנוגע... בחרב, בבורך¹³⁰ וביצול – טמא". "בורך" ו"יצול" זהים עם "בורפ" ו"יצול" או נצלה של המחרשה הערבית. בורך-בורפ הוא העץ המתחבר לחרב, ויצול-נצלה קשור לבורך על ידי חישוק מתכת, של חבלים או סיבים, וקצהו השני מתחבר לעול¹³¹.

124. תמונתו ר': 21, 2. Gow, The Ancient Plough, tab.

גם: Schreiber, Kulturhist. Bilderatlas I, Pl. 64, 7; 65.

125. Historia Naturalis 18, 180.

126. כלים פכ"א מ"ב, ולכן הם מעבירים את הטומאה (ספרא שמיני פ"ח).

127. ר' לעיל הערה 97.

128. פיה"ג לכלים שם (מהד' אפשטיין עמ' 59; ר' שם בירור הנוסח והשוואתו למובאת שבערוך).

129. בזה שונה מחרשה זו מן המחרשה הערבית הנהוגה בדרום הארץ, שבה יד המחרשה ("איד") מחוברת

לחרב ("דקר") על ידי חישוקי מתכת.

130. על חילופי הגירסאות: בורך – כורך ר' ערה"ש ע' בורך. על פי הערבית וניתוח המקורות דלהן,

נראה שיש לקיים את הגרס בורך. ועיין פיה"ג מהד' אפשטיין עמ' 60 הערה 1.

131. בפיה"ג שם (הובא בערוך ע' יצול): "יש מפרשין (יצול) בית ידא בארמית – עץ של מחרשה

שתופס אותו בידו האיש החורש, ומטה המחרשה ומצלי לה להכא ולאכא, כדתרב"ג לא תטה משפט (לא תצלי). אבל אני אומר שזה חרב של מחרשה שמו אכלי". קוהוט סבור, שחרב-אכלי הוא פירוש אחר של הגאון ליצול (בערוך ובר"ש לא הובאו דברי הגאון מ"אני אומר"), ולדעתו מתכוון הגאון כאן לחלק החד של יתד המחרשה, (ר' הערת אפשטיין שם עמ' 60 לפ' אכלי). אך לי נראה, שהגאון דוחה את הפירוש יצול-בית ידא, ואומר

נראה שהשם "בורך" קשור בעובדה, שעץ זה יוצר כעין ברך בגלל כיפופו מחלקה התחתון של החרב למצב מאוזן, שבו הוא מתקשר ליצול¹³². בשעת חריש עמוק בקרקע לחה העמיקה המחרשה לחדור לקרקע כדי גניעת הבורך בקרקע; מכאן שיעורו של ר' מאיר "כמלא ברך המחרשה" למידת משקעים שיש בה כדי "רביעה"¹³³. כאן לא צוין שיעור עומק החדירה של בורך המחרשה – ומכאן שיעור חדירת מי הגשמים – אך נראה שהמדובר בעומק של שלושה טפחים, שהוא שיעורה המקסימלי של חדירת המחרשה¹³⁴. וכך נשנתה ברייתא זו במדרש: "כמה גשמים יורדין ויהא בהן כדי רביעה? – כמלא כלי מחרשה של שלושה טפחים – דברי ר' מאיר"¹³⁵, "כלי" כאן הוא יתד המחרשה¹³⁶, החודרת בקרקע לחה עד לבורך המקביל לפני הקרקע.

במשנה הדנה בשאלת המרחק, שעצם מן הקבר שנחרש במעלה יכולה להיטלטל, נותנים חכמים שיעור: "נותן רובע כרשינים על בורך המחרשה – עד מקום שיצמחו שלש כרשינים זו בצד זו – שם הוא עושה בית הפרס"¹³⁷. גם מהלכה זו אפשר להסיק, ש"בורך" הוא העץ המשתלב על ידי כיפוף. במקום זה עלולים להיעצר עצמים שונים, שהמחרשה העלתם מן האדמה, והם גוררים למרחק מה, עד שטלטולי המחרשה מגערים אותם. עץ הבורך, שנמשך במקביל לפני הקרקע, היה רחב למדי – כדי החזקת רובע כרשינים¹³⁸, שזרעיהן העגולים היו ננערים על יד טלטולי המחרשה, והמרחק שאליו ייגררו הזרעים האחרונים שעל בורך המחרשה יעיד, עד איזה מקום עלולה להיגרר העצם על ידי המחרשה.

ב ו ר ך – מ כ ש י ר ז ר י ע ? במשנת כלים הניל מפרש הגאון בורך: עץ המחרשה הקשור לחרב; אך הוא מביא גם פירוש אחר, שבשם בורך קרויה בערבית מחרשה מיוחדת לזריעה, שהחרב שלה חלולה, ודרכה נשפכים הזרעים מתחת ליתד המחרשה¹³⁹.

שזה נקרא חרב, את המלה "יצול" עצמה לא פירש. את הזיהוי יצול – חוד היתד אין לקבל משני נימוקים: יתד המתכת היא החלק היסודי של המחרשה, ומקימה כראשונה בין חלקי המחרשה המעבירים את הטומאה (בדומה לעול, שהוזכר ראשון בין כלי הבקר שהם טהורים). וכבר נימקתי, שהמשנה לא הוכירה יתד, שברור שהוא "עושה את המלאכה בעצמו" ומעביר את הטומאה. הערתו של לוי, שקוהוט מסכים לה, שאין לסמוך על הערבית, "כי בזמן הקדמונים נקראו חלקי המחרשה בכינויים אחרים" – נכונה בעיקרה, אך בעניין של זיהוי יצול ובורך קיימת התאמה גמורה בין השם הערבי לבין תוכן המשנה וסדר חלקי המחרשה – מסביבות היתד עד לעול.

132. ברומית קרוי חלק זה buris, אך אין קשר בינו לבין בורך.

134. נראה שר' מאיר בוקט כאן את השיעור המקסימלי של חדירת מי רביעה בקרקע "עבודה", בניגוד לחכמים המבחינים בין סוגי הקרקעות.

135. בראשית רבה פי"ג.

136. ר' לעיל עמ' 15: קנקן = מגא.

137. אהלות פי"ז מ"א.

138. כארבע מאות גרמים.

139. פיה"ג לכלים פכ"א מ"ב; הובא בערוך ע' ברך ובר"ש. וזו לשון הגאון (על פי מהד' אפשטיין עמ' 60): "ובבורך, פ' בורכא בארמית, והוא עץ של מחרשה שבו חורשין הצמד את הארץ. אחר כך מביאין מחרשה אחרת, שיש לה את קטן, ובראש החרב תבואה כשתלך המחרשה בארץ – שמה בטיית בורך; החרב חלול כמו מרזב – תרד התבואה מעט מעט ותזרע בארץ, והוא מכין מעשה המחרשה שאינה לזריעה, שהחרב שלה – שהיא מחרשה של זריעה – חלול".

פוגלשטיין¹⁴⁰ מצדד בפירוש האחרון. לדעתו "ב'ר'ך המחרשה" הוא כלי דמוי משפך, שמילאוהו זרעים כדי רובע הקב כרשינים, אשר נשפכו לתלם דרך החרב – יד המחרשה החלולה. הוא סבור, שמכשיר זה שימש גם למדידת כמות מי הגשמים שירדו, ולכך נתכוונה הברייתא על גשמי רביעה "כמלא ב'ר'ך מחרשה" או "כמלא כלי מחרשה"¹⁴¹. ואולם כבר ביררתי, שכאן אין הכוונה לכמות הגשמים שבכלי מסוים, כי אם לעומק חדירת המחרשה בקרקע לחה. "כמלא" אין מובנו דווקא כלי מלא, אלא בא לציין שיעור רוחב, אורך או עומק¹⁴². גם משנת אהלות הנ"ל מתפרשת במניח זרעים על בורך המחרשה – העץ המתקשר לחרב וליצול – הזרעים נופלים ממנו מאליהם על ידי טלטולי המחרשה – בדומה לעצמות הנעזרות על ידיהם.

בבבל היה נהוג מכשיר זריעה כנ"ל, שהרכיבוהו על גבי המחרשה, כבר בתקופות קדומות. לכאן מתקשר התיאור של מכשיר הזריעה בספר היובלות, שהותקן בעצת אברהם: "זבשנת אחת בשבוע לימד אברהם את עושי כלי הבקר – את חרשי העצים – ויעשו כלי על האדמה – מול יתד המחרשה – להניח עליו זרע. ונפל ממנו הזרע בקצה המחרשה ונחבא באדמה ולא יראו מפני העורבים"¹⁴³. סידור זה מנע אפוא לקיטת הזרעים על ידי העופות אחרי הזריעה – עד להצנעתם על ידי חריש.

לכאן שייך המונח מפולת שוורים. בבבלי מובאת ברייתא, הדנה בשאלת הערכת שדה שהוקדש ביוכל: "תנא, כור זרע ולא כור תבואה, מפולת יד ולא מפולת שוורים"¹⁴⁴. פעם נוספת נזכרה "מפולת שוורים" בקשר לשיעור הלקט הניתן לעניים, אם פיזרה הרוח את העמרים. ר' אלעזר ואיתימא ר' יוחנן קבעוהו: "ארבעה קבין לכור", ולאחר שהוברר "דכי אתי רבין", שהמדובר בכור זרע – נשארה ב"תיקור" הבעיה של ר' ירמיה: "למפולת יד או למפולת שוורים"¹⁴⁵. מהעובדה האחרונה, שבעיה זו לא נפתרה, גם אחרי שהגיע רבין מארץ-ישראל ותירץ את הבעיה הראשונה, נראה שהאמוראים בא"י לא הכירו מונח זה של "מפולת שוורים", ולא נזקקו לשאלת ההבדל בין מפולת יד למפולת שוורים¹⁴⁶. אפשר אפוא, שגם הברייתא בערכין היא בבבלי, מקום שנהגו לזרוע במכשיר זריעה¹⁴⁷.

140. Landwirt. in Pal. z. Z. d. Misna p. 3, 29, 41; ר' הציור שבסוף ספרו.

141. תענית כה ע"ב ובר"ר פי"ג. בברייתא זו שבבבלי הגרסה בכי"מ היא: פי כון (ר' דק"ס שם). דלמן (Arbeit und Sitte II, עמ' 91) מנסה לגזור "כון" – $\chi\omega\eta\eta$ = משפך. בפירוש המיוחס לר' גרשום הגרסה היא "כמלא כון". דלמן משער שאולי הכוונה לבוך, שמוכנו בערבית – משפך הזרעים. (הוא מנסה גם לקשר עם $buccina, \beta\upsilon\kappa\alpha\lambda\eta$ = (חצוצרה).

142. השווה: מלא עול השרוני; מלא אורה וסלי, ועוד.

143. ספר היובלים (הוצ' כנאן; תרגום מ' גולדמן) פי"א כא.

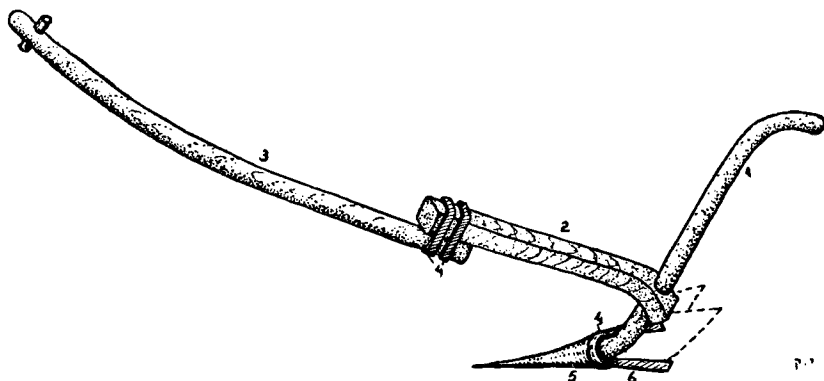
144. ערכין כה ע"א. 145. בבא מציעא קה ע"ב.

146. הירושלמי (פאה פ"ה יח ע"ג) מביא שיעור זה של ארבעה קבין לכור, ומקשה: לכור או לבית כור, אך אינו נזקק לשאלה של מפולת שוורים. המונח "מפולת יד" חזר בדברי ר' יאשיה "עד שזרע חטה ושעורה וחרצן במפולת יד" (ירוש' ברכות פ"ג ו ע"ג ובבבלי שם כה ע"א ובמקבילות). כאן אין הכוונה להוציא מפולת שוורים, אלא שצריך לזרעם ביחד. אגב, יש לציין שר' יאשיה הוא תנא שעלה לא"י מבבל, ושם היה שגור המונח מפולת יד לעומת מפולת שוורים.

147. השווה עוד בבא בתרא יט ע"א, שעל הקושיא "זרעים תיפוק ליה משום מחרשה?" – בא התיורין: "במפולת יד", מכאן, שכרגיל היו זורעים בבבל על ידי מחרשה. אך רש"י פירש כאן מפולת יד – הכנה לזריעה על ידי עידור, ולא על ידי חריש.

מפולת שוורים" מהי? בערכין פירש רש"י: "שהיו רגילין לתת שקין מלאין זרע על השוורים, ומנוקבין השקין מתחתיהן נקבים רחבים, ומוליכין אותן על המחרשה והזרע נופל"¹⁴⁸. ובבבא מציעא פירש: "ויש מקום שנותנין הזרע בעגלה מנוקבת, ומוליכין השוורים את העגלה על המחרשה, והזרע נופל, והולך"¹⁴⁹. הכוונה אפוא למכשיר הזריעה שהורכב על המחרשה הבבלית¹⁵⁰.

בימינו יש שמרכיבים על המחרשה הערבית משפך המחובר לצינור הנפתח מאחורי היתד¹⁵¹. החורש פורט לתוך המשפך זרעים, הנופלים לתלם ומוצנעים בעפר שהעלתה היתד. שיטת זריעה זו נהוגה בגידולי קיץ הנורעים בשורות. סידורי זריעה אלה היו כאמור נהוגים בבבל, אך בארץ ישראל נהגו לזרוע את הזרעים בפזורה יד, ואחר כך להצניעם על ידי חריש, כמסקנת התלמוד: "תנא בארץ ישראל קאי – דורעי ברישא והדר כרבי"¹⁵². כאן אין הכוונה לקבוע, שבארץ ישראל לא חרשו לפני הזריעה, שהרי מצויות הלכות, שבהן נזכר החריש לפני הזריעה, ובכל נוסחאות המשנה הסדר הוא: "החורש והזורע". החידוש כאן בחריש שלאחר הזריעה, שבבבל לא היה נהוג, מכיוון שהצנעת הזרעים נעשתה ביחד עם החרישה – על ידי משפך הזריעה.

ציור ד. שחזור המחרשה בארץ ישראל מתקופת המשנה והתלמוד

(1) חרב. (2) בורך. (3) יצול. (4) בירית-עין של מתכות. (5) יתד-קנקן. (6) עריים. (7) לחיים

148. בלשון זו מובאים הדברים בפ' המיחוס לר' גרשם לבבא בתרא יט ע"א. לשיטה זו מתכוון כנראה ר' יהודה, המפרש "נושא משך הזרע" על השור (תענית ה ע"א).

149. מעין זה פירש המיחוס לר' גרשם בערכין שם.

150. תמונת מחרשה כזו המצוידת במכשיר זריעה מצויה בחותמות ותחריטים מבבל. ציור ר':

Singer-Holmyard-Hall, A History of Technology 1, 539.

151. שיטת זריעה זו נהוגה גם במשק הערבי בוריעת גידולי קיץ. סידור משוכלל יותר יש במכונת הזריעה המודרנית, שהורשים מונחים בתוך ארגז והם נופלים לתלמים דרך צינורות. כאן נדחפים הזרעים על ידי ציר, שהוא מונע ע"י גלגלים.

152. שבת עב ע"ב, על המשנה שם פ"ז מ"ב שבנוסח הבבלי היה הסדר: הזורע ותחורש.

לפיכך, לגבי אותם הסדרים במערכת העיצורים בכנענית (ובארמית), שבהם מיוצגים ה"נחציים", מצטיירת התמונה הבאה:

כ	ס (ואף ש?)	ת	בלתי קוליים	} פשוטים
ג	ז	ד	קוליים	
ק	צ	ט	"נחציים"	

כסיוע לטענה זו משמשים אולי גם חילופי ה"נחציים" הן בפשוטים בלתי-קוליים והן בפשוטים קוליים, כגון (לגבי הטור השני והשלישי): עלץ / עלס / עלז; קובע / קובע, קבעת / גביע. לגבי הטור הראשון (הפוצצים השיניים) לא נמצאו דוגמאות.

תיקונים בנאמרו של י' פליקס

עמ' 147 [11] שורה 9 – במקום קבועה חרחור צ"ל קבוע החרחור
עמ' 149 [13] בהערה 93 שורה 2 – במקום "שגרה" צ"ל "שברה"

נימוקים למשניות מנוקדות*

שָׁעָה, בְּשָׁעָה, בְּשָׁעָתָה

1. ב'לשוננו', כרך זה עמ' 33, הערתי 'מעין סיכום קצר' על נטיית שם עצם זה, והרי כאן הרחבה במפורט.

יהודים, שאין אימת דקדוק עליהם, קוראים בספרים והוגים בדיבורם בְּשָׁעָה, בְּשָׁעָתָה; ספרדים מלרע, ואשכנזים מלעיל. הגייה זו לא נראתה להם למשכילים מדקדקים: מניין לה לצורת שָׁעָה נטייה על דרך הסגוליים, כגון דָּעָה, דָּעָתָה? באו ואמרו: 'שעה' מגזרת לִי היא ויש לומר שָׁעָה, שָׁעָתָה וכו', והמקובל בפינו בְּשָׁעָה וכו' שיבוש.

אם איני טועה, רִיז הענא ראשון היה למתקנים. וזה לשונו¹: 'תהא השעה הזאת שָׁעָה רחמים² וכו' ובכל הנוסחאות³ מצאתי שָׁעָה רחמים כולו פתח וקשה עלי הדבר מאד... דעתי נוטה שתהיה המלה מגזרת נחי למִד־הֵא מלשון ואשעה בחקיק (תהלים קיט), שהוא ענין התעסקות והשתדלות... ולפי שהתעסקות והשתדלות לא יתכן להיות בוולת זמן... לכן קראו לחלק זמן מן הזמנים שעה⁴... ומה ששגור בפי הכל³ שעת רחמים כולו פתח אחשוב אני לפי שכלל מונח אצל המדקדקים שהשוא נוטה לקריאת אות הגרן וזוה נולדה הטעות'.

2. השיבו בטוב טעם רִיז עמדין, וזה לשונו⁵: 'שָׁעָה השין קמוצה... גם קריאת העולם והשונים במשניות תכחיש הנחתו [של הרוֹז־ה] שהכל אומרים בקמץ שְׁעוֹתִי, שְׁעוֹתִי, שְׁעוֹתֶיךָ, שְׁעוֹתֵיהֶם כשיזדמנו לדבר בהם. אין מי שיאמר שעות שעותיו וכו' השִׁין שוואית... מפני היותה באמת לגזרת נחי עִין... גם אנחנו ניחס השבוש להמן בקריאת מלת שעת... לא מחמת שעשו נקוד שאינו תנועה (כמו שהוא השוא) תנועה הוא הפתח, אלא מחמת היותו באמת קמץ וכקריאת הספרדים ולהתדמותו לנקוד אות הגרן שאחריו... מזה נמשך הטעות לכל להחליף הקמץ בפתח'. כלומר: 'שעה'

(*) המשך למאמרי ב'לשוננו', כרך זה, עמ' 15–39. עי' שם, עמ' 15, רשימת ר"ת וקיצורים. ב'לשוננו שם' כוונתי למאמר ההוא.

1. שערי תפלה, יעסניץ, שנת תפ"ה, סי' קלח. בלשוננו, שם, עמ' 22, הערה 23, בטעות: ת"פ וכן שם, עמ' 25, הערה 44.

2. בתפלת אבינו מלכנו לעשרת ימי תשובה.

3. ההטעמה שלי.

4. השערות: שעה 'עניין התעסקות והשתדלות' (בלא התוספת 'שהתעסקות... לכן קרא לחלק זמן מן הזמנים שעה') ראויה לעיון מיוחד. על סברות דחוקות באטימולוגיה של 'שעה', בעטם של מלומדים מודרניים, עי' דרך משל, פרידריך דליטש, Prolegomena eines neuhebr. – aram. Wörterbuches, pp. 39–41.

5. לוח ארש, אלטונה, שנת תקי"ט, 10 קצח.

מגורת נחי ע"ו היא, והנסמך צ"ל שַׁעַת, והקריאה שַׁעַת, ש"ן פתוחה, הרי היא כקריאת הספרדים ובהשפעת הע"ן הגרונית.

הסבר נכון ויפה במלים מעטות, ואוסיף בירורים.

3. "שעה" שבלשון המשנה שאולה היא מארמית: אשתומם בְּשַׁעָה חֶדָּא (דניאל ד, טז) וכן בתרגומים⁶. אילו הייתה "שעה" מגורת ל"י, הייתה צורתה בארמית שַׁעָה, שַׁעָא. במילון הסורי לברוקלמן מובא ערך שעה בין צורות ע"ו (שַׁעָתָא, שַׁעָא, והשווה שַׁעָא בערבית. ע"י שם, ביבליוגרפיה בראש הערך).

צורת היידוע שַׁעָתָא (דניאל ג, ו; ד, ל; ה, ה); הפתח של הש"ן בהשפעת הגרונית שלאחריה. יש גם נוסחאות שַׁעָתָא (ש"ן קמוצה); עיין תנ"ך מהדורת קיטל-קאהלי (ג, ו; ד, ל) וכן מהדורת שטראק⁷ (דניאל ג, ו – בהערה). אף בניקוד בבלי: שעתא (ד, ל⁸). בתרגום שה"ש⁹ א, יד: שַׁעָתָא¹⁰. בקטעי תרגום א"י¹⁰ א: בהדא שַׁעָתָא¹¹, בה שַׁעָתָא; בנסמך: בַּשַׁעַת עֲקִתְהוֹן¹¹; בלשון רבים: שַׁעַן (מ"ב כ, ט, י, יא¹² וכן ישע"י לח, ח¹³); אבן שַׁעִי (מ"ב כ, יא; ישע"י שם – פ'עמ"י)¹⁴. בתשובות הגאונים, מהדורת מרמורשטיין, אוצר החיים, שנת תרפ"ח: עשרין וארבע ש א ע י (עמ' כט), כ"ד שאע"י (עמ' לו).

4. הארמית היהודית קיימה את הצורה הקדומה של הע"ן המונעת: שַׁעָתָא, שַׁעָתָא, שַׁעָתָא. לא כן הארמית הנוצרית, היא קיפחה את נעות הע"ן: שַׁעָתָא¹⁵; בנפרד מסומנת הש"ן בנקודה תחתיה¹⁵ (סימן לתנועה קלה, מעין שווא נע). קריאתם של הספרדים (וכן של האשכנזים) הרי היא, כאמור לעיל, שַׁעָתָא, הע"ן בשווא נח. על כך, מסורת שבע"פ, מעיד שד"ל¹⁶: שעה מלה ארמית "נהגו הקדמונים לומר שעה, שַׁעַת שַׁעָתָא והקמץ הוא רחב אעפ"י שאחריו שווא נח". ע"י גם איגרותיו, חלק ט', עמ' 1284: שעה כמו בסורית. אין צריך לומר, כי דבריו על "קמץ רחב"

6. כגון במדבר טז, כא; יז, י; ישע"י נד, יח. לשון המקרא בכולם 'רגע'.

7. Gram. des Bibl. – Aram. מהדורה חמישית.

8. מהדורת שטראק, שם, עמ' 34. הפתח של הע"ן הרי הוא, כידוע, במקום שווא נע.

9. Raphael Hai Melamed, The Targum to Canticles, p. 66.

10. מובא שם בהערות עפ"י שני כ"י (בפנים "זמנא" כבספרי הדפוטים) השווא של הע"ן נ ע .

10א. קאהלי MdW II עמ' 18.

11. הע"ן בפתח במקום שווא נע, הגייה "ספרדית", וכן בקטעים הללו: וַעֲבָדוּ וַאֲכָלוּ (עמ' 9), כיון

דִּחְמָא (עמ' 19), אָרוֹם, אָלוֹלִי (שם), עֲלִינָן (עמ' 20).

11א. לניקוד "שעתא" ע"י גם דלמן, דקדוק הארמית²¹⁶.

12. כך במהדורת שפרבר, כתבי הקודש בארמית, כרך ב, תרגום יונתן לנביאים ראשונים, ליידין, א. י.

בריל 1959. בספרי הדפוטים, גם דפ' ווינ' רע"ח ורפ"ד, משובש, אבל ברובם הש"ן קמוצה.

13. Stenning, The Targum of Isaiah, Oxford, 1949. בספרי הדפ' כנ"ל, הערה 12.

14. במהדורת טטנינג הו"ד דגושה דגש טיברני. בשני הדפ' הנ"ל פעם אחת "שע"י", שיבוש.

15. Schwally, Idioticon, p. 97; Schulthess, Lexicon Syropalaestinum, p. 211.

16. המסדרונה, שנה ב, עמ' קיח-ט.

אינו אלא עניין דקדוקי פורמאלי, ואף הוא, שד"ל, היה הוגה הגייה מסורתית: השי"ן בתנועת a, והעי"ן בשווא נח. וכך מנוקד במשניות ווינציאה תצ"ז¹⁷ ובמשניות מנטובה תקל"ז: השי"ן בשווא פשוט והתי"ו דגושה¹⁸.

בסיכום: "שעה" מלה שאולה מארמית והגייתה, אף היא, בפי ספרדים ואשכנזים, מסורת ישנה היא בדרך הארמית, שאינה מקיימת הברה פתוחה (בעניינו הקמץ של העי"ן) לפני הגנינה.

5. ברוח הלשון העברית צ"ל שַׁעַת, שַׁעְתוֹ וכו', כדברי ר"י עמדין, למעלה פס' 2, כמו קָמָה, קָמַת; מפני עֲקַת רשע (תהלים נה, ה). ניקוד כזה נמצא בכ"פ¹⁹: בַּשַּׁעְתוֹ (פאה ז, א, ב), בַּשַּׁעְתָּה (שם ח, ב). אף בטקסטים הבבליים²⁰ שַׁעְתָּה (נדה ט, א)²¹, שַׁעְתָּה (כך! שם י, ב), בַּשַּׁעְתָּה (כך! תו"כ כ"ר, עמ' קיב, ג"פ), בַּשַּׁעְתָּן (שם), אבל: לַשַּׁעְתָּה שי"ן קמוצה שם, עמ' (קפא). הנסמך: בַּשַּׁעְתָּה²², בַּשַּׁעְתָּה²³.
התימנים הוגים שַׁעַת, שַׁעְתָּה²⁴ וכו' כניקודים הנ"ל. וכך מנוקד בכ"י תימני²⁵: בַּשַּׁעְתָּה (מכשירין ג, ח; וזים ה, א); בַּשַּׁעְתָּה (ב"מ ז, א) וַשַּׁעְתָּה (ערכין ו, ה). לַשַּׁעְתָּה (עדיות ח, ו), שַׁעְתָּן (שם א, א; נדה א, ג, ה), שַׁעְתָּה (נדה א, א וכו' וכו').
כשבאתי לנקד, צירפתי מסורת חיה, עברית, של התימנים לניקודים ישנים של כתב-יד, כנ"ל, וניקדתי שַׁעַת, שַׁעְתוֹ וכו'²⁶.

ש ע ת ו כ ו' ב נ י ק ו ד כ י ק

6. לא הזכרתי למעלה את דרכו של ק' בניקוד "שעה" לנסיוותיה, מפני שאין ללמוד ממנו כלום למעשה. אעפ"י כן יש להאריך בו מבחינה אחרת. לכאורה נראה כאן נקדן ק' כמגמגם בכללי דקדוק אלמנטריים; אבל כשנעיין בניקודו ב"שעה"

17. בידי ג' הסדרים האחרונים ובהם "שעה" י"ז פעמים.
18. טעיות דפוס מעטות – בַּשַּׁעְתָּה (תי"ו דגושה), שַׁעְתָּה (כנ"ל), שַׁעְתָּה (תי"ו רפה) – אינן משנות כלום. אף אין להסיק כלום מניקודי דפ' קושטא: שַׁעְתָּה וכו' וכו' – בכולן העי"ן בחטף פתח והתי"ו רפה. דפוס חשובות נותג "חירות" גמורה בכגון אלו. אף מנוקד בו שַׁעְתָּה וכו' וכו' – בכולן העי"ן בחטף פתח והתי"ו רפה.
19. כ"י זה מנוקד עד תחילת גטין (יבמות, כתובות, נדרים, גטין); עי' לשוננו, שם, נספחות, הערה 31 (לי' שם "נדרים", בטעות).
20. במלים שמקורותיהן אינם לפניי רומז אני לפורת, לשון חכמים, עמ' 93.
21. פרידמן, יארבוך, עמ' 281.
22. קאהלי, טקסטים של המשנה מנוקדים בבליית HUCA X, עמ' 215, 220.
23. קאהלי כנ"ל, HUCA XII–XIII, עמ' 307. עי' גם פורת, שם: בַּשַּׁעְתָּה, שַׁעְתָּה; גם שַׁעַת (בשווא, צ"ע בכה"י).
24. דמתי (שבטיאל) קונטרסים ב, עמ' 68.
25. של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, ג' הסדרים האחרונים עם פי' הרע"ב, מנוקדים ניקוד תימני (הטקסט העתקה מאחד הדפ' המאוחרים).
26. וכבר העיר בנט, מונטססריפט 70 (1906) 123–124: צ"ל שַׁעַת רחמים, כמו קָפַת. אף מיטווק, ספר היובל לכב' הרב הרץ (ז"ל), לונדון, תש"ז, 230–290: שַׁעַת רחמים, עפ"י הסורית והערבית.

ובשכמותה, נראהו מהלך בשבילי מסורות ישנות ונלמד לנהוג בו כבוד אף בפרטים אחרים.

לענייננו, לניקוד 'שעה', נקדים דברים אחדים לדגש ורפה באותיות בגיד כפֿת. ק' אינו מזלזל בסוג זה: דגש במקומו, וקו אופקי לסימן הרפה במקומו. ק' בדפוס צילום מצוי לעיון, לפיכך לא ארבה בדוגמאות לעניין רפות בגיד כפֿת בתחילת תיבות אחרי אותיות אהו־י. המעיין שם ימצא כמות מועטת ביותר של יוצאים מן הכלל. הכלל הוא: עד שלא גִּילגלה, כיוצא בו, סוכה גדולה, שהוא תלמיד, מפני תִּקון המובח, המוציא כִּלִּים, לא תִּחמוד וכו' וכו'. הבחנה זו נראית מציאות חיה במקומו ובזמנו של הנקדן. אנחנו שכחנו מציאות זו, ומדגישים בגיד כפֿת בתחילת תיבות אחרי אהו־י²⁷. 7. נוהג זה של ק' מוליך אל קטע אחד מקטעי התרגום האי²⁸, שהם אוצר יקר של מסורות לשון ישנות²⁹. קטע זה, עמ' 6–7 (תרג' בראשית ד, ד–טז), מקפיד בדרך כלל בדגשים חזקים וקלים. אף מסמן הוא במקומות מעטים בקו אופקי את רפות בגיד כפֿת. והרי דוגמאות: למה–כֶּעֶן, ולמה כֶּעֶן (פסוק ו), לעלמה דאתי (ז), ואין לא תיטב (שם), דיצרא בִּישָׁא (שם), לאפי ברא' (ח), נִפְקוּ תִּרְיָהּ לאפי ברא (שם), חמי אנה דברחמין (שם) וכו'. אבל: ית דורן דידיה (ד) ולדורן דידיה לא קבל ברעוה (ה) ואשתני זיוהן דאפוי (שם) וכו'.

על מציאות זו של הקפדה בבגיד כפֿת הרפות מעיד ר־ס גאון³⁰: 'מנהג לשון אבותינו הוא... ואין זה נוהג במקרא בלבד, אלא בכל הדיבור והשיחה, אף בקרב הנגשים, כמו שמספרים, כי אישה אחת הלכה אל המורה ואמרה לו יא ספרא אפני בִּרִי, כלומר שלח את בני, ולא אמרה בְּרִי דגוש, ואחת מהן קראה לבנה גד גד דגוש ולא נענה, ואז קראה יא גִּד רפי, מפני שהוסיפה יא'.

8. כתבתי למעלה, תחילת פס' 6: נקדן ק' נראה כמגמגם בניקוד 'שעתו' וכו' הוא מנקד בִּשְׁעָתָה, גם בִּשְׁעָתָה (הגייה ספרדית) בפִּיאָה: בִּשְׁעָתָה (ז, א, ב), בִּשְׁעָתָה (שם ח, ב); הרי קריאה על דרך הניקודים הארמיים הישנים³¹, ועדיין קיימת נעות העיין. מעתה תמוה ניקוד שאר הצורות שבנטייה (יִיז פִּעִמִּים): בִּשְׁעָתָה (בב־מ ז, א), וְשַׁעְתָּה (ערכין ו, ה), לִשְׁעָתָה (עדיות ח, ו), שְׁעָתָה (שם א, א; נדה א, א, ב, ג, ד, ה ועוד כמה פעמים במסכת זו), שְׁעָתָה (עדיות א, א; נדה א, א, ג, ה). שווא פשוט בגרוניות הרי הוא לדעת הכל נח, אם כן, מה הוא סימן הקו שמעל לתייז? נראה כנגמגם ואינו גמגם. הטעמתי למעלה, פס' 6, שנקדן ק' אינו מזלזל בדגושות ורפות והבאתי דוגמאות.

27. אפשר שיש קיבוצים המקפידים בכללי בגדכפֿת, ואנכי לא ידעתי.

28. קאהלי MdW II, עמ' 6 ואילך.

29. עי' גינזברג, תרביץ שנה ה, 381–383.

30. פירוש ספר יצירה, מהדורת למברט, עמ' 45. תרגום עברי בידי ז' בן חיים, לקט מקורות לתולדות

הדקדוק העברי, קונטרס ב, עמ' 10.

31. למעלה, פס' 3.

אעיר כאן בייחוד על 'דעת' (משקל 'שעת'). כאן מדייק ק': דַּעְתָּי, דַּעְתָּו, דַּעְתָּה וכו' (כ-ד פעמים)³². על כורחך אין שם גמגום לא בשווא הפשוט ולא בתיי' הרפה של צורות 'שעה'. תן דעתך, שלא שינה אפילו פעם אחת לא בעי'ן ולא בתיי'.

9. קשה לומר, שנקדן אחר הוא שניקד סדר זרעים, או מסכת פאה בלבד, שנמצאים בה הניקודים הנ"ל בחטף פתח; שיטה אחת היא בכי'ק בניקוד כמה סוגי דקדוק ומלים (פרט לכמה וכמה טעיות ומעין זה).

כבר הערתי³³, שכי' זה בדרך כלל אינו מפריו בניקודים 'ספרדיים', אבל יש בו יוצאים מן הכלל. נקדן, מרוב עבודה וחוסר שהות, ודאי אינו נותן דעתו לעי'ן בכללי דקדוק וכיוצא בזה. פעמים מעלה קולמוסו, בייחוד במלים שגורות, ניקוד משובש, שיבוש שבכתב שאינו שיבוש שבע"פ – כגון קמץ-פתח וצירי-סגול בידי נקדן ספרדי – והוא חוזר עליו, על דרך 'הותרה לו', עד לידי קביעות³⁴. כך נהג נקדן ק' בשלוש תיבות (אפשר שיש יותר). שְׁמָא, בצירי, בכל מקום³⁵. 'א ב ל' נמצא במשנה, עפ"י הקונק' של הרב קוסובסקי, יותר מארבע מאות פעמים; בכי'ק מצאתי, בזרעים ובמועד, א ר ב ע פעמים אַבְל נגד מאה פעמים ויותר אַבְל בפתח. כל 'על מַת' בפתח.

שני נקדנים – כיצד 'נתכוונו' לאותם שיבושים ממש?³⁶ מפני מה בשלוש המשניות שבפאה העי'ן בחטף פתח ובשאר המשניות, י"ז פעמים, העי'ן בשווא פשוט – איני יודע. על כל פנים השווא נע. אילו נהג כך רק נקדן ק', שמא אפשר היה לתרץ בדוחק, אבל בסמוך, פס' 10, נראה, שאף משניות מנוקדות אמ"ד נוהגות כך בפאה וברובן של שאר המשניות. ומוטב שלא לפלפל יותר מדאי, ונסתפק לפי שעה בראיית המציאות. בַּשְׁעָתוֹ הרי היא בדרגת התפתחות שלפני האחרונה, שהתיי' דגושה בה: שְׁעָתִי < שְׁעָתִי < שְׁעָתִי < שְׁעָתִי. כנראה הגה הנקדן, או שמע, עי'ן מונעת נעות מועטת.

10. חייב אני להוסיף דברים בניקוד המשניות דפ' אמ"ד בעי'ן הנ"ל. י"ט פעמים מנוקדת 'שעה' לנטייתיה בדפ' זה (בב"מ ז, א: אם אתה עושה להם כסעודת שלמה לא יצאת וכו' ואין שם 'בשעתו'). מעניין מאוד, שנקדן דפ' זה נוהג ב'שעה' בדרך כלל בניקוד ק'; בפאה, בשלוש המשניות, העי'ן בחטף פתח והתיי' רפה, ביי'א משניות העי'ן בשווא פשוט והתיי' רפה, ובשאר המשניות העי'ן בשווא פשוט³⁷ והתיי'

32. בדפ' כ"ז פעמים. ק': בכתובות ו, ו ל'י 'מדעתה'; בנדרים יג, ב 'לדעתה' בגיליון בלא ניקוד;

בסוטה ט, ו 'לבגור' במקום 'דעתנו'.

33. לשוננו, שם, נספחות, הערה 30.

34. לשוננו, שם נספחות, הערה 26; בדפוס אמ"ד שְׁנִי, הַשְׁנִי, בַּשְׁנִי וכו' השי'ן בשווא במקום צירי.

35. לשוננו, שם, נספחות פס' 6.

36. ראו להעיר, שטיב הדיו של נקדן ק' אינו שווה בכל הספר.

37. פעם אחת: בַּשְׁעָתִי.

דגושה. לא כן 'דעת' לנטיותיה (כ"ז פעמים במשנה). ב"ח משניות התייג דגושה כדין³⁸. בשאר המשניות העיין בשווא פשוט (פרט לאחת: חטף פתח) והתייג רפה. נקדני אמ"ד הרי אינם מבחינים בין תיג דגושה לתיג רפה, לפיכך אין פלא שטעו והחליפו בניקודם רפות בדגושות ולהפך. הולכים בכונן אלו אחר הרוב.

רְבוּנוּ שֶׁל עוֹלָם

11. אוסיף פרט חשוב לעניין 'שבילי מסורות ישנות' של נקדן ק' (למעלה, תחלת פס' 6).

'רבונו של עולם' שבמשנה: רבשע בניך שמו פניהם עלי (תענית ג, ח) נמצא בכ"ק בצורה כזאת: 'שלעולם' בין השיטין, כאילו טעה הכותב ודלג על תיבה זו, ומנוקד רבונו. לא קשה להבחין שם, שהיגו השנייה 'מתוקנת' מיו"ד, כלומר היד הראשונה כתבה 'רבוני' (=אדוני) ולא יותר.

בקטעי תרגום א"י נמצא ניקוד שכמות זה כמה פעמים: רבון, רבוני, רבונו³⁹. צורת ניקוד זו מקויימת באיוווגליון: *ḡabborvel* (יוחנן כ, טז)⁴⁰. דלמן, שם, מביא מנוסח אחר של המקור הנ"ל *ḡabborvel*. אף בקטעי תרג' א"י רבון-כל עלמא⁴¹. בתענ', שם, כ"פ: רבוני 'שלעולם' בגיליון.

מכאן שצורת רבון, רבון ישנה היא, שרשיה בתקופת סוף בית שני. ושמא העתיקו שני הנקדנים הנ"ל 'רבוני' וניקודה ממקור שלפניהם, והם עצמם לא הגוה כך? נאמנותם אינה נפגעת ע"י כך. אדרבא.

אלא

(אגב: אלא כדי שישורו מבעוד יום, פ"א, מ"ה)

12. אקדים כמה דברים לאטימולוגיה של תיבה זו ואתחיל מן המצוי בידי הקורא והקרוב לו. בן-יהודה, ערך אָלָא: 'מורכב מן אם לא'. כמותו סגל¹: 'אלא' (אם+לא), שכבר במשמע זה גם במקראית, בראשית כד, לג²; = כי, שם פ"ד א²; = יחזקאל ג, ו-³.

38. בארבע משניות העיין בחטף.

39. קאהלי, MdW II עמ' 10, 17, 19, 20. גם רבון (עמ' 13; בעמ' 20, 22: רבוני, הרי"ש אינה מנוקדת.

40. ע"י דלמן דקדוק הארמית, עמ' 176.

41. קאהלי, שם עמ' 17.

1. דקדוק לשון המשנה, עמ' 170.

2. שם: 'עד אם דברתי דברתי'. ושמא נתכוון המחבר לפסוק לח: אם לא אל בית אבי תלך.

2א. פסוק ד: כי אל ארצי ואל מולדתי תלך.

3. לשון הפסוק: אם לא אליהם שלחתך המה ישמעו אליך (ע"י גזניוס – בוהל, ערך אם da). ע"י קוהלר

Jüd. Zeitschrift של גייגר, שנה ו, עמ' 23: אם לא אליהם שלחתך; ת"י: אילו.

אין לכך בסיס: (א) אין דרכה של המִם להיטמע: (ב) אלא > אם לא, כלומר צורה עברית, דורשת למִד חלומה; מהיכן הקמץ הארמי בניקוד המקובל? כבר שיער שד"ל⁴: 'אולי מן אין לא' פין. אוצר לשון המקרא והמשנה, עמ' 112: 'אלא, אֶלָּא אר מית⁵ ... מורכבת מן אין לא'. אף הביא דוגמאות מן התרגומים והוסיף: 'ורגיל הרבה במשנה בטעם רק, כי אם'. אף אלברכט⁶: 'אלא-מן אין לא'. גייגר⁷: 'מורכב מן אי לא', ואיני יודע מה הביאו לכך, לבכר את הארמית הבבלית⁸. 13. ניקוד אֶלָּא, שהורגלו בו, אינו על דרך קריאתם של כל ישראל, ואינו נהוג בכל הניקודים הישנים.

בתרגומים מצויה צורת: 'אילהין, אילהן, אלהן, והיא צירוף של 'אלא - הן' שבקטעי תרג' א', כגון: 'אילא-הן ברכת יתי (עמ' 11): כי אם ברכתני (בראשית לב, כז); ארום-אלא-הן ישראל (שם): כי אם ישראל (שם, פסוק כט); אלא הן את (עמ' 45): כי אם אותך (שם לט, ט) ⁹. 'אלא' בתרגומים נמצאת במקומות מעטים, ורואה אני צורך, לשם בירור ניקודה, לפרטם (בעצם, להעתיק ממילונים אחרי בדיקה). לית אלא את אדיר, בקודשא (ת"א שמות טו, יא). כך הוא בנוסחאות ישנים¹⁰ ובחומשים עם נתינה לגר, ווילנא תרע"ב. בספרי הדפוסים, אף בדפוסי וויניציאה הישנים: לית בר מינך אלהא את וכו'.

לית אלהא אֶלָּא אלהא דישראל (ת"א דברים לג, כו)¹¹. אף כאן בספרי הדפוסים, כנ"ל: לית אלהא כאלהא דישראל.

לית דקדיש אֶלָּא ה' לית תקיף אֶלָּא אלהנא (ש"א ב, ב; תהלים יח, לב).

לית אלהא אֶלָּא¹² ה' לית דתקיף אֶלָּא¹² אלהנא (ש"ב כב, לג)¹³.

ופריק לית אלא אנא (ישע' מה, כא).

14. אף בלשון המשנה מנקדים ק' ונוסחאות אחרים אֶלָּא¹⁴, וכן תשבי, ערך

4. Gram. der bibl.-aram. Sprache und des Idioms des Talmud Babli, Breslau 1877, p. 111.

lau (מתורגם מאיטלקית).

5. 'אלא', אלא אך גם בסורית, בארמ' הנוצ' ובשומרנית (בקצת שינויים).

6. Neuhebr. Gram., p. 35. 7. Lesestücke aus der Mischnah, p. 101.

8. עיי' לקמן פס' 14, ד"ה אפשר.

9. בארמ' המקרא 'להן, שד"ל, שם עמ' 50, עיי' נלדיקי. Mand. Gram. עמ' 208-209.

10. שד"ל, אוהב גר, דפוס קראקא, עמ' 51; לוי מילון לתרגומים, ערך אלא; מָרְקֶס Chresto-

mathia Targumica. תרג' אונקלוס, מהדורת ברלינר (עפ"י דפוס סביניטה שי"ז); אֶלָּא; בוודאי

שיבוש; עיי' לקמן סוף פס' 15.

11. שד"ל, אוהב גר, עמ' 85 (בלא ניקוד); פין שם.

12. ספרי הדפוסים לא הקפידו להטיל דגשים בכל מקום. כ"י רייכלין: לית אלהא אֶלָּא ה' (מרקס, שם,

עמ' 126).

13. פין, שם; אלא מן יד אקדמית (תרג' ירושלמי בראשית כב, יד); במהדורת גינזבורגר, עמ' 13,

אין בפס' זו 'אלא'.

14. עיי' דרך משל אהלות, מהד' גולדברג (ניקודו עפ"י ק' ובהערות נוסחאות אחרים).

אלא¹⁵. בהגדה של פסח, ברלין תרפ"ו (צילום מחזור שונצין, שנת רמ"ה): אָלא^{15א} בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך, אָלא אף אותנו, אָלא בכל דור, אָלא (כך!) על הזכרים וכו'. בהגדה של פסח, ברלין תרפ"ו (צילום פראג, שנת רפ"ו) מנוקד בכל מקום אָלא בדגש.

ולא הארכת להביא את כל הניקודים הישנים הללו, אלא מפני שבטקסטים המנוקדים בבליית, בתרגומים ובדברי חז"ל, האליף צרויה. המובאות למעלה מן התרגומים מנוקדות במהדורת שפרבר אֵילא (תורה), אָלא (ש"א-ש"ב)¹⁶. בתרג' ישע'17: אֵילא, למ"ד דגושה דגש טיברני, ע"ד מקצת טקסטים. בתאג של התימנים, ירושלים תרנ"ט, בשני המקראות הנ"ל (בשלח ושמות) אָלא הלמיד רפה. אף בטקסטים בבליים של ספרות חז"ל אֵילא, אָלא¹⁸.

אפשר שהייתה הגייה בבליית אֵי, קיצור של אֵין, ומכאן אֵילא. וכן אי תימא, איתמא; אי בעית אימא, וכיוצא בהן. ע"י שד"ל, שם, עמ' 110.

פורת, שם, מעיר שבת"כ כ"ר נמצא גם אֵילא, בחירק. ספרתי מעמ' ש"ב עד עד עמ' ש"ב ומצאתי מאה פעמים ויותר אֵילא, אָלא; בין הללו, אם לא טעיתי טעות קלה, חמש פעמים אֵילא (אֵילא בצד אֵילא גם בעמוד אחד). קשה לומר, שיש כאן מסורת אחרת, כל הספר כולו עמודיו תס"ט; צא מהם כמה עמודים, מקצתם כתב אחר בלא ניקוד ומקצתם כתב וניקוד מטושטש, הרי, ביחס של חמשה למאה, בכל הספר כחמשים אֵילא נגד שבע-שמונה מאות אֵילא; כנראה טעות הנקדן, ואין צריך לומר, שקשה ביותר להימנע מטעויות מעין אלו.

15. קריאת התימנים אָלא¹⁹ הרי היא בוודאי עפ"י המסורת הבבליית. נראה לי להביא דוגמאות מספרים מנוקדים. תכלאל, חלק א, דף יג ע"א (מהדורת קאפח, עמ' ז): אל תקרי הליכות אָלא הלכות; שם, טו ע"ב (קאפח, עמ' י): ואין אלוה אָלא אתה. אף במשניות מנוקדות (למעלה פס' 5, הערה 25): אָלא שהתם משלם חצי נזק (ב"ק א, ד), לא כי אָלא (שם ג, יא), אין לו שמירה אָלא סכון (שם ח, ט). אָלא שדיבר הכתוב בהווה (שם ה, ז), אין לו אָלא שכרו (שם י, ד), אָלא עפ"י בית דין של שבעים ואחד (סנהדרין א, ה – חמש פעמים) וכו' וכו'.

אף ספרדים קורין אָלא מלעיל ולמ"ד רפה, כנראה השפעה בבליית (בעניין זה יש להאריך).

ראוי להוסיף לעניין "אלא" ניקוד תרגום אונקלוס מהד' ברלינר (למעלה, הערה 10). דפוס זה הרי הוא, כידוע, העברה (הפיקה) מטקסט שהיה מנוקד בבליית. מכאן

15. במתורגמן "אלא" בלא דגש, טעות דפוס.

16א. אין בדפוס זה דגשים, לא כאן ולא בצורות אחרות.

16. ע"י גם מרקס, שם, עמ' 53, 126. 17. מהדורת סטננינג.

18. פורת, לשון חכמים, עמ' 146.

19. דמתי (שבטיאל), שבות תימן, עמ' 128. אין צירי זה במקום סגול; התימנים מבדילים יפה בין צירי

ניקוד אֶלָּא (דברים, שם). בשמות (שם) מנוקד אֶלָּא ואין להסיק משם כלום. כבר האריך ברלינר²⁰ והעיר על שיבושי דפ' סביוניטה שיז' בענייני ניקוד. רבים הם רבים הם מלפרטם, ואין להאריך במפורסמות.

הערות ותיקונים למאמרי ב'לשוננו', שם

מר נ' ברגרין מעיר:

1. עמ' 21, הערה 22, ועמ' 25, הערה 43: על סידור פראג רפ"ז כתבתי ב"הצופה" (17.7.47) במאמרי עשרת הדברות: "נדפס ע"י מדקדק מקראי", והבאתי דוגמאות.
2. עמ' 35, פסקה 11 "לשון הקודש שבדברי רבי... לשון משניות ברייתות ומדרשים": מגילה יח ע"ב, רש"י: טמא זרניך בלשון קודש אורפימנטו בלע"ז. על זה כתב מהר"ץ חיות: ע"י מוסף ערוך שכתב שהוא לשון ישמעאל. ובאמת בלשון המקרא לא מצינו זרניך ובלי ספק טעות סופר נפל ברש"י. והמגיה מוסיף: [כוונת רש"י בלשון הברייתא דחולין פ"ח: וקרא לשון קודש לגבי השם בלע"ז].

ד"ר י' בלאו מעיר:

1. עמ' 20: ההבחנה בין חבש חמור לבין חבש פצע בעתיד אינה קבועה, שהרי משקל אפעול נמצא בהוראת חבישת פצע ביחזקאל לד, טז.
2. אין, לדעתי, כל ספק, שהנך צודק בכך, שאינך גוזר "שמא" מ"שלמה". כך עשה כבר גלדיקי בדקדוק המנדעי, עמ' 209, הערה 5 (ובעקבותיו ברוקלמן, גרונדריס ב, 663). גלדיקי (ובעקבותיו ברוקלמן) משווה את את "דמ(ה)" הסורית וקובע, כי שימושו של "מה" כאן מקביל בכול לזה של "למה". אם כן הדבר, ואמנם נראית סברתו, הרי חילופי שמא—שלא הם חילופים סימנטיים, אשר אינם מורים כלל על קשר גנטי, שלא כדעת גייגר.

הערות המחבר:

- יישר כוחו של ד"ר בלאו, שהעמידני על דיוקו של הדבר; אלא שנראה לי, שעל החילופים של שמא — שלא (פסקה 7) יש גם צד השפעה של "מה" במשמעות "לא" (הערה 12).
אגב: שטראק במשניות שהוציא (עם תרגום גרמני והערות) כתב במילון הקצר לסנהדרין-מכות (לייפציג, 1910): "aus und negativem ש שמא". וכן במילון לאבות (מהדורה חמישית, לייפציג, 1915).

בעמ' 17, שורה 2 מלמטה צ"ל: 7א (ולא 7ב).

בעמ' 25, שורה 8, צ"ל אף פ' ולו ואמ"ד.

בעמ' 32, שורה 4, צ"ל: מקובל שָׁמָא.

לעמ' 37, לעניין "עברית" — לשון המקרא, יש להוסיף ממסכת סופרים: כל התורה כולה עברית היא אלא שיש בה ששה דברים של תרגום והכי קאמר כל הדברים של עברית אל יכתוב תרגום ושל תרגום אל יהפכם... ויש אומרים לא דברו אלא על יגר שהודות ועל גלעד שהן שני לשונות עברית ותרגום (א, ט; מהדורת היגר, 106 — 107).

לעניין "לשון הקודש" — משנה ע"י שי"ר, תולדות ר' נתן בעל הערוך, הערה 5: ר' נתן קורא למלים של המשנה לשה"ק, וע"י ערוך השלם, מבוא, עמ' IX.

לעמ' 38, "עברית" שבאיוונגליון וכו'. כבר כתב נלדיקי: "עברית" בשאר המקומות שבאיוונגליון (פרט ליוחנן ה, ב; יט, יג, יז) אפשר שהיא באמת כמשמעה (ZDMG 25 [1871] p. 131).

ל-של", לשוננו, שם, עמ' 16 ואילך

העירוני על "של" שלא בחיבור, שלא הזכרתי שם. לא הייתה בזה התעלמות מדעת; לא נעלם ממני כלל וכלל: בשל אשר (קהלת ח, יז), אלא שלא ראיתי צורך להעיר על דבר שנראה בעיני פשוט ביותר. אין ב'של' זה כדי לסתור את כל הידוע לנו בעניין זה: מציאות ספרותית רבת כמות¹ והכרח הגיוני לעניין ה"א ליידוע (לשוננו, שם, פס' 4). ביונה: בשלמי (א, ז) = באשר למי (שם, פס' ח).
כבר העיר קויטש²: "בשל אשר" תרגום מילולי של "בדיל ד". אף 'בשלמי' (יונה) מתורגם "בדיל מן". עי' גם ח"א גינזברג³: "בשל אשר" תרגום של "בדיל ד". וזה לשון "דל": בשל אשר יעמל האדם, שענינו כמו בארמ' בדיל, שהיא גם היא מורכב מן ב, די, ל (א'צר נחמד ג, עמ' 103).
אין בידי לעיין בכתבי היד המרובים של קהלת, שמא נמצא בהם "בשל אשר", מלה אחת.
ואין ללמוד סתירה מן: הפרנסין של בית משכו⁴. זוהי כתיבה מרושלת, אולי של הגייה מרושלת, ע"ד הרישול של "תשמים", "תכבליים" (את השמים, את הכבליים)⁵.
אף אין כותב מכתב זה מקפיד להפריד בין התיבות. כגון: רושהמחניה, בן יעקב, אביתמשכו (רוש המחניה, בן יעקב, אבית משכו).

1. עי' גם י"ג אפשטיין, מברא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1208.

2. Die Aramäisimen im Alten Testament, p. 87.

3. Studies in Koheleth, p. 28.

4. לשוננו, שם, נספחות, פס' 12. (אני בעצמי העתקתי שם מכתב זה וידעתי מה אני כותב).

5. עי' שם, פס' 10.

הטעמת תורה שבעל פה בטעמים

(המשך)

פרק שני: הטעמה טברנית לא-אחידה²⁶

הקטעים שנידונו בפרק א היו מוטעמים הטעמה ארץ ישראלית מלאה או חלקית, ושימש בהם לפחות טעם ארץ ישראלית מקורי אחד: נקודתיים, "מונח מפסיק" וכדומה, אף על פי שלרבים מקטעים אלה חדרו (מיד שנייה או אף ראשונה) טעמים טברניים. בפרק זה נדון בקטעים שבהם כבר השתלטו הטעמים הטברניים ואין בהם אפילו טעם ארץ ישראלית מקורי אחד.

המיוחד פרק זה מפרק ג הוא, שבעוד בקטעים שבפרק ג אנו רואים הטעמה טברנית אחידה, המופיעה בשינויים קלים בלבד בכתבי היד השונים, כאן לפנינו עדיין שיטות שונות של הטעמה ובהן משמשים טעמים שונים בצירופים שונים, וכל קטע תובע דיון לעצמו. בקטעים שבפרק זה השיטה הטברנית להטעמת תורה שבעל פה עדיין לא נתגבשה, ואילו בקטעים הנדונים בפרק ג לפנינו שיטה מגובשת, שנכנה אותה "אחידה".

קשה למצוא קנה מידה אחיד לסידור הקטעים שבפרק זה, ואסתפק בחלוקה לקבוצות כתבי יד שיש בהם משהו משותף, ולא דווקא מן הפרימיטיבי אל המשוכלל.

1. כתב יד ספרא, וטיקן 66. – כתב יד זה כבר הזכרנו למעלה (פרק א, 5). יצא לאור בהדפסת צילום על ידי א"א פינקלשטיין, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשי"ז. הוא גדוש בטעמים והטעמה בבליית והטעמה טברנית מוצויות בו זו בצד זו, אם כי יש בו גם קטעים בלתי מוטעמים כלל ודפים שבהם הטעמה

26. לאחר הדפסת החלק הראשון של מאמר זה (כרך כד, חוברת א-ב), ולפני מסירת חלק זה לדפוס אפשר לי הד"ר שלמה מורג לעיין באוסף החשוב של תצלומי כתבי היד של המשנה שברשותו, הכולל את רובה ככולה של התיבה E 1 בקמברידג', שבה למעלה מ-150 קטעי משנה. הנני מודה לו על כך בכל לב. בדיקה זו חייבה אתי לשנות את המאמר במקצת מכפי שנכתב תחילה, העברתי את כל קטעי המשנה לפרק השלישי והשארתי בפרק השני רק קטעים משאר ענפי התורה שבעל פה, כך שהפרק השלישי כולל עכשיו לא רק "הטעמה טברנית אחידה", כפי שנכתב תחילה, וכפי שמצוי בעיקר בהטעמת המשנה, אלא הטעמת משנה בכלל, גם לא אחידה.

לפי זה מבקש אני את הקוראים לתקן מראי מקומות אחדים להמשך המאמר שרמזתי אליהם בפרק הראשון ושיש לשנותם עכשיו כלהלן:

עמ'	59 [13],	שורה 23,	צריך להיות:	פרק ג, סעיף 15
	62 [16]	" 24,	" " " ג,	" 8
	64 [18]	" 20,	" " " ג,	" 2
	66 [20]	" 17,	" " " ב,	" 4

רק מסוג אחד – תופעה מצויה בהטעמת תורה שבעל פה. א' ריכטר, שדן בהטעמת כתב יד זה (במאמרו הנוכח למעלה, בהערה 23), מציין שהטעמים הבבליים הם מעשי ידי מנקדים אחדים. הטעמים שאינם בבליים, שרק בהם נעסוק כאן, סומנו לאחר שסומנו הבבליים.

על פי רוב משמשים בכתב יד זה שני זוגות טעמים טברניים: (א) גרש ומרכא מפסיק, המשמש טעם-משנה לו. ריכטר חושב אותו לתביר, כי לעתים (אמנם רחוקות) הוא בא בתיבה אחת עם התביר הבבלי. זוג זה הוא המצוי ביותר בכתב היד וגם חוזר בזה אחר זה כמה פעמים. מעניין שהטעם הבבלי הנפוץ ביותר בכתב יד זה גם הוא גרש (= טרס): דבר^ל, ולעתים קרובות מסומנים הוא והגרש הטברני בתיבה אחת. כוח הפסקתו של הטרס כאן גדול מכוח הפסקתו בהטעמה הבבלי של המקרא, וגם בכך הוא דומה לגרש הטברני²⁷. הגרש מסומן כאן בראשית תיבה, וכוח הפסקתו גדול. המרכא הוא גלגול של המרכא המפסיק שראינו בפרק א, 2, וגם שם הוא מפסיק-משנה לגרש.

(ב) הזוג השני, המצוי גם הוא לרוב, אם כי פחות מן הזוג הקודם, הוא טפחא-אתנח הטברניים. והרי כמה דוגמות (סימון העמודים לפי מהדורת פינקלשטיין):

המהלך במקום שהוא צריך להלך המחשבה פוסלת ובמקום שאינו צריך להלך אין המחשבה פוסלת שאין המחשבה פוסלת אלא בדבר כשר [קסא] איקפח את בניי אם לא שמעתי הפריש בין קבלה לזריקה ואין לי לפרש [כא] דבר אחר שלמים שהכל שלום בהם [נו]

משתי הדוגמות הראשונות מסתבר, שהזוג טפחא-אתנח מפסיק פחות מן הזוג השני. בדוגמה השלישית אנו רואים, שלאנתח ולגרש הטברניים מקביל הטרס הבבלי. שתי דוגמות אלו אפייניות להטעמת כתב היד.

לפעמים מסומנים שני טעמים טברניים בתיבה אחת, היינו הזוג טפחא-אתנח והזוג מרכא-גרש מסומנים באותן תיבות, וכנראה מעשה שתי ידיים הדבר, כגון:

מיכן היה ר' שמעון אומר [צ]

הטעמת שני טעמים בתיבה אחת מצויה הרבה בתורה שבעל-פה ופגשונה כמה פעמים; אך על-פי רוב מצויה הטעמה כזו כששני הטעמים הם מסוגים שונים, קדומים ומאוחרים. בכתב-היד שלפנינו שני הטעמים הם טברניים, ומשמשים זה בצד זה בכל שורה ושורה.

לפעמים מצוי סילוק, הנטוי שמאלה, כנהוג בכתבי יד עתיקים של המקרא. ולעתים רחוקות גם מונח. המונח בא לפני אחד משני הזוגות הנוכחים:

²⁷. בכלל נראה לי, שבהטעמה הבבלי של כתב יד זה מצויה שכבה אחת שבה משמש בעיקר הטרס, החוזר שוב ושוב, ושכבה שנייה, שבה משמשים הטעמים המצויים בהטעמה הבבלי של המקרא: רביע, תביר, זקף ועוד. השכבה הראשונה דומה באופייה להטעמה הטברנית של תורה שבעל פה, ובה הטרס מפסיק גדול אפילו מן הזקף הבבלי, ואילו השנייה משוכללת יותר ומחקה את הטעמת המקרא.

דנים מנחה שהיא באה חמץ ובאה עים זבח [קנו]
וכילאיים וטריפה ויוצא דנפן ובעלי מומים [קסט]

בדוגמות כגון אלו המונח נראה שהוא מפסיק, ושמה זהו ה-מונח המפסיק
(למעלה, פרק א, 4).

לעתים רחוקות באה שורת תיבות מוקפות:
שהוא בקביעה ובידיעה אחת ולא הותר מכללו [קסח]

פעמים מסומנת שלשלת, ותמיד בסוף דיבורי קל וחומר:

מה בערכין מביא כל השיג ידו אף זה יביא כל השיג ידו [רצט]
המקום ברוך הוא שהיעמיד לו כהן גדול על אחת כמה וכמה [קפו]

אכן, ברוב רובם של דיבורי קל וחומר, שאינם מועטים בכתב יד זה, אין שלשלת
מסומנת. טעם זה משמש בדיבורי קל וחומר גם בכתב יד פארמה (להלן, פרק ג, 8).
חוץ מאלו הוא מצוי מעט בהטעמת תורה שבעל פה. בעניין שימוש בטעם מיוחד לסוג
מיוחד של דיבורים השווה את הנאמר על שימוש בטעם מיוחד לשאלה (פרק א, 5)²⁸.

2. אוקספורד, 22-17, (2634) c. 18. – שישה דפים ממדרש ויקרא רבה.
תצלום במכון לכתבי יד. עומד להתפרסם על ידי ג' אלוני, שהראה לי בטובו את
כתב היד של מאמרו. הוא מציין, שבפסוקים המקראיים המרובים המובאים בכתב
היד ההטעמה היא כבמקרא²⁹, אבל בטקסט המדרשי גופו ההטעמה שונה.
הטעמים הם טברניים. המצויים בו ביותר הם זקף, לפניו כעין גרש (על פי רוב
מאונך, ולפעמים נטוי לימין). המסומן בהברת הטעם, ולפניו מרכא מפסיק, המשמש
מפסיק-משנה לגרש, לזקף או לאתנח. דוגמות:

מי גרם לולד שיצא מצורע אמו שלא שימרה נידתה כראוי
כיון ששמעו הכנענים שישראל נכנסים לארץ עמדו והטמינו את מוֹנֵם
בכתלים ובשדות

מצויים פחות מאלה אתנח, ותביר המשמש על פי רוב מפסיק-משנה לפניו, כגון:

שאמר הוא מלך ואני מלך נאה למלך להקטיר למלך
מה חם חטא וכנען נתקלל כך אתם חוטאים והארץ מתקללת

צירוף התביר והאתנח דומה לצירוף המרכא כפולה והאתנח, המצוי בקטע 3

28. ריכטר, שם, עמ' 26, מביא שלוש דוגמות להטעמה בשלשלת (עמ' [רצט], [שא], [שפ]), אך אינו

עומד על כך שטעם זה משמש בדיבורי קל וחומר דווקא.

29. במקום אחד סימן אלוני הטעמה בתביר בקטע זה במקום דחי הבא במקרא (בספרי אמ"ת). ועיין

על תופעה זו להלן, 3.

להלן. "מונח מפסיק" בא כשפסק אחריו, היינו: ממש מונח לגרמיה הטברני³⁰:

דידהן קמת | ודידי לא קמת

ישראל שהם עושים חסד עם גדוליהם וקטניהם בידיהם וברגליהם | על

אחת כמה וכמה

לעתים רחוקות בא מקף ואף שורת תיבות מוקפות:

אלא-שאין-מוקדם-מאוחר-בתורה

תיבות "רשימה" מוטעמות בגרש:

על עבודה זרה ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים ועל חילול השם...

בשום קטע אחר לא מצאתי שימוש בגרש להטעמת תיבות "רשימה". לעומת זאת מצוי בקטעים טברניים רבים שימוש בזקף למטרה זו. ונראה לי בכלל שבקטע זה הזקף והגרש ממלאים תפקידים הפוכים מתפקידיהם בקטעים אחרים. היינו: בקטעי תורה שבעל פה בדרך כלל הגרש מפסיק גדול מן הזקף (הפך מן המצוי בהטעמת המקרא). ואילו כאן הזקף מפסיק גדול מן הגרש (בעקבות המקרא). בקטע מצויים טעמים נוספים, כגון פשטא טברני, אך קשה לעמוד על פרטי השימוש בהם.

3. אוקספורד, 4, (2674) d. 45 – דף אחד, קטע מירושלמי ברכות. פורסם על ידי ש"ז שכטר וש' סיגור (עיין למעלה, הערה 4). יש קצת טעויות בתעתיק הטעמים שבמהדורה זו (תעתיק הטקסט גם אצל ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 6, 14). הקטע מוטעם בטעמים טברניים. השפעה ארץ ישראלית אפשר לראות עוד רק בגרש, הבא כאן בשתי צורות:

דבר – נוטה לימין בראש תיבה, או סמוך לראשה

דבר' – נוטה לשמאל בסוף תיבה (פשטא טברני)

בעיקר מצוי הגרש הנוטה לימין, וייתכן שהפשטא אינו אלא מיד שנייה. על כל פנים איני רואה כל הבחנה בשימוש או בכוח ההפסקה בין זה לזה. מצויים הרבה הטעמים הטברניים אתנח, תביר וקצת גם זקף. טעמים המסומנים תחת התיבה, כגון דחי, מרכא, מהפך – אינם. היחיד מבין אלה המצוי כאן הוא מרכא כפולה, ששימש בקטע שבפרק א, 5 להורות על דיבורי שאלה. כאן כנראה אינו בא לשאלה אלא כמפסיק-משונה לאתנח (עיין בקטע הקודם ובקטע הבא):

ור' יוחנן בעי דיימרן שמועֶתָה מן שמיָה

וכי עלת על לב דניד שהוא חיה-לעולם

30. בהטעמת תורה שבעל פה מצוי מונח מפסיק, ובהטעמת המקרא בא מונח לגרמיה, היינו: נוסף פסק למונח (שהוא טעם מחבר) להורות על כך, שבמקרה זה הוא מפסיק. השווה לכך את המהפך המפסיק המצוי בהטעמת תורה שבעל פה, וכנגדו את המהפך לגרמיה, היינו מהפך ופסק אחריו, המצוי בהטעמת ספרי אמ"ת; גם כאן נוסף פסק להורות שהמהפך כאן אינו מחבר, כרגיל, אלא מפסיק.

בדיבור האחרון מופיעה דוגמה למקף. דוגמה נוספת:

אזכה־שיהוא דברי נאמרים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות

פעמיים מצוי גרשיים, שהוא טעם לא רגיל בהטעמת תורה שבעל פה (מצוי רק בקטע שבפרק ג, 16). כאן הוא משמש מפסיק־משנה לגרש:

אבל בָּהֶלֶל ובקיריאת־המגילה

כל האומר שמועה משם אֹמְרָה שְׁפָתַי שְׁפֹתָיו רוחשות עמו בקבר

אף על פי שרוב הטעמים שבקטע הם טברניים, צירופיהם אינם על דרך ההטעמה הטברנית, וקשה לעמוד על כלליה. הצירופים המצויים ביותר הם פשטא-אתנח, תביר-גרש:

כדי שאילת שלום בין הרב לתלמיד ויאמר לו שלום עליך רבי

קרע וחזרה בו נשגמה אם על אתר אינו צריך לקרע אם לאחר זמן צריך לקרע

לסוף ראוי לעמוד על שניים מבין פסוקי המקרא המובאים בקטע:

בשנייהם דחי שבטעמי אמ־ת מקביל לתביר, וזה מתאים לדרך ההטעמה הלא מסורתית הקרויה "שיטת בן נפתלי" ³¹ . לפי דעת דיאס־מאצ'ו (שם), סימון כזה מראה על השתלשלותה של הטעמה זו מן ההטעמה הארץ ישראלית. חילוף כזה מצוי גם באחד הפסוקים המובאים בויקרא רבה (למעלה, 2). ראוי לציין, שהצירוף דחי-גרש מצוי בקטע שבפרק א, 2, שהטעמתו ארץ ישראלית טהורה. כאן בא במקביל לו הצירוף תביר-גרש, היינו: הדחי התחלף בתביר, כמצוי ב־הטעמה הלא מסורתית; הגרש לא שינה את צורתו; אך בעוד שהסימן הארץ ישראלי הוא מפסיק גדול, הרי הסימן הטברני הוא מפסיק קטן. בהטעמת תורה שבעל פה השמרנית נשאר הגרש כצורתו אף בתקופה מאוחרת (אף על פי שאז גרש מקראי הוא מפסיק קטן ביותר), אך במקרא, שהטעמתו נשתכללה בלי הפסק, בא אתנח במקום הגרש.	בקטע: עשה צדקה ומשפט משלי כא, ג: עשה צדקה ומשפט	בקטע: שמחתי באמרים לי שמחתי באמרים לי
---	--	--

בשניהם דחי שבטעמי אמ־ת מקביל לתביר, וזה מתאים לדרך ההטעמה הלא מסורתית הקרויה "שיטת בן נפתלי"³¹. לפי דעת דיאס־מאצ'ו (שם), סימון כזה מראה על השתלשלותה של הטעמה זו מן ההטעמה הארץ ישראלית. חילוף כזה מצוי גם באחד הפסוקים המובאים בויקרא רבה (למעלה, 2). ראוי לציין, שהצירוף דחי-גרש מצוי בקטע שבפרק א, 2, שהטעמתו ארץ ישראלית טהורה. כאן בא במקביל לו הצירוף תביר-גרש, היינו: הדחי התחלף בתביר, כמצוי ב־הטעמה הלא מסורתית; הגרש לא שינה את צורתו; אך בעוד שהסימן הארץ ישראלי הוא מפסיק גדול, הרי הסימן הטברני הוא מפסיק קטן. בהטעמת תורה שבעל פה השמרנית נשאר הגרש כצורתו אף בתקופה מאוחרת (אף על פי שאז גרש מקראי הוא מפסיק קטן ביותר), אך במקרא, שהטעמתו נשתכללה בלי הפסק, בא אתנח במקום הגרש.

4. ק מ ב ר י ג', T.-S., F 17, 35, 40. שני כתבי היד מכילים קטעים מן הירושלמי, תצלומים ב־מכון לכתבי־יד. בזהויו קובע אלוני, שקטעי כתב היד הראשון הם אלה שנדפסו ב־שרידי הירושלמי, עמ' 62, 65, 67, 78; קטעי השני נדפסו שם, עמ' 66, 73, 85, 86. הטעמת שני הקטעים נראית לי וזהה, אך איני יודע אם הם קטעי כתב יד אחד. כתב היד השני קרוי הרבה יותר מן הראשון. גינצבורג במהדורתו מעתיק מעט טעמים, בעיקר זקף וסגול.

כתב היד מוטעם ברציפות בטעמים טברניים. לשריד טעמים ארץ ישראליים

31. עיין א' דיאס־מאצ'ו, Estudios bíblicos, טו (1956), עמ' 200 ואילך.

אפשר לחשוב את הגרש, המסומן כאן באמצע תיבה ונוטה לימין, ואת המונח המפסיק. שניהם מסומנים לעתים רחוקות:

חצי גרונרת והניחה וחזר והוציא חצי גרונרת (עמ' 65, 1)
 ... בשר יוחנן המוציא-אכלין ונתנן על וזאסקופה (65, 7)

מצויים זקף, לפניו על פי רוב מפסיק-משנה טפחא, ולפעמים אתנח, שצורתו כאן כצורתו בקטע שבפרק א, 11, והוא מפסיק חלש למדיי.

מפני שלא עשה מלאכתו בת אחת (65, 17)
 אפילו זרק בימין וקלט בשמאל (65, 27)

לפעמים טפחא חוזר פעמים רבות רצופות, כגון:
 ר חגי בצי כבה מבעוד יום... משחשיכה חברייה בצי כבה בשבת וז
 וניתודע לו בשבת הבאה (78, 11-12)
 וכן מוטעמות בטפחא תיבות "רשימה":

בו ביום גזרו על פיתן ועל גבינתן ועל יינן על חומצן ועל צירן...

לפעמים בא מרכא במקום טפחא, גם הוא על פי רוב כמפסיק-משנה לזקף, ולא ברור ההבדל ביניהם:

א ליה שמואל אכול דלכן אנא כתב עליך זקן ממרא (67, 25)

לפעמים מרכא זה כתוב בסוף התיבה והוא גדול מן הרגיל, ושמא אינו אלא גלגול מן הקו המלוכסן שבפרק א, 1 (ועיין שם, 3):

פיו ופיו, לא כאחר הוא וכה שמאלו כאחר היא (65, 25)
 במקום שפת ישראל מצויה, בדין היה שתהא פת גוים... (66, 28)

אך קרוב לוודאי שאין בקטעים אלה אלא מרכא אחד, והצורות השונות הן פרי אי קפדנות של המגיד.

המקף מצוי הרבה, ולפעמים מחבר יחד שורה ארוכה של תיבות, כגון:

הא-אם-אינו-גרוף-לא (76, 24)

ר חנניא-ר יסא-ר אחא אדא-בשם-ר יוחנן (76, 27)

כמפסיק-משנה לאתנח בא לעתים רחוקות מרכא כפולה:

וידו מליאה פירות פשוטה לחן (65, 33)

בן עזי עבד אויר-כרמלית-כממשה (65, 13)

ועוד הרבה. מרכא כפולה כמפסיק-משנה לאתנח בא גם בקטע 3 שבפרק זה. בקטע 2 משמש תביר מפסיק-משנה לאתנח. בהקבלה זו של שימוש התביר והמרכא הכפולה יש משום הוכחה לזהותם, שהרי אין ספק שמוצאם אחד: הנקודתיים שתחת התיבה, המשמשות מפסיק ארץ ישראלי.

בקטע מצוי הרבה סגול, שהוא מפסיק גדול. על פי רוב מפסיק-המשנה לפניו הוא זקף:

בגרוגרת שלמה והוא פטור (2, 65)

ומשואו לאחרי וכובר יצא משואו תחילה (5, 65)

ומצוי הצירוף מרכא כפולה-אתנח-זקף-סגול, או מרכא כפולה-זקף-סגול:

תני אומנים גנים שהיו-בתוך ביתו אסור ובתוך בתיהם מותר (15, 69)

לא שנו אלא לתוך הכוס הא לתוכו לא (29, 76)

בכמה קטעים להלן בא מרכא כפולה כמפסיק-משנה לסגול, וייתכן שצירוף זה מקורו הטעמה כגון זו של הקטע שלנו, שבה מרכא כפולה הוא מפסיק-משנה לפני סגול, אלא שביניהם בא גם זקף. בקטעים אחרים להלן מפסיק-המשנה לסגול הוא פזר. ואולי יש קשר בינו ובין הזקף, הבא כאן בתפקיד זה.

שני טעמים נוספים מצויים בקטעים אלה. אחד מהם הוא 'מהפך מפסיק' כפול. טעם זה משמש אפוא כאן יחד עם המרכא הכפולה, אף על פי שאין ספק, שאין שני אלו אלא ואריאציות של טעם אחד. זימן כזה של שני טעמים שמוצאם אחד אפשר להסביר בשתי דרכים: או שכל טעם סומן בידי נקדן אחר, או (מה שנראה לי יותר בקטע זה) שכבר נשתכח מוצאם המשותף של טעמים אלה והוכשרו לשמש זה בצד זה; בדומה, למשל, לשימוש תביר ומהפך כפול זה בצד זה בקטעים שבפרק ג, 5-6, והרי גם שניים אלה מוצאם כנראה אחד. לעתים רחוקות בא ה'מהפך המפסיק' הכפול כמפסיק-משנה לסגול:

מלח כציר יין כחומץ (11, 78)

שמה אינו חייב מן הדין (25, 65)

אך על פי רוב אינו אלא מפסיק גדול סתם, הבא בלא קשר לסגול, ואף חוזר כמה פעמים בזו אחר זו; לפניו משמשים כמפסיק-משנה מרכא, טפחא או זקף:

קלטה אחר קלטה כלב או שנישרפה פטור (22, 65)

אמר ליה ומכיה-הוא-לה כלום (23, 76)

א' ליה ר' חייא בר-אדא, ודא היא בעשותה ולא כן יחיד שעשה חייב שנים

שלשה שעשו פטורין (30-28, 65)

'מהפך מפסיק' אחד מצוי רק פעמים ספורות בקטעים אלה, ובגלל מיעוטו קשה לעמוד על תפקידו:

חורק לדר או לסהר דרך כרמלית חייב (15, 65)

טעם שני המצוי כאן ונדיר במקומות אחרים הוא השלשלת. בעוד שבקטע 1 תפקידו בדיבורי קל-וחומר, קשה לעמוד על תפקידו כאן, ובמה הוא שונה מן ה'מהפך המפסיק' הכפול. לפעמים השלשלת משמש מפסיק-משנה שלו; וגם הוא כמוהו, חוזר פעמים רצופות בזו אחר זו. משמש מפסיק-משנה גם לזקף ולסגול:

זוה חייב משם מהלך זה חייב משם מניח (65, 19)
 ... דברים הוא נקרא בית דין שרייה (67, 17)
 ... אפרוחים הרי בעינין הן ואינן בהכינן (78, 16)

דוגמה לחזרה של טעם זה:

מתניתה פליגה על-מן-דמר כל המיוחד לאסור-אסור (78, 28)

מצויים קצת צירופי טעמים, כגון 65, 28: בעי-מעטה. ברור שכאן, כמו בקטע שבפרק א, 4, המקף הוא מיד ראשונה (והוראתו: טעם מחבר), והטפחא מיד שנייה, שלא הבינה את הוראת המקף וחשבה אותו למקף טברני. אסור (78, 35) – כאן כנראה הגרש (הארץ ישראלי) מיד ראשונה, והסגול (הטברני) מיד שנייה. ודאי גם שאר הטעמים מהם מיד ראשונה ומהם מידיים אחרות, שכן הטעמת הקטע אינה אחידה. אך בהעדר המקור קשה לדון על כך בוודאות. ב"גנוי שכטר", א, קטע מ (עמ' 435 ואילך), הדפיס ל' גינצבורג קטע ירושלמי מתוך כתב-יד ה- Jewish Theological Seminary בניו יורק (ENA 1493). והוא מציין בהקדמתו שהקטע הוא מאותו כתב יד כמו קטעי הירושלמי שדגנו בהם כאן. אכן, בתעתיקו של גינצבורג (כמו בתעתיקו שב-שרידי הירושלמי) מצויים רק זקף וסגול במקומות בודדים.

5. וטיקן 125 – מסכת פסחים. חלק מן המסכת יש בו טעמים. גם ניקוד למפוזרין. תצלום מיקרופילם במכון לכתב-יד; תצלום מוגדל ב-מכון לעריכת הש"ס השלם. ג' רבינוביץ מתאר כתב יד זה ב"דקדוקי סופרים", יא, הקדמה, עמ' 19: "והוא מלא (השקלא וטריא) בטעמים ונגינות מונח פשטא זקף קטן ואתנחתא וקיים על המלות מלעיל, וכל המסכת מלאה בסימנים. והוא כ"י ישן מאד. ונכתב בלי ספק זמן רב קודם האלף הששי" (1240).

נראה לי שיש טעמים רק במיעוטם של הדפים. בין התיבות, בגובה עליונה של האות, מסומנים לעתים קרובות נקודה או פסיק: א' א', ונראה לי ששניהם מעין סימני הפסק מודרניים. יש פסיק דק יותר בגובה עליונה של האות, והוא בא הן בסוף תיבה הן בתוך תיבה, אך כנראה אינו אלא קישוט של האות. הטעמים המצויים בכתב יד זה הם בעיקר טפחא-זקף לסירוגין, החוזרים הרבה:

פת שעפשה חייב לבער

את הפשטא, שמזכיר רבינוביץ, מצאתי רק פעם-פעמיים. ה"מונח", שהוא מזכירו, הוא כנראה ה"מהפך המפסיק", הבא בקטע במקומות הרבה ומורה על שאלה (כבפרק א, 6):

בית ועליה מהו בית ואכסרה מהו שני בתים זה לפניו מזה מהו (26ב)
 הני סכיני בפסחא היכי עבדינן להו (15)

גם שלשלת מצויה. על פי רוב היא משמשת לדיבורי שאלה, בייחוד כאלו:

המורכבים מתיבה אחת (גם במקרא משמשת שלשלת כשיש צורך להטעים במפסיק גדול את התיבה הראשונה שבמשפט):

אִינִי[‡] (26ב)

מי דאמי (שם)

אך גם בדיבורים ארוכים יותר:

ומשום עירובי תבשילים שרינן איסורא דאורייתא[‡] (27)

בקטע 1 לעיל ובכתב יד פארמה ב (פרק ג, 8) שלשלת מסומנת בסוף דיבורי קל-וחומר. שימושה בקטע 4 לעיל אינו ברור, וכנראה היא מורה על הפסקה גדולה סתם. שימושה בקטע שלנו שונה אפוא במקצת מאשר בשאר הקטעים שבהם מצאנוה.

6. קמברייג', T.-S. F 1, 80. דף מבבלי חגיגה. קרוע ומטושטש. לפי הטעמים המועטים הנראים בו הוא קרוב לקטע 5. נראים בו זקף, פשטא, טפחא, וכן "מהפך מפסיק", אך לא דווקא לשאלה. פעם מצאתי בו שלשלת בדיבור שאלה: וכיתימא[‡] הכי

7. קמברייג', T.-S. F 17, 9, 13. קטעי ירושלמי ראש השנה. תצלום ב"מכון לכתבי יד". אלוני זיהה שכתבי יד אלה העתיק גינצבורג ב"שרידי הירושלמי", עמ' 147-140. שני הקטעים הם בוודאי מכתב יד אחד. בכתב יד זה יש כבר סימני הפסק מודרניים, היינו: נקודה הכתובה בסדירות בסופי עניינים, אלא שנקודה זו כתובה לפעמים בגובה עליונה של האות ולפעמים בגובה חלקה התחתון. נראה לי, שהנקודה העליונה מפסיקה יותר מן התחתונה; אך שמא אין זה אלא מקרה. אנו מגיעים כאן לטקסטים, שבהם כבר אין מערכת טעמים שלמה, אלא רק טעם אחד או טעמים אחדים באים בסופי עניינים. זהו מעבֵּר משיטת הטעמה לשיטת סימני הפסק.

בכתב יד זה משמשים שני טעמים בלבד: סגול, המסומן בסוף תיבה בסופי עניינים, וכמפסיק-משנה לפניו מרכא כפולה. אין הם באים בסדירות, אלא אחד פה ואחד שם. לפעמים מצוי הסגול בלא מרכא כפולה לפניו, אך לא מצאתי מרכא כפולה בלא סגול אחריה. דוגמות לסגול בלבד:

הראוי למקצת הפסח ראוי לכולו[‡] (141, 9)

ההלל והשמחה שמונה[‡] (שם, 24)

סגול ולפניו מרכא כפולה:

ואמורי תול קריבין ביום טוב[‡] (140, 15)

ראשה אתון פתרינ בניר וסופה במצורע[‡] (142, 1)

בקטע הקודם שימש מרכא כפולה מפסיק-משנה לזקף, שהוא מצדו מפסיק-משנה לסגול. וכבר הערנו על כך, שבהשמטת הזקף שבאמצע לפניו צירוף דומה לצירוף המצוי כאן. בהטעמה הטברנית האחידה (להלן, פרק ג, 5-6) בא לעתים קרובות

מהפך כפול (וגם מרכא כפולה) כמפסיק-משנה לסגול. ההקבלה בין הצירוף המצוי שם לצירוף שבכאן והדמיון החיצוני בין מרכא כפולה למהפך כפול מחייבים את ההשערה שמהפך כפול אינו אלא גלגול צורה של מרכא כפולה, אף על פי שלפעמים שניהם מצויים בתפקידים שונים בקטע אחד, כגון מס' 4 לעיל וקטע הספרא שבפרק ג, 8.

8. אוקספורד, 87-86, (2658) d. 58 – שני דפים מירושלמי ביצה. תצלום ב־מכון לעריכת הש־השלם. הודפס ב־שרידי הירושלמי, עמ' 302-305. דומה לקטע הקודם, ושמה הם מכתב יד אחד. גם כאן הטעמים נדירים וכמעט ממלאים תפקיד של סימני הפסק. הטעם המצוי ביותר הוא סגול טברני, הבא לעתים לא סדירות בסופי עניינים. לפניו על פי רוב מרכא כפולה, כבקטע הקודם.

ירך גדולה מותר לשלחה גדי קטן אסור לשלחו (302, 15-16)

לפעמים בא סגול בלי מרכא כפולה לפניו, אך גם מרכא כפולה בא בלא סגול אחרי (ושמה הושמט כיוון שמציאותו מובנת מאליה):

שעורין שהן מאכל בהמה לא כן תני משם ר' שמעון (302, 25)

המעניין בקטע זה הוא, שפעם אחת בא כמפסיק-משנה לסגול לא מרכא כפולה, אלא סימן הדומה ל־ \times לועזי שרגלו השמאלית התחתונה קצרה יותר: \times , והוא פונה קצת ימינה:

אין תימר משם מרקיד הוא יהא אסור^x (302, 11)

סימן זה אינו אלא הפזר. והרי הפזר, בצד המרכא הכפולה, הם שני מפסיקי־המשנה לסגול המצויים בהטעמה הטברנית של תורה שבעל־פה (להלן, פרק ג, 6-7). לעתים רחוקות מצוי גם גרש, נוטה לימין בתחילת תיבה:

בחולו שלמועד (303, 9)

אף פוחת הוא כתחילה נוטל (305, 18)

הגרש לבדו ממלא תפקיד של סימן־הפסק להלן, 12, ובפרק ג, 14.

9. קטע גאסטר, בריטיש מוזיאום, Or. 10578 – קטעי כתב יד העוסק בהלכות טרפות. תצלום ב־מכון לכתבי יד. הקטעים אינם מוטעמים בדרך כלל, אך פה ושם מצויים בדיבורי־שאלה מהפך ומרכא כפולה, כמו בקטעים שבפרק א, 5, 6, 8:

ואמרי או הכי השתא נמי ליכריך לכלאי הכרם שכן גידולי קרקע
ואקשינן או שכיחא אפילו גבן דידן נמי לחוש

10. כתב יד "כל ישראל חברים" בפאריס, III A, 85 – קטעי ירושלמי ביצה. תצלום ב־מכון לכתבי יד. בלתי מוטעמים בדרך כלל. נראים רק פה ושם סגול וגרש (מסומן בהברת הטעם):

[תאמרו בחגיגה שזמנה] קבוע¹

אזל לאנטרדס

11. אוקספורד, 10-20, (2673) b.1 - 11 דף מבבלי כריתות. נתפרסם על ידי שכטר וסינגר בספר הנזכר למעלה, הערה 4. לא ראיתי תצלום מכתב יד זה. לפי תעתיק המחברים, יש בו מעט סימני טעמים, ובעיקר מרכא כפולה:

ולא והתנן... (דף ו, ב, שורה 9)

מכלל דרבנן סברי יש הקש למחצה הא קיימא לן דאין הקש למחצה

(דף ז, ב, שורה 17)

בשני מקומות אלה המרכא הכפולה משמש כדיבורי שאלה, כמו למעלה, פרק א, 5. אין לדעת אם בכתב היד גופו אין טעמים נוספים.

להלן יובאו כתבי יד נוספים, שבהם הטעמים נדירים ואינם משמשים בעצם אלא סימני הפסק.

12. קמבריג', וסטמינסטר 126 - דף מבבלי כתובות. מאוחר. מצוי טעם אחד בלבד המסומן בסופי עניינים כסימן הפסק: הגרש. הוא נוטה לימין ומסומן בסוף תיבה:

באתרא דלא כתבין ואמ' כתובה עליו להביא ר'איה באתרא
דכתבין ואמרא לא כתב עליה להביא ר'איה... בין במקום שכותבין ובין
במקום שאין כותבין [הוציאה] גט גובה עיקר כתובה גובה תוספת

13. אוקספורד, 81, (2661) c.17 - דף מבבלי כתובות. מטושטש. בסופי עניינים באה נקודה כסימן הפסק מודרני. יש קצת טעמים ובעיקר "מהפך מפסיק", הבא מתחת לתיבה בסופי עניינים ומשמש סימן הפסק יותר מאשר טעם:

הא לא מיאן יהיבין לה אמ' לך שמואל והכא למאי ניוחש לה

לעתים קרובות ה"מהפך המפסיק" והנקודה באים בתיבה אחת. מסתבר שהם מעשה ידי שני מנקדים, והנקודה מאוחרת ל"מהפך המפסיק", אף על פי שגם הוא תפקידו כשל סימן הפסק:

ואם בא ואמר פסקתי לה מזונות נאמן.

מאי פסקה.

לעתים רחוקות בלבד באים טעמים אחרים.

14. אוקספורד, 47-53, (2828) e.75 - בבלי פסחים. דומה לקטע הקודם. אין הטעמה רצופה, אלא שבסופי עניינים בא "מהפך מפסיק" (מיד ראשונה, כנראה) מתחת לתיבה, או נקודה (מיד שנייה, כנראה) אחריה, ולפעמים שניהם בתיבה אחת:

חם לתוך צונן קולף צונן לתוך צונן מדיח
והבשר תאכל.

לעתים רחוקות באים טעמים אחרים, כגון סגול.

15. אנטונין 324 – קטע ירושלמי שפורסם על ידי י-נ אפשטיין, תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 240–245. לא ראיתי תצלום. לפי הערת המהדיר ולפי תעתיקו בא בקטע בסופי עניינים סימן מהפך מעל לסוף התיבה: דבר'. ויש בו גם קצת סימנים אחרים.

16. קמבר' 122, (2) F1 – דף מבבלי מגילה. מעט סימנים ורק שניים ניכרים בבירור: פשטא טברני מסומן בסוף תיבה, וסימן המורכב משני מהפכים הכתובים זה על גבי זה מתחת לתיבה. סימן אחרון זה לא מצאתי בשום מקום אחר. אמנם ראינו מהפך כפול כמפסיק בהטעמת תורה שבעל פה, אך שני המהפכים כתובים שם זה בצד זה, בעוד שכאן הם כתובים האחד מעל חברו. ייתכן שהוראת הסימן לשאלה בלבד, אך בגלל מיעוט הסימנים והיקפו המצומצם של הקטע קשה לקבוע זאת בוודאות.

ומי בעיתון מני מלתא ולא אמרי לָךְ
וואם איתָה דמפסיר עולה ...

17. קמבר' 65, F1 – לסוף אזכיר עוד שני כתבי יד מוטעמים הטעמה טברנית שבהם מצוי טעם שלא היה בכתבי היד הקודמים, והוא הדרגא, המשמש בשניהם לשאלה. הקטע הראשון הוא דף מבבלי ברכות, אלא שהוא קרוע ומטושטש ולא יכולתי לעמוד על פרטי הטעמתו. בו מצוי כמעט אותו טקסט שבקטע שבפרק א, 8, אך הטעמתו שונה משל אותו קטע.

מצוי גרש נוטה לימין בתחילת תיבה, אך גם פשטא טברני נוטה לשמאל בסוף תיבה. כמו כן באים בו 'מהפך מפסיק' וטעמים טברניים נוספים. לשאלה משמש דרגא אינו אלא שינוי צורה של המהפך, המשמש לתפקיד זה לעיל, קטע 5, (ועוד):

אי תחילת משמרות קא חשיב תחילת משמרת ראשונה אורתא היא אי סוף
משמרות קא חשיב סוף משמרה אחרונה צפרא הוא
חד שיעורא הוא (שאלה)

18. מינכן (c. hebr. 419 (II, 2) – דף מבבלי סנהדרין. תצלום ב'מכון לכתבי יד', קטלוג המכון, מס' 621. מטושטש. נראים רק קצת טעמים טברניים, וביניהם דרגא המשמש לדיבורי שאלה, כבקטע הקודם:

אי הכי
למה לי למיכתב בבני נוח ולמה לי למיכתב בסיני

נִצָּר תֵּאֲנָה

”נִצָּר תֵּאֲנָה יֵאֵכֶל פְּרִיָּה” (משלי כו, יח).

הפירוש המקובל למלה נִצָּר הוא: שומר. משמעות הפועל ”נִצָּר” בכל המקרא היא עניין שמירה. אולם כאן קשה לקבל את הפירוש המקובל, משום שלמעשה אין שמירת התאנה נוהגת בחיי החקלאים, ויש לשער שגם בימי המקרא לא היו התנאים שונים. וכמה טעמים לעובדה, שהתאנה אינה טעונה שמירה:

פרי התאנה אינו מבשיל בבת אחת כפירותיהם של אילנות אחרים, אלא קמעה קמעה. כדי לארוז את התאנה הבשלה יש להפך בענף ולמשמש בו ולגלות את הבקורה. ”כמלקטי תאנים הם — כל אחד ואחד הופיע בזמנו” (בראשית רבה). מה שאין כן פרי הגפן, שניתן לבצרו כולו בלא לפשפש. מטעם זה קשה התאנה לגנבה, ומה גם שפירותיה קטנים, ועל אחת כמה וכמה קשה לקיטתם בלילה, שאז מעיזים הגנבים לעשות מעשיהם. וטעם נוסף לדבר. בדרך כלל אין ניהגים לנטוע כרמי תאנים. אלא כל כרם ענבים נוטעים בו מקצת עצי תאנה לצורך נפשות ביתו של בעל הכרם, או שנוהגים לנטוע תאנה או תאנים אחדות בחצר או בגינה שעל יד הבית. בשני האפנים אין צורך בשמירה, שכן כרם הגפנים נשמר ממילא, ואילו תאנה שבקרבת הבית שמורה בלאו הכי.

על קטיפת פירות התאנה על ידי עוברים ושבים אין בעלי הכרמים מקפידים, ויש בין הכורמים הערבים שנוטעים עץ תאנה סמוך לשביל ולדרך מתוך כוונה להנות עוברי דרכים. עץ שהוקדש לטובת ההלך קרוי בפי הפלחים הערבים שבארץ בשם *سبيل* ”סְבִיל”, הוא השם הידוע לרבים גם ל”תחנת השקאה” ציבורית בכפרי הערבים.

בניגוד לתאנה הגפן טעונה שמירה, כפי שמעידים הכתובים ”נתן את הכרם לנוטרים” או ”שמוני נוטרה את הכרמים, כרמי שלי לא נטרתי” בשיר השירים, וכן ה”סכה בכרם” וה”משלונה” וה”גדר” וה”מגדל” שבספר ישעיה. הגפן וכן הזית היו גדלים בצפיפות על פני שטחים גדולים, הואיל ושימשו מזון עיקרי חשוב וגם מצרך יצוא. זכור אותו ספור בספרי, המספר על נכרי מלודקיה, שבא לחפש שמן זית וקנה מאת איש גוש חלב במאה ושמונה עשרה ריבוא שמן. כיצא בזה מסיפר גם על מכירת יין בכמות עצומה, ואילו על יצוא תאנים לא מדובר.

אין אפוא ליחס למלה ”נִצָּר” משמעות של שמירה. מתקבל יותר על הדעת לראות במלה זו משמעות של נִטְעָה. פירושו של המאמר יהיה אפוא: מי ש נ ו ט ע תֵּאֲנָה — אוכל פריה, מי שמתרשל לנטוע — אין לו תאנים לאכילה.

סמוכין לסברה נמצא בירמיהו פרק לא, פסוקים ד—ה: ”עוד תטעי כרמים בהרי שמרון, נטעו נִטְעֵי ים וחללו כי יש יום קראו נִטְעֵי ים בהר אפרים קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו”. מדובר כאן על בעלי הכרמים (הנקראים נוֹטְעִים) העולים עם בני משפחתם לציון להביא ביכורים או לחלל את כרמם. ואין ”נִטְעֵי ים” כאן אלא שם נרדף ל”נוטעים”. שהרי לא ייתכן, כי השומרים (אם יש כאלה) בלבד יעלו לציון, ומה גם שאם היו כאלה אצל יהודים בעלי נחלות גדולות, הרי לא היו אלא שכירים. ”כרם היה לשלמה בבעל המון נתן את הכרם לנוטרים וכו’”. ומה לשכירים ולשמחת ביכורים וחילול כרמים שאינם שלהם? כיחס שבין נוֹטֵעַ לנִטְעָה — כן היחס בין נִטְעָה לנִצָּר. ”נוצר תאנה” פירושו אפוא נוטע או שותל תאנה.

כאן מקום להעיר, שהתאנה אמנם טעונה שמירה, אבל רק בעונה מיוחדת, עונת הבקורות. אלו הן פְּגִימ, שִׁקְיִם אותן בשמן כחודש לפני עונת ההבשלה של הפגים הרגילות, והן תופחות ומבשילות ומתמתקות. אלו גדולות הן, ובמותן באילן מועטה מאד, ולפיכך מחירן גבוה — ”כבכורה בטרם קיץ”. אלו נוחות לגנבה בידי כל עובר ושכן, והן טעונות שמירה ביום. אלא שדיין בהשגחה קלה על ידי נמושות או בעלי מומין. זכור אותו

סיפור במדרש, שבעל נטיעות מסר את בכורותיו לשמירה בידי חיגר ועיור, והללו אכלו את כולן. מחמת מיעוט הפירות ומחמת גודלם אפשר היה ל"שומרים" אלה לאכול את כל הבכורות. .. שורש "נצר" משמש גם בערבית לציין משמעות קרובה לנטיעה. נצר פירושה לבלב, או פרח בלשון המקרא. פתגם עממי ערבי אמר: طلع سعد السعد نצר العود (טלח סעד אלסעוד נצר אלעוד), ופירושו: משהגיע מזל המזלות (הכוונה לחודש אדר — ראשית האביב לבלב הענף היבש. היינו כל האילנות, שהיו מעורטלים בחורף ונדמו למתים — מתכסים באביב לולבים רעננים.

אבן משכית

המלה "משכית" נזכרה בתורה בשני מקומות, ובשניהם בעניין איסורי עבודה זרה: "לא תעשו לכם אלילים ופסל ומצבה לא תקימו לכם ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה" (ויקרא כו, א); "והורשתם את כל יושבי הארץ מפניכם ואבדתם את כל משכיותם ואת כל צלמי מסכותם תאבדו ואת כל במותם תשמידו" (במדבר לג, נב)¹.

מה תפקידה של אבן המשכית בפולחן?

המפרשים והחוקרים ניסו בדרך כלל לעמוד על תפקידה של אבן המשכית על פי בחינת האטימולוגיה של המלה "משכית", ועל כן מספר ההשערות כמעט כמספר אפשרויות גזירתה. והאפשרויות לא מעטות הן, שהרי אפשר שורשה "שכה", אם מדמים אותה למלה "מרבית", ואפשר שורשה "משך" אם משווים אותה ל"אחרית", או אפשר "שכת" – כ"משביר", ואולי "שכך", ויתכן "שוך", ועוד. ואכן יש שגורוה מן "שכה", כמו "סכה" בארמית, צפה (תרגום "מצפה" – סכותא), אבן שמסתכלים בה²; ויש שגורוה מן "שכך", סכך, כסה, כמו "ושכותי כפי" (שמות לג, כב), אבן שכיסו בה או שסיככו בה את הקרקע (כן מנחם ורשי)³. בן-יהודה (מילון, ערך משכית, עמ' 3433, הערה) מנסה להשוותה למלה הערבית "מסג'ד" (مسجد), דבר שאדם סוגד עליו.

התרגומים יותר משהם מתרגמים את המלה, הם מפרשים אותה לפי העניין, וקשה לעמוד מהם על משמעותה המדויקת ועל גזרתה. בויקרא כו, א ובבמדבר לג, נב מתרגם אונקלוס: אבן סגידא, בית סגדתהון; ת"י: אבן מצייר, אבן דטעו, בית סגדתהון, טעותהון; השבעים: λίθον σκαπτόν; רס"ג: תג'ר מח'רפ. ותרגומים אחרים לאותה מלה בכתובים אחרים, כגון ביחזקאל ח, יב ת"י: בית משכביה; והשבעים: ἡ τῶ κοιτῶνι τῶ κρυπτῶ. בתהלים עג, ז ת"י: חפורת לבא, ועוד.

אולם מוטב נניח לבחינת האטימולוגיה והמשמעות של המלה "משכית" וננסה לברר תפקידה של האבן מן הכתוב עצמו. בויקרא כו, א ובבמדבר לג, נב מובאת היא עם אלילים, עם פסל, עם צלמי מסכות וכד', וצירוף זה עשוי להראות כאילו היא אחת מהם, מין צלם שהשתחו לו. אך אם נעין היטב בויקרא כו, א נראה, כי לא נאמר שם "להשתחוות לה", אלא "להשתחוות עליה". ובמקרא יש הבחנה ברורה בין "השתחוה ל-" ובין "השתחוה על-": "ל-" מכוננת למי שאילו משתחוים, ו"על" מכוננת למקום שבו כורע המשתחוה⁵. השווה: "וירדו כל עבדיך וכו' והשתחו ל-" (שמות יא, ח), "ויעבדו אלהים אחרים וישתחו להם" (דברים כט, כה), "והשתחית לה' אלהיך" (ש"א טו, ל), "וירא המן כי אין מרדכי כורע ומשתחו לה" (אסתר ג, ה), "וישתחו למסכה" (תהלים קו, יט), ורבים כמותם; לעומת: "וישתחו ישראל על ראש המטה" (בראשית מז, לא), "וישתחו המלך על המשכב" (מ"א א, מז), "והשתחוה על מפתן השער ויצא" (יחזקאל מו, ב), ודומיהם. והקבל "והשתחוה על כפות רגליך כל מנאציק" (ישעיה ס, יד) לפסוק "והשתחו לה דום רגליו"

1. גם ביחזקאל ח, יב (אשר זקני בית ישראל עושים איש בחדרי משכיתו) אפשר שיש לה קשר לעניין עבודת אלילים הנזכרת באותו מקום. אך בתהלים עג, ז (יצא מחלב עינאנו עברו משכיות לבב), במשלי יח, יא (הון עשיר קרית עזו וכחומה נשגבה במשכיתו), ושם כה, יא (תפוחי זהב במשכיות כסף) באה בעניינים אחרים.
2. "אבן רואה שיש לו בה צלמים וציורים להסתכל בהן" (רשב"ם ויקרא כו, א).
3. רש"י: "לשון כסוי כמו ושכותי כפי שמכסין הקרקע ברצפת אבנים" (ויקרא כו, א); "על שם שהיו מסככין את הקרקע ברצפת אבנים של שיש להשתחוות עליהם בפשוט ידים ורגלים" (במדבר לג, נב).
4. אפשר נוסח אחר היה לפנייהם, כגון: "מסתרר".
5. למרבה התימה במילון בן-יהודה (ערך שחה, עמ' 7012) מובאים "השתחוה ל-" ו"השתחוה על-" בערבוביה בלא כל הבחנה ביניהם.

(תהלים צט, ה) ולפסוק "נשתחוה להדום רגליו" (שם קלב, ז). ההבדל בולט בייחוד בצפניה א, ה, ששם סמוכות שתי מלות היחס "ל-" ו"על-": "ואת המשתחווים על הגגות לצבא השמים". בשום מקום במקרא לא מצינו "השתחוה על" במשמעות "השתחוה ל-".

מכאן אנו למדים, כי אבן המשכית עצמה לא נעבדה. וכה דברי הרמב"ם (הלכות עכו"ם ו, ו-ז): "וכן אבן משכית האמורה בתורה, אע"פ שהוא משתחוה עליה לשם לוקה, שנאמר ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוה עליה, מפני שהיה דרך עובדי כוכבים להניח אבן לפניו להשתחוות עליה, לפיכך אין עושין כן לה", ואינו לוקה עד שיפשוט ידיו ורגליו על האבן ונמצא כולו מוטל עליה וכו'. במה דברים אמורים בשאר הארצות, אבל במקדש מותר להשתחוות על האבנים וכו'".

מלת היחס "על" שאחרי הפועל "השתחוה" מכוונת במקרא בדרך כלל לא למקום עמידת רגליו של המשתחוה, אלא למקום הנחת ראשו, ידיו או גופו. כגון: "וישתחו ישראל על ראש המטה" (בראשית מז, לא), ובוודאי לא את רגליו הניח שם. וכן "והשתחוו על כפות רגליך כל מנאציק" (ישעיה ס, יד), ואין להניח כי הכוונה שהמנאצים ידרכו ברגליהם על כפות רגלי ישראל. וביחזקאל מו, ב יש אף הבחנה בין "עמד על" ובין "השתחוה על": "ובא הנשיא דרך אולם השער מחוץ ועמד על מזוזת השער וכו' והשתחוה על מפתח השער ויצא". על כן נראה כי אבן המשכית לא הייתה רצפת אבנים שעמדו עליה ממש⁶, אלא אבן שהונחה לפני הפסל, וכשהשתחוה המשתחוה כופף עליה ראשו ופשוט עליה ידיו.

אמנם אפשר שהייתה אבן זו גם מצוירת, כי פירוש זה של פיתוח או ציור הולם ביותר את הכתובים האחרים במקרא, שבהם נזכרה המלה משכית⁷, אך לא שימש הפיתוח על אבן המשכית דמות להשתחויה או "איקונין של אבן", אלא קישוט בלבד.

במקדשים שונים מצאו הארכיאולוגים אבנים שונות, שלא ידעו לעמוד על טיב שימושן. תפקיד אבן המשכית המתואר במאמר זה אפשר עשוי לפתור חידתן. ייתכן כי אין אלה אבני משכית, אבנים שהשתחוו עליהן לפני הפסל.

6. כך כנראה פירושה רז"ל. הושה: ספרא ו, ט ("בארצכם אי אתם משתחווים על האבנים אבל אתם משתחווים על האבנים שבמקדש"); ומגילה כב ע"ב ("לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד").
7. כך יובנו גם התרגומים השונים למלה זו. אונקלוס שתרגם "אבן סגידא" נתכוון לתכלית שלשמה הונחה האבן, ואילו ת"י "אבן מצויר" תרגם את משמעותה של המלה "משכית".

לבעית ה"נחציים" * בכנענית ובאוגריתית

ב"לשוננו" כרך כד, עמ' 110, מעירה שפרה רין ברשימה קצרה אך רבת עניין על השימוש בסימן העי"ן בכתב האוגריתי לציון ה"נחציות" בעיצורים ה, ט, ט', ק, וכן לציון השורקים ועיצורים אחרים, "שאינן להם מקביל בכנענית".

כותבת השורות האלה אינה בקיאה בענייני אפוגרפיה, אולם נראה לה, שסימן, שמוטלים עליו תפקידים רבים ושונים כל כך – ניטל ממנו כל כוח סימון.

אבל אפילו נניח, שאמנם היתר הנטויה חצי-שמאלה משמשת סימן ל"נחציותם" של העיצורים המנויים בקבוצה הראשונה, תמוהה ביותר המסקנה, שש' רין מסיקה מדבר היעדרו בכתב האוגריתי – וכן מדבר היעדרו של "סימן העי"ן" (עיגול מסביב לאות הפשוטה המקבילה) בכתב הכנעני – לגבי אות צ. לדבריה יש כאן "חזוק לסברה, שאולי לא היה עיצור זה נחצי בחקופת המצאת הכתב, וסימוכין לכך בהקבלת שחק || צחק וכו'". מסקנה זו תמוהה משני פנים:

א. אף ק-כ, למשל, עשויים להתחלק (קובע / קובע), והרי אין ש' רין מטילה ספק ב"נחציותו" של ק. בלשונות הכנעניות עשויים להתחלק זב"ז לעתים קרובות עיצורים, שהם שווים ואף דומים במצאם (והשווה עלס / עלז, בקע / פקע, רפש / גרפש, בצע / בזא), ואין מכאן ראיה, שאותם העיצורים זהים ממש.

ב. אם לא היה צ' "נחצי", מה היה ייחודו במערכת השורקים? שכן, אם נניח שהיה שונה מן ה-ס בנקודת מוצאו, הרי קיימים בצדו של ס – ש'. ש' ואם נניח, שהיה שונה ממנו בקוליות, הרי קיים ז'. קשה להניח, כי צ' היה "מחוכך" (affricate), מאחר שבלשונות השמיות הקדומות לא היה מצוי סוג זה של עיצורים¹. על כורחנו נמצאנו למדים, כי היה "נחצי", ודבר זה ניכר בבידור בהקבלה שבין הסתתר – הצטדק, למשל, שממנה מתחייבת המשוואה ס:ט = צ:ט, והרי לית מאן דפלג בדבר "נחציותו" של ט.

לעומת זה ניתן להסיק מסקנה אחרת מן השימוש בסימן העי"ן בכתב ה-כ נ-ג י. כאן מסומן העיצור ק בעיגול מסביב לאות ג, בעוד שהעיצור ט מסומן בעיגול מסביב לאות ת. לפע"ד יש בצורות אלה רמז לעובדה, שלגבי העיצורים ה"נחציים" בלשונות השמיות הקדומות לא תפס הניגוד שבין קיליים ובלתי-קיליים².

* אני מקווה, שהוועדה למונחי הבלשנות שליד האקדמיה ללשון העברית תחליף במהרה את המונח הזה באחר, שכן מלת "נחציים" נראית כמועתקת בנאמנות מן הצורה הלועזית emphatics, וזו מצדה אינה באה אלא לבטא את הקושי, שדוברי הלשונות האירופיות מתקשים בהפקתם של העיצורים שהיא מציינת. אנב, בזמן האחרון סר חנו של מונח זה אף בעיני החוקרים הנכרים, שמביאים אותו עפ"ר בין מירכאות כפולות.

1. אמנם גם בערבית ספרותית – ובקצתם של ניבי הערבית המדוברת – מתבצע ג כ"מחוכך" [j], ובמקביל לו מתבצע כ בקצת הניבים [č], אולם מן המפורסמות היא, שיש לראות בכך פרי של התפתחות מאוחרת – בדומה לביצועו ה"מחוכך" של צ [ts] בעברית, שצמח בתחום הלשונות הרומניות; והשווה מאמרי ב- (BSL 50 (1954), עמ' 236.

2. א' מארטינה במכתב פרטי מיום 8.5.1958. והשווה את לוח העיצורים הערביים במאמרי ב- Word 14, 1958, No. 2/3, עמ' 310, שבו אמנם צוינה חלוקתם של ה"נחציים" לנשופים ולבלתי-נשופים, אולם רק לצורך הזיון על התפתחות הניגוד בשלבים מאוחרים של אותה לשון (והשווה הלוחות שם, עמ' 313, 318).

לפיכך, לגבי אותם הסדרים במערכת העיצורים בכנענית (ובארמית), שבהם מיוצגים ה"נחציים", מצטיירת התמונה הבאה:

כ	ס (ואף ש?)	ת	בלתי קוליים	} פשוטים
ג	ז	ד	קוליים	
ק	צ	ט	"נחציים"	

כסיוע לטענה זו משמשים אולי גם חילופי ה"נחציים" הן בפשוטים בלתי-קוליים והן בפשוטים קוליים, כגון (לגבי הטור השני והשלישי): עלץ / עלס / עלז; קובע / קבע, קבעת / גביע. לגבי הטור הראשון (הפוצצים השיניים) לא נמצאו דוגמאות.

תיקונים בנאמרו של י' פליקס

עמ' 147 [11] שורה 9 – במקום קבועה חרחור צ"ל קבוע החרחור
עמ' 149 [13] בהערה 93 שורה 2 – במקום "שגרה" צ"ל "שורה"

**כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה**

כרך עשרים וארבעה, חוברת ד' — תמוז תש"ך

התוכן :

נ"ה טור-סיני	בעקבות הלשון והספר, יא :
ישראל ייבין	שורש או משרת בתיבה (המשך) . . . 185
יצחק פרץ	הטעמת תורה שבעל פה בטעמים (סיום) . . . 207
אליעזר מרגליות	מקומו של הכינוי המוסב במשפט זיקה . . . 232
אוריאל וויינרניץ	עברית לדיבור 238
	העברית האשכנזית והעברית שביידיש :
	בחינתן הגיאוגרפית 242

הערות

253 לעניין יַעֲבֹדֶה
253 למאמרו של ח' ליון (לשונונו כד 157—166)

ביקורת וביבליוגרפיה

254	היכל רש"י	חיים רבין
256	ספרים שנתקבלו באקדמיה	

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

קניזבו בנז משה ז"ל

בעקבות הלשון והספר

יא

שורש או משרת בתיבה

(המשך)

(ב) בעית אותיות בכל-ם במחקר המדעי

על הדוגמאות של אותיות בכל-השורשיות או המשרתות בראש המלה, שנדונו בפרשנות העברית מאז, נוספו במדע, כמובן, כמה וכמה מקרים, שנתעוררה בהם אותה בעיה. וכאמור, נתגלו במדע החדש אפשרויות מרובות, שלא היו לפני הפרשנים הנאמנים למסורת, וביניהן גם אלו של מ-ם בראש המלה, שיכלה להיחשב כחלק מן המלה עצמה או אף כמ-ם של מלת היחס "מן", אלא שהניקוד המסורתי מנע הכרת אפשרות כזאת בדרך כלל מפרשנינו. בדרך כלל, ולא תמיד, כי אמנם במקרים מסוימים הכירו בעל כורחם בעובדה, שכנגד הניקוד, יש לראות מ-ם כזאת כהברת היחס ולא כחלק של המלה עצמה, ואף מצאו להם תירוץ להכשיר סטייה כזאת מכללי הניקוד. אבל מקרים אלו מועטים הם, כמובן, בפרשנות המסורתית, ועל כן יובאו עם דברי המדע יחד בהמשך הדברים.

ואמנם בבואנו להזכיר כאן מדברי הדיון המדעי בבעיה שלפנינו, ממה שהעלו אחרים וממה שהעליתי אני, או שאני מציע כזאת כאן, כפי שיסומן בכל דוגמה ודוגמה, אוציא מראש הצעות שנראות לי כחסרות יסוד של ממש; כי גם במדע החדש הובעו רעיונות, שכבר נתבדו מאז הובעו, או שנאלצו לחפש תשובות רחוקות, שאין בהן כדי לפתור את הקושי שבענין ובלשון. כך, למשל, יכלו עוד אנשי "הביאור" לחשוב, כי מלת "בלו" בצירוף "מנדה בלו והלך" בעזרא ד, יג ועוד, מלה מורכבת היא מן ביי-ת היחס עם "לו" כלשון ליווי של שוטר, שהיו משלמים עליו "בלו". ואילו היום אנו רואים בביטוי מלה לועזית, שהושאלה במקרא ממה שנהג במלכות פרס, ולפניה במלכות בבל. במלה "כדמה" ביחזקאל כו, לב: "מי כצור כך מה בתוך הים", בכ"ף הדמיון, רצה אחד המלומדים של זמננו (עי' "לשוננו" א, 361) למצוא מלת "כדמה" על פי "כדומים" שבמשנה כלים יג, ז ועוד, כשם של ברזל (gripping iron) שירדי הים משקעים אותו לתוך המים, ואין זה, כמובן, יוצא ידי הקשיים שבכתוב. ומאותו טעם אין מקום גם לניסיונו של י' ריידר (4 Vet. Test., 279) לפרש אותה מלה "כדמה" על פי הערבית במשמעות "שבויה" (captive). באיכה ד, י: "ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן, היו לְבָרוֹת לְמוֹ בְּשֶׁבֶר בַּת עַמִּי" אמר מלומד חשוב, פ' פרלס, למצוא צורת ריבוי ממלה הבאה באכדית במשמעות שָׁדָה, ואשר בשעתו חשבו, שצורתה במספר יחיד: "לְבָרְתָּ", כאילו הייתה הכוונה: היו (כמו) שדות אכוריות

לילדיהן. ואולם מאז נתברר, שאין קריאת סימניה של מלה זאת בכתב היתדות נכונה, ושעלינו לקרוא אותה באכדית "לִמְשֶׁת" ולא "לברת", ועל כן אין להשוות זאת לצורה "לברות", אשר הלמד בה היא, כדעה המקובלת, למד היחס. חכמים אחרים ניסו לבאר באיוב יא, ו: "כי כפלים לתושיה", כאילו כתוב היה: "כפלאים", מלשון "פלא", מה שאינו הולם את מבנה המשפט, ועי' בפירושי על מקום זה. היה מי שרצה לפרש "ומדד לערב" באיוב ז, ד: "אם שכבתי ואמרת מתי אקום ומדד ערב ושבעתי נדדים עדי נשף" כאילו כוונתו: "מן הַדֹּד־ של הערב, במשמעות "מראשית" הערב; אך עי' גם על פסוק זה בפירושי. והרבה כאלה.

גם אליעזר בן-יהודה, כשניסה במילוניו לפתור את החידות שבביטויים סתומים בלשון המקרא על יסוד ההנחה, כי מה שנחשב כאות משרתת הוא חלק שורשי במלה או להפך, לא הגיע תמיד למסקנות מסתברות באמת. משום כך ארשום רק בקיצור כמה מהשערותיו, שלא נתקבלו במדע, ושאינן עלינו לראותן אלא כנישואים בראשית דרכו, והיום הוא אולי היה מבטל אותן מתוך הכרה ברורה יותר בעובדות ובקשיים שבהן. כך, למשל, ניסה בן-יהודה במילוניו (עמ' 458) לגזור את לשון איוב לח, יא: "ואמר עד פה תבוא ולא תסיף ופא ישית בגאון גליך" משם-עצם "בגאון", בביט שורשית, בהוראת "השתפכות הגלים בזעם וקול שאון על שפת הים"; את הפועל "יחן רשע" בישעיה כו, יגור, במשמעות "היה שנוא ובזוי", מן "יחן" (עמ' 2023); "ילכו יונקותיו" בהושע יד, ז מן "ילך" במשמעות "גדל וארך והיה רענן ורטוב" (עמ' 2052); "ימים" במשמעות "שנה" מ"שורש ימים", נפרד מן "יום, ימים" (עמ' 2058); "כל אלה אבנים יקרת כמדות גיות מגררות במגרת", במלכים א ז, ט, מתואר "כָּמֶד", בהבנת "אבן כמדה" במשמעות "מסותתה, כעין שפה שקועה סביב" (עמ' 2411); "לברם האלהים ולראות" בקהלת ג, יח מ"שורש ברם", במשמעות "הכעיס והציק לפלוני" (עמ' 634, ועי' גם עמ' 2617); "לגבי חמר גביכם באיוב יג, יב מן "לגב", שהוא כמו "רגב" (עמ' 2622); "לגאי יוניים" בתהלים קכג, ד, בקריאה זו כשתי מלים, מן "לָגַא" במשמעות "חירוף וגידוף, ולעג וליצנות", בעוד שגם "לגאיון", כמלה אחת, בא שם במשמעות "מי שמחרף ומתלוצץ" (עמ' 2620) וכו'; "למס מרעהו חסד" באיוב ו, יד, במשמעות "מי משבקש ודורש בכוח ובתוקף" (עמ' 2700); "יצא מחלב ענימו" בתהלים עג, ז, מן "מִחֶלֶב" במשמעות "ידידות של כזב, דברים של חנופה" (עמ' 2912 וכו'); "ומידעי מחשך", תהלים פח, יט מן "מִחֶשֶׁ" במשמעות "שמח לאידו של וולתו" (עמ' 1978, ושוב 2934); בתוך "השבת משהרו" בתהלים פט, מז הונח ש"ע-מטהר" במשמעות בית מלכות (עמ' 2946); "וחשך מישר אך למחסור" במשלי יא, כד, גזר מן "מישר" במשמעות "הון ועושר" (עמ' 2979); "ולא יטה לארץ מנלם", באיוב טו, כט מן "מָנֶל", במשמעות "עושר ורכוש עשוי לא במשפט ובצדקה" (עמ' 3099); "מתקרעהו מעצת נפש" (משלי כו, ט) מן "מַעֲצָה", נחת רוח, תענוג (עמ' 3191); "מקול מחצצים בין משאבים", שופטים ה, יא, "אולי כמו קול, משקל דגוש כמו משוט, לנחץ, במשמעות קול שאון רב" (עמ' 3267); "יגולו משד יתום"

באיוב כד, ט, מן "משד" במשמעות "הון, נכסים מטלטלין" (עמ' 3357); "וירץ משם" במלכים ב כג, יב, מן "מש" במשמעות "מצבת, פסל במובח וכדומה" (עמ' 3551); ועוד כאלה.

ואילו במובא בהמשך אסתפק בדוגמאות, אשר גם אם אין לי תמיד פתרון מלא לקשיים שבהן, בכל זאת יש ללמוד לבירור הבעיה, ומתוך בירור זה אולי נתקרב לפתרון המכוון.

ואך בהערה כללית אזכיר גם אפשרות זאת, שהובנו צורות פועל כגון פָּנוּ מן "בין, לָנוּ מן "לין" (השווה, למשל, "גבע מלון לנו" בישעיה י, כט), לָכֵה מן "הלך" וכדומה כצורות של כינויי הנוף עם בִּית או לִמִּיד היחס.

באיוב כג, יג כתוב: "והוא באחד ומי ישיבנו ונפשו אותה ויעש, אבל במקום 'באחד' בבית היחס דרוש לפי העניין פועל, ובהתאם להקבלה אל 'ונפשו אותה' הציעו (עי' בפירושי למקום) ק' בודה ומ' שולבוים את הקריאה: "והוא בָּחַר", בבית שורשית, ואחריהם הולכים רוב המלומדים היום.

בשופטים ט כתוב בפס' לא: "וישלח (זבול) מלאכים אל אבימלך בתרמה לאמור: 'וכו', בעוד שבפס' מא נאמר: "וישב אבימלך בארומה", וכנראה לאותו עניין הכוונה כאן וכאן. ולאחרונה העיר מ' נאור (בידיעות החברה לחקירת א"י, תשי"ט, עמ' 16–20) על האפשרות, שהעיקר: "וישלח מלאכים אל אבימלך" – ושוב: "וַיָּשָׁב אֲבִימֶלֶךְ – בְּאַרְיֵמָה", ז"א אל בארים, בבית שורשית.

בעמוד ד, י בחרה המסורת בניקוד: "ואעלה בָּאֵשׁ (מן "באש", בבית שורשית) מחניכם ובאפכם ולא שבתם עדי נאם ה'", ואילו השבועים, לפי חלק מכתבי היד, ביטאו: "בָּאֵשׁ" בבית היחס – אלא שלשון הכתוב כולו קשה היא. אם לקבל את קריאת השבועים, כי אז צירוף כגון "מחניכם באגפיהם" (השווה יחזקאל יב, יד; יז, כא; לה, ו ועוד) היה טבעי יותר מאשר "ובאפכם"; אך מתוך קריאה זו "ובאפכם", נולדה התמונה המשוונה של העלאת צחנת המחנה באפם של בני ישראל, וגם היא הייתה מצריכה את הקריאה "באפכם", בלי וי".

באיוב לו, יז כתוב: "אשר בגדיך חמים בהשקט ארץ מדרום", משפט אשר כמות שהוא, אין לו כל מובן בעניין הפרשה. אבל, כפי שהוכח בפירושי, עיקר כוונת המלים הייתה בקירוב: "אשר בְּגֵבֶר כַּח מים... (פס' יח) תרקיע עמו לשחקים" וכו'; ועי' עוד בהמשך על מלת "מדרום" באותו כתוב.

לגבי הכתוב במשלי כג, כח: "אף היא בחתף תארב ובוגדים באדם תוסף" העירוני בספרי "משלי שלמה", עמ' 101, שבמשפט האחרון היה, כנראה, המכוון לקריאה: "וְכַנְדִּים", כלומר: וכבני גלעד אלה, שהתקבצו בגדודים במעברות הירדן בעיר אדם (עי' בהושע ו, ה וכו'), ובמה שנאמר על פסקה זו ב"הלשון והספר" ב, 324–334), כך אף היא, האשה, תארוב לזה שנופל ברשתה. ולמעשה אפשר להבין "כנדים" אף במשמעות "כבני גד", שכן אנשי גלעד בני גד הם. לפי זה אין כאן בית שורשית של "בגד", אלא כִּף (במקום בית) של בכלים.

בכתוב בחבקוק א, ח: "ראו בגוים והביטו והתמהו תמהו" וכו' תרגמו השבעים במקום "בגוים": *οἱ καταφρονῶντες*, באותה מלה שתרגמו בה "אנשי בגדות" בצפניה ג, ד, ועל כן יש לקבל את הנחת החדשים, שגרסו השבעים "בגד ים", בביית שורשית, במקום "בגים"; וגם העובדה, ש"פשר חבקוק" מגנות מדבר יהודה מרבה לדבר בקשר לכתוב זה שבנבואת חבקוק¹ על "בוגדים", מראה, כי אף לפניהם הייתה כנראה גרסה כגון זו של השבעים. על קריאת מלה בביית שורשית מורה גם הסורי, אלא שנוסח הפשיטתא: "מרחא", ז"א בקירוב: עוים, עזי פנים, אינו מסייע בקביעת הגרסה המדויקת שלפני המתרגם.

אותה מלה "בגים" באה ללא זכות גם בנחמיה ו, ו: "כתוב בה (באיגרתו של סנבלט) בגוים ושמע וגשמו אמר אתה והיהודים חשבים למרוד" וכו'. כפי שהעירותי בחוברת הלוואי לתרגומי למקרא, אין אף כאן "בגים" מלת "גוים" עם ביית היחס, אלא ציון שמו של הפחה הפרסי, שם שנכתב בתעודות יהודי יב שבמצרים: "בגוה י", ואצל יוסף בן מתתיהו: *Baywas*, ואותו שם (של איש אחר) במקרא הוא "בגיי" (עזרא, ב, ב ועוד).

בכתובים באיוב יא, ג: "בדיף מתים יחרישו", וכן שם מא, ד: "לא אחריש בדיי" הכוונה, שלא כניקוד, לצורה מן "בדיי", בביית של בכלים (השווה שם לט, כה: "בדיי" שופר יאמר האח"), ולא לצורה מן "בד" (כדעת רבים, ועי' בפירושי).

בכתוב בשמואל ב יט, מד: "ויעל איש ישראל את איש יהודה ויאמר עשר ידות לי במלך וגם בדיד אני ממך ומדוע הקלתני ולא היה דברי ראשון לי להשיב את מלכי" מובע במקום "בדוד", בביית היחס, בשבעים: *πρωτότοκος*, ז"א "בכור". ואמנם נכון הוא, שמצופה כאן תואר, ללא תוספת, ולא שם פרטי עם ביית היחס. אך מסופק הדבר, אם כיוונו השבעים לנכון, שכן אין גם "בכור" בא בדרגת היתרון (קומפאראטיב), עד שיכלו לומר: "בכור מן זולתו" במקום "גדול מן". וכנגד "מדוע הקלתני" היינו מצפים לתואר משורש "כבד", לפי הניגוד המצוי במקרא של "כבוד" כנגד "קלון". ואולי בא כאן בעיקר "כבוד" במשמעות נכבד וכבד באנשים וברכוש, בדומה לשימושי לשון כגון "ואברם כבד מאד במקנה בכסף ובוהב" (בראשית יג, ב)².

על הפתגם במשלי יב, י: "יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי" כתבתי בספרי "משלי שלמה", עמ' 21, כי אין עיקר כוונתו לנפשה של הבהמה, אלא לנפש האדם "ב-המתו", בקריאה כגון: "בהמתו", בבכוחו: הצדיק מרגיש בהמות נפש רעהו, וזאת כנגד "רחמי רשעים אכזרי", כלפי האדם ולא כלפי הבהמה.

1. דבר הכתוב הזה עצמו לא נשמר בקטעי המגילה.

2. בלשון קרובה לכך דובר על יחס שני השבטים יהודה ויוסף בדברי הימים א, ה, ב: "כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו והבכרה ליוסף", אבל אין ביטויים אלו הולמים את כתיב המלים שבשמואל ב יט, מד.

על הכתוב בישעיה יח, ב (ומעין זה שם, פס' ז): "אל עם גורא מן הוא והלאה גוי קו קו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו" דנתי ב"לשוננו" כג, עמ' 24–25, והעירותי על כך, שלפי הבנתם הנכונה של השבעים אין "אשר בזאו נהרים ארצו" פועל משרש "בזא", אלא הקריאה המכוונת היא: "ב-זאו נהרים", במשמעות בוויית הנהרים, בקצה הנהרים, בביית היחס, לא שורשית.

בכתוב באיוב ו, י: "ותהי עוד נחמתי ואסלדה בחילה לא יחמול כי לא כחדתי אמרי קדוש" הובן "בחילה" בכל המסורת הפרשנית, כאילו הייתה לפנינו מלה "חילה" מן "חיל", בביית היחס. ואולם בפירושי לאיוב, וכן במחקר מיוחד על שורש "בחל" ("הלשון והספר" א, 367 וכו'; מהד' ב, 393 וכו') הוכח, שלפנינו מלה, בעיקר מלה ארמית, משרש "בחל" זה, שמשמעותו: היה קשה, היה אכזרי; וכאן: "ותהי עוד נחמתי, בשעה שאני ירא את האכזרי, אשר לא יחמול, כי לא כיחדתי, ז"א לא הסתרתי, את אמרי אותו קדוש, שנראה לי בחלום.

במזמור מט, שדנתי בו במפורט בכרך הספר של "הלשון והספר", עמ' 335–350, בא, בשינויים מסוימים, אותו חרוז כפומון בסוף מחרוזת השיר,

בפס' יג: "אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו",
ובפס' כא: "אדם ביקר ולא יבין נמשל כבהמות נדמו",

ושם, עמ' 348 הסברתי, שהשינויים בפועל, כאן: "ביקר בל ילין" וכאן: "ביקר בל יבין", שינויים שבכוונה הם, אלא שהוספתי ואמרתי: "ואולם צלעו הראשונה של פס' כא איננה מובנת כמו שהיא: "אדם ביקר ולא יבין"; כי בניסוח זה "אדם ביקר" הוא משפט חיובי לעצמו, ובוודאי אין כוונת המשורר להדגיש, כי האדם ניתן ביקר; אדרבה, גם המשפט המובע במלים "אדם ביקר" בהכרח הוא בא לאמור דברי בוז לאדם, כחברו הבא אחריו: "ולא יבין". ועל כן אין כאן "ביקר" לשון יקר וכבוד, כמו בפס' יג; אלא, כמו שהצעתי זאת לפני שנים רבות, וכן הציע זאת גם א' אהרליך בפירושו לספר תהלים, עלינו להניח, כי בהקבלה אל "בהמות" שבצלע השנייה, אמר כאן המשורר, כי "אדם ביקר ולא יבין", חזאת בחידוד מכון בין "בקר" ובין "ביקר" וכו'. לפי זה אין במקום זה ביית היחס עם "ביקר", אלא ביית שורשית של "בקר", ודומה הדבר לדוגמה של "בנות מלכים ביקרותיך" בתהלים מה, י, שדובר עליה לעיל.

בישעיה יד, ל: "זרעו בכורי דלים ואביונים לבטח ירבצו" קשה מלת "בכורי", ואין פתרון, למשל, בדברי רש"י: "זרעו בימי שרי ישראל שהם עכשיו דלים מפניכם. בכורי לשון שרים כמו (תהלים סט) גם אני בכור אתנהו", או בלשון רד"ק: "ישראל שהיה להם עד עתה בכורה וחלק גדול (הם כעת) בדלות". במקום המלה "בכורי" הציעו כמה חדשים את הקריאה: "בְּכָרִי", כלומר בשדות, בביית היחס, כלשון ל, כג: "ירעה מקניך ביום ההוא כר נרחב". ואולם מה שצריך הדגשה כאן, הוא לא מקום המרעה, "בכר" זה או זה, אלא הביטחון, בהקבלה אל "ואביונים לבטח ירבצו", ובהקבלה כזאת שכח במקרא ביטוי כגון "בדד", כמו "וישכן ישראל בטח

ב ד ד עין יעקב (דברים לג, כח); "אל גוי שליו יושב לבטח נאם ה' לא דלתים ולא בריח לו בדד ישכנו" (ירמיה מט, לא); "כי אתה ה' לבדד לבטח תשיבני" (תהלים ד, ט); ובפרט: "רעה עמך בשבטך צאן נחלתך שכני לבדד יער" וכו' (מיכה ז, יד); כי כן בא "בדד" במקרא במשמעות של מי שבטחונו בעצמו, ואינו זקוק לעזרת זולתו. וכן עלינו לגרוס כאן "ב ד ד" במקום "בכרי". לשינוי זה השווה את גרסת השבעים "בכור" כנגד "בדוד" במסורת העברית בשמואל ב יט, מד.

ושוב, ביחזקאל כו, כא כתוב: "ערב וכל נשיאי קדר המה סחרי ירך בְּכָרִים ואילים ועתודים במ סחריך", והבינו פרשנינו "בכרים" כמלת "כרים" בביית היחס. ואמנם מן החדשים היו כאלה, שהבינו אותה מלה כלשון "בְּכָרִי מדין" במשמעות גמלים. ואין לשלול אפשרות כזאת.

בישעיה נג, ט נאמר: "ויתן את רשעים קברו ואת עשיר (מציעים: עֲשִׂי רע) בְּמִתִּיו וכבר הציעו רבים לגרוס שם "בְּמִתִּיו", ואמנם, כמו שהסברתי ב"הלשון והספר" ג, 241-233, גם "במה" פירושה המקורי: "גופה, גויית המת", ומכאן: מקום פולחן המתים, עד ששינוי הניקוד אינו משנה בעניין.

מקרה קשה הוא זה של הכתוב ביחזקאל מג, ז: "ולא יטמאו עוד בית ישראל שם קדשי המה ומלכיהם בנותם ובפגרי מלכיהם בְּמִתִּים, בביית שורשית, שכנגדו גם עדויות בכתבי יד לניקוד "בְּמִתִּים", בביית היחס, אלא שגם קריאה זו וגם קריאה זו אינן יוצאות ידי העניין. ונעיר, שאין תרגום הוולגאטה: *et in excelsis* ושל הסורי: "ובפתכריהון" עדות מוסמכת לקריאה "ובבמותם", אלא רק ניסיון של פירוש בכיוון כזה. ואמנם השבעים גורסים כנראה "בתוכם" במקום "במותם". אבל עיקר הקושי הוא בצירוף המשונה של "בנותם ובפגרי מלכיהם (במותם)", כמו שצירוף זה חוזר, בלי "במותם", בפס' ט: "עתה ירחקו את זנותם ופגרי מלכיהם ממני ושכנתי בתוכם לעולם". לפי העניין "מלכיהם" הם עושי התועבה, ועל כן אין "פגרי" יכול לבוא כאן במשמעותו הרגילה, ובדוחק נוכל לפרש כאן: פגרים שהפילו מלכיהם. ואשר למלה "במותם", אפשר שאיננה אלא כפל של המלה "בתתם ספם את ספי" וכו', הבאה אחריה.

בשיר השירים א, ה כתוב: "שחורה אני ונאווה בנות ירושלים כאהלי קדר כיריעות שלמה", כאילו על בנותיה של ירושלים מדובר. אבל, כפי שהוכח ב"הלשון והספר" ב, עמ' 351-388, כאן ובכמה מקומות נוספים בשיר השירים עלינו להבין "בנות" כמלה מורכבת בביית היחס: "ב-נות", ובהבנת "נות" כלשון נאות, נוות, ריבוי מן נֹוה. וכאן הכוונה: שחורה אני ונודדת (בהוראת העברית "נוי" במשמעות נדד בנווה המדבר) ב-נוות ירושלים, כמו שאהלי קדר ויריעות השבט שלמה¹ שחורים הם ונודדים בנוות. ועי' על "בנות ירושלים" במקומות אחרים שבמגילת שיר השירים בספר הנ"ל.

1. הוא הקניז, כתרגומו: שלמהא.

במשליו, כו: "כי בעד אשה זונה עד ככר לחם" אין "בעד" (ושב "עד") מלת היחס הידועה, אלא "עד" פירושה גול, והכוונה היא, כי בגזילת אשה, הסוטה מתחת בעלה, יש משום גול (עד) של ככר לחם. ועי' בספרי "משלי שלמה", עמ' 12 וכו'. בכתוב באיוב ל, כד: "אך לא בעי ישלח יד אם בפידו להן שוע" חשבו כמה חדשים למצוא צורה מן "בעי", כלשון בקשה, בדומה לדבר ישעיה כא, יב: "אם תבעיון בעיו"; ואולם, כמבואר בפירושי, כוונת החרו היא, כאילו בהקדמת הצלע השנייה בו: אם שיווע האביון בפידו (בפורענותו) להן (לבוא הצרות עליו): אך לא ב- עי החרבות שנשאר לי ישלח האלוהים את ידו, עד שיהרסני כליל!

בהושע יא, ט כתוב: "כי אל אנכי ולא איש בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר". אבל, כמו שהוסבר ב"לשוננו" כג, עמ' 211-212 בהערה, הייתה כוונתם המקורית של הדברים: "בקרבך קדוש ולא אָבּוּב עִיר", ז"א: ולא תנובת חמור, ביטוי המיוסד על הפתגם הנזכר באיוב יא, יב: "ואיש גבוב ילבב ועיר פרא אדם יולד". בויקרא כא, ד נאמר אל הכהנים בני אהרן: "לא יטמא בעל בעמיו להחלו", והדברים קשים לדעת קדמונים ואחרונים. צריך היה להיזכר כאן מקרה מיוחד, שלא ייטמא בו הכהן, אחרי שנזכרו לפני כן מקרים אחרים של אמו ואביו, בנו ובתו, אחיו ואחותו הבתולה, אשר להם מותר לו להיטמא. ועל כן שקלתי את האפשרות, שבי"ת זו של "בעל" בי"ת היחס היא, ואולי הכוונה לקריאה: "לא יטמא בְּ-עַל בעמיו", במקרה של עולל, של נפל, בדומה לנאמר באיוב ג, טז: "אז כנפל טמון לא אהיה כעללים לא ראו אור".

בישעיה לד, טו כתוב: "שמה קנהו ותמלט ובקעה ודגרה בצלה". אין להבין מלה זו כאן: בצלה של מי? ועל כן הוצעה במקום זה הקריאה: "בְּצִיָּה". ואמנם לדעתי יש לגרוס: "ודגרה לְבִצִּיָּה", ואין כאן בעיקר אלא מקרה של שיכול. כי כמובאר במימוט אחרים, אין הפועל "דגר" משמש במקרא כלשון ישיבה על ביצים ממש, אלא במשמעות קריאת העוף "דגר, דגר" (gackern בלעז), ועל כן דווקא "לְבִצִּיָּה", ולא "בציה", המכוון.

על ציד לווייתן והכנתו לבישול נאמר באיוב מ, לא: "התמלא בשכות עורו ובצלצל דגים ראשו". אבל, כמבואר בפירושי, "בצלצל" בא כאן במקום "בבצלצל": התמלא בסיכות בושם, בציפורן של בושם, את עורו, ובבצלים קטנים את בשרו של לווייתן, כשם שרגילים לטגן בבצלים את בשר הדגים. וכנראה יש לגרוס "שָׁאָרוֹ" ז"א בשרו, במקום "ראשו", כהקבלה הרגילה של "עור ובשר" גם בספר איוב (י"א; יט, כ. כו). והשווה במיוחד מיכה ג, וכו': "גולי עורם מעליהם ושארם מעל עצמותם, ואשר אכלו שאר עמי ועורם מעליהם הפשיטו".

במלכים ב ד, מב כתוב: "ואיש בא מבעל שלשה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים עשרים לחם שערים וכרמל בצקלנו", וכידוע ראו הכול במלה זו שם עצם "צקלון" בבי"ת היחס, במשמעות שק או סל, וכן משמשת המלה בלשוננו. מיד קאסוטו היה הראשון (ואחריו אני במילוק בן-יהודה, עמ' 5612), שהכיר, כי

לפנינו מלת "בצק לון", בבית שורשית, שכנגדה "בצקל" על יד "שבלת" בתעודות מאוגרית, ופירושה כאן בקירוב: מנחת ביכורים, הכוללת במקרה של מלכים ב ד: עשרים לחם שעורים וכרמל. ואולי קרובה המלה אל "בצק".

ביחזקאל ל, ט כתוב: "ביום ההוא יצאו מלאכים מלפני ב צים להחריד את כוש בטח" וכו', והנה במקום "בצים", שגם הלאטיני הבין אותו כהבנת המסורת (in trieribus), מתורגם בסורי: "סרהבאית", וכן בשבעים: *σπεύδοντες*, כלומר א צים, בדומה למסופר על שליחי אחשורוש באסתר ג, טו (שם: דחופים). ואף על פי שגרסה זו אינה קרובה לקריאת המסורת, מצד העניין היא מסתברת יותר. ואילו בעורעדקי, "הגו סיגים" למקום הציע לגרוס: "רצים", הקרוב מצד הכתב, אבל אינו יוצא ידי התרגומים הנזכרים. אם "אצים" היא הגרסה המקורית, כי אז צריך לצרף מלה זו להמשך: "אצים להחריד את כוש בטח", כשימוש הפועל הזה ביהושע י, ג (ולא אץ לבוא), ישעיה כב, ד (אל תאיצו לנחמני), משלי כח, כ (ואץ להעשיר), וכדאי להזכיר גם את הצירוף שבבראשית יט, טו: "ויאיצו המלאכים בלוט לאמר".

בתהלים סג, ג כתוב: "כן בקדש חזיתך לראות עוז וכבודך". קשה לצרף צירוף רעיוני כגון זה: "חזיתך" – (כדי) לראות, וגם תיקון כגון זה שהוצע: "כן ביקשתי חזותך", מלבד היותו חלש יותר מדי אחרי "אלהים אלי אתה" אשר צמאה לך נפשי" וכו', אי אפשר להמשיך אחריו במקור בלמד: "ביקשתי חזותך" – לראות עוז" וכו'. המכוון הוא לגרוס: "כן בָּקַר שְׁחֵתִיָּה". על המתנגע לראות את האלהים נאמר גם בפס' ב: "אלי אתה א ש ח ר כ", ושוב בביטוי המורה על זמן מוקדם ביום, אף לפני הבוקר, בפס' ז: "אם זכרתך על יצועי בא ש מ ר ו ת אהגה בך". המשורר עדיין לא חזה את האלוהים בקודש, הוא רק משחר אותו ומתנגע אליו יומם ולילה. קריאת המסורת הושפעה מכתובים כגון תהלים עז, יד: "אלהים בקדש דרכך", אבל אין העניין דומה כאן וכאן.

בישעיה לב, יט הובן "וברד ברדת היער ובשפלה תשפל העיר" כפועל משורש "ברד", שגם "ברדת" גורו ממנו. אבל כפי שהסברתי ב"לשוננו" כג, 25, כוונת הפסוקים יט–כ שם היא: "זוברד (= וברד), ברדת (= במורד) היער, ובשפלה (אשר שם) תשפל העיר, אשרי (= אשרה, אשכנז) בה (ז"א במורד העיר ובשפלה) זרעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור". ואין להניח פועל "ברד" ושם עצם "ברדת" כקיימים במקרא.

במשלי טו, ד נאמר: "מרפא לשון עץ חיים וסלף בה שבר ברוח", ואין הפתגם מובן כלל בדרך זו. אבל, כפי שהוכחתי בספר ד' נייגר, עמ' 134–136, היה המכוון: "מרפא לשון (כלומר: הלשון הרפה והרכה, היא) עץ חיים, ופסל בה שֶׁבַר בְּרִיחַ", כלומר: אף על פי שלשון זו רכה היא, הפוסל וחוצב בה שובר את הבריח הקשה, ומתיר את בעל מרפא לשון מבור האסירים, מאחרי בריח ברזל ודלתות נחושת. חילוף מעין זה בא גם, למשל, באיוב כו, יג: "ברוחו שמים שפרה חללה ידו נחש

ברייח, אשר השבעים גרסו בו (עי' הערת ש' אורלינסקי, בשנתן של בית המדרש בסניסינטי XXV, עמ' 167) - בְּרִיחִי (αλειθρα) שמים, בעוד שתירגמו 'נחש בריח-כלשן בורח' (ἀποστάτην).

במקום יחשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול בְּרוֹךְ כבוד ה' ממקומו ביחזקאל ג, יב היה המכוון: ואשמע אחרי קול רעש גדול בְּרוֹם כבוד ה' ממקומו, כפי שהכיר שד"ל; ואין משקל לטענות שנטענו נגד תיקון מוצלח זה.

בתהלים קד, טז-יז: 'ישבעו עצי ה' ארזי לבנון אשר נטע אשר שם צפרים יקנו חסידה ברושים ביתה' תרגמו השבעים כאילו הייתה הכוונה: ושל החסידה - ביתה (צועד) בראשם (τοῦ ἐρωδίου ἢ οὐκ ἔγγειται αὐτῶν), ובהבנה אחרת - החסידה, בראש העצים ביתה - מקבלים כמה חדשים גרסה זו: בראשם, בבית היחס. ואמנם קשה להכריע, ואין צורך לסטות מנוסח המסורת.

בשמואל ב, ה מסופר בתוך תיאור הבאת ארון האלוהים מבית אבינדב אשר בגבעה: 'ידוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתפים ובמנוענים ובצלצלים'. אבל בדברי הימים א יג, ה כתוב במקום זה: 'ידוד וכל ישראל משחקים לפני האלהים בכל עז ובשירים ובכנורות ובנבלים ובתפים ובמצללים ובחצצרות'. מה הוא הנכון? למעשה לא 'בכל עצי ברושים' ולא 'בכל עז ובשירים' מסתברים. הנוסחה השנייה מצרפת יחד, בזיווג כלאים, תכונה איכותית ('בכל עז') עם סוג של מעשה ניגון ('ובשירים'), ואילו בנוסחה הראשונה אין 'בכל' (עצי ברושים) מובן, ואין טעם להדגשת סוג העצים דווקא, אשר (חלק מן) כלי השיר היו עשויים ממנו. אם נצא מן האותיות, כפי שהובעו בספר דברי הימים, ולפי השבעים גם בשמואל ב, שהן 'בכל עז ובשירים', ייתכן, שעלינו להשוות את הצירוף, המציין מוסיקה בכלל ביחזקאל לג, לב: 'והנך להם כשיר עגבים יפה קול ומטב נגן', שהוא, כעדות השבעים והתרגום הארמי, לשון שיר עוגבים; ולפי זה אולי המקורי הוא: 'בכלי עגב ושירים'. האותיות ע, ג, ב של 'עגב' הן שנקראו בדברי הימים 'עזב', ואך אחר כך בשמואל ב, בשינוי נוסף: 'עצב', ומכאן 'עצי ב(רושים)'. והשווה לכל הסגנון מה שנאמר בבראשית ד, כא על יובל: 'הוא היה אבי כל תפש כנור ועוגב'. לחילוף זה של זין-בנימל השווה, כדוגמה ידועה ביותר, 'גה' במקום 'זה' ביחזקאל מז, יג: 'גה גבול אשר תתנחלו את הארץ'.

במשלי יא, כה נאמר: 'נפש בְּרָכָה תדשן ומרוה גם הוא יורא'. במבואר בספרי 'משלי שלמה', עמ' 86 וכו', לא עמד המנקד על החידוד שבפתגם. המכוון הוא: 'נפש (האדם) בְּרָכָה (ז"א בְּרָךְ, בשמנונית, שבה עצמה) תדשן', וזהו העניין שנאמר עליו בהמשך: 'ומרוה (את זולתו) גם הוא יורא'.

בדברי הימים א ז, כנ נאמר: 'ויבא (אפרים) אל אשתו ותהר ותלד בן ויקרא את שמו בריעה כי ברעה היתה בביתו'. לדעת מיכאליס, אשר גם אהרליך הולך אחריו, אין כאן 'ברעה' לשון רעה בבית היחס, אלא שם עצם מן 'ברע', שורש המשמש בערבית במשמעות: עלה על זולתו במעלות החכמה, במידות טובות וביזפי,

ובבניין החמישי (תברע תברע) אף בהוראת מתן מתנות. ואמנם נדמה, שהניקוד ראה ב"ת זאת כנוספת, ואין מסורת מוסמכת לניקוד אחר.

שונה מזה הוא המקרה של שמות לב, כב: "ויראמר אהרן אל יחר אף אדני אתה ידעת את העם כי ברע הוא", אשר השומרוני גורס בו: "כי פָּרַע הוא", כמו שכתוב בפס' כה: "וירא משה את העם כי פרע הוא כי פרעה אהרן", וכן נכון, כדעת רבים. בשמואל א א, ט: "יתקם חנה אחרי אכלה בשרה ואחרי שתה" מנוקד "בְּשֵׁלָה" כאילו הכוונה לשם המקום שילה, בב"ת היחס. ואילו לפי דבריי ב"לשוננו" כב, עמ' 1-2, הכוונה כאן, כמו בבמדבר ז, יט: "ולקח הכהן את הזרע בְּשֵׁלָה מן האיל", לשם עצם "בשלה", במשמעות תבשיל מבושל, בב"ת שורשית, בקריאה: "אחר אָכַל הַבְּשֵׁלָה".

בתהלים כב, יז כחוב: "כי סבבוני כלבים עדת מרעים הקיפוני כארי ידי ורגלי". ואמנם במקום "כארי", בכ"ף הדמיון, גרסו כמה תרגומים קדומים, בפרט אלה המושפעים מסיפור האוונגליון על מות ישו, כפועל: "פָּאָרוּ" או "פָּאָרוּ", במש"מעות "כרו" (השבעים: *ὑψαυ*, הלאטיני: *foderunt*), ובכיוון כזה אף הוצעו הצעות כגון "כאבו, כתר", הכול בכ"ף שורשית. עלינו לדחות הצעות אלו כולן, וזאת במיוחד מטעם זה, שגם בהתחלת הפסוק אין להבין "כי סבבוני כלבים" במש"מעות כלבים ממש, בכ"ף שורשית, אלא "כלבים" פירושו: כ-לבאים, מלשון לביא, ועל כן לפנינו כאן הכבלה מפורשת אל "כארי". אלא, שעלינו לצרף כחרח ראשון במשפט: "כי סבבוני כ-לבים", עדת מרעים הקיפוני כ-ארי", כארי וכלביא זה, אשר הציידים מקיפים וסובבים אותם, אחרי שהוא נפל לתוך הבור שכרו ללכוד אותו. ולהמשך שבפס' יח שייכות המלים "ידי ורגלי": "ידי ורגלי יספרו (לפי התרגומים הקדומים). כל עצמותי, המה יביטו יראו ב"י וכו'.

בסיפור על מלחמת עמלק ברפידים נאמר בשמות יז, יב: "ידי משה פָּבְדִים ויקחו אבן ושימו תחתיו וישב עליה ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד" וכו', וקושיה ידועה היא, למה נאמר כאן "כבדים", בעוד שבוודאי ידוע כל סופר, כי "יד" לשון נקבה היא ויש לומר "כבדות" ולא – במקום זה בלבד – "כבדים". ועוד, שעיקר הסיפור מיוסד הוא על הבנת שם המקום "רפידים" כלשון רפיון ידים, ואך צירוף כזה כגון "ידי משה רפו" היה מתאים לעניין, בעוד ש"כבדה ידו" משמש במקרא כלשון חוזק היד, המכבידה על אחרים. והואיל וכך, יש אולי לשקול את האפשרות, שהכתוב, שבחר בניסוח זה: "ידי משה כבדים", לא התכוון למבטא המובע בניקוד, אלא שהבין, בצירוף מלים אלו לפס' יא: "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק, וידי משה פָּבְדִים". ואולי כך אמרו בלשון המקרא על מי שאבדה לו כל הרגשה באיבריו הקפואים, בעמדו זמן ממושך בעמדה אחת: "היו ידיו כ-בְּדִים, ז"א כאילו מתות. ואין זה, כאמור, אלא "שמא" ולא "ברי".

בירמיה יז, א-ב באים, מרוחקים זה מזה לתוך שני פסוקים שונים, הדברים הסתומים: "ולקרות מזבחותיכם: כזכר בניהם", לפני "מזבחותם ואשריהם על עץ

רענן על גבעות הגבהות". אבל ב"לשונו" כג, 213–214 ניסיתי להסביר, שהמכון הוא בקירוב:

"לקרנות מזבחותיהם כר כו (ז"א אסרו) בניהם.

מזבחותם ואשריהם תחת כל עץ רענן" וכו'¹.

בכמה מקומות במקרא בא "כיום" במשמעות, שאיננה מתבארת כלשון "יום-עם כ"ף הדמיון, אלא כמלת חיווק למלה קודמת, כגון: "ויאמר יעקב מכרה כיום את בכרתך לי (בראשית כה, לא); "ויאמר יעקב השבעה לי כיום (שם שם, לג); "ויאמר אליו האיש קטר יקטירון כיום החלב וקח לך כאשר תאוו נפשך (שמואל א ב, טו); והנה אחז בקרנות המזבח לאמר ישבע לי כיום המלך שלמה אם ימית את עבדו בחרב (מלכים א, נא); "ויאמר יהושפט אל מלך ישראל דרש נא כיום את דבר ה' (מלכים א כב, ה = דברי הימים ב יט, ד); לא תצומו כיום להשמיע במרום קולכם" (ישעיה נח, ד). והואיל ולא הכירו המצתיקים, כי מלה מיוחדת לפניהם, על כן יש שכתבו במקומה גם "כהיום", כגון בנחמיה ה, יא: "השיבו נא להם כהיום שדתיהם". והנה באה במכתבי לכיש מלה זו תכופות, במיוחד בצירוף "עתה כים", בכתוב חסר זה, בעוד שלפי הכתיב הנוהג במכתבים אלו מלת "יום" נכתבת מלא, בוי"ו, ושם "עתה כים" מתחלף בצירוף הפשוט יותר "עתה זה". וכפי שהסברתי בספרי על מכתבי לכיש, לפנינו מלה, שהכ"ף בה שורשית היא, מלה המקבילה, למשל, לצורת kiam, במשמעות "כה, כן, ככה" באכדית; ומלה זו משמשת כהברת חיווק מקבילה אל "נא, זה, אפוא". אותו צירוף "עתה כים" עלינו להכיר אותו גם בכתוב המאוחר שבשמואל א ט, יב-יג: "הנה לפניך מהר עתה כי היום בא לעיר... ועתה עלו כי אתו כהיום תמצאון אתו".

בספר היובל לקארל מארטי (1925), עמ' 275, כבר דיברתי על הכתוב בשמואל ב ז, כא, בדברי דוד בתפילתו אל האלוהים: "בעבור דָּבָרְךָ וּכְלָלְךָ עשית כל הגדולה הזאת", שכנגדו בדברי הימים א יז, יט: "בעבור עֲבֹדְךָ וּכְלָלְךָ עשית" וכו', והראיתי שם, על יסוד השוואת נוסחאות של השפלה במכתבי אל-עמארנא מארץ-ישראל, כי כוונת הדברים, לגבי נוסח דברי הימים בשינוי ניקוד בלבד, לקריאה: "בעבור עֲבֹדְךָ וּכְלָלְךָ". ומסקנה זאת נתאשרה אחר כך, כשנתגלתה במכתבי לכיש הנוסחה הקבועה: "מי עבדך כלב כי זכר אדני את עבדה", או "מי עבדך כלב כי שלח אדני את ספר המלך ואת ספרי השרים" וכו'. ואין כאן כ"ף הדמיון אלא שימוש המלה "כלב" בלשון ההשפלה, בדומה לפסוקים כגון שמואל ב ט, פ: "וישתחו ויאמר מה עבדך כי פנית אל הכלב המת אשר כמוני" ועוד.

1. לא היה כאן עניין לזכירה, ועל כן, לצערי, לא אוכל לקבל אף גרסה זו, המוצעת כעת על ידי ידידי מ' מיקם (מהלר) ב"ספר טור-סיני", עמ' 112: "זכור בניהם" (ז"א בנהי ובכי), או אף: "כי זכרו בניהם".

בתהלים קמז, ז: "משליך קרחו כפתים לפני קרתו מיעמד הובנה מלת-כפתים" בלשון פת, פתיתים" (התרגום: "היך רטוקין" וכעין זה שאר התרגומים; רש"י: "פתיתין"). עם כ"ף הדמיון, וזאת, הואיל וחשבו, כי "קרח" הוא מה שאנו היום קוראים "קרח", גביש המים הקפואים בקור, אבל, כפי שהוכח בפרט בפירושי לאיוב, "קרח" במקרא פירושו: סערה, כמו "קרחא" בסורית, ועל כן נאמר, למשל: "מנשמת אל יתן קרח", וזא אין הסערה אלא גישום, שהאלוהים נושם אותו, ועוד, וגם כאן זאת הכוונה, אלא שעלינו לגרוס (עי' לאחרונה גם ב"לשוננו" כג, עמ' 19): "משליך קרחו, כפתים", כלומר כשהשליך האלוהים את רוח סערתו, כפת את הים, כאילו בכבליים. באיוב מא, יב: "מנחיריו יצא עשן כדוד נפוח ואגמן" תרגמו השבעים כאילו כתוב היה: "עשן כ"ור" או "כור": καμίνον, ויש מן החוקרים המקבילים גרסה זאת; אך אין צורך בכך.

שם כ, יח כתוב: "משיב יגע ולא יבלע כחיל תמורתו ולא יעלס" ונחשבה מלת "כחיל" בפרשנות המסורתית כמורכבת מן "חיל" בכ"ף הדמיון. אבל, אין כאן "תמורתו" לשון תשלום ותמורה, אלא לשון "תמר, תימורה", עץ הדקל, וכוונת הכתוב היא לומר על דקלו של הרשע, כי הוא בחיל, עץ קשה ואכזר שאינו מבשיל פירות; והשווייתי בפירושי לכתוב מה שכתבתי במקום אחר על הפתגם במשלי כ, כא: "נחלה מבחלת (צריך לבטא: מבחלת) בראשונה ואחריתה לא תבורך", שכוונתה: התאנה הנחלה, וזא החולה, היא שמבחלת, מוציאה את פגי הבוסר שלה, ראשונה – אבל מה תועלת בה, שכן "ואחריתה לא תבורך"? ובמקום "הבחיל", שהוא מצוי שם במובן זה, בא במקורות התלמודיים בכתבי היד ובדפוסים גם "הכחיל", אבל רק "בחל" המכוון, ועי' מה שנאמר לעיל על "בחילה" באיוב ו, י.

בישעיה ב, יח נאמר: "והאלילים כליל יחלף", ונחשב "כליל" או כתואר הפועל במשמעות של "בשלמות", או, כדעת כמה מלומדים, כמורכב בכ"ף היחס עם מלת "ליל", "לילה": כ-ליל, ולפי זה אף הוצע התיקון "יחלפו" בריבוי, בהתאם אל "האלילים". אך למעשה "כליל" פירושו כאן "עשן", כמו בשופטים כ, ט: "והמשאת החלה לעלות מן העיר עמוד עשן ויפן בנימין אחריו והנה עלה כליל העיר השמימה", והכוונה כאן: והאלילים הם כליל, וזא עשן, אשר יחלוף.

באיוב ג, ה: "ינאלהו חשך וצלמות תשכן עליו ענה יבעתהו כמרירי יום" נחשב "כמרירי" בפרשנות המסורתית כלשון "קטב מרירי" (דברים לב, כד) בתוספת כ"ף הדמיון; אבל, כדעת רוב המלומדים היום, דרושה כאן מלה מן "כמר", במשמעות "החשיך, הקדיר", כשימוש התואר "כמירא", אפל, שחור, וזעף בסורית. הצורה "כמריר", בהכפלת הריש, דומה במשקלה למלה התלמודית "סגירי", שפירושה גשם (יום סגירי – יום גשמים), וגם כאן בסורית הצורה הפשוטה: "סגרא", בשומרונית "אסגר", גשם, יום הגשם. וכנראה צריך לבטא, שלא כניקוד: כמרירי.

במקום "כסף סיגים מצפה על חרש" במשלי כו, כג הציע חזא גינוברג את הקריאה "כ-ספסיגים", בהשוואת "ספסג" במשמעות זיגוג, חיתוך של זכוכית שעל כלי

יוצר, באוגריתית. אך עי' במה שכתבתי על כתוב זה בספרי 'משלי שלמה' עמ' 57 וכו'.

באיוב לג, ו: 'הן אני כפיך לאל מחמר קרצתי גם אני, קשה לקבל כפיך' במשמעות הרגילה, כמורכבת ממלת 'פי' מן 'פה', עם כף הדמיון; ובפירושי הצעתי לראות בה תואר משורש 'כפא', כפי, שכנגדו בערבית 'כפיא', שווה, דומה. ואמנם אולי אין גם הקריאה 'לאל' יוצאת ידי כל הקשיים. צפוי היה, אדרבה, רעיון כגון: הן אני שווה לך, בשר, ולא אל.

אחרי ישעיה טו, ט: 'כי אשית על דימון נוספות, לפליטת מואב אריה ולשאריה אדמה', בא בנוסח המסורתי בפרק טז, א: 'שלחו כר משל ארץ מסלע מדברה אל הר בת ציון, ובמגילת ישעיה א, גם בקצת שינוי בחלוקת האותיות: 'שלחו כר משל ארץ מסלת מדברה' וכו'; ואילו בשבעים מתורגם: *ὡς ἐρπετὰ ἐπὶ τῇ ἐρημῇ* (אשלח) כרמש לארץ, בצירוף האותיות 'כרמש' יחד, ובהבנת הכף ככף הדמיון. ואולי כך בקירוב אפשר להשלים את המשפט, כי אשית על דימון נוספות, לפליטת מואב אריה, ולשאריה אדמה (כך בשבעים) שחל, כרמש לארץ. ואך אחרי כן יבוא עיקר המשפט שבפרק טז, א, כגון: מסלה מדברה אל הר בת ציון' וכו'.

בהושע ט, א כתוב: 'אל תשמח ישראל אל גיל כעמים כי זנית מעל אלהיך אהבת אתנן על כל גרנות דגן', וגם אָל זו כנראה כמלת שלילה במשמעות אַל היא באה. אבל מה ענין להשוואת שמחה זו אל גיל כעמים - דווקא? נדמה לי, שלא דובר כאן אלא על גיל כָּמִים, שלא יהיה עוד בישראל, בדומה לנאמר בישעיה טז, י: 'ונאסף שמחה וגיל מן הכרמל ובכרמים לא ירנן ולא ירעע, יין ביקבים לא ידרך הדרך' וכו', ועל כן גם כאן ההמשך, פס' ב: 'דגן יקב לא ירעם (בשבעים): לא ידעם' ותירוש יכחש בה'.

בהושע יג, ב נאמר: 'ועתה יוספו לחטא ויעשו להם מסכה מכספם כתבונם עצבים מעשה חרשים כלה' וכו', כאילו הייתה כאן מלת 'תבון' בכינוי הנוסתרם ובכף הדמיון. אבל, כמו שהראיתי במילון בן-יהודה עמ' 7651, הנוסח המקורי היה, כנראה: '... ויעשו להם מסכה מכסף, מִכָּתָם נוב עצבים'; שכן הייתה ארץ נוב מקור הכתם הטוב בימי הקדם.

ב'לשוננו' כג, 212 דנתי בכתוב בירמיה יד, ו: 'זפראים עמדו על שפים שאפו רוח כתנים', וניסיתי להראות, שאין כאן 'כתנים' לשון 'תנים', בכף הדמיון, אלא 'כתנים' בא כאן, כמו 'פראים', במשמעות חמורי הבר, כצורה קרובה לארמית ולסורית 'כודנא', פרד בן חמורים.

כדוגמה לבעית למיד היחס בדברי החוקרים אביא במקום זה את לשון הכתוב במשלי ל, א: '... נאם הגבר לאיטאל לאיטאל ואכל, אשר, לפי שראו בו אחרים, אין בו (ל)איטאל' שם אדם עם למיד היחס, אלא כוונת הכתוב להביע כ-נאום הגבר, כתשובתו לאלוהים, רעיון זה: 'לְאִיתִי אֵל, לאיתי אל זָאָכְלִי, זֵא

חסר יכולת אני וכליתי, בהתאם להמשך בפס' ב: "כי בער אנכי מאיש ולא בית אדם לִי וכו', ועי' בספרי "משלי שלמה", עמ' 1 וכו', על מקום זה.

הצירוף "ל בא חמת" או, בכתוב מלא, "לבוא חמת", הבא לראשונה במדבר יג, כא ובמקומות אחרים הרבה, הובן במסורת הפרשנית כאילו לפנינו צורת מקור מן "בוא" עם למד היחס, עד שלימדו אותנו הכתובות, שלפנינו שם מקום "לבוא" על יד חמת, הוא בכתב היתדות: Le-bu-a. על כן למד זו שורשית היא. ולפחות בשופטים ג, ג נשמר התעתיק *Λαβωεμαθ* אף בתרגום השבעים.

בתהלים צ, יב קשה הכתוב: "למנות ימינו כן הודע ונבא ל ב ב חכמה", וחוקרים אחדים (ג' הופמן, ב' דוהם ואחרים) הציעו כאן את הקריאה: "וְנָבֵא ל־בֵּב חֲכָמָה", בהבנת "בב" על פי הארמית ושפות שמיות אחרות, במשמעות שער; ונבוא לשער החכמה. אבל אין הצעה זו מסתברת ביותר. בין פס' יא: "מי יודע עו אפק" וכו', ובין פס' יג: "שובה ה' עד מתי והנחם על עבדיך", בוודאי כוונה מיוחדת למניית ימי האדם, ולא לסתם חכמה מתכוון הכתוב. וכל עוד וכוונה מיוחדת זו אינה ידועה לנו, אין הרבה תועלת בהצעות תיקון.

בישעיה ה, ה "הוי מגיעי בית בבית שדה בשדה יקריבו עד אפס מקום והושבתם ל ב ד כ מ בקרב הארץ" אין "לבדכם" יכולה להיות מלת "לבד, לבדד" זו הרגילה, המורכבת מן "בדד" עם למד היחס. ואמנם ניסיתי ב"הלשון והספר" ב, 418 למצוא גם כאן, כמו בכמה מקומות "לבד, לבדד" כלשון ביטחון האדם בעצמו, ללא צורך בעזרת אחרים, אבל כאן תופעה אחרת לפנינו. אלה "המגיעים בית בבית ושדה אל שדה יקריבו עד אפס מקום" בוודאי לא "לבדם", לא לבדד הם יושבים, אלא יושבים הם ל ב ו ד י מ, סמוכים ומקורבים אלו לאלו, משורש "לבד" זה, המצוי בלשון חז"ל, בפרט בצורת "לְבוּד"; וכפי שהסברתי בפירושי לאיוב לח, ל ("ופני תהום ית ל כ ד ו) ושוב שם מא, ט ("איש באחיהו ידבקו ית ל כ ד ו ולא יתפרדו"), גם שם הכוונה לקריאה "ית ל ב ד ו", יהיו לבודים זה לזה, "ולא יתפרדו".

באיוב לה, יד: "תתהפך כחמר חותם ויתיצבו כמו ל ב ו ש" רצו כמה חוקרים להבין מלה זו כאילו כוונתה: "ל-בוש", במשמעות לבושת פנים, אבל אין הצעה זו מסתברת והכוונה הפשוטה היא: יתיצבו (המים) כמו בלבוש, ועי' בפירושי למקום. "לבוש" אחר בא בישעיה יד, יט בדברים על "הילל בן שחר": "ואתה השלכת מקברך כנצר נתעב ל ב ו ש הרגים מטעני חרב יורדי אל אבני בור כפזר מובס". מהו "ל ב ו ש הרגים"? לפי העניין אפשר להביא בחשבון, שבא "לבוש" כאן בכתוב לא מדויק במקום "ל-באש", כלשון סירחון העולה מן הפגרים. והרי דווקא בשורש "באש" זה נולד, כידוע, למשל, בארמית "ביש" מן "באיש". אם נכונה הנחה זו, כי אז אפשר לחפש גם במלה הסתומה "כ(נ)צר" לפני "נתעב" לשון צחנה וסרחון.

בנחום ב, יב: "איה מעון אריות ומרעה (כנראה צ"ל, כדעת רבים: ומערה) הוא

1. השבעים אף חשבו על "ימין" האלהים.

לכפירים אשר הלך אריה לביא שם גור אריה ואין מחריד¹ מקבלים מלומדים הרבה את גרסת השבועים, הסורי והלאטיני "לבוא" במקום "לביא". ואכן, אולי בא כאן פועל משלים אל "הלך", אבל, לא פועל חסר-תוכן כגון "הלך" לבוא. וייתכן, שהנכון היה: "לִּהְיוֹת בָּא שָׁם", כי כך בא פועל זה כלשון בקשת מחסה, למשל, במאמר הידוע שבישעיה כו, כ: "חבי כמעט רגע עד יעבור זעם", וכן מצוי הצירוף "נחבאים במערה" (יהושע י, יז), "המערה אשר נחבאו שם" (שם פס' כז).

באיוב יב, כג כתוב: "משניא לגוים ויאבדם שטח לגוים וינחם", אבל אין לחרוז כל מובן בקריאה זו. כפי שהראיתי בפירושי למקום, מדובר כאן על סערה בים, בדמיון בולט לתיאור כזה בתהלים קז, כג-לב. והכוונה כאן: "משניא לגוים" (כלומר: את גלי הים) ויאבדם (את הנוסעים), שִׁטַּח לַגַּיִם וינחם (אל מחוז חפצם), כמו שנאמר בתהלים שם פס' כט-ל: "יקם סערה לדממה ויחשו גליהם, וישמחו כי ישתקו וינחם אל מחוז חפצם".

בשם הבאר, שנפתחה להגר ושנאמר עליה בבראשית טז, יד: "על כן קרא לבאר באר לחי ראי" (ועי' שם כד, סב; כח, יא), רצו כמה חוקרים בזמננו למצוא באיזה אופן את המלה "לחי", כדמיון למסופר על שמשון בשופטים טז, יט: "ויבקע אלהים את המכתש אשר בלחי וכו' על כן קרא שמה עין הקורא אשר בלחי עד היום הזה". אבל, עם כל הקשיים שבביאור הניתן לשם "באר לחי ראי" לפי קריאת המסורת, אין בהצעת תיקון זו כדי להסביר את השם באמת. העניין המסופר דורש דווקא זאת, שחיה הגר, גם אחרי ראותה אלוהים, כקריאת "לחי" ולא "לחי", ואולי אין דמיון שני הסיפורים על באר זו וזו אלא מקרה.

כנגד זה גורסים רבים מן החדשים במקום "ויאספו פלשתים לחיה" בשמואל ב כג, יא: "לחיה" זא אל לחי, בלמד שרשית.

בשופטים ה, ח: "יבחר אלהים חדשים או לחם שערים מגן אם יראה ורמח בארבעים אלף בישראל" הוצע, בין הצעות בלתי מכוונות אחרות, גם זו לגרוס במקום "זא לחם שערים": "זא לחֶמֶש ערים" וכו'. אבל, כפי שכבר הצעתי במקום אחר, המכוון הוא, כנראה: "יִבְחֹד אֱלֹהִים חֶרָשִׁים, אֶזְלַ חֲמֵשׁ (= צבא ונשק) ערים, מגן אם יראה ורמח בארבעים אלף בישראל".

בצפניה א, יז בא המאמר הקשה: "...ושפך דמם כעפר ולחמם כגללים", ולא העלו פרשנים ומלומדים פיתרון מסתבר למלת "לחמם" כאן². ואולם עניין הגללים מזכיר את הנאמר במלכים א יד, י על השמדת בית ירבעם: "ובערתי אחרי בית ירבעם כאשר יבער הגלל עד תמו". לפי הקבלה זו מסתבר, שהייתה הגרסה המכוונת: "ושפך דמם כעפר, לִתְמָם, כגללים". ואין כאן מלת "לחום" בלמד שורשית אלא למד היחס.

ביהושע יג, כו נוקד: "ומחשבון עד רמת המצפה ובטנים וממחנים עד גבול

1. על "להומר" באיוב כ, כג עי' בהמשך המאמר הזה.

לְדָבָר, כאילו הכוונה לשם העיר 'דביר' בתוספת למִד־היחס, ואמנם השבעים ותרומים אחרים תרגמו כאילו כתוב היה 'דביר' בלבד, ולפי זה אפשר, שאין למִד־זו אלא כפל מסוף מלת 'גבול'. אבל חוקרים מרובים (עי' בפרט בדברי מ' נאור, 'המקרא והארץ' ב, 35) חושבים על שם המקום, הנכתב בכתובים אחרים 'לִדְבָר' או 'לא דבר' (שמואל ב ט, ד-ה; יז, כז) בארץ הגלעד, שרבים מוצאים אותו גם בנאמר בעמוס ו, יג: 'השמחים על לא דבר'.

בישעיה כא, א: 'משא מדברים כסופות בנגב לחלף ממדבר בא מארץ נוראה' אין כוונת הדברים למקור 'לחלף' בלמִד־היחס, אלא, כפי שהראיתי בשנת 1931 בעיתון MGWJ 75, עמ' 15 וכו', ושוב ב'הלשון והספר' ב, עמ' 256 וכו', המכוון הוא בקריאה: 'כסופות בנגב לחלף ממדבר בא מארץ נוראה'. ארץ גבול זו היא, שמקומה בין שבטי עילם ומדי המסתערים ממזרח, ובין בבל, שהם באים ללכוד אותה, במערב; ועי' במקומות הנ"ל לפרטים.

במקום הכתוב בתהלים פה, ט: 'אשמעה מה ידבר האל ה' כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו ל כס ל ה' יש לגרוס, כידוע, כהצעת ידידי המנוח מיכאל ברקוביץ ז"ל: '... כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישרי לב ס ל ה', ואין במלת 'לכסלה' למִד־היחס אלא שתי המלים 'לב סלה'.

מי יודע, מה פירוש הביטוי שבתהלים לה, טז: 'בחנפי לעגי מעוג חרק עלי שנימו' ואין תועלת גם בדברי השבעים, שכנראה גרסו במקום זה: 'בחנפי' (*ἐπελρασάν με*) לעגו לעוג'. אבל הקושי הוא גם בפס' טו, אשר למעשה עניינו מסתיים במלים המקבילות: 'ובצלעי שמחו ונאספו ונאספו עלי נכים ולא ידעתי', אילו להמשך יש לצרף: 'קרעו ולא דמו' (: בחנפי לעגי מעוג'. ואמנם לא מן הנמנע הוא, כפי שהעירתי במקום אחר, שיש לקרוא בקירוב 'בחנף ולעג ומעג', בשימוש 'מעג' כמלה חורות על 'לעג', כדוגמת צירופים כגון 'תהו ובהו', ודומים כאלה בערבית; בצירופים כאלה אין למלה השנייה משמעות לעצמה. ואולם, אם להבין 'מעוג' כלשון עוגה, כשימוש המלה במלכים א יז, יב: 'ותאמר חי ה' אלהיך אם יש לי מעוג כי אם מלא כף קמח בכד' וכו', כי אז נראה יותר להבין גם את האותיות 'לעגי' כלשון 'עוג', בתוספת למִד־היחס, ולא כנזירה משורש 'לעג'. לפי זה צדקו אלה, שרצו למצוא כאן ביטוי מקביל לצירוף הבא בארמית (וכן באשורית) כלשון דברי רכילות: 'ואכלו קרציהון די יהודיא (דניאל ג, ח), די אכלו קרצוהי די דניאל' (שם ו, כח), ואף 'קרעו' שבפס' טו במקום 'קרצו' הוא בא, וכוונת המשפט היא: 'קרצו ולא דמו בחנף לעוג מעוג', כלומר: בחנף השתדלו ללא הרף להלשין עליי. ואם זהו נכון, כי אז גם כאן ענין לבעית שורש או משרת במלה.

בתהלים עד, יד נאמר על ליתן שר הים שבמיתוס הקדום: 'אתה רצצת ראשי ליתן תתנו מאכל לעם לצייים'. על חרוז זה כתבתי לאחרונה ב'לשונו' כג, עמ' 28, ואחרי שהזכרתי שם הצעות אחרות, אמרתי, כי לדעתי 'לצייים' שתי מלים הן, המצורפות אל 'עם' במשמעותו הרגילה, ואולי הנכון הוא בקריאה: 'לעם צלי

(= צוללי) ים. אותו ביטוי טמון הוא כנראה גם בנאמר על חורבן צור בישעיה כג, יג: "הן ארץ כשדים זה העם לא היה אשור יסדה לציים הקימו בחיניו עוררו ארמנותיה שמה למפלה", שדיברתי עליו באותו מקום עמ' 18 ושם הצעתי את הקריאה: "הן ארצך שד (= שדד) ים זה העם לא (= ללא) היה, אשר יִסְדֶּה צִילִי (במשמעות צוללי) ים-וכו".

בהיסוס רב אביא כאן דיון כזה גם במשפטים הסתומים שבישעיה נ, ד: "אדני אלהים נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר יעיר בבקר בבקר יעיר לי און לשמע כלמודים". כיצד אפשר לאמור על לשונו, על "לשון למודים", של אדם, שהיא ניתנה לו כדי "לדעת" וכו'? וגם מה שנאמר על אוזנו של השומע בהמשך: "... יעיר לי און לשמע כלמודים", על לימוד לדעת של השומע הוא מספר ולא על דיבור, שהוא בלבד מתאים ללשון. ועל כן יש מקום לשאלה, שמא "לשון" כאן לא שם עצם, במשמעות לשונו של הנביא, הוא, אלא מקור בלמיד מן "שנן" במשמעות ללמוד, כמו בדברים ו, ז: "ושנתם לבניך". והנה גם בערבית בא השורש "שנן", בשימוש מקביל לעברית, ורגיל משורש זה השם "שנה", במשמעות תורה וחוק. ואמנם אין לבאר סופית את הפסוק כולו, כל עוד לא הוברר לנו "לעות את יעף דבר", מה פירושו. וגם בנוגע למלה "לעות", שהפרשנות מנסה לגזור אותה כמקור מן "עות", או אף מלשון עת וזמן, אפשר לגזור אותה משורש "לעה" בלמיד שורשית; ומרובה המבוכה.

וכנגד דוגמה זו נזכיר כאן עוד את המקרה של ירמיה ט, ב: "וידרכו את לשונם קשתם שקר ולא לאמונה גברו בארץ-וכו", כי, כמו שהסברתי זאת ב"לשונו" כב, עמ' 84, הייתה, כנראה, כוונת הכתוב בעיקר: "וידרכו אֶתְנֶם (ו-א מיתרם) לִשְׁוֹ, קשתם שקר". ועי' במקום הנ"ל על פרטי הפירוש לכתוב.

ואם נעבור כעת לבעית מ"ם זו, הבאה בראש המלה כקיצור ממלת היחס "מן", ובמקרים מספר ספק לגביה, אם אינה מ"ם שורשית או מ"ם המשקל, נביא כאן, ביחד עם דוגמאות אלו שנדונו במדע, גם מקרים בודדים, אשר אף הפרשנות המסורתית הרגישה בהם.

במקום "מֵאֵין הַפְּנוֹת" באיכה ג, מט חשב פ' פלרס לגרוס "מֵאֵנָה פְּנִי", ואחרים הניחו חילוף כזה בין "מֵאֵין" לפועל "מֵאֵן" במקומות אחרים.

דוגמה מיוחדת היא זו של בראשית מט, כ: "מֵאֵשׁ שִׁמְנָה לַחְמוֹ וְהוּא יִתֵּן מֵעֲדֵנֵי מֶלֶךְ", אשר שם נוספה מ זו לפי רוב התרגומים הקדומים לסוף פס' יט (והוא יגד ע ק ב) וכאן בא רק: "אשר שמנה לחמו". ושאינו מ זו באה כאן במשמעות "מן", על כך עמדו גם פרשנים מסורתיים (וגם השומרונים), כדברי ראב"ע: "יש אומרים כי המ"ם נוסף", ואמנם הוא דוחה דעה זו.

באויב כח, יא: "מ ב כ י נהרות חבש ותעלמה יצא אור" מצא הניקוד כנראה מלה "בכי (נהרות)" עם "מ(ן)" היחס; ואך אחרי התגלות הכתובות מאוגרית אפשר היה להכיר, כי לפנינו שם-עצם "מבכי"; ודומה לו "נבכי" (באויב לח יז) שכנודו

בתקבולת דומה בעלילות אוגרית צירופים כגון "אדך לתתן פנס עם אל מ ב כ נהרם קרב אפק תהמתם", כלומר: או שמה פניה כלפי האל של מ ב כ הנהרות, בקרב אפיק התהומות, במשמעות מעמקי הנהרות, מקור הנהרות. ועי' גם בפירושי לאיוב. במקום "מ ב ל י ג י ת י עלי יגון" בירמיה ח, יח, כאילו במ"ם המשקל, יש לצרף, כפי שהוזכר ב"לשוננו" כג, עמ' 13, אותיות אלו, לפי השבועים, ובקרוב לדעת חוקרים אחרים, למשפט הקודם (פס' יז), בקירוב בקריאה: "כי הגני משלח בכם נחשים צפענים אשר אין להם לחש ונשכו אתכם, נאם ה', מ ב ל י ג הות", ז"א ללא מרפא.

על הכתוב ביזאל א, טז: "... עבשו פרדות תחת מגר פתיהם" וכו' כתבתי ב"לשוננו" כג, עמ' 26 וכו', וניסיתי להסביר, גם לפי תרגום השבעים, כי בקירוב היה הנוסח המקורי: "עָשָׂו (כלומר: חבלו וגולו) פְּרוֹת (כקריאת השבועים) תַּחְתָּן, (ז"א תאפסנה, כלשון יחזקאל אפרים מעם" בישעיה ז, ה) מִרְפְּתֵיהֶם, במ"ם של "מן". בדברים לג, ג, בתוך חרוז, שהוא כולו קשה, נאמר: "... והם תכו לרגלך ישא מְד ב ר ת יך", ואיך שנבקש פיתרון למלים האלה, על כל פנים קשה לקבל את הנחת הנקדנים, כאילו מ"ם זאת שבראש "מדברתיך" באה כאן כלשון "מן"; ולא כאן המקום להאריך בדיון על הצעות התיקון והביאור, אשר לפי שעה לא העלו פיתרון של ממש לסתומה זו.

בשירת דבורה, שופטים ה, י: "רכבי אתנות צחרות ישבי על מדין והלכי על דרך שיחו", התכוון הניקוד כנראה להבנת האותיות "מדין" כלשון "דין" ומשפט, עם מ"ם של "מן", ואמנם הוצעו למלה גם ביאורים אחרים במסורת התרגומים והפרשנים. ואולם, כפי שהסברתי זאת ראשונה בספרי על ארון האלוהים בשנת 1922, וכפי שאפשר לומר היום ביתר דיוק, עלינו להתחשב לשם ביאור כל הפסקה שבפס' ט-יא, בעובדות אלו: (א) בפס' ט "לבי לחקקי ישראל המתנדבים בעם ברכו ה'" אין מלת "ברכו", לפי העניין והתקבולת, שייכת לחרוז זה, אלא מקומה בפס' י, ובפס' ט יש לגרוס רק: "לבי לחקקי ישראל המתנדבים בעם ה'"; (ב) בפס' י גם "צחרות" (היא "צחר" שביחזקאל כז, יח) וגם "מדין" (צ"ל "מדין") וגם "שיחו" (היא: שוח) ארצות במדבר אדום וערב הן, ולפני "מדין" עלינו להשלים (מה שנכתב "ברכו" והועבר לפס' ט): "בְּכָרִי (מדין)", כלשון ישעיה ס, ו: "שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה". לפי זה כוונת פס' י-יא היא: גם רוכבי אתנות שבארץ צחרות וגם יושבי על בכרי מדין וגם הולכי רגל על דרך בארץ שוח, כולם יחד מקול מחצצים (ז"א בתרועת מחצצרים בחצוצרות) בין המשאבים של מעינות המדבר, שם, במרחקים, יתנו וישבחו את צדקות ה' וגבורתה. ושים לב לכך, שבניגוד לרכיבה על חמורים וסוסים, האדם "יושב" על דבשת הגמל, והשווה גם את חילוף הפעלים "ישב" ו"רכב" בנאמר במקרא על מקום האלוהים על גבי הכרובים, שהם בעיקר אינם אלא תמונת עב הענן, שהאל יוצא בו במרכבת הסערה.

על ישעיה מ, טו: "הן גוים כמר מדין וכשחק מאזנים נחשבו הן איים כדק יטול"

”תבתי מזמן (ע׳) לֹרֶס שם ג, 202 וכו׳), שאין כאן מלת ״דלִי־עם מן) היחס, אלא וונת הדברים היא: ״הן גוים כְּמֶלֶם דְּלִי, וכשחק מְזַנִּים (זֵא כשחקים של העננים, הוראת מְזַן־בערבית) נחשבו״.

באיוב לו, יז נאמר: ״אשר בגדיך חמים בהשקט ארץ מדרום״, וכבר דובר לעיל על ראשית הפסוק הזה. ואשר לניקוד ״מדרום״, כאילו הייתה כאן מלת ״דרום־עם מן)״ היחס, הוברר בפירושי, כי כוונת הדברים ל־מפּלְשֵׁי עֵבֶר, כלומר לתהליך זה, שעבֵי העננים שברקיע, שנחשבו כעשויים מחומר טֵין, מתבקעים ומתפלשים, ומתוך הנקבים והחורים המפולשים האלה הם משקיטים (זֵא מפילים, בדומה לִיִן השוקט אל שמריו) ארצה את מְדָךְ, זֵא את הטיט הרטוב, שהם עשויים ממנו, כהוראת המלה ״מדר־במקומות תלמודיים. וע׳ לפרטים בפירושי.

דוגמה, שהוכרה אף בפרשנות המסורתית, היא זו שבדבר המזמור בתהלים נה, כב: ״חֲלֹקוּ מִן מָאֹת פִּי וקרב לבו, רכו דבריו משמן והמה פתחות״, שממנו למדנו להשתמש במלה ״מחמאה״ לגבי דברי שבח מופרזים. ואולם העניין דורש לגרוס: ״חֲלֹק מִמְחֻמָּאֹת פִּי״, בהקבלה אל ״רכו דבריו משמן״. כן תרגמו השבעים, וכן גם התרגום הארמי: ״שעִיעַן יתיר מן ש מן דגובנין מילי פומיה״¹: ובעקבותיו מתרגם גם רסעִיג: ״אכתִר מן אלסמן״ (יותר מחמאה), וכן גם ריבִיג ב־ספר השרשים: ״הפתח במם במקום הצרי והשעור חלקו מן חמאות אמרי פיו״. וכן כותב גם אבן עזרא בפירושו: ״נפתח המ־ם (שהייתה צריכה להינקד בצירה, כקיצור מן מִן) בעבור אות הגרין״. וכן כל החדשים.

והנה מקרהו של הפתגם במשלי יז, כג: ״שחד מחק (ס־א מחיק) רשע יקח להטות ארחות משפט״, אשר התרגומים הקדומים (: מן עובא, de sinu ועוד) הבינו בו מִחָק כלשון חִיק עם מן היחס, אבל בעל ״הגו סיגים״ מצא שהעניין מקרב את הקריאה: מִחָק רָשָׁע. ואולם למעשה, גם לשיטתו אין צורך בכל שינוי, כי אפשר להבין גם מִחָק כבינוני מן חוק על משקל מִנֵּן, ואולי דווקא הקריאה מִחָק רָשָׁע היא הנכונה. דומה לכך באיוב כג, יב: ״מצות שפתיו ולא אמיש מִחָקִי צפנתי אמרי פיו״. קשה לקבל, כידוע, את ניקוד המסורת, כאילו הייתה כאן מלת ״חֶק־עם מן)״ היחס. ההצעה הקלה ביותר, שבחרתי בה בפירושי, היא בקריאה: ״מִחָקִי״, מן ״מִחָק״, במשמעות: צירוף החוקים, כלומר: את מחוקו צפנתי, את אמרי פיו. ביהושע יא, ח נוקד במסורת: ״וירדפום עד צידון רבה ועד משרפות מִים ועד

1. הסורי והלאטיני לא הבינו את כל העניין, וכנראה מקור אחד לשניהם. הסורי: ״אתדלחו מן רוגזא דאפוהי ומן חמתה דלבה״, והלאטיני: ״Divisi sunt ab ira vultus eius et appropinquavit cor illius – שניהם לא עמדו על פירוש הפועל ״חלק״ כלשון ״שפתי חלקות״, ראו ב־״מחמאת״ לשון חמה ורונו, במ־ם של בכל־ם, ובמלת ״פיו״: ״אפיו״, ובמלת ״קרב״: או ״קרב הלב הכועס״ או את הפועל ״קרב״ במשמעות הקרב. התרגום האנגלי של הסורי (ג־מ למסא, פילאדלפיה 1957) מוסיף על אלה, בתרגומו ״אתדלחו כאילו כוונתו ״אתדלח״: ״They were afraid because of the anger in his countenance and the wrath in his heart״.

בקעת מצפה מזרחת, ומעין זה שם יג, ו: מן הלבנון עד משרפת מים, וכבר העירו כמה מבארים, שהכוונה לא לים-אלא לקריאת מים, (במק) היחס, כלומר: מצד מערב, כנגד מזרחת-שלפני כן. ואגב, כפי שהראיתי ב"ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה" כד, עמ' 33-35, אין כאן "משרפות" אלא מבטא וכתוב מצורף של שתי מלים "משפחות", במשמעות: מישור הנפות, של נפות דור, כמו שנאמר לפני כן ביהושע יא, ב: "ואל המלכים אשר מצפון בהר ובערבה נגד כנרות ובשפלה ובנפות דור מים"; ובא בפס' ח: "ועד מישור הנפות מים" כנגד "ועד בקעת מצפה מזרחת".

וכזה הוא המקרה של דברי הימים ב טו, ד: "ויכו את עיון ואת דן ואת אבל מים" כנגד "יך את עיון ואת דן ואת אבל בית מעכה" שבמלכים א טו, ה. כי במקרה זה גרס התרגום הארמי ("מערבא"): מים.

בדברים יח, ח נוקד כידוע: "חלק כחלק יאכלו (הלויים) לבד מן פרי על האבות" כאילו הייתה צורת המלה ביחיד: "ממכר", בעוד שהתרגומים הקדומים, ובתוכם גם ת"א (בר ממטרתא דייתי בשבתא) מצאו בראש המלה מ של מן היחס; ועי' בחומר המובא ע"י בן יהודה עמ' 3068 וכו' על דעותיהם של קדמונים ומאוחרים במאמר קשה זה, ואף במה שכתבתי עליו ב"הלשון והספר" ב 126. ולא נמצא פתרון גם לסיום הכינוי, לממכריו (?) של מי מתכוון הכתוב.

בשופטים כ, מג נאמר על הרדיפה אחרי אנשי הגבעה: "כתרו את בנימין הרדיפהו מן הנה עד הנחל עד נכח הגבעה ממזרח שמש", אבל במקום המלה "מנוחה", שאינה מתאימה כך בעניין, בא, כידוע, בת"י: "מבית ניהחן" ובשבעים: *ἀπὸ Nová*, עם מן-היחס. ועי', למשל, אצל מ' נאור "המקרא והארץ" ב, 159 על הבעיה הטופוגרפית. הצעות שונות מובאות גם בדברי ילין "לשונו" א, עמ' 12, ב"עט שקר סופרים" למקום, ובדברי בן-ציון לוריא, "סיני" יב, קפא, ועוד.

בצפניה ג, ז כתוב: "אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר ולא יכרת מעונה כל אשר פקדתי עליה", אבל מובנת יותר היא קריאת השבעים (ἐξ ὀφθαλμῶν ἀδότης) והסורי (מן עיניה): "ולא יכרת מעינה (או: מעיניה) כל אשר פקדתי עליה".

בשמואל ב יג, יח נאמר על תמר: "ועליה כתנת פסים כי כן תלבשן בנות המלך הבתולות מעלים"; והואיל ועל "כתנת פסים" ולא על "מעיל" מדובר במה שקדם, הציעו רבים לגרוס במקום זה: "כי כן תלבשן בנות המלך הבתולות מעולם"; וצ"ע. בישעיה ח, כב כתוב: "והנה צרה וחשכה מעוף צוקה ואפלה מגדח. ויתר מסתבר לגרוס כאן, כנאמר ב"הלשון והספר" ב, 253: "והנה צרה וחשכה מעוף, צוקה ואפלה מגדח".

באיוב ז, טו: "ותבחר מחנק נפשי מות מעצמותי", יש להעדיף, בהקבלה אל "מחנק", במים המשקל, את הניקוד "מעצמותי" במשמעות מערכת עצמותי, כנושא במשפט, בלי מן-היחס; ועי' בפירושי.

באיוב לג, טז-יז: "אז יגלה און אנשים ובמסרם יחתם, להסיר אדם מעשה וגוה

מגבר יכסה, המכוון הוא (עי' בפירושי למקום): "אז יגלה (האלוהים רק) און אנשים (מבלי שתראה אותו העין), להסיר אדם מַעֲשֵׂה הַיָּדָיו וְגִוֹהַ (של האלוהים) מגבר יכסה. בזכריה ט, ח: "וחייתי לביתי מַצָּכָה מעבר ומשב ולא יעבר עליהם עוד" מביע הניקוד כנראה הבנה זו, אשר אבן עזרא, למשל, מנסח אותה במלים: "בה"א תחת אל"ף, והטעם אחנה ואנוח מ צ ב א שיבוא ומעובר" וכו'. אבל, כדעת רבים, המכוון הוא בניקוד מַצָּכָה או מַצָּכָה במ"ם המשקל; והשווה בישעיה כט, ג: "וחייתי כדור עליך וצירתי עליך מַצָּב והקימתי עליך מצרת".

בתהלים סט, ה: "רבו משערות ראשי שנאי חנם, עצמו מ צ מ י ת י איבי שקר", בא "מצמית" בהקבלה ברורה כנגד "משערות ראשי", ב"מ" היחס, ובכיוון זה מתרגם הסורי: "מן גרמי", כאילו כתוב היה: "עצמו מעצמותי", ואמנם אין העצמות במקרא הקבלה מכוונת ממש אל (רבו מ)שערות ראשי. ובן-יהודה במילונו, בערך "צמה", עמ' 5515, מאריך בעניין ומביא את ההצעה "כדעת רבים" לגרוס: "עצמו מַצְמוֹתִי", על פי הבנת המלה "צמה" בשיר השירים ד, א (עיניך יונים מבעד ל צ מ ת ך) ושם פס' ג (כפלח הרמון רקתך מבעד ל צ מ ת ך), כלשון שערות וגדילים, ולדעתו מקום זה שבמזמור "מכריע הכף" לצד מי שפרשו צמתך בהוראה זו.

ואולם, בשיר השירים אין פירוש זה עולה יפה באמת, ומי יודע, אם כיוון שם אף הניקוד, שמצא ב"צמתך" צורה בכינוי מן "צמה", ולא מלה מן "צמת", כלשון קשירה בקישורים ובצעיף. ולדעתי יש להביא בחשבון, שהיה המכוון כאן: (רבו משערות ראשי שנאי חנם) עצמו מַצְמוֹתִי איבי שקר, כלשון יחזקאל ח, ג: "וישלח תבנית יד ויקחני ב צ י צ ת ראשי". מ"ם זו שבאה בראש המלה, אחרי "עצמו", היא שגרמה לכתיבת "מצמית" במקום "מצמות".

ואמנם שמא ישקול המעיין גם אפשרות זו, שנקראו השערות בלשון המקרא, בהשאלה, גם "צמר" או "צמרת", בהשוואת דברי גיתה על שערות הזקן של העלם הצעיר: *die feine Wolle sprosst ihm um die Wange*, עד שאפשר היה להניח גרסה כגון: "עצמו מ צ מ ר ת י" במקום "עצמו מ צ מ י ת י". אבל, נוסף על כך, שאין עדות בעברית לשימוש כזה של "צמר" לגבי שערות האדם, עצם המושג של "צמר" מורה על ליכוד השערות יחד לגוש אחד, ואין המלה מתאימה כאן, כשהכוונה לריבוי מספר של שערות שבראש.

בכתוב באיוב ה, ה: "אשר קצירו רָעַב יאכל וְאֵל מַצָּיִם יקחהו ושאף צמים חילים", אשר התלבטו בו פרשנינו בימי הביניים, המכוון הוא, כמבואר בפירושי: "אשר קָצְרוּ (בני האוויל) רָעַב יאכל, וְאֵלָם (ו-א את חילים ותבואתם) צַיִם (ו-א צינמן) יקחהו, ושאף צמים חילים". אין מ"ם שבראש "מצנים" הברת היחס, אלא כינוי הריבוי שבסוף המלה הקודמת: "וְאֵלָם".

במלכים א, כח – דברי הימים ב, א, טז: "ומוצא הסוסים אשר לשלמה ממצרים ומִקְנָה (נ"א: מקוא) סחרי המלך יקחו מִקְנָה (נ"א: מקוא) במחיר", אין, כידוע, "מקוה" מלה משורש "קוה" במ"ם המשקל, אלא, כעדות קדמונים, שם ארץ "קנא"

או 'קִנְיָה' ב'מֶן' היחס: 'ממצרים ומִקְנָה', או 'ומִקְנָא'. ועי' בפירושי החדשים למקום.

במשלי יב, כו: 'יִתֵּר מִכֶּהוּ צָדִיק וּדְרֹךְ רָשָׁעִים תִּתְּעֶם' הבינו הנקדנים את המלים הראשונות, כנראה, כמו רסעג, כאילו הייתה כאן 'מֶן' היחס לפני 'רעהו', וכאילו 'יִתֵּר' פירושו: טוב יותר (רסעג: אפצ'ל), מצליח יותר מן רעהו. אבל, כדעת רבים היום, אין כנראה הכוונה הפשוטה אלא כאילו נוקד: 'יִתֵּר מִרְעָהוּ צָדִיק', כלומר: הצדיק ימצא את מרעהו המתאים לו, בדומה לנאמר באיוב לט, ח: 'יִתֹּר (המכוון כאילו נוקד: יִתֹּר) הרים מִרְעָהוּ'.

מסוג אחר הוא 'מִרְעָהוּ' שבקהלת ד, ד: 'וראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה כי היא קנאת איש מרעהו'. כי, כמבואר ב'הלשון והספר' ב, עמ' 276 – 277, אין הכוונה לקנאת האדם ב'רעהו' (שבמקומו כאן 'מרעהו' ב'מֶן' היחס), אלא 'קנאה' זו באה במקום 'קִנְיָה': יתרון הוא לאדם שיקנה מִרְעָ (במֶם המשקל) וחבר לו; שכן כל הפסקה דנה בכך, כי 'טובים השניים מן האחד'.

במקום 'כי יציל אביון מִשְׁוֹעַ' (תהלים עב, יב) ושוב 'כי אמלט עני מִשְׁוֹעַ' (איוב כט, יב) גרסו השבעים כאן וכאן: משוֹעַ $\epsilon\kappa(\chi\epsilon\iota\rho\omicron\varsigma)\delta\upsilon\nu\alpha\sigma\tau\omicron\upsilon$ וגם הבנה זו אפשרית היא.

באיוב כג, ז נוקד: 'שם ישר נוכח עמו ואפלטת לנצח משפטי', כאילו הכוונה: 'מן שופטי' אבל, כדעת רבים, המכוון הוא: 'ואפלטת לנצח משפטי', בדומה ללשון חבקוק א, ד: 'ולא יצא לנצח משפט'.

ונסיים סוג זה של דוגמאות בנאמר בתהלים עג, ז על הצלחת הרשעים: 'יצא מחלב עינמו עברו מִשְׁכִּיֹּת לבב'. לפי הניקוד 'משכיות' לשון 'משכית' הוא, במֶם המשקל, אבל לפי העניין דרושה כאן מלה ב'מֶן' היחס, כמו שרעיון זה מובע בדברי רשי: 'יותר ממה שלבם מייחל ומצפה באה להם תאוותם', וכעין זה במדרשתהלים למקום: 'הרבה יותר ממה שהם מבקשים' וכו'. וכבר היו מן החדשים, שהכירו (א) שכנראה בא כאן, כנגד השפעת החלב ביציאת העינים, השפעת השכרות (ב) על הלב; (ב) כי מן האותיות הסתומות שבראש הפסוק הבא: 'ימיקו...' שלוש האותיות הראשונות מצטרפות, כנראה, לחרוז שלפנינו, בקריאה 'לבבימו', בהקבלה אל 'עינמו'. וכנראה המכוון הוא בקירוב: 'יצא מחלב עינמו, עברו מִשְׁכִּיֹּת (במקום 'משכיות') לבבימו'.

הטעמת תורה שבעל פה בטעמים

(סיום)

פרק שלישי: הטעמה טברנית אחידה והטעמת משנה בכלל

בפרק זה אתאר את הטעמתם של קטעי המשנה ושל קטעי התורה שבעל פה המוטעמים בדומה להם. פרט לקטעי המשנה שתוארו בפרק א, 2, 4³², שהטעמתם ארץ ישראלית, כל שאר קטעי המשנה הטעמתם טברנית. נוצרת מעין אסכולה, בעלת מסורת של טעמים קבועים למשניות, החוזרים ללא שינוי או בשינויים קטנים בכתבי יד שונים, כך שאם מצויים בידינו כתבי יד שונים ובהם אותן משניות, הטעמתן היא שווה או כמעט שווה בכל כתבי היד. ברוב כתבי היד ההטעמה אחידה, והשינויים בין קבוצות שונות של כתבי יד הם בעיקר בשימוש בטעם אחד הממלא מקומו של אחר או בהוספה או השמטה של טעם במערכת הטעמים המשמשת בכתב היד.

את הדיון בפרק זה נחלק כך: הטעמה טברנית אחידה ובה הגרש מסומן בהברת הטעם (סעיף 1); כניל, והגרש מסומן לא במקום הטעם (2–3); כתבי יד שבהם התחלף המהפך באתנח (4); שבהם מצוי סגול (5–7); כתבי יד המסמנים גם את התיבות שאינן מוטעמות במפסיקים, ומשתמשים לכך במקפים (8–9) או במשרתים (10). כתבי יד שבהם גרש במקום זקף (11–13), וכאלה שבהם מצוי מרכא מפסיק (14–15). שונות.

1. ההטעמה הטברנית האחידה מצויה במספר הגדול ביותר של כתבי יד. בהטעמה זו משמשים בעיקר שבעה טעמים. במקצת כתבי יד מסומן סילוק בסוף הלכה, אך ברובם אינו מסומן. ההלכה מתחלקת לקטעים על ידי זקפים ואתנחים, ועל פי רוב דיבורים שאין בהם הפסקה הגיונית מסתיימים בזקפים, ואילו דיבורים שבהם הפסקה הגיונית אחת מסומנים בסופם באתנח ולפניו מפסיק-משנה טפחא. הן הזקף הן הזוג טפחא-אתנח יכולים לחזור הרבה. והרי דוגמה (קמברגי' E1, 27; משנה מעשרות):

מאמתי פירות חייבין במעשרות התאינים משיבחילי הענבים והאובשים
משיבאישו האוג והתותים משיאדימו וכל האדומים משיאדימו הרמונים
משיימסו התמרים משיטילו שאור הפרסקין משייטילו גידים האגוזים משייעשו
מגורה

היחס בין הזקפים ובין האתנחים המשמשים בהטעמה משתנה. יש כתבי יד שבהם משמשים בעיקר זקפים, ואתנח בא בהם לעתים רחוקות, ולפעמים להפך, משמשים אתנחים לרוב וזקפים מעטים.

32. באוסף E1 מצויים שני קטעים נוספים: מס' 40 (דף אחד, בכורים), מס' 30 (דף אחד, קרוע ומטושטש, מעשר ראשון) השייכים לכתב היד המתואר בפרק א, 4, והטעמתם כהטעמתו.

דיבור שבו הפסקה הגיונית אחת סמוך לסוף ההלכה מסומן על פי רוב לא בזוג הטעמים טפחא-אתנח, אלא בזוג מהפך-גרש, ואילו דיבור הבא סמוך לסוף ההלכה ובו שתי הפסקות הגיוניות מסומן בתביר-מהפך-גרש. דוגמה להפסקה אחת סמוך לסוף ההלכה (מכתב היד הני"ל):

ר' יהודה א' האגוזים והשקד'ין משיעשו קליפה:

שתי הפסקות סמוך לסוף ההלכה (שם):

התלתן משתצמח התבואה והותים משיכניסו שליש:

המהפך צורתו כבמקרא, אלא שזווייתו על פי רוב כדה. הגרש פונה לימין ומסומן בהברת הטעם. תפקידי שני טעמים אלה כאן שונים מתפקידיהם בהטעמת המקרא. בהטעמת המקרא מהפך הוא טעם מחבר, ואילו כאן הוא מפסיק, וכוח הפסקתו גדול מכוח התביר שלפניו, כפי שמשתקף בדוגמה המובאת למעלה. גם הגרש אין כוחו כאן ככוחו במקרא. במקרא הוא מן המפסיקים הקטנים, ואילו כאן אין כוח הפסקתו נופל משל שאר המפסיקים, ועל פי רוב קשה למצוא הפרשי דרגה ברורים בכוח ההפסקה בין כל המפסיקים המשמשים בהטעמת המשניות, היינו, בין ה-מהפך המפסיק והגרש לטפחא, לזקף ואפילו לאתנח.

הגרש היה משמש ברובם של הקטעים שנסקרו בפרקים הקודמים. המהפך שימש במקצת קטעים בלבד, לפעמים להורות על דיבור שאלה ולפעמים כמפסיק סתם; כאן הוא בא בסדירות כמעט בכל הקטעים המוטעמים הטעמה טברנית אחידה. קשה לדעת מאין בא כוח ההפסקה לטעם זה ומדוע משתמשים בו דווקא ולא במפסיק טברני אחר כלשהו מבין המפסיקים הרבים המשמשים בהטעמת המקרא. הקרוב בעיניי שנשתלשל מן הנקודה הארץ ישראלית, דרך ה-מרכא המפסיק, בדומה להשתלשלות הנקודתיים שתחת התיבה למרכא כפולה ולמהפך כפול. ועיין בתחילת פרק א'³³.

כיצד בא הדבר, שגרש ומהפך, שהם מפסיק קטן ומשרת בהטעמה הטברנית של המקרא, משמשים כמפסיק גדול וכמפסיק בהטעמה הטברנית של תורה שבעל פה? – מסתבר שזוהי תוצאה מהתפתחותה האיטית ושמרנותה של הטעמה זו. נראה שטעמים אלה עדיין הם הטעמים הארץ ישראלים, ובהתאם לכך כוח הפסקתם,

33. צורתו של המהפך קרובה קצת לצורת התלישא הקטנה בהטעמה הארץ ישראלית של המקרא, המצויה כמעט בכל הטקסטים הארץ ישראלים שב-MdW, וגם מצאנו שמהפך טברני נקרא בשם "תלשא"; לפסוק במשלי ה, כא: "פ', מעירה המסורה הקטנה בכתב יד לנינגרד: ל בטע' ברא פסוק' תלשין ולא פסקין. הרי שנקרא כאן המהפך "תלשא", וכאן קשר בין המהפך הטברני והתלשא הארץ ישראלית כמו כן נקרא המהפך שבטעמי אמ"ת "תלשא צגירה" בקטע "הדאית אל-קאר" המובא אצל גינצבורג, "המסורה", ג, עמ' 43-49. ועיין ויקס, בספרו הנזכר בהערה 10 לעיל, עמ' 20, 103. אך תלשא ארץ ישראלית היא טעם מחבר, ובהטעמת תורה שבעל פה המהפך הוא מפסיק. כמו כן רחוק בעיניי שמפסיק כה נדיר בהטעמה הארץ ישראלית נהפך לאחד מן המצויים ביותר בהטעמה הטברנית של תורה שבעל פה.

אלא שצורתם נשתנתה עד שנדמתה לצורת טעמים טברניים, היינו: מסומן גרש טברני, אך אין זה המפסיק הקטן הטברני, אלא בעצם הזקף הארץ ישראלי; מסומן מהפך טברני, אך אין זה המשרת הטברני, אלא בעצם הנקודה הארץ ישראלית שתחת התיבה (מקבילה לטפחא או אתנח).

השלישייה תביר-מהפך-גרש היא אפיינית להטעמה הטברנית האחידה. הקבלתה של שלישייה זו לשלישייה אחרת, המצויה בהטעמת הקטע שבפרק א, 2 (עיין שם), ושבה המרכא המפסיק הארץ ישראלי מקביל למהפך המפסיק כאן, גם היא יש בה כדי להוכיח את השתלשלותו של מהפך זה מן המרכא הארץ ישראלי (שהוא גופו התפתח כנראה מן הנקודה הארץ ישראלית שתחת התיבה).

תיבות רשימה מוטעמות במונחים. בכתבי יד מועטים מוטעמות הן בוקפים, ולפעמים מצויה הבחנה בכתב היד: אם כל פריט ופריט שב-רשימה הוא בן תיבה אחת, מוטעמות התיבות במונחים, ואם הוא בן כמה תיבות – מוטעמות הן בוקפים.

אוקספורד, 49–50 (2851), e. 77 – תרומות. דוגמה להטעמה:

והשְׁכּוֹר והעֲרֹם והסוּמָה ובעל קָרִי לא יתְרֹמוּ וּאֵם תְּרֹמוּ תְּרֹמוֹתָן תְּרֹמוֹהָ

אוקספורד, 99–100 (2862), e. 74 – יבמות, כתובות. לפעמים חוזר המהפך המפסיק:

וּכְתוּבָה בְּחֻקַּת יוֹרְשֵׁי הַבָּעַל וְנִכְסִים הַנִּכְנָסִים וְיוֹצֵאִים עֲמָה בְּחֻקַּת יוֹרְשֵׁי הָאֵב

אנטונין (קטלוג כ"ץ³⁴, מס' 179, פקסמילים 73–76) – שלושה דפים משנה מסדר טהרות. ניקוד טברני ופה ושם דגש ארץ ישראלי. הטעמה אחידה. תיבות רשימה מוטעמות במונחים:

הַעֲזֹר וְהַרְטוּב וְהַקּוּפָה וְהַאֲלָל וְהַעֲצָמוֹת וְהַגִּידִין ...
אולם אם הפריטים בני תיבות – בוקפים:
בֵּית עֲזֹרָל בֵּית טְרִיגֹן בֵּית הַבְּנִי בַסְפִּינָה ...

מסוג זה היא גם ההטעמה הטברנית במשנה שבתלמוד בבלי חולין, אוקספורד MS 1–8, Syr. c. 4 (2663). נגמרא שבכתב יד זה יש כמה סימני טעמים ארץ ישראליים, והזכרונם לעיל, פרק א, 1. אבל במשנה שבדף 5א באה הטעמה טברנית אחידה (ודאי הוספה מאוחרת).

אוקספורד, 27–28 (2634), c. 18 – שני דפים של 'משנת המידות'. תצלום

34. Ginze Russiyah, ניו יורק 1959. המהדיר מציין שהמספרים המקוריים של אנטונין אינם ניכרים בתצלום. משום כך אפשר לצטט רק לפי מספר הקטע והפקסימילים בספרו של כץ. אנב, פרט לקטע הנידון כאן ולאלה הנזכרים להלן, פרק ג, 2, 18, ייתכן שיש טעמים גם בקטע ירושלמי עבודה זרה, כתב יד מס' 207 (פקסימילים 212–213) שבספר זה, אלא שכתב היד מטושטש והתצלום זעיר מכדי להבחין בהם.

בספרו של גאנץ (S. Gandz), *The Mishnat ha-Middot*, ברלין 1932³⁵. רובו של הקטע מטושטש וקשה להבחין בטעמים שבו, אך הטעמתו היא הטברנית האחידה. מצויים טפחא ואתנח. הגרש מסומן בהברת הטעם. מצויים הזוג טפחא-אתנח והשלישייה תביר-מהפך מפסיק-גרש.

ששון 523. – עשרה דפי משנה מסדר זרעים (תצלום ב־מכון לכתבי יד). קצת ניקוד טברני ובמקומות ספורים ניקוד בבלי. יש סילוק. גרש מסומן בהברת הטעם. השלישייה תביר-מהפך-גרש מצויה, כרגיל. תיבות 'רשימה', אם הפריטים בני תיבה אחת – מוטעמות במונחים, ואם בני תיבות אחדות – בזקפים. לפעמים מוטעמת פסקה בשתי הטעמות זו על גב זו, אך שתיהן מסוג ההטעמה הנדונה בפרק זה, ואין כאן אלא צירוף של שני נוסחים:

כיון שהיא נותנת את המים ומגבהת חלתה ובלבד שלא יהא שם חמשת רבעין קמח

מבין כתבי היד השייכים לסוג זה נזכיר עוד באוקספורד: 22 (2661), c. 17 – פאה; 12–13 (2666), c. 21 – מנחות; 10–11 (2664), d. 19 – כלים; ועוד ועוד. בניו יורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי, מס' ENA 2080 – יבמות. מכתבי היד שבקמברג' שייכים לסוג זה באוסף E 1: מס' 20 – כלאים; 27 – תרומות ומעשרות; 55 – עירובין; 60 – יומא, שקלים; 63 – סוכה וכיפורים; 77, 78 – יבמות; ועוד ועוד.

E 1, 120 – תמיד. קטע זה, ביחד עם עוד שני קטעים (E 1, 119; E 2, 89), מזכיר ברודי במהדורת משנת תמיד שהוציא לאור³⁶, עמ' 28–29. ברודי כותב שהקטעים מוטעמים ומצויים בהם סימנים אלה: נקודתיים על הברת הטעם (=זקף), סימן דומה לטפחא תחת הברת הטעם, ונקודתיים בסוף קטע. לאמתו של דבר משמשים בקטע 120, נוסף לטעמים שהזכיר ברודי, גם מהפך, גרש בהברת הטעם ומונחים ב־רשימה. קטע 119 יידון להלן, 8; ומלבד הטעמים המשמשים בקטע 120, באים בחלק מקטע 119 מקפים מרובים.

כמה קטעים שאינם מוטעמים בדרך כלל, ורק פה ושם נראים בהם טעמים, כגון מאוסף E 1: מס' 44 (שבת), 59 (פרה), 98 (סוטה) ועוד ועוד, נראה שגם הם שייכים לסוג שאנו דנים בו, ולא נשארו בהם אלא שרידי הטעמה.

קטע המשנה שפרסם גאסטר בין שאר קטעי גניזה מאוסף³⁷, מס' XXI (כעת בבריטיש מוזיאום, Or. 10578 – תצלום ב־מכון לכתבי יד), הוא קרע דף של משנה

35. הנני מודה לד"ר ג'ב צרפתי, הדן על "משנת המידות" ברבעון זה (כרך כג, עמ' 156–171; כד

עמ' 73–94), על שהראה לי תצלום זה.

36. A. Brody, *Der Mishna-Traktat Tamid*, אופסאלה 1936.

37. M. Gaster, *Geniza Fragmente*, *Gedenkbuch zur Erinnerung an D. Kaufmann*, ברסלוי 1900, עמ' 244.

ובו נראים טפחא, אתנח ומהפך, וכנראה גם הוא שייך לסוג זה. באותו אוסף מצוי קטע משנה נוסף, גם הוא קרוע, וגם הטעמתו רגילה.

2. קבוצה שנייה של כתבי יד, קדומה יותר, היא זו שבה מצויים כל הטעמים שבקבוצה הקודמת, אלא שהגרש מסומן לא בהברת הטעם אלא בראש תיבה. גרש זה, שוודאי נשתלשל מן הזקף הארץ ישראלי, מסומן בתחילת תיבה ברוב הקטעים שנידונו בפרקים א, ב, וזהו דרך סימונו המקורית. בהטעמה האחידה הוא מסומן בהברה המוטעמת, סימן לשכלול. נסקור נא מספר קטעים שבהם הגרש מסומן בראש תיבה.

אוקספורד, 11, (2661) c. 17 – משנה פאה. הגרש מסומן בתחילת תיבה. דוגמה:

עשאן גורן אחת נותן פאה אחת שתי גרנות נותן שתי פיאות

בדוגמה זו ה"מהפך המפסיק" כוח הפסקתו גדול משל האתנח.

8–9, (2664) d. 19 – משניות ערלה וביכורים. יש סילוק. הגרש כנ"ל. תיבות "רשימה" מוטעמות במונחים.

כתב יד אנטונין (קטלוג כ"ץ³⁸, ב, מס' 175, פקסימילים 55–58) – שני דפים כתובות. הטעמה טברנית אחידה והגרש מסומן בתחילת תיבה. תיבות "רשימה" מוטעמות במונחים.

לסוג זה שייכים גם כתבי יד אוקספורד 60, (2851) e. 77 (חולין), קמברידג' E1, מס' 9, 10, 24 (חלקי כתב יד אחד), 72 (יבמות, כתובות). בכתב יד זה זקף ממלא מקומו של אתנח. תיבות "רשימה" מוטעמות במרכות: הגיורת והשבועה והשפחה ...

קמברידג' E 1, 69; אוקספורד, 60, 77, e. – קטעים מכתבי יד "טריפות של ארץ ישראל". פורסם והועתק על ידי י"נ אפשטיין, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 308 ואילך, בלוית תצלום של עמוד אחד. הטעמה אחידה. יש סילוק. אין אתנח, ובמקומו זקף. הגרש מסומן בדרך כלל בתחילת תיבה. אלא שחידוש הונהג כאן: אם התיבה טעמה אינו בראשה, מסומנת לפעמים נקודה (כעין רביע) מעל להברת הטעם, כדי להורות על מקומו, כך שמתקבלת צורת ה"רביע המוגרש" המצוי בטעמי אמית במקרא: לִירָאִי, שְׁעוֹר, מֶהֱן, וְשִׁחְטוּ. תופעה זו לא מצאתי בשום כתב יד אחר³⁹.

38. עיין למעלה, הערה 34.

39. אם אכן יש להסביר את הרביע המוגרש המקראי לפי התפתחות טעם זה, ברור שהעיקר בו הוא הגרש ולא הרביע; היינו: בעצם זהו גרש בלבד, והרביע בא רק להורות על מקום הטעם. המדקדקים שעסקו בטעמי אמית ראו ברביע המוגרש צירוף של גרש ורביע, ועל כל פנים ראוהו כסוג מסוגי הרביע (עיין ויקס, בספרו הנזכר בהערה 10, עמ' 15–16, 112; בער, בספרו הנזכר שם, עמ' 13, הערה).

3. קבוצה ממוצעת בין הראשונה והשנייה היא זו שבה מקום סימון הגרש אינו קבוע, לפעמים הוא מסומן בתחילת תיבה, לפעמים במקום הטעם, ולפעמים סמוך לו.

אוקספורד, 15–20 (2826), d. 63 – כלים. אין סילוק. על פי רוב בא זקף, ואילו אתנח מצוי מעט בלבד. הגרש מסומן כמעט תמיד בהברת הטעם, כגון: נתח־סמו... אך לפעמים גם בראש תיבה, כגון: וְלַחֹץ.

“רשימה” מוטעמת בשני אופנים, במונחים או בזקפים, לפי גודל הפריטים, כנוכח למעלה.

אוקספורד, 5–7 (2665), c. 8 – אהלות. גרש בא בהברת הטעם: לכב־שִׁים, וגם לא בהברת הטעם: טָהוֹר. הטעמת תיבות “רשימה” – בשני אופנים, כבקטע הקודם.

א’ גולדברג, במבואו ל־מסכת אהלות, מהדורה מדעית, ירושלים תשט”ו, עמ’ לא–לו, מביא דוגמות משני קטעי משנה מוטעמים מן הגניזה, שאחד מהם הוא הקטע שלפנינו והשני סימנו 44–45 (2661), c. 17 (שייך לסעיף 1 בפרק זה), ומתאר את טעמיהם. הוא מדבר על “סימן הנראה להיות תביר”; את ה־מהפך המפסיק הוא חושב לצורה שנייה של טפחא, המופיע גם בצורה רגילה (דָּבֵר). לפי כל האמור למעלה ובהשוואה לשאר כתבי היד שסימן זה מצוי בהם, וגם בהתחשב בכך שטפחא בא לפני אתנח ואילו סימן זה על פי רוב לפני גרש, אין לראות בו טפחא. על כל פנים הכיר גולדברג, שזהו טעם מפסיק, ולא המהפך המשרת שבהטעמת המקרא. בשני הקטעים שאותם הוא מתאר אין גולדברג מזכיר את הגרש. כך, למשל, בתעתיק דוגמה מכתב יד זה, שמביא גולדברג בעמ’ לא בספרו, השמיט גרש בתיבה וב־משא (שורה 2), ובעמ’ לב, שורה 6, השמיט גרש בתיבת טָהוֹרִים. בתעתיק דוגמה מן הקטע השני השמיט גרש בתיבת בשק־פִּים (שורה אחרונה בעמ’ לב). גולדברג קובע כתב יד זה למאה ה־א, ואת השני קצת יותר מאוחר. ראוי לציין, שהשוואה של הטעמת אותן המשוניות המצויות בשני הקטעים מראה שהוטעמו באותם טעמים, היינו: לפנינו אסכולה אחת.

4. קבוצה אחרת של כתבי יד מיוחדת בכך, שהזקף בא בהם במקום אתנח, וכיוון שהוא ממלא מקומו של אתנח, בא לפניו מפסיק־המשנה טפחא, הרגיל לפני אתנח. ואילו האתנח בא במקום ה־מהפך המפסיק, ו־מהפך מפסיק־ אין בהם כלל (עצם האפשרות לחילוף בין אתנח ל־מהפך מפסיק־ יש בה להראות עד כמה גדול כוח הפסקתו של מהפך זה). חילוף זה נובע כנראה משאיפת המטעמים לשכלול ולמניעת אי הבנה. הם החליפו את המהפך, שבמקרא הוא מחבר, בטעם שגם במקרא הוא מפסיק, באתנח (וחילוף זה גרר גם את חילוף האתנח בזקף).

קמברני, E 1, 65 – יומא. גרש מסומן בהברת הטעם. הווג טפחא–זָקף בא במקום טפחא–אתנח:

החיצוֹנָה פְּרוּסָה מִן הַדְרֹם וְהַפְּנִימִית מִן הַצָּפוֹן מֵהַלֵּךְ בִּינְיָהן עַד שֶׁהָיָה מִנִּיעַ לַצָּפוֹן הִגִּיעַ לַצָּפוֹן הַפֶּךְ פָּנָיו לַדְרֹם...

השלישייה תביר-אתנח-גרש במקום תביר-מהפך-גרש בסוף הלכה:

ר' יהודה אָז לְעוֹלָם כֹּהֵן גָּדוֹל מִקֹּדֶשׁ יָדָיו וְרִגְלָיו מִן הַקִּיתוֹן שְׁלוּבָה

קמברייג', E 1, 54, 69b, 70 (חלקי כתב יד אחד). הגרש מסומן בתחילת תיבה. דיבור שבו הפסקה אחת בסוף הלכה:

לתעניות ולמעמדות וליום הכפורים (אתנח-גרש במקום מהפך-גרש)

דיבור שבו שתי הפסקות בסוף הלכה:

ושאָר כָּל יָמוֹת הַחֵג קוֹרִין קֶרְבָּנוֹת הַחֵג (תביר-אתנח-גרש במקום תביר-מהפך-גרש)

השוואה בין כתב יד זה ובין כתב יד E 1, 71, השייך לסעיף 1 בפרק זה, מראה בבירור את חילוף הטעמים זקף-אתנח, אתנח-מהפך:

(70) אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו וכל המסתכל בארבעה דברים

(71) ראתי לו כאילו לא בא לעולם מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה

(71) לו לאחור וכל שלא חס על כבוד קונו ראתי לו כאילו לא בא לעולם

(71) לאחור וכל שלא חס על כבוד קונו ראתי לו כאילו לא בא לעולם

(71) לאחור וכל שלא חס על כבוד קונו ראתי לו כאילו לא בא לעולם

(71) לאחור וכל שלא חס על כבוד קונו ראתי לו כאילו לא בא לעולם

אוקספורד, 59 (2851) e. 77 - תענית. הגרש מסומן בתחילת תיבה. השוואה בין כתב-יד זה ובין c. 17 (2661) 22 (גם הוא תענית), תשקיף אותו חילוף טעמים כמו ההשוואה בין הקטעים הקודמים.

לכאן שייכים גם קמברייג', E 1, מס' 46 (שבת), 99 (בבא קמא, בבא מציעא).

5. בכתבי היד שנידונו עד כאן סגול אינו מצוי⁴⁰. בסעיף זה נדון בקטעים שיש בהם סגול ולפניו מרכא כפולה (לעתים רחוקות) או 'מהפך מפסיק' כפול (על פי רוב). צירוף זה של טעמים פגשנו בכמה קטעים בפרק ב. בקטע 2, שם, שימש תביר לפני אתנח. בקטע 3 שימשה מרכא כפולה לפני אתנח. בקטע 4 באה מרכא כפולה לפני אתנח ולפעמים בא צירוף זה של טעמים לפני סגול. היינו: מרכא כפולה-אתנח-סגול. כמו כן בא בו צירוף הטעמים מהפך כפול-סגול. בקטעים 7-9 בא הצירוף מרכא כפולה-סגול.

ראוי לציין, שסגול מצוי בהטעמת משניות רק במקצת כתבי יד. לפניו מפסיק-

40. אכן, כיוון שכל קטע הוא רק בין דפים אחדים, ייתכן שהיה סגול בדפים שאבדו.

משנה מרכא כפולה בכתבי יד עתיקים ומהפך כפול במאוחרים. מכאן שוב שאין מהפך כפול אלא התפתחות צורת המרכא הכפולה.

קמברגי, E1, 3, 4 – שני קטעים ממשנת ברכות. בראשון גרש בראש תיבה, בשני – בהברת הטעם. ההטעמה רגילה, אלא שבא בהם סגול ולפניו בקטע הראשון (הקדום יותר) מרכא כפולה ובשני מהפך כפול. בכתב היד השני הסגול מסומן הפוך, כנקודת הסגול אצלנו וכנהוג גם בכמה כתבי יד של המקרא. צירוף טעמים זה משמש על פי רוב בדיבורי שאלה או בדיבורי קל וחומר:

- (3) א לֹא לִימְדֶנּוּ שֶׁאֵין מִקְבָּלִים תְּנוּחִים עַל הָעֲבָדִים אֲלֵהֶם אֵין טְבִי עֲבָדִי
 (4) לֹא לִימְדֶנּוּ מִקְבָּלִים הָעֲבָדִים לֵהֶם עֲבָדִי
 (3) כְּשֶׁאֵר כָּל הָעֲבָדִים כְּשֶׁר הָיָה
 (4) הָעֲבָדִים הָיָה

קמברגי, E 1, 31, 32 – שני קטעי מעשר שני. בשניהם מצוי סגול; לפניו ב-32, הקדום בשניהם, מרכא כפולה, ב-31 – מהפך כפול. כתב יד 31 שייך לסוג 4 בפרק זה, ובו האתנח ממלא את מקום המהפך והוקף את מקום האתנח. כתב יד 32 הטעמתו אחידה ושייך לסוג 1 בפרק זה. בשניהם הגרש מסומן בהברת הטעם.

(32) אם היקל בתרומה חמורה לא נִקָּל במעשר שני הקל (כך מוטעם גם ב-31, אלא שבמקום מרכא כפולה בא מהפך כפול).

בכתב יד 32 בא פעם-פעמיים זקף גדול:

מֵה שְׁלִיקָט יִלְקֹט לַמַּעֲשֵׁר שֶׁנִּי עַד שִׁשְׁלִים וְהַשָּׂר חֻלִּים

מסתבר שבא סימן זה להראות שכוח הפסקת הגרש כאן ככוח זקף. סימן זה מצוי בכתבי יד מעטים נוספים (להלן, 11).

אוקספורד, 3-4 (2665), c. 8 – יבמות. גרש מסומן בהברת הטעם. מצוי סגול, ולפניו מפסיק-משנה מהפך כפול, שבא גם פעמים אחדות בוז אחר זו:

הַתְּרַתָּם אֶת הָעֵרִיָּה הַחֲמוּרָה וְלֹא תִתִּירוּ אֶת הַמִּמּוֹן הַקָּל

תיבות "רשימה" מוטעמות בזקפים.

1 (2835), c. 27 – תענית. ההטעמה כנ"ל:

וְהֵיכָן קָרְבָנוּ שְׁלֹאדֵן קָרַב וְהוּא אֵינוֹ עוֹמֵד עַל גְּבִי

6 (2826), d. 63 – ברכות. כנ"ל, אלא שסגול מסומן הפוך (כמו נקודת הסגול הטברנית):

אִמְרוּ לוֹ וְלֹא לַמִּדְתָּם שֶׁאֵבֵל אֶסּוֹר מִלְּרִחוֹץ אֲלֵהֶם אֵינוֹ כְּשֶׁאֵר כָּל הָאָדָם

17-22 (2663), d. 47 – גדרים. כנ"ל; סגול מסומן כנהוג אצלנו:

וַיֹּאמֶר לוֹ כָּלֹם אִמְרַת לִי מִפְּנֵי כְבוֹדִי

3-4 (2634), c. 18 – ספרא. ההטעמה כנ"ל, אלא שגרש מסומן בתחילת תיבה. זקף מצוי יותר מאתנח. סגול מצוי הרבה, לפעמים בא מפסיק-המשנה לפניו, לפעמים הוא נכפל ולפעמים אינו בא כלל; דוגמות:

קדש לי כל בכור יכול אף הנקבה במשמע

תאמר בעולה חובה שיש לה חילופין עוף לפוטרה מן הסמיכה

מהפך מפסיק כפול בא פעם אחת גם בכתב יד קמבריי, E 1, 110 (מכות, שבועות), אך בגלל קרע בדף לא ידוע אם הוטעם סגול אחריו.

בודפשט, 594, מס' 25. – ירושלמי מכות. מנוקד למפחרין ומוטעם. פורסם בתעתיק על ידי ש' וידר, תרביץ, יז (תש"ו), עמ' 129-135. הגני מודה לפרופ' אלכסנדר שייבר, מנהל בית המדרש לרבנים בבודפשט, שהואיל בטובו לשלוח לי תצלום של קטע זה, וכך יכולתי לבדוק את הטעמים שבתעתיקו של וידר, שלא תמיד יצאו בדפוס במקומם המדויק.

הקטע מוטעם לא ברציפות. בקצתו באה הטעמה סדירה ובקצתו אין טעמים כלל – תופעה מצויה בתורה שבעל פה. ההטעמה שבו היא טברנית אחידה בסטיות קלות. אין אתנח ובמקומו בא זקף, חוג הטעמים טפחא-זקף (במקום טפחא-אתנח) הוא המצוי ביותר וחוזר פעמים רצופות בזו אחר זו. כמו כן מצויה השלישייה תביר-מהפך-גרש (המסומן בהברת הטעם). פעמים אחדות בא סגול ולפניו מפסיק-המשנה מהפך כפול:

שיהוא ששתן קולטות כאחת ותמר הכן (ב, א, 29)

לעיקר אין מקדדין ולטפילה מקדדים (ב, ב, 10)

בדף א, א, 31 מוטעם:

[השוטט] את הפרה וחילקה בראש-שנה וּמֵרָ לְעֹזֵר דִּלְיָהוּדָה-הָיָא

הסימנים שבתביבות הפרה ולעזר אינם מובנים. זהו גם המקום היחיד בקטע שבא מקף בין תיבות.

6. בכתבי יד אחדים מצויים שני מפסיקי-משנה לסגול: מהפך כפול ופור, בדומה למה שראינו בפרק ב, 8. שאר הטעמים – כרגיל.

אוקספורד, 1-2 (2667), c. 23 – פאה. מהפך מפסיק כפול כמפסיק-משנה לסגול:

שני עומרין ובהן סאתים אינו דין שלא יהו שכחה

פור כמפסיק-משנה לסגול:

בדלית ובדלקל אינוכך

מסתבר שבא מהפך כפול כמפסיק-משנה לסגול בדיבורי שאלה או בדיבורי קל וחומר, ופור בדיבורים אחרים, על פי רוב קצרים יותר.

באה בו "רשימה" שתיבותיה מוטעמות במונחים ובוקפים כאחד – צירוף שתי שיטות הגוהגות בכתבי יד שונים (כאן, כנראה, מעשה שתי ידיים):

אָסוּר בִּלְקָט וּבשִׁכְחָה וּבפִּיֶּאָה וּבמעשר עֲנִי

אוקספורד, 1–8, d. 58 (2658) – 15 דפי ספרא. מנוקד למפחרין ומוטעם. טקסט מעניין וראוי למחקר מפורט ולהשוואה אל הספרא שבניקוד בבלי, כגון: אדן (כאן)–אדם (בבלי), חילופין–חליפין, קל וחומר–קול, ועוד. פעם אחת ניקוד ארץ ישראלי: בְּרִיּוֹת. מצוי קצת סילוק. אתנח כמעט שאינו מצוי, ועל פי רוב רק בפסוקים מובאים מן המקרא. פעם–פעמים מצאתי מונח לגרמיה, כמו בקטע שבפרק ב, 2:

ישו כל המראות לשאת לטמא במחיה שאין המחיה מטמא | בשחין ובמכה

שאר הטעמים, וביניהם השלישייה תביר–מהפך–גרש, – כרגיל. "מהפך מפסיק" כפול בא כמפסיק–משנה לסגול בדיבורי שאלה או קל וחומר או בדיבורים ארוכים בכלל, ולפעמים הוא חוזר:

ומנ שאין מחליטין את המוסגר ואין מסגירין את המוסגר ואין מחליטין את המוחלט

פור בא לפני סגול בדיבורים קצרים, כגון:

המיטמא בֹּזב מיטמא במעיק
והלא אין מחיה מטמא בראשי אבריה

והשווה שניהם בהמשך אחד:

מה אם במקום שניטמא מבית שאור לא ניטמא מתוך תוכו מקום שאינו מטמא את השאור אינו דין שלא יטמא את תוך תוכו או מרובה מדת לְטַמֵּא מִלִּיטְמָא שהוא מְטַמֵּא את אחרים מאחוריו ואינו מיטמא מאחוריו אף הוא יטמא את תוך תוכו אף על פי שלא ניטמא מתוך תוכו

תיבות "רשימה" מוטעמות במונחים. אין התאמה בין הטעמת קטע זה ובין ההטעמה הסברנית של הספרא שבניקוד בבלי (למעלה, פרק ב, 1). אך יש התאמה בינה ובין הטעמת קטע הספרא המתואר להלן, 8.

קמברגי, E 1, 87–88 (נדירים, נזיר; חלקי כתב יד אחד?). הטעמה רגילה. גרש בהברת הטעם. יש סגול (מסומן הפוך) ולפניו בדיבורי קל וחומר מהפך כפול:

אם היפר נדרים שבאו לכלל אָסוּר לא יפר נדרים שלא באו לכלל אסור
בדיבור קצר – סגול ולפניו פור:

אמרו לו והלא המיושן יפה למעים
מפני שהיא כאורה ונעשה נאורה

7. בשלושה כתבי יד מצאתי כמפסיק–משנה לפני סגול רק את הפזר, ובעיקר

בדיבורי תנאי, אך כיוון שמספר הדפים שבהם מועט, ייתכן שאין זה אלא מקרה ובשאר הדפים מצוי גם "מהפך מפסיק" כפול.

אוקספורד, 26–27 (2661), c. 17 – יבמות. כל הטעמים – כרגיל, אך לא תמיד מסומנים בהברת הטעם בדיוק. סגול בא רק לעתים רחוקות, ולפניו פור:
לזה שנים ולזה שנין

23–30 (2669), d. 47 – כלאיים, שביעית. כתב יד משוכלל ונאה. הקפדה על מקום הטעם. ניקוד בבלי למפוזרין, בייחוד במקום של תיקון. הטעמה רגילה. סגול מצאתי פעם אחת בלבד, ולפניו פור:
אבנים שזעזעמן המחרשה או שהיו מכסות ונתגלו

קמברג, E 1, 91 – ניר. הטעמה רגילה. גרש בהברת הטעם. פעם אחת בא סגול ולפניו פור:
הפילה אשתו אינו נזיר

אנטונין 999. – לכאן ראוי להוסיף כתב יד זה, אף על פי שלא ראיתי תצלום ממנו, אלא תעתיק בלבד. נתפרסם על ידי י"נ אפשטיין בתרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 246–248. יש בו ניקוד טברני למפוזרין וטעמים מרובים, שכולם טברניים. אדון עליו רק לפי התעתיק, ולכן בהסתייגות מסוימת.

מצויים אתנח וזקף, "מהפך מפסיק", וכן סימן שצורתו כמונח הפוך (דבר), ומסתבר שגם הוא אינו אלא "מהפך המפסיק", אולם תביר אינו בא לפני טעם זה, היינו: אין בקטע זה השלישייה האפיינית תביר – "מהפך מפסיק – גרש, אלא הזוגות מהפך – גרש ומהפך – אתנח בלבד. הגרש מסומן בהברת הטעם. מצוי טפחא, וגם סימן כעין מרכא מפסיק (השווה להלן, 14). דוגמות:

אבותיכם היו מסתפקין משלנו ואתם מפני מה אין אתם מסתפקים משלנו
אמר להם אבותיכם לא קלקלו במעשיהן אתם קלקלתם במעשיכם

סגול מצוי שלוש פעמים. פעם המפסיק שלפניו זקף (דף א, 2; השווה לעיל, פרק ב, 4), פעם פור (א, 12) ופעם אתנח הפוך (א, 8), אך כיוון שצורתו של האתנח ההפוך קרובה לצורת הפור, אין ספק שגם זהו פור.

מצויים צירופי טעמים לא ברורים בתעתיק הקטע, ואופי ההטעמה בספק עד שאפשר יהיה לבדוק את תצלום הקטע גופו.

בכתב יד אחד בלבד מצאתי לפני הסגול את מפסיק – המשנה זרקא, המשמש לתפקיד זה במקרא, ובניגוד למצוי בהטעמת תורה שבעל פה. זהו כ"י אנטונין 262, המחזיק 38 דפי משנה מסדר טהרות (תצלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. אני מודה להנהלת בית הספרים על האפשרות לעיין בתצלום זה וכן באחרים,

שייזכרו (להלן). כתב היד תואר בידי ה' פראנק (H. Frank), Mischna mit arabischen Glossen, ברלין 1937. פראנק מציין שכתב היד מוטעם ברציפות; הטעמים שבו הם זקף, אתנח, תביר, טפחא – מסומנים בהברת הטעם, וגרש, הבא רק באחת התיבות הסמוכות לסוף המשנה ומסומן לפעמים בראש תיבה ולפעמים סמוך להברת הטעם (כמו בקטעים שבסעיף 3 לעיל). פראנק מוסיף, שלעתים קרובות באים שני טעמים בתיבה אחת, כגון גרש ואתנח או זקף ואתנח.

בדיקת הקטע מראה, שההטעמה בו היא בדרך כלל כשל הקטעים שבסעיף 4 בפרק זה, היינו: בא בהם אתנח במקום מהפך. אך מטעמי הקטע שלפנינו לא הסתפקו בכך ולפעמים הוסיפו אתנח גם לתיבות המוטעמות בשאר הטעמים: זקף, גרש, ואף מחקו תביר וכתבו אתנח במקומו, כך שדיבורים שלמים מוטעמים לפעמים באתנח ובצירופי אתנח וטעם אחר, כגון:

ספק מקדירה נתון ספק שקלק נגע בידה הירק פסול והקדירה טהורה
 (דף 17 ב)

ואפילו תיבות "רשימה" מוטעמות באתנחים (אולי תיקון מטפחא):

לקה בעץ באבן ובגפת

פעמים מספר באים בקטע מקפים. בעמוד אחד בלבד (דף 33א) מצאתי סגול (פעמיים, בשני דיבורים דומים), ולפניו זרקות (צורתן כמו בכתבי יד של המקרא וכמו במהדורת BH³):

והרי הנוער את הקלח חוששין אנו שמה יצאו מן העלה לעלה

מסתבר שכמו בהוספת האתנח כך אף כאן שאיפה להתאמת טעמי תורה שבעל פה להטעמת המקרא.

8. בדרך כלל אין משרתים בהטעמת תורה שבעל פה, כפי שכבר נאמר בראשית מאמר זה. ברובם הגדול של כתבי היד מסומנים רק המפסיקים, והתיבות שביניהם אינן מוטעמות כלל. בקצת כתבי היד הקדומים (שעמדנו עליהם בפרקים א, ב) היו נקודות (סימן ארץ ישראלי) או מקפים (סימן טברני) בין התיבות שבין מפסיק למפסיק, אך נוהג זה לא נתקבל בהטעמה האחידה של תורה שבעל פה.

אבל יש מספר קטן של כתבי יד משוכללים, שבהם סומנו גם התיבות שבין המפסיקים. בכתבי יד אחדים תיבות אלו מסומנות במקפים (להלן בסעיף זה). ובאחרים הן מסומנות במשרתים (להלן, 10).

אוקספורד, 41–42, d. 62 (2850) – שני דפי ספרא. הקטע תואר בידי א' דיאס-מאצ'ר, Sefarad, טו, 1956, עמ' 13, הערה 3. מנוקד ניקוד טברני כמעט מלאוקצת ניקוד בבלי. מוטעם הטעמה טברנית מלאה ומשוכללת, אך כנראה מורכבת משכבות אחדות.

הטעמת הקטע דומה מאוד להטעמה הטברנית האחידה. מצויה השלישייה האפינית להטעמה זו: תביר-מהפך מפסיק-גרש (כאן הוא נוטה לימין ומסומן בתחילת תיבה). כל התיבות שאין בהן טעם – מוקפות. ושיטת המקפים כל כך משוכה ללח, שלעתים קרובות אין מסמנים את המפסיק שצריך לבוא בסוף עניין, והעובדה שלא הוקפה התיבה די בה להעיד על כך שיש להטעימה במפסיק. המקף הוראתו: חיבור תיבה בטעם משרת או הקפתה וקריאתה ללא כל טעם, כרגיל בהטעמה הקדם-טברנית.

מצויים אתנח (לעתים קרובות) ולפניו מפסיק-משנה טפחא, וכן זקף (לעתים רחוקות), כמו בהטעמה הטברנית האחידה. מצוי סגול בסוף עניינים, ולפניו כמפסיק-משנה מרכא כפולה (כמו למעלה, 5):

יכול-לא-יטמי-משם-אנן אבל-יטמי-משם-פיסין¹

אבל מצוי גם סגול בלי מרכא כפולה לפניו, וכן מרכא כפולה בלי סגול (בקטע שלפניו אין בכך משום תמה, שכן הוא משמיט מפסיקים בגלל שכלול שיטת המקפים, כאמור למעלה):

או-אינו-אן אלא-אם-ניתק-ראשו-טהור ניתק-וקנו-לא-יהא-טהור
ומנ לשע-צהוב-שיטמי-שלא-בפסין ומנ-לפיסין-שיטמי-שלא-בשע-
צהוב²

מלבד מרכא כפולה משמש כאן גם מהפך כפול מתחת לתיבה. בקטע זה אפוא משמשים תביר, מרכא כפולה ומהפך כפול זה בצד זה – שלושה סימנים שללא ספק נשתלשלו כולם מסימן אחד: הנקודתיים הארץ ישראליות שתחת התיבה:

מנ-אין-מסגירין-את-המוסגר ולא-מחליטין-את-המוחלט אין-מסגירין-
את המוחלט ולא-מחליטין-את-המוסגר-בנתקין ת-ל לא-יבך-הכ
יכול-לא-יטהר-את-הבהרת-שיצת-ממנו³ אבל-יטהר-את-הבהרת-
שנסמך-לה

דיבור אחרון זה הוטעם כנראה בשתי ידיים. יד ראשונה הטעימה במרכא כפולה והשנייה במהפך כפול. לפניו אפוא שתי ידיים שהטעימו את הדיבור בטעמים שונים, שאינם אלא שתי דרגות התפתחות של טעם אחד.

מעניין, שכדרך הקטעים שלמעלה, 6-7, בא כאן פעם אחת גם פור כמפסיק-משנה לסגול:

אין-לי-אלא-צומח-כתחלה ומשואר-בסוף: ומנ-למשואר-כתחלה-
צומח-בסוף⁴

המקף שלאחר תיבת כתחלה השנייה, המוטעמת בפז, מוכיח שהפור סומן ביד שנייה.

פארמה ב 2596 (דה רוסי 497) – סדר טהרות. תצלום ב"מכון לעריכת הש"ס

השלם". מנוקד ניקוד מלא. הטעמתו טברנית אחידה. זהו כתב היד המוטעם באופן המשוכלל ביותר מאלו שראיתי, היינו: כל תיבה יש בה טעם. בעיקר מצוי המקף, ושיטת המקפים משוכללת בו עוד יותר מאשר בקטע הספרא שלמעלה. כל תיבה או שהיא מוקפת או שיש בה טעם. הטעמים טברניים.

בעיקר מצויים אתנח וכמפסיק-משנה שלו טפחא; וכן זקף. מצויים פחות מהם גרש, הנוטה לימין ומסומן בהברת הטעם, ובא תמיד לפני סוף הפסוק, וכן "מהפך מפסיק", המשמש מפסיק-משנה לגרש. אין סילוק.

על-הכל מצילין חוץ מכלי-חרס שאינו-מציל אלא-על-האכלין-ועל-המשקין ועל-כלי-חרס (כלים י, א)

מצויה מרכא כפולה, ותמיד בדיבורי שאלה, כמו בפרק א, 5 ועוד:

אי-זו-היא צטרכה כל-שניטלו-אזניה (שם ד, ט)

לעתים רחוקות מצויה שלשלת, וכאן היא משמשת לדיבורי קל וחומר, כבקטע

שבפרק ב, 1:

הרי-זה-או מטמא-לא-טמא-ואתה-טמאתני (שם ה, ה)

מה אם-אבן-אחת-ממנו-מטמא-בביאה הוא-עצמו-לא-יטמא-בביאה (נגעים יג, ז)

תיבות "רשימה" מוטעמות בוקפים:

במה-מקיפין בסיד ובגיבסס בופתובשעוה בטיטובצואה בחמר-ובחרסית (כלים י, ב)

א' גולדברג, המתאר כתב-יד זה בקצרה והמביא דוגמה ממנו בספרו "מסכת אהלות, מהדורה מדעית", ירושלים תשט"ו, עמ' כד-כה, אינו מזכיר בתיאור הטעמים את הגרש, המהפך, השלשלת והמקף⁴¹.

קמברני/ E 1, 124, 124a – עדויות וכלים עם תרגום ערבי. החלק העברי מנוקד ומוטעם. נתפרסם על ידי י"נ אפשטיין, ספר היובל למארכס, חלק עברי, עמ' כג ואילך. אפשטיין מייחסו למאה ה' בקירוב, והוא מעתיק את כולו. הקטע מוטעם הטעמה טברנית אחידה. גרש מסומן בהברת הטעם. תיבות "רשימה" מוטעמות במונחים:

ניקב נפגם נסך... (ב, ב, 4; אפשטיין מעתיק מרכות, כיוון שהמונח בכתב יד זה מסומן באלכסון ודומה למרכא).

יש בקטע הרבה מאוד מקפים, אך השימוש בהם אינו מגיע לידי שלמות כבקטעים הקודמים, ומצויות הרבה תיבות בלתי מוקפות בצד תיבות מוקפות:

41. בטעות כתבתי בחלק הראשון של מאמר זה (עמ' 62 [16]), שריכטר הוא היחיד שהזכיר שימוש בטעם מסוים לסוג של דיבורי שאלה. בתיאור כתב יד פארמה ב עומד ד"ר א' גולדברג על שימוש המרכא הכפולה הנוהג בו לדיבורי שאלה.

ניטמאת-הכיָרָה ניטמאת החצֵר ניטמאת-החצֵר לא-ניטמאת-הכיָרָה
(ה,א,14)

המהדיר סימן לפרקים קו מפריד במקום מקף, כגון:

רבי-מאיר – אָמר (ז,ב,10)

אם – פשוטה נמדדת-פשוטה ואם – כפולה נמדדת-כפולה (ט,ב,5)

בדוגמות אלו (וכן בכל מקום בקטע זה) צריך להעתיק מקף במקום הקו המפריד.

קמברגי, E 1, 43 – שישה דפים ממסכת שבת. הטעמה רגילה. גרש סמוך למקום הטעם. שיטת המקפים אינה עקיבה, בדומה לזו שבקטע הקודם; פעמים מוקפת שורה ארוכה של תיבות ופעמים באות תיבות לא מוקפות:

לא-חייבו-שתי-אותות אלא משם-רושם
קלטה-אחר-קלטה-כלב או שנשרפה פטור

E 1, 51 – שבת. גרש לא בהברת הטעם. ההקפה – כבקטע הקודם:

מי-שהחשיך-בדרך נותן-כיסו-לנכרי ואם אין-עמו-נכרי מניחו-על
החמור

מי-שנשרו כליו-בדרך מהלך-בהם ואינו-חושש

E 1, 119 – תמיד, טהרות. הטעמה טברנית אחידה. בחלק מן הקטע, בהתחלת טהרות, מסומנים מקפים מרובים בין התיבות (שכלול ההטעמה בתחילת סדר מצוי גם בכתב יד פארמה א – להלן, 14):

אבות-הטמאות השרץ-ושכבת-זרע וטמא-מת ומצורע-בימי-ספרו ומי-
חטאת שאין-בהן-כדי-הניה
בשאר הדפים אין מקפים.

E 1, 104 – בבא בתרא. כתב יד קרוע וקשה למצוא בו פסוק שנשתמר בשלמות. שיטת ההטעמה גופה אינה כבהטעמה הטברנית האחידה ומשמשים בו גרש במקום זקף ומרכא במקום טפחא (עיין להלן, 14), כך שמצויים בו בעיקר זוגות הטעמים מרכא-אתנח, תביר-אתנח וגרש-סילוק. קטע זה ראוי להביאו בסעיף זה בגלל שיטת ההקפה המשוכללת:

כל-החצרות ראויות-לבית-שער
קנה-בה-בית-דירה הרי-הוא-כאנשי-העיר-מיד
אבל-בזמן-ששניהם-רוצים אפילו-בפחות-מכן-יחלוקו

9. קמברגי, E 1, 23 (דף אחד שביעית. לכתב יד זה שייכים גם E 1, 16, 29, אלא שהם מטושטשים ביותר). מנוקד ניקוד לא מסורתי (ישיטת בן-גפתלי), וגם בו הקפה כמעט מלאה. אין הוא שייך לקבוצת כתבי היד הנדונים בסעיף הקודם, שהם מוטעמים הטעמה אחידה או קרובה אליה. כאן ההטעמה שונה בכולה. מצויים בעיקר

שני זוגות טעמים: מונח-זקף ותביר-אתנח. את הזוג תביר-אתנח מצאנו בקטע שבפרק ב, 2, אך הזוג מונח-זקף נדיר. שמא אין כאן אלא שאיפה להשוות טעמי תורה שבעל פה לצירופי הטעמים הנהוגים במקרא. התיבות שבין הטעמים המפסיקים על פי רוב מוקפות. דוגמה:

עד־אמתי חורשין שדה־האילן־ערב־שביעית בית־שמי־אוֹ כל־זמן־שהוא־
יפה לפרִי בית־הלל־אוֹ־עד־העצרת וקרובים־דברי־אלו להיות־כדברי
אלו: אי־זה הוא־שדה־האילן כל־שלושה־אילנות־לבית־סאה אם־
ראית־הלעשות ככר־דבילה שלשים־מנא־באיטלקי חורשין־כל־בית
סאה־בשבילן

E 1, 131 – שני דפים, אהליות. גם קטע זה מנוקד ניקוד לא־מסורתי, אך הוא שייך כנראה לכתב יד אחר מזה שממנו הקטע הקודם, אם כי ההטעמה בשניהם קרובה. מצויים זוגות הטעמים מונח-זקף ומרכא כפולה (=תביר בקטע הקודם)-אתנח. קטע זה שונה מן הקודם גם בכך, שכמעט אין בו מקפים:

רואין את־הטומאָה כאילו היא אוטם
החבית טהור ומגורה טמא

10. אמצעי אחר לשכלול ההטעמה, שלא תישארה תיבות לא מוטעמות, נקטו כתבי יד אחרים, והם מסמנים משרתים בתיבות שבין המפסיקים. אמנם לעתים באים בהם גם מקפים, כשם שבמקרא באים גם מקפים בצדם של המשרתים, אבל המשרתים הם האלמנט השולט בהטעמת התיבות שבין המפסיקים, והמקפים מסומנים רק במקום שלא הספיקו המשרתים לכל התיבות, כנהוג במקרא. הטעמה כזו אינה דומה לזו שבקטעים שבסעיף 8, שאין דוגמתה במקרא והיא מיוחדת לתורה שבעל פה ומחברת במקפים שורה ארוכה של תיבות. ברוב הקטעים ההטעמה שונה מן ההטעמה הטברנית האחידה.

קמברג', E 1, 53 – עירובין. הטעמה שונה במקצת מן האחידה. מצוי הזוג טפחא-אתנח, אך גרש חסר ובמקום השלישייה תביר-מהפך-גרש באים תביר-מהפך-אתנח, היינו: אתנח ממלא את מקום הגרש, ולפעמים ממלא את מקומו זקף, ללא קביעות. החידוש שבקטע הם המשרתים. הם מסומנים בקביעות רק באחד משני דפי הקטע. לזקף משרת המונח, ואילו לשאר המפסיקים כולם, לרבות אתנח ומהפך, משרת מרכא. לעתים רחוקות בא מקף. דוגמה:

כי־צד מעברין את הערים בית נכנס ובית יוצא פנים ניכנס פנים יוצא היו
שם גדודיות גבוהות עשרה טפחין וכן גשרין ונפשות שי להם בית
דירה

אם יש בין שני החיצונים מאה וארבעים ואחת ושליש עשה האמצעי שלושתן
להיות כאחד

בריטיש מזויאום, Harley 5794 (קטלוג מרגליות, 442) – 4 דפים (חסרים בשוליים) משנה אבות ופסחים. שיטת ההטעמה שונה מן האחידה. מצויים אתנח ולפניו טפחא ולפניו גרש או תביר. זקף כמעט שאינו מצוי ומהפך אין בכלל. לפעמים מוטעמת מלה אחת בגרש וטפחא כאחד. בקטע משמש משרת אחד בלבד, מרכא, והוא בא לפני כל הטעמים. מצוי מקף, ושימוש מועט, כבמקרא, ולא כבתורה שבעל פה. מצוי גם מתג, בעיקר במלים מוקפות, כבמקרא:

גלות-בא לעולם על-עבודה זרה ועל-גילוי עריות ועל-שפיות דמים
מאד מאד הוי-שפלות-רוח כי תקות-אנוש רמה
לידע להודיע ולהינדע שהוא-היוצר והוא הבורא והוא המבין והוא הדין...
לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שחד הכל שלו
"רשימה" מוטעמת במרכות. בכל הקטע שולט החיקוי להטעמת המקרא, אלא שכאן באות כמה מרכות רצופות לפני טפחא או מפסיק אחר – הטעמה שאינה מצויה, כמובן, במקרא.

קמבריג', E 1, 57 – פסחים. שוליים חסרים. מבין המפסיקים נראים בקטע רק טפחא וזקף לסירוגין. אתנח ומהפך מצויים רק פעם או פעמיים, ואילו תביר וגרש אין כלל. "רשימה" מוטעמת במונחים. המרכא משרת לכל המפסיקים, וכן מצוי המקף במידה מועטת, כבמקרא. לעתים רחוקות מסומן מתג:

ערב פסחים... לא-יאכל אדם עד-שתחשך אפילו עני שבישראל... עד-
שיטב לא יפתור-לו מארבעה כוסות שליין
לפיכך אנו חייבין להודות [ול]הלל... [ל]רומם לגדל לנצח למי שעשה
לנו את-כל-הנסים האלה

פעמיים מצוי זקף גדול, ורק בתיבה "שליין". פעם שלישית ניכרת מחיקה מעל תיבה זו, וכנראה היתה מוטעמת בזקף גדול ותוקן לזקף קטן. עיין על זקף גדול להלן, 11.

11. אנו עוברים לקבוצה של כתבי יד שבהם אין זקף, ובמקומו משמש גרש. אחדים מסוג זה כבר נודמנו לנו אגב דיון בסוגים הקודמים. ותחילה קטעים שבהם זקף גדול:

קמבריג', E 1, 82 – דף קרוע ממשנה כתובות. אתנח נדיר. על פי רוב בא הזוג טפחא-זקף. גרש מצוי לפני סוף הפסוק, והוא מסומן בהברת הטעם, אך בכל מקום בא עמו בתיבתו גם זקף. מסתבר שתחילה סומן הגרש, אך המטעים חשש שמא לא יראו בגרש מפסיק גדול (כפי שהוא בהטעמת תורה שבעל פה), אלא מפסיק קטן בלבד (כבמקרא), ולכן הוסיף את הזקף, המשמש מפסיק גדול גם במקרא:

לא תשבע א[לא] בסוף
ואחד נותן לה דמי מזונות

נוצר אפוא מעין 'זקף גדול'⁴², אך בכתב יד זה אין הצירוף נראה כטעם אחד כיוון שהגרש נוטה לימין, כדרכו, ואילו הזקף מאונך. זקף גדול היה מצוי פעמים בודדות באחדים מן הקטעים שהחכרו בסעיפים הקודמים. מהפך בא בדיבורי שאלה, כבקטעים שבפרק א, 6; ב, 5, 9:

[אם כן מ]ה כח בית דין יפה
אם [את] אצלנו [יש לך מזונות]

בתיבת 'אצלנו' בא המהפך להורות על דיבור השאלה, והטפחא מורה על ההפסק (לפני זקף).

קמברייג', E 1, 62 – סוכה. הטעמה רגילה. מצויים הזוגות הרגילים טפחא-אתנח ומהפך-גרש והשלישייה תביר-מהפך-גרש. הגרש מסומן בהברת הטעם, אבל לעתים קרובות מסומנים שני טעמים בתיבה אחת, כנראה מעשה שתי ידיים. על פי רוב בתיבה המסומנת בגרש נוסף מיד שנייה אתנח, ובתיבה המסומנת במהפך נוסף זקף גדול. דוגמות:

נתן עליה נסר שהוא רחב ארבעה טפחים כשיגה ובלבד שלא יישן תחתיו
הסומך וסוכתו לכרעי המיטה כשיגה ר' יהודה אומ' אם אינה יכולה לעמוד
בפני עצמה פסולה

קמברייג', E 1, 7 – פאה. הקטע מוטעם לעתים רחוקות ואין בו אלא שרידי הטעמה. פעם-פעמיים מצויים מהפך, גרש ועוד. אך בעיקר מצויים שני טעמים: זקף גדול ומרכא כפולה. כיוון שהקטע קרוע, ייתכן שלאחר המרכא הכפולה בא סגול, כמו למעלה, 5-6. דוגמות למרכא כפולה:

אינו דין שלא יהוא שכחה ...
[במה דברים אמורים בזמן שלא] התחיל ב... .

דוגמות לזקף גדול:

העומר ששכחוהו ... או שחפוהו בקש
ר' מאיר או הכל לעניים

12. עד כאן על זקף גדול, היינו: צירוף של זקף וגרש. גרש בלבד במקום זקף שימש בכמה מן הקטעים שבסעיפים 8, 10 לעיל, וכך גם בקטע הבא.

קמברייג', E 1, 58 – יומא. הטעמה רגילה. מצויים הזוגות מהפך-גרש וטפחא-אתנח, וכן השלישייה תביר (שצורתו כאן כמרכא כפולה)-מהפך-גרש. אך זקף אינו מצוי ובמקומו גם כן גרש:

42. לא ברור אם באופן כזה יש להסביר גם את היווצרותו של הזקף הגדול בהטעמת המקרא.

ביד אחד צלוחית שלמים הרי עשרה
אומרים לו אישי כהן גדול אנו שלוחי בית דין ואתה שלוחינו ושלוח בית דין

13. קמברג', E 1, 136, 142, 149, 150 – משניות מסדר טהרות, וכנראה מכתב יד אחד. ההטעמה אינה רגילה. מצויים הזוגות תביר-אתנח ופשטא-גרש. את הזוג תביר-אתנח ראינו ברבים מן הקטעים הקודמים; גרש בא בזוג השני במקום זקף; אך הפשטא הבא לפניו אינו רגיל בהטעמת תורה שבעל פה. אמנם מצאנוהו בקטעים שבפרק א, 2; ב, 3, אך כתב היד שלפנינו הוא כנראה הרבה יותר מאוחר, ושם באן השפעת הטעמת המקרא. נוסף לכך בא כאן טפחא סמוך לסוף ההלכה (גם זה בהשפעת המקרא):

קדש לי ואקדש לך הראשון כשר מלא לי ואמלא לך האחרון כשר קדש
לי ואמלא לך שניהם כשרין
המוליך את החבל בידו לדרכו כשר שלא לדרכו פסול
בדפים אחדים של כתב יד זה בא זקף ולא גרש, וגם לפניו פשטא.

14. הטעם המאפיין את הקבוצה הבאה הוא המרכא המפסיק. כבר פגשנוהו בכמה מן הקטעים שבפרקים א, ב. על פי רוב הוא משמש מפסיק-משנה לגרש, ובכך שימוש שני טעמים אלה דומה לשימושם בקטע שבפרק ב, 1.

כתב יד פארמה א (דה רוסי 138). – כתב היד הידוע המנוקד ניקוד לא מסורתי ('שיטת בן-נפתלי') ומכיל את כל המשנה. הדף הראשון של מסכת ברכות מוטעם כמעט ברציפות, ואנו מוצאים בו בעיקר את זוגות הטעמים מרכא-גרש (מסומן בהברת הטעם), תביר-אתנח. שאר הטקסט מוטעם לא ברציפות ומצאתי בו רק את הזוג מרכא-גרש ולפעמים גם סילוק בסוף המשניות. דוגמות:

מאמתי קורין את שמע בשחרים משיכירו בין תכלת ללבן (ברכות א, ו)
הכל חייבין בראייה חוץ מחרש שוטה וקטן וטומטום ואנדרגינס (חגיגה ג, א).

כתב יד קויפמן 50. – משנה. יצא לאור במהדורת תצלום על ידי G. Beer. בהאג בשנת 1930. כתב יד זה בדרך כלל אינו מוטעם. אך סופו, החל במסכת זבים ה, ב עד סוף טהרות (עמ' 559-571 של מהדורת התצלום)⁴³ מוטעם הטעמה לא מלאה. מצוי ביותר הזוג מרכא-גרש (מסומן בהברת הטעם):

אם יש בהן יריר משתערין בכל שהן (עקצין ב, ט)

43. ואכן מציין ש' קרויס במיאורו של כתב יד זה ב-MGWJ, כך נא, 1907, עמ' 55, ש-16 העמודים

האחרונים של כתב היד כתובים על קלף גרוע יותר והוא סבור שנכתבו ביד שנייה.

כמו כן מצוי הזוג תביר-אתנח:

הפיטמא שלרימון מצטרפת והנץ שלו אינו מצטרף (שם ב, ג)

תיבות "רשימה" מוטעמות במרכות:

הנוגע בזובו שלנב וברוקן ובשכבת זרעו ובמימי רגליו ובדם הנדה מטמא

שנים ופוסל אחד (זבים ה, ח)

מצויה שלשלת, המשמשת בדיבורי שאלה או קל וחומר (כמו בפרק ב, 1, ובדומה

לכך שם, 5-6):

אמר להן וכי היאך איפשר להן להיות (ידים ג, א)

מה אם שורי וחמורי שאיני... עבדי ואמתי שאני חייב בהן מצות אינו דין

שאיני חייב בניזקן... אם אמרתם בשורי וחמורי שאין בהן דעת תאמרו

בעבדי ואמתי שיש בהן דעת (שם ד, טו)

לונדון, בריטיש מוזיאום 12, Or. 5558j – קטע ממשנה עבודה זרה. קרוע. תצלום

במכון לכתבי יד. הטעמה טברנית. מצויים זקף, גרש נוטה לימין ומסומן בתחילת

תיבה, אתנח. מצוי מרכא מפסיק המשמש מפסיק-משנה הן לגרש הן לאתנח:

יוליכם לים המלח

אני לא באתי בגבולה היא באת בגבולי

גם מהפך מפסיק בא בו פעם אחת.

קמברגי, E 1, 73 – יבמות. הטעמה לא מלאה. נראה בעיקר מרכא, או שורת

מרכות, וגרש המסומן לא בהברת הטעם; אולם לעתים מצויים גם טעמים אחרים.

וכולם שהיו להם נשים ומתו מותרות לינשא להם

E 1, 105 – בבא בתרא. הטעמה רגילה. גרש מסומן בהברת הטעם. מצאתי שורת

מרכות כמפסיק-משנה לגרש (או ברשימה):

אחי האם מנחילים ולא נוחלים והאחים מן האם לא נוחלים ולא מנחילים

E 1, 97 – ארבעה דפים ממסכת סוטה. אינם מוטעמים בדרך כלל, אך לפעמים

באים מרכא-גרש לסירוגין. הגרש מסומן בתחילת תיבה:

נקי יהיה לביתו שנה אחת זה ביתו יהיה זה כרמו ושמח את אשתו זה אשתו

אשר לקח להביא את יבמתו

E 1, 80 – 6 דפים ממסכת יבמות. הטעמה לא אחידה. מצויים הזוגות הרגילים

תביר-אתנח, מהפך-גרש (מסומן בהברת הטעם); אך טעמים אלה באים גם בצירופים

אחרים, ללא שיטה:

בית דין שלכהנים היו גובים למעלה מארבע מאות זוז ולא מחו בידם חכמים

לעתים קרובות בא מרכא מפסיק, אך ללא קביעות:

האומר זה כתב־ידי זה כתב־ידי שלחב־ידי
 אמרו כתב־ידינו זה אבל אנוסים היינו קטנים היינו פסולי עדות היינו הרי
 אלו נאמנים
 יש זקפים, אך לעתים קרובות בא גרש במקום זקף:
 אפילו היא חִגְרַת אפילו היא סוֹמָה אפילו היא מוכת שחין

15. בשורה של כתבי יד בא מרכא, אך לא דווקא כמפסיק-משנה לגרש, כמו
 בקטעים שבסעיף הקודם. על פי רוב ההטעמה בקטעים שבסעיף זה אינה אחידה
 ומראה על חוסר שיטה וחוסר הקפדה.

קמבר־ג', E 1, 45, 68 (חלקי כתב יד אחד). הטעמה לא אחידה. על פי רוב
 משמש הזוג מרכא-אתנח, אך גם תביר וגרש מצויים לפרקים:
 אין משלחין ביום טוב אלא מִגֻּת

מינכן, תצלום ב-מכון לכתבי יד, מס' 419/10 (קטלוג המכון, מס' 624). – דף
 אחד משניות מסדר טהרות. הטעמה טברנית רגילה, אלא שאין בה גרש כלל. מצוי
 מרכא מפסיק והוא בא במקום טפחא כמפסיק-משנה לאתנח או לזקף:

והכל כשִׁירִין ליתן לידִיָּם
 עצִים שנפלו עליהן משקין וירדו עליהן גשמים אם רבן טהורִים ...

מתוך השלישייה הרגילה בהטעמה הטברנית האחידה: תביר-מהפך-גרש, אין בקטע
 זה גרש ומהפך כלל, ואנו מוצאים בו את השלישייה: תביר-טפחא-מרכא:

אם היו לחים והסִיָּן רבו משקין היוצאין מֵהֶן על משקין שְׁבִלְעוּ טהורִין
 יש קצת דמיון בין הטעמת קטע זה ובין הטעמת הקטע הנידון בפרק א, 4, ושמא
 אין הטעמת אותו קטע ארץ ישראלית אלא טברנית.

אוקספורד, 8–11, c. 21 (2666) – בבא קמא. ניקוד מלא. הגרש, וכן כל הטעמים,
 מסומנים בסמוך להברת הטעם, אך לא בדיוק בה. גם בקטע זה, כמו למעלה 4,
 באים אתנח במקום מהפך מפסיק וזקף במקום אתנח. אך מצוי גם אתנח אחרי טפחא
 (שלא בא זקף במקומו).

המרכא המפסיק מצוי, אך רק ב־רשימה:

שור האשה ושור היתומין שור האפיטרנפין שור המדבר שור ההקדש
 השולח את הבעירה ואכלה עצים או אבנים או עפר חִיִּב

לפעמים קשה להבחין בינו ובין הטפחא, ולא ברור אם יש הפרש בתפקידיהם:
 לצבוע לו אדום וצבעו שחור שחור וצבעו אדום

16. קמבר־ג', E 1, 48 – שבת. כתב יד מרושל. מצוי בו זוג הטעמים גרשיים
 (מסומנים סמוך לתחילת התיבה)–אתנח, וכמעט כל הדיבורים שבקטע מוטעמים

בטעמים אלה. גרשיים אינו משמש בכל הקטעים שבפרק זה, והוא מצוי רק בקטע שבפרק ב, 3:

המוציא ככר לרשות הָרָבִים חַיִּיב הוֹצִיאָוּהוּ שְׁנַיִם פְּטוּרִין אִם לֹא יִכּוֹל אֶחָד
לְהוֹצִיאוֹ וְהוֹצִיאָוּהוּ שְׁנַיִם חַיִּיבִין

לעתים רחוקות נראים טעמים אחרים, בעיקר תביר (פעם או פעמיים). פעם נראית לי הטעמת תיבה בתלישה לשאלה: כיצד, אך אין הקריאה בטוחה.

17. תלמוד בבלי, קידושין, דפוס סביוניטה שי"ג. – תצלום עמוד אחד מראש המסכת בספרו של ר'נ' רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' נז. טופס מצוי ב־ספריית שוקן⁴⁴. זהו דפוס מהודר מכמה בחינות. רוב המשניות של שלושת הפרקים הראשונים מוטעמות (בפרק ד של המסכת, ופה ושם גם בפרקים הקודמים, המשניות אינן מוטעמות). בשער הספר כותבים המוציאים לאור: "וכלפי מה שאמרו רז"ל... דהקורא בלא נעימה... נתאזר עז לתת הטעמים במשניות כדי להחזיר העטרה ליושנה וצדקה וטוב וחיים יהיה לנו כי נשמור לתלמוד המשניות כאשר צו אותנו חכמינו ז"ל". נדמה לי שזהו הדפוס היחיד שהמשיך במסורת הטעמת המשניות שהיא כמעט כללית בכתבי היד הקדומים, – אך ללא הצלחה מרובה, בין משום חוסר ידיעה בין משום שהאמצעים הטיפוגרפיים שעמדו לרשות המהדירים לא הספיקו. הטעמים מסומנים ללא שיטה, או בערבוב של שיטות שונות. הסימנים כולם טברניים. לפני סוף ההלכה בא על פי רוב גרש (שצורות רבות לו), ולפני אתנח על פי רוב זקף. לפנייהם באים טפחא (או מרכא) ומהפך במעורב, למשל:

דבר עליה לשלֵטון ועשה עמה כפועל מקודשת (סג, א)

אינה מקודשת מכֵּן וקידש בדמיהֵן מקודשת (נו, ב)

מצויה גם שורת זקפים, ופעם מצאתי גם מונח, אך בהעדר כל שיטה.

18. אנטונין 237. – 4 דפי ספרא. פרופ' י' כץ, בקטלוג שלו הנוכח למעלה (הערה 34), חלק א, מס' 24, כותב על כתב יד זה (מן המאה הי"ב), שיש בו קצת ניקוד וטעמים, אך אין הוא מתאר אותם.

סיכום

נושא מאמר זה, הטעמת תורה שבעל פה, אין ספק שיש בו כדי להעשיר את ידיעותינו בתולדותיה של ההטעמה בכלל, הארץ ישראלית והטברנית, וביחסן זו לזו.

44. הנני מודה לרב י' הוטנר, שהעירני על תצלום זה, וכן לעובדי "ספריית שוקן" על הרשות לעיין

בטופס שבספרייה.

אולם כיוון שלא עמד לרשותי אלא מקצת החומר המצוי, בייחוד בגיזוה, וגם הוא לא במקורו, חסרות חוליות מרובות בתיאור ההשתלשלות וההתפתחות של הטעמים (בייחוד ביחס לקטעים שבפרקים א, ב). אין ספק שבאוצרות הגיזוה מצויים קטעים מרובים, שיש בהם להשלים רבות מן החוליות החסרות ולתת לנו תמונה בהירה יותר ומדויקת יותר של התפתחות ההטעמה.

אך גם החומר הבלתי שלם המכונס במאמר זה יש בו כדי להעמידנו על תכונותיה העיקריות של הטעמת תורה שבעל פה. מסתבר שתחילה, בשלב של הטעמה ארץ ישראלית פרימיטיבית, לא היתה הטעמת תורה שבעל פה שונה בעיקרה מהטעמת המקרא. אולם לאחר מכן, בתוך השיטה הארץ ישראלית גופה ובייחוד בשיטה הטברנית, התפתחה הטעמת המקרא והשתכללה עד לדרגה גבוהה מאוד, ואילו הטעמת תורה שבעל פה כמעט שלא טרחו לשכללה, וברוב שלביה היא פשוטה וחדגונית.

שינוי סימני טעמי המקרא, שחל עם המעבר מן השיטה הארץ ישראלית לטברנית, היה מתון הרבה יותר בהטעמת תורה שבעל פה מאשר בהטעמת המקרא, ורבים מסימניה נשארו ארץ ישראליים; אולם לאחר מכן, כיוון שלא הובנו סימנים אלה עוד, נשתנתה צורתם במקצת ונידמו לסימנים הטברניים הקרובים אליהם בצורתם, עם שלא בא שינוי בכוח הפסקתם. זהו ההסבר, לדעתי, לעובדה התמוהה, שבהטעמת תורה שבעל פה לשלביה, הן המוקדמים הן המאוחרים, ועד להטעמה הטברנית האחידה, משמשים טעמים שצורתם טברנית מקראית, כגון המונח, המרכא, המהפך, הגרש, ואילו כוח הפסקתם שונה לחלוטין מאשר בהטעמת המקרא, היינו: טעם שהוא בהטעמת המקרא מחבר, בהטעמת תורה שבעל פה כוח הפסקתו גדול יותר משל טעם שהוא מפסיק בהטעמת המקרא. אמנם, השתמרות כזו חלה רק על קצת הטעמים, ואילו רוב הטעמים הארץ ישראליים נשכח שימושם במשך הזמן גם מהטעמת תורה שבעל פה.

בנושא זה יש גם כדי להפיץ אור על היחס בין ההטעמה הארץ ישראלית מצד אחד ובין שיטות ההטעמה הטברנית השונות, כגון זו של ספרי אמית, מצד שני. עיין בקשר לכך את הערותינו על הגרש והרביע המוגרש, על הדחי ועל המהפך המפסיק. כמו כן יש בה להפיץ אור על מקורם של כמה טעמים טברניים; עיין הערותינו על המונח לגרמיה והזקף הגדול. ואין ספק שבמחקר מקיף יותר, שיכלול את כל החומר, יהיה משום פתרון הרבה בעיות בהתפתחות סימני הטעמים הטברניים.

תוספת: הטעמת פיוטים

כיוון שנגעתי במאמרי זה, אף על פי שנושאו הטעמת תורה שבעל פה, גם בהטעמת סוגים אחרים של ספרות מחוץ למקרא, הגני מרשה לעצמי להעיר כאן על הטעמת פיוטים בטעמים – תופעה, שעדיין לא עמדו עליה. מספר קטעי הפיוטים מן הגיזוה

שבדקתי אינו רב, ואיני יודע באיזו מידה הטעמה כזו מצויה בפיוטים בכלל. אתאר כאן הטעמה זו בעיקר על פי כתב יד אחד שהיא מצויה בו.

זהו קטע גניזה מאוסף "כל ישראל חברים" בפאריס, IV C, מס' 307, 308, 436 (תצלום ב-מכון לכתבי יד). הפיוטים המצויים בו לא נתפרסמו פרט לאחד מהם המתחיל "מעט נתבע שליח להשתלח". פיוט זה, שפרסם ורטהיימר, מתואר על ידי דודון ב-"אוצר" (מ, 2065) כ-"חלק ד מן קרובה שחלקיה הקודמים אבדו". בכתב-היד נראים כמה טעמים המשמשים כנראה להפסקה בלבד, כגון טפחא וגרשיים, וכן מצוי מקף. אך מצויים כמה טעמים נוספים שכוונתם כנראה לסלסול הנעימה. העיקריים שבהם הם גרש, שלפעמים הוא מסומן בראשית תיבה ונוטה לשמאל ולפעמים הוא מאונך ובא בהברת הטעם, וכן מצויה הרבה שלשלת (לא ברור אם יש הבחנה בקטע בין שלשלת ארוכה לקצרה), ועל פי רוב הגרש והשלשלת באים בתיבה אחת. והרי דוגמות (מקוטעות, בגלל מצבו הבלתי שלם של כתב-היד):

קראוך קהל כמיה' קרב-גאולתי מיד מתמיה' קומה יי' הושיעני, אלהי'
 רחום-רדף...
 [שבת: לדורות] [משיבת: בראשונה להש'] [מקום מושבת'
 מומור-שיר ליום השבת'
 בטרם יום רפה לערובה' רצפת כסא ממלכות החריבה' במכות נחלות
 עלתה קרבה' ירכתי חימושה מעשר הוארבה'

כאן לפנינו גילוי מעניין של ניצני שימוש בטעמים בהוראה הקרובה להוראת תווי גנינה בזמננו. שרידים להטעמה זו היא הטעמה בשלשלת המצויה בפיוטים מאוחרים שונים. בכתב-יד וטיקן 487 (תצלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) מצוי הפיוט "אייחד שם הנכבד בשקדוני" (העירני עליו פרופ' ד"ש לויגר). הוא מורכב מחרוזות בנות 8 שורות, והתיבה האחרונה בכל שורה חמישית שבמחרוזת מוטעמת בשלשלת המסומנת מעל הברת הטעם. במחזור ורמס משנת 1272 (כתב-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) מוטעמת שלשלת בכמה מפיוטי שבועות, כגון ברשויות הארמיות לעשרת הדיברות (דף 191 ואילך) באה שלשלת בתיבת "וצנח" (החוזרת בכל הרשויות) ובתיבות אחרות. וכן מוטעמת שלשלת בתיבה האחרונה של כל שורה שלישית במחרוזות בנות ארבע שורות שבפיוט "חגיה מישאל ועזריה" (שם). בפיוט "איתגבר בחיליה" מוטעם השם "שלמה", המופיע פעמים אחדות, בשלשלת, וכן שם: בניה בניה – בשתי שלשלות (דף 195ב). כיוון שחלק מפיוטים אלה נתחבר בידי ר' מאיר בר יצחק ש"ץ (נפטר 1096), הרי שעדיין בתקופה זו נהגו להטעים פיוטים.

בכתב-יד לונדון 677, סליחות משנת 1180, מחולקים כמה מחרוזי הפיוט הבא בדף 93–94 לשניים על ידי טפחא. בפיוטים רבים שם (כגון בדף 132ב) מסומנות שלשלות. בכתב-יד לונדון 628 (מחזור איטלקי משנת 1297) מסומנת שלשלת

בפיוט שבדף 61א, בכל תיבה אחרונה של כל שורה ראשונה בבתים בני ארבע שורות. בפיוט שבדף 124א, שם, בא בכמה תיבות כעין מרכא (תצלומים ב־מכון לכתבי יד¹). והעניין ראוי למחקר.

תיקונים והוספות לחלקים הקודמים של המאמר

- א. מבקש אני לתקן כמה טעויות דפוס, שנפלו בהדפסת החלק הראשון של מאמר זה:
 עמ' 53 [7], שורה אחרונה, צריך להיות: עמ' 195–205
 61 [15], שורה 10 מלמטה, צריך להיות: נשא
 69 [23], שורה אחרונה, צריך להיות: הארכובה
 ב. אבקש להוסיף ביחס לחלקים הקודמים של המאמר:
 לעמ' 48 [2]. — גם כתב יד ENA 1449 (קטלוג א"ג אדלר, תצלום 65) מחזיק מגילת אנטיוכוס בארמית משנת 1559, מנוקדת ומוטעמת בחיקוי לטעמי המקרא.
 לעמ' 50 [4]. — פרופ' ש' אברמסון הפגני למאמרו ב"תרביץ", כא (תש"י), עמ' 63, בו הוא מראה, שקטע XXII שפרסם א' גאסטר ב"ספר קיפמן" (עיין למעלה, הערה 37), הוא מ"ספר הזכרון" לרב סעדיה גאון. כנראה שלא העתיק גאסטר את הטעמים בדיוק, אך ההטעמה היא על כל פנים בחיקוי להטעמת המקרא, כדרכו של רב סעדיה גאון.
 מבין כתבי היד המוטעמים בחיקוי להטעמת המקרא ראוי להזכיר קטע שמביא א' ברלינר בהשלמה למחזור ויטרי, גירנברג תרפ"ג, עמ' 815–816, מכתב יד בודליאנה, גויבאור 692. הקטע מחזיק שני סימנים לדחיות ניסן ותשרי הנקראים בכתב היד "סימן רב סעדיה". ברלינר מעתיקם על ניקודם וטעמיהם שהם בחיקוי להטעמת המקרא.
 מר א"מ הברמן העירני, שגם "ספר חבקוק", פארודיה לפורים, מהדורת ונציה שי"ב, מוטעם בטעמים והראה לי את הטופס המצוי ב"ספריית שוקן". הספר מחקה בכול את המקרא: מחולק לפסוקים, פרשיות פתוחות וסתומות, ומוטעם בטעמי המקרא לדרגותיהם השונות. יש בו גם מקפים בסדירות ומעט מתגים. פעם אחת מצויה בו הטעמה בשלשלת, ולפניה משרתים (לא כדרך ההטעמה המקראית): ולקחתם מהם מִיִּין הַרְקָה. הטעמה כזו קרובה יותר להטעמה הנוהגת בפיוטים, ובאה כנראה להדגיש את שיאו של הנאמר בספר. כמו כן העירני מר הברמן, שאחדים מסופרי ההשכלה, כגון שד"ל, הטעימו כמה מיצירותיהם בחיקוי להטעמת המקרא.
 לעמ' 169 [26], שורה 7. — מר מ' מדין העירני בטובו, שהדיבור הראשון שהבאתי כדוגמה לחטעמה בשלשלת אינו דיבור קל וחומר. יש אפוא לתקן ולומר ששלשלת סומנה בסופי היקשים שונים, ולא בסופי דיבורי קל וחומר דווקא.
 שם, לסעיף 2. — טעמים דומים לטעמי כתב היד הנידון בסעיף זה מצויים גם בקטע מטושטש המכיל חלקו העליון של דף מירושלמי שקלים, שטרסבורג 4109, דף 2 (תצלום ב"מכון לכתבי יד").

מקומו של הכינוי המוסב במשפט זיקה

לפרופ' נ"ה טור-סיני

בברכת שיבה טובה ואריכות ימים

1. כקשר בין שם זוקק ובין משפט זיקה משמשות שתי יחידות לשון: א. כינוי הזיקה אֲשֶׁר אוּשׁ הַרְמוֹז, שלמלה מסוימת במשפט העיקרי תצטרף הודעה נוספת; ב. הכינוי במשפט הזיקה, המוסב למלה הזוקקת והמציין את יחס העובדה שבמשפט הטפל אליה, כגון: ויצאו את דבת הארץ אשר תרו אתה (במ' יג, לב); אשר אתה שכב עליה (ברא' כח, יג). לכינוי הזה נקרא כינוי מוסב – אֶלֶף בערבית¹. הכינוי המוסב נוהג במשפט סינדרטי ובמשפט אֶסִינְדִיטי.

2. סדר המלים במשפט זיקה במקורותינו הקדומים הוא כמו במשפט חיווי פשוט, היינו במשפט שמני: נושא, מושא או תיאור פועל; במשפט פועלי: נושא, נושא, מושא או תיאור פועל. הטעם לסדר-מלים זה הוא, כנראה, בכך, שקדמונינו תפסו משפט מורכב של זיקה במידה מסוימת כמשפט איחוי, אולי משום מהותה הקדומה של המלה אשר ככינוי רומז². למשל: אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אתי מצרימה (ברא' מה, ד) – משמעו: אני יוסף אחיכם זה מכרתם אותי מצרימה. דוגמאות מהמקרא – משפט שמני: אל הארץ אשר אנכי נתן להם (יהו' א, ב); אלהיך אשר אתה בטח בו (מ"ב יט, י). משפט פועלי: את יצחק אשר תלד לך שרה (ברא' יז, כא); הוא הלחם אשר נתן ה' לכם (שם' טז, טו); זה הדבר אשר דבר ה' עליו (יש' לז, כב). מלשון חז"ל – משפט שמני: אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן (פאה א, א); כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה (כתובות צו ע"א). משפט פועלי: שדה שקצרוה גרים (פאה ב, ז); יום שהותר שבט בנימין לבוא בקהל (תענית ל ע"ב); כיום שניתן בו שיר השירים לישראל (ידים ג, ה).

3. לשם הבלטה של חלק-משפט במשפט פשוט, בין שהוא שמני ובין שהוא פועלי, יש שמעמידים אותו בראשו, כגון: עד הגל הזה (ברא' לא, נב) – הנושא קודם במשפט שמני; וה' המטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש (שם' יט, כד) – הנושא קודם במשפט פועלי; אדם אחד מאלף מצאתי (קה' ז, כח); בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ (ברא' א, א). והוא הדין בלשון חז"ל. אולם במשפט זיקה השינוי של סדר המלים לשם הדגשה נדיר במקרא, ונראה שהוא נדיר גם בספרות התלמודית. בחלק מהכתובים המעטים שבמקרא, שחל בהם שינוי בסדר המלים לשם הדגשת איבר מסוים, ההדגשה היא, בעצם, הבלטת ניגוד בהקבלה, כגון: כאיש אשר אמו תנחמו כן אנכי אנחמכם (יש' סו, יג).

מהו הטעם לכך, שבמשפט זיקה השינוי של סדר המלים אינו נוהג אלא לעתים

1 במונחי הדקדוק מטעם האקדמיה ללשון: משלים הזיקה – ואינו נראה לי, שכן כל המשפט הטפל הוא משלים הזיקה.

2 V. Baumann, Hebr. Relativsätze, ע' 10, 13 וכי; Sperling, Die Nota relationis. im Hebr. ברגשטרסר, ZAW פרק ג'; ברוקלמן, Grundriss, ב' ע' 555; גנזיוס – קאוטש, דקדוק, מהד' 28, סע' 138 (ע' 465 הערה) 3; קיגו Lehrgebäude, ב' ע' 332.

רחוקות ביותר? נדמה לי, שהטעם הוא במהותה הקדומה של המלה אשר, שהיא כינוי רימוז ובה הדגשה – ואין שתי הדגשות באות סמוכות זו לזו, שכן אז כוחה של אחת מהן פג.

4. עד כאן על סדר המלים במשפט זיקה בכלל. ומהו מקומו של הכינוי המוסב? הנהוג אינו אחיד בכל שכבות הלשון.

א. במקרא. במשפט זיקה, שיש בו נושא ונשוא והכינוי המוסב הוא בחלק-משפט אחר, היינו במושא, בתיאור הפועל או בלואי, הכינוי המוסב בא אחרי עיקרי המשפט (נושא ונשוא) או אחרי הראשון שבהם, שהוא קשור בו. סדר זה נהוג במשפט שמני ובמשפט פועלי, במשפט סינטי ובמשפט אסינטי וכן בכל יחסה המביעה את היחס שבין העובדה שבנושא ובין הכינוי המוסב המייצג את המלה הזוקקת.

6. במשפט שמני – אחרי הנושא והנשוא: הגוים האלה אשר אתה יורש אותם (דב' יח, יד); אלהיך אשר אתה בטח בו (מ"ב יט, י); האלמנה אשר אני מתגורר עמה (מ"א יז, כ); החרב אשר אתם יראים ממנה וכו' והרעב אשר אתם דאגים ממנו (יר' מב, טז); כל הגוים אשר אנכי שלח אותך אליהם (שם כה, טו); הארץ אשר אתה שכב עליה (ברא' כח, יג); התצליח דרכנו אשר אנחנו הלכים עליה (שופ' יח, ה); מחניהם אשר אני שכן בתוכם (במ' ה, ג); מבנות הכנעני אשר אנכי ישב בארצו (ברא' כד, לז).

כך נהוג גם תואר-הפועל שם בתפקיד כינוי מוסב: בעריהם אשר הם יושבים שם (מ"ב יז, כט); לכל הממלכות אשר אתה עבר שמה (דב' ג, כא).

3. במשפט פועלי בלי נושא פָּרוד: הארץ אשר תרו אתה (במ' יג, לב); דרך העיר הזאת אשר בחרת בה (דה"ב ו, לד); אנכי אתנך אשר רכבת עלי (במ' כב, ל); בדרך אשר בא בה (מ"א יג, י); והמקמות אשר בנה בהם במות (דה"ב לג, יט); מי ה' אשר אשמע בקלו? (שם' ה, ב); אלהי ישראל אשר באת לחסות תחת כנפיו (רות ב, יב); אלי צורי אחסה בו (תה' יח, ג); יאבד יום אולד בו (איוב ג, ג).

כך נהוג גם תואר-הפועל שם בתפקיד כינוי מוסב: אל מקומו אשר הפקדתו שם (ש"א כט, ד); כמשפט הגוים אשר הגלו אותם משם (מ"ב יז, לג).

1. במשפט פועלי עם נושא פרוד – אחרי הנושא: בת בתואל בן נחור אשר ילדה לו מלכה (ברא' כד, מז); איש אשר תעבור עליו רוח קנאה (במ' ה, לז); שור ושה אשר יהיה בו מום (דב' יז, א); וכל המרכב אשר ירכב עליו הזב (וי' טו, ט); את הערים אשר ישב בהן לוט (ברא' יט, כט).

במשפט פועלי עם נושא פרוד כינוי מוסב אחרי עיקרי המשפט נדיר: האלהים אשר התהלכו אבתי לפניו (ברא' מח, טו); והעיר אשר נקרא שמך עליה (דנ' ט, יח); החיל אשר נגע אלהים בלבם (ש"א י, כו).

7. בכל המקרא מצאתי רק שני פסוקים, שהכינוי המוסב בא בהם לפני עיקרי המשפט (מובעים בפועל מפורש) ומצטרף למלה אשר: החדלתי את דשני אשר בי יכבדו אלהים ואנשים? (ש"ט, ט); (ת"י ותרגום השבעים: בו. השווה שם פסוק יג); ישראל אשר בך אתפאר (יש' מט, ג).

הערה. בכתוב: אשר בך ירוחם יתום (הושע יד, ד) אין ודאות. כי אשר היא מלת זיקה ולכן אינה עניין לכאן.

ב. מקומו של הכינוי המוסב שבסימן יחס אינו משתנה, גם אם בא סימן יחס אחר לפניו או אחריו: על הבתים אשר יאכלו אתו בהם (שמ"ב, ז); כל הגוים אשר אנכי

שלח אותך אליהם (יר' כה טו); וזכר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך אשר נשבעת להם בך (שם' לב, יג).

ג. הכינוי המוסב המשמש כנושא (דקדוקי או פסיכולוגי) או כנושא (במשפט הטפל) בא – לפי הצורך – בסמוך אחרי אשר או אחרי חלק-משפט אחר. בנושא הכוונה גם לכינויי הגוף הוא, היא, הם, הן. למשל: כלתך ילדתו אשר היא טובה לך משבעה בנים (רות ד, טו); מכל בן נכר אשר לא מזרעך הוא (ברא' יז, יב); ומן הבהמה אשר איננה (אין היא) טהורה (שם ז, ח); ואת כל העץ אשר בו פרי עץ (שם א, כט); איש אשר רוח אלהים בו (שם מא, לח); והצרוע אשר בו הנגע (וי' יג, מה); כל ימי אשר הנגע בו (שם שם, מו); וכל שרץ העוף אשר לו ארבע רגלים (שם יא, כג); ואת השלחן אשר עליו לחם הפנים (מ"א ז, מח); אל העיר אשר שם איש האלהים (ש"א ט, י). והוא הדין, כשהכינוי המוסב קשור בנושא המשפט הטפל ככינוי הקניין: בן חיל אשר ל בו כלב האריה (ש"ב יז, י); בני נכר אשר פיהם דבר שוא (תה' קמד, ח. יא).

ד. בלשון חז"ל. במשפט זיקה, שיש בו נושא ונושא והכינוי המוסב הוא בחלק משפט אחר (במושא, בתיאור-פועל או בלואי), הכינוי המוסב בא אחרי עיקרי המשפט או אחרי הראשון שבהם, שהוא קשור בו. לעתים בא הכינוי המוסב לפני הנושא והנושא, היינו הוא מתקשר עם כינוי הזיקה ש' למלה אחת; ואולם בעיין במשפטים אלו אנו מוצאים, שברבים מהם טעם מיוחד לסדר מלים זה, והוא – הכינוי המוסב רחוק מהמלה הווקת.

ה. במשפט שמני – הכינוי בא אחרי הנושא והנושא או אחרי הראשון שבהם; גם אחרי בינוני בריבוי לציון סתמיות:

אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה (פאה א, א); אתה הוא הלל שקורין אותך נשיא ישראל? (שבת לא ע"א); ואלו דברים שאין נשבעין עליהם (שבועות ו, ה); כל אדם שיש בו יראת שמים (ברכות ו ע"ב); ברוך הוא שאין לפניו לא עוולה ולא שכחה (אבות ד, כב); מצא שטרי חוב שאין בהן אחריות נכסים (תוס' ב"מ א, ה).

לפני הנושא והנושא:

באין לבית דין הגדול שבלשכת הגזית, שממנו יוצאת תורה לכל ישראל (סנה' יא, ב); ואבן היתה לפני המגורה, ובה שלש מעלות, שעליה הכהן עומד ומיטיב את הנרות (תמיד ג, ט); והלויים... על חמש עשרה מעלות, היורדות מעזרת ישראל לעזרת הנשים, כנגד חמישה עשר שיר המעלות שבתהלים שעליהן הלויים עומדין בכלי שיר (סוכה ה, ד); ראשי כלונסאות היו בהר הבית שעליהן אומנץ יושבין (תוס' כלים ב"ב, ב).

גם תואר-הפועל ש' בתפקיד כינוי מוסב בא אחרי עיקרי המשפט או לפניו: מקום שבעלי תשובה עומדים שם (סנה' צט, ע"א); לשכת הנוירים ששם הנוירין מבשלין (מידות ב, ה); ולשכות היו תחת עזרת ישראל ופתוחות לעזרת הנשים ששם הלויים נותנים כנורות וכבלים ומצלתיים (שם שם, ו).

ז. במשפט פועלי עם נושא פרוד או בלעדי – אחרי הנושא (לפני הנושא) או אחרי הנושא והנושא (השני נדיר?):

איווהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם (אבות ב, ט); הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל (ברכות ט, א); כל מצוה שהחזיקו בה כותים (שם מז ע"ב); כל מצוה

שלא מסרו ישראל עצמן עליה למיתה (שבת קל ע"א); הברכה שטעה בה (ברכות ג, ג); מגורה שפינה ממנה חטי תרומה (תרומות יא, ו).

לפני הנושא והנושא:

חוץ מבן אחיה שעל חולי מעיים ואלעזר שעל הפרוכות שאותן קיבלו רוב הציבור עליהן (שקלים ה, ב); ושלחן היה באולם על פתחו של בית שעליו היו נותנין לחם פנים יבשה (תוס' מנחות יא, י); וזה אחד מן הדברים שעליהן עלה הלל מבבל (שם נגעים א, טז).

ה. לשון ימינו³. עלינו להבחין בה בין הלשון הספרותית, זו שבספרות הקלאסית, ובין הלשון הסטנדרטית, שביטוייה האופייניים הוא בעיתונות.

1. הלשון הספרותית

אין בה בלשון זו אחידות לגבי מקומו של הכינוי המוסב במשפט זיקה. כל סופר נתון בין שתי רשויות: בין דרך המקורות, בייחוד מתוך גירסא דינקותא, מכאן ובין השפעת הלצו מכאן. אבל מתוך עיון בחומר רב ניתן לומר, שדרך המקורות מכריעה: על פי רוב הכינוי המוסב בא אחרי הנושא והנושא או אחרי הראשון שבהם במשפט. גם כאן עלינו לחלק, בעצם, את המשפטים לשמניים ולפועליים, אלא שניינו, שבינוי פועל, כשהוא מציין פעולה או מצב, הוא לפי תפיסת ימינו פועל ממש ולכן מקומו במשפטים הפועליים. קביעת מקומו של הבינוי במשפט שמני לא תעמידנו על העניין הנדון כהלכה. משפט שמני עם כינוי מוסב נדיר הוא, ואין לנו כל עניין בדיונו. לפיכך לפנינו רק משפטים פועליים.

במשפט (פועלי) סידטי או אסידטי (השני מצוי הרבה בשירה), עם נושא פרוד או

בלעדיו, הכינוי המוסב בא –

אחרי הנושא או אחרי הנושא והנושא:

וזה הדבר, אשר לא נשמר יורם ממנו; חלקת השדה, אשר הסיג העריץ גבולה (א' מאפס, אהבת ציון, פ"א); עולמנו היה לו כלוב צר, שהעוני תופסו בו בזרוע; מעשה ברבי יהושע בן לוי, שאליהו הנביא נתן לו רשות להלך עמו (מנדלי, בעמק הבכא, ע' ע"ב); השאלות והספקות, שחכמי אומות העולם מונים אותנו בהם; בכל המדברות, שהלכנו בהם; חיי ההוה, שהוא שרוי בתוכם; זה משה האיש הקדמון שאתם מבקשים לברר מציאותו ומותו (אחד העם, משה); מימין נשען סולם שעולים בו לעליית הגג (ביאליק, ספיח ח); שני ראשי מעלותיו, שהוא משתבח בהם; היו פותחים בגנירל, שלוח ממנו כסף (ההוא, אריה ג); האותיות העבריות שניתנה להן בליטה לאחר טשטוש (פיכמן, אמת הבניין, ע' 12); היא הבאר, ששתה הימנה סובייסקי מלך פולין (עגנון, אורח, ע' י); בית הכנסת הגדול, שסבור הייתי עליו בילדותי (שם ע' יד); עטרות של כסף שהאורה שורה עליהן (שם); סוגיות חיים שונות, שנעצנו בהן בשיחותינו (שטיינמן, כתבים ד, ע' 175); ממרחק העיר, שסגר עליה הלילה (ברקוביץ ב, ע' ה); הוא התרגול האדום, שנתתי לך במחירו שלושה זהובים (שם, ע' ח); בקול מוֹרֶךְ, שכבר נשמעה בו נעימה של דרך ארץ (שם פד); נתלתה לעיניו תמונה, אשר לא פיללה (שם פז); שליחות שהטילה עליה

3. אינו מביא לשון ימי הביניים, לפי שגם בעניין הנדון דרכה היא דרך המקרא או דרך חז"ל, ואין ביניהן הבדל ניכר (הלשון המשוערבת היא עניין לחוד ומצריכה חקר מיוחד. ראה גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית [שכפול], ע' 119–120).

הספרות (קריב, עטרה, ע' 11); תעודה ששולם בעדה (שם, ע' 21); ושאר דברים שנשתבחו בהם דברי יצירה (שם, ע' 23); ביקוד, לא אדע שם לו (שם, ע' 9).

לפני הנושא והנושא:

לפנינו כבר היה מונח 'בסתר רעם', שבו נתגלה בבת אחת הכיבוש הגדול; הסיפור, שבו פתח מגדלי; תקופה, שבה הובא לידי ניסוח אחרון (פיכמן, אמת הבניין, ע' 11); הספר החמוד, שממנו עלה אלינו ראשונה ריח הערבה (שם, ע' 319); רבבות, בהם תקעה צפרניה המפולדות חית האדם; ארץ, בה עמדה עריסתכם (קריב, עטרה, ע' 9); מקצוע העריכה, לה הקדיש שנים רבות (יעקב כהן, מאזנים).

2. הלשון הסטנדרטית

בלשון העיתונות, היינו בעיתונים היומיים ובשבועונים, וכן בחזורים ובמכתבים מנוסחים, בהרצאה ובנאום של משכיל וכד' שנה אחידות במידה רבה לגבי מקומו של הכינוי המוסב. קיימת נטייה לגבש דרך אחת, והיא – הכינוי המוסב בא לפני עיקרי המשפט ומצטרף לכינוי הזיקה ש. הטיפוס 'הבית שבו ביקרתי' (ולא: הבית שביקרתי בו) הוא השולט בימינו בסגנון זה. ויש להוסיף, כי בלשון זו יחד עם הנטייה להעמיד את הכינוי המוסב לפני הנושא והנושא חזקה הנטייה לצרף למלה הזוקקת משפט זיקה אסינדרטי, כגון: המקום, בו ביקר בא כוחנו; השנה, בה הובא לדין חוק פלוני. לביור עניינו ראוי לחלק את החומר לעיון לשני הטיפוסים האלה: משפט זיקה סינדרטי ומשפט זיקה אסינדרטי.

א. לפני עיקרי המשפט –

משפט סינדרטי: היתה פעם בברית המועצות תקופה, שבה ניסו להשתחרר מהאנטישמיות לארצות, שבהן השתלט היצר הרע; האינטרנאציונל הפאשיסטי, שעליו דובר לעיל (א' טרטקובר, הפועל הצעיר, 19.1.60); דו"ח שבו נאמר; פושע אחר, שנגדו הועלו עדויות רבות (דבר); בניגוד לגינאה, ששם נשתתתה המשלחת זמן רב (הבוקר).

משפט אסינדרטי: חזרו לעולם המחר, ממנו נמלטו אך אתמול; בישראל, בה הצריכה בעצות מוגבלת (גרוס-צימרמן, דבר, 22.1.60); היא הבעיה, עליה נסב סיפור; נאומו במחנה העבודה, אליו נשלח (ש' לוי, הפועל הצעיר, 19.1.60); הספר מכיל מבוא מקיף, בו הוא מוסר לנו אינפורמציה (ד"ר מ"ז סולה, שם).

ב. אחרי עיקרי המשפט – רק במשפט סינדרטי;

ישנן שכבות ביישוב ששם ההכנסה מכביד עליהן; הסכם זה, שצרפת חתומה עליו (דבר); האורחים האפריקניים, ששרת החוץ אירחה אותם (הארץ).

סיכום

מהאמור לעיל על מקומו של הכינוי המוסב אנו רואים –

- א. במקרא הוא בא אחרי עיקרי המשפט או אחרי הראשון שבהם;
- ב. בלשון חז"ל מקומו בדרך כלל אחרי עיקרי המשפט או אחרי הראשון שבהם, אולם לעתים לפניהם, בייחוד כשמשפט הזיקה אינו סמוך למלה הזוקקת;
- ג. בספרות החדשה הקלאסית מקומו על פי רוב אחרי עיקרי המשפט או אחרי הראשון שבהם⁴.
- ד. בלשון הסטנדרטית של ימינו מקומו בדרך כלל לפני עיקרי המשפט⁵.

4. היחס הוא לפי השערת: שמונים לעשרים.

5. היחס הוא לפי השערת, כמו הקודם.

מהו הטעם להבדל זה שבתקופות הלשון?

נדמה לי – כאמור לעיל בפסקה האחרונה של סעיף 3 – שהטעם לכך הוא בעובדה, שהכינוי המוסב מודגש לפי מהותו, והמלה אשר, שהיא כינוי רומז קדום מודגשת לפי מהותה – ואין שתי הדגשות באות סמוכות זו לזו, שכן אז כוחה של אחת מהן פג. בתקופת המקרא עדיין הורגשה ההדגשה שבמלה אשר ככינוי רומז – ולכן אין הכינוי המוסב סמוך לכינוי הזיקה; לשון חז"ל נאמנה למקרא, וכן רוב הקלאסיים שלנו. בלשון הסטנדרטית של ימינו, כשכינוי הזיקה אינו אלא כינוי זיקה, פועלים שלושה גורמים להעמדת הכינוי המוסב בראש משפט הזיקה: א. הצורך להסמיך למלה הזוקקת את הכינוי המוסב הקשור בה; ב. קוצר הנשימה (חוסר סבלנות של בן ימינו, המזדרז בלשונו) (בכתב ובדיבור) מתוך פחד סמוי, שמא ישכח מרוב עניינים ומרוב בהילות את הקשר הלשוני שבין חלקי המשפט; ג. השפעת הלעז.

עברית לדיבור

בסוף מאמרו המאלף והמעניין "נימוקים למשניות מנוקדות" (לשונו כד א-ב) דן מר חנוך ילון ב"עברית לדיבור" (עמ' 33 ואילך) והוא בעצמו כאילו מעורר לדין בדבריו ("אם יש ממש בדברים, יבואו אחרים ויאמרו מה שיאמרו", עמ' 34). יורשה נא לי להעיר כמה הערות לגושא זה.

המחבר סובר (לפי עדותו של ד"ר מורג) "עברית הייתה מדוברת בפי נשים ותינוקות ובפי כפריים" (עמ' 34). "נראה שעיקר קיומה של עברית מדוברת היה בפי בני כפר וכו', יסוד שמרני יושב בית" (שם). "בעיניי אין ספק, שעברית זאת ושל בן כוסבה היא היא העברית, שהייתה מדוברת, כאמור למעלה, בפי פשוטי העם, ובייחוד בפי יושבי כפרים. המשכילים הרבו בדיבור סורסית" (עמ' 36).

שלשונם של נשים ופשוטי העם הייתה עברית, ושלשונם של המשכילים, וזא של תלמידי חכמים, הייתה ארמית, מסיק המחבר מזה, שבחירי תלמידיו של רבי למדו פירושן של כמה מלים עבריות קשות מפי "אמתיה דרבי", שהאשה שבאה לפני רבי וזו שבאה לפני רב דיברו עברית, ושהאשה, התינוקות והתינוקות, ש"ניצחו" את ר' יהושע בן חנניה דיברו ג"כ עברית, בעוד שרבי דיבר עם חכמים ארמית (עמ' 34). כל אחת מטענות האלה תשובתה בצדה. מן הסיפור, שכמה חכמים, באי בית רבי, למדו פירושן של כמה מלים עבריות בלתי רגילות משפחתו של רבי, אינו מוכח, שהעברית לא הייתה שגורה בפה, אלא שביתו של רבי היה מלא תורה, שהעברית מצאה לה שם בית נאמן, שאפילו השפחות היו בקיאות במכמני הלשון העברית¹. כמו כן שימושן של האשה, שבאה לפני רבי, ושל האשה, שבאה לפני רב, בביטוי העברי "ערכתי לו שולחן והפכו" אינו ראיה, בשביל שמטבעות לשון עבריות היו רגילות גם בדיבור הארמי, כמו שזה יוצא כמעט מכל דף שבגמרא, ובפרט ביטויי לשון נקייה, שנשמרו מדורי דורות בפי ישראל, אומה של ביישנות², ובייחוד בפי נשי ישראל הצנועות. הדיבורים המעטים בעברית בפי נשים ופשוטי העם, שהמחבר מזכירם, "בטלים באלף", ואינם באים בחשבון לעומת הדיבורים הארמיים בפי בני העם, הנמצאים בלי מספר בתלמוד ובמדרש. יש רגילים להנחה, שאותם המקרים המעטים, שבהם הנשים מדברות עברית, והחכמים ארמית, יסודם באדיבות של שני הצדדים. החכמים דיברו ארמית, בשביל שלשון זו הייתה שגורה בפי הנשים, והנשים דיברו עברית, לשונם הרגילה של החכמים, אולי גם מתוך כוונה להיראות כ"אשה חכמה", ולהוציא מלבם של החכמים, ש"אין חכמה לאעה אלא בפלך"³. ואין כל חידוש בדיבור העברי בפי נשים ופשוטי העם, הנמצא פה ושם בספרות התקופה הנדונה, מפני שבניגוד לדעת גייגר ודלמן⁴, לא חדלה השפה העברית כבר בימי גלות בבל

1. וכן היא דעתו של מהרש"א בחידושי האגדות (לר"ה כו ע"ב): אפשר שהיהא מבית רבי הוית דידעי התם בכל הני לישיני דנקט בשמעתין ולא הוו ידעין ביה רבנן.

2. יבמות עט ע"ב.

3. יומא סו ע"ב.

4. ע"י מאמרי "לשאלת שפת הדיבור בזמן בית שני ובחקופת המשנה והתלמוד" ("לשונו" כג, עמ' 49-50).

להיות שפה חיה, אלא המשיכה את חייה עוד בזמן בית שני חזן רב אחרי זה בצד צרתה, השפה הארמית.

אבל עיקר הבעיה היא, איזה חלק של העם היה המשען העיקרי של הלשון העברית, מי הם שטיפחו אותה ושמרו על גחלתה שלא תכבה? מר ילון רואה את עיקר קיומה של העברית בבני כפר ופשוטי העם, בעוד שהמשכילים היו, לדעתו, פחות נאמנים לה. לדעה זו אי אפשר להסכים. היא בסתירה לשתי עובדות יסודיות של התקופה האמורה: (א) לכינוי "לשון חכמים", שהיא לשון המשנה והחלק העברי של התלמוד והמדרשים, והיא היא הלשון שהייתה מדוברת בפייהם. (ב) לשימוש ב"תרגום" וב"תורגומנים". אם בני הכפר ופשוטי העם היו היסוד של הדיבור העברי – הרי אין להבין, מדוע העברית נקראה דווקא "לשון חכמים".⁵ ואם העברית הייתה השפה השולטת בין פשוטי העם, לאיזו תכלית הונהגו התרגום הארמי והמתורגמנים, ששניהם היו ליסוד מוסד של החיים הדתיים-התרבותיים של עמנו מזמן קדום של בית שני⁶ ועד תקופת האמוראים⁷ ועד בכלל? – האמת היא, שלא בני הכפר, אלא בני העיר, לא פשוטי העם, אלא המשכילים היו נושאי דגל העברית, ורק פעולתם של אלה האחרונים גרמה, שהלשון העברית לא נשתכחה מישראל.

כל המימרות ("אמר פלוני..."), הנמצאות בספרות התלמוד והמדרשים, בין בענייני הלכה בין בענייני אגדה, בין שנאמרו מפי תנאים ובין שנאמרו מפי אמוראים, ואין הבדל בין חכמי א"י לבין חכמי בבל, נאמרו בעברית. השקלא וטריא הוא תכופות בארמית, אבל המאמר עצמו נאמר בעברית. מכאן, שהלשון הרשמית בבית המדרש הייתה עברית. כמו כן נאמרו הדרשות, הקשורות בפסוקי המקרא, ללא יוצא מן הכלל, תמיד בעברית.⁸ הדרשה בציבור הייתה מנהג קבוע ונדרשה בשבת⁹,

5. תפסתי את המונח "לשון חכמים" במובנו הרגיל, שר' יוחנן אמר (ע"ז נח ע"ב וחולין קלז ע"ב) שאע"פ שבלשון מקרא הריבוי הוא רחלים, בלשון חכמים הוא רחלות. אבל לפי פרופ' בן-חיים (לשוננו כב, הערה 37, עמ' 242) אין הכוונה ב"לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן" למשמעות שפה, אלא למשמעות נוסח – על פי המאמר "בני יהודה דדייקי לישנא (עירובין נג ע"א).

6. "מפרש" (ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש, נחמיה ה, ח) מפרש התלמוד, (מגילה ג ע"א) "זה תרגום", וכמעט אין ספק, שתרגומים ארמיים היו מצויים כבר בימי החשמונאים לרוב ספרי המקרא (ע"י "הדרשות בישראל", צונץ-אלבק, עמ' 35).

7. השווה: למחר דבריה (ריש לקיש) ליהודה בר נחמני מתורגמניה (כתובות ח ע"ב). ואם גם הפועל "תרגם" משמעו בכמה מקומות "ביאר" (למשל: וכן תרגמה אריוך בבבל, שבת נג ע"א) עיקר שימושו והוראתו של הפועל הוא העתקה מעברית לארמית, כגון: כדמתרגם רב יוסף איכדין איתבליש ע"ן אגלין מטמרוהי (עבדיה, ו; בבא קמא ג ע"ב); היינו דמתרגמינן (תחשים, שמות כה, ה) ססגנא (שבת כח ע"א); אמוראי דר' יוחנן תירגם קודמיו ועיני לאה רכיכין (בר' כט, יז; בראשית רבה ע, טז) ועוד.

8. אפילו אמורא מאוחר כרבא (בבבלי) לא דרש אלא בעברית; השווה עירובין כא ע"ב על "הדודאים נתנו ריח"; פסחים קיח ע"ב על "אהבתי כי ישמע ה'"; חגיגה ג ע"א וסוכה מט ע"ב על "מה יפו פעמך בנעלים; חגיגה טו ע"ב על "אל גינת אנוח ירדתי".

9. השווה: וכן יהא שמיא רבה במרבך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים בכל שבת היו נוהגין כך (רש"י, סוטה מט ע"א, ד"ה אקדושה דסידרא); אלא לידרוש רבן גמליאל תלתא שבתי וראב"ע חזא שבתא, ברכות כח ע"א; מיישא בר בריה דר' יהושע בן לוי ... מיעול מידרוש בצבורא בשובתא (ירוש' ביצה א, ו); ר' עקיבא היה יושב ודורש והצבור מתנמנם (ב"ר נח, ג); מעשה בר' מאיר שהיה יושב ודורש...הלכה אותה אשה לביתה שהיה ליל שבת (דברים רבה ה, טו).

ביום טוב¹⁰ ובשאר ימים מצוינים¹¹ בעברית¹², וע"י זה נשתמרה הלשון העברית משכחה בלב העם ובפיו.

כל התפילות, שנוסדו ע"י חכמי התלמוד, ואין בזה הבדל בין התנאים והאמוראים, נוסדו בעברית¹³. יש במאמר "כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי"¹⁴ משום מלחמה בארמית, שכן האדם שופך את שיחו לפני אלהים בלשון השגורה בפיו, והלשון הרגילה בפי הפשוטים שבצבא הייתה הארמית.

כל דברי שירה, הנוכחים בספרות התלמוד והמדרש, נאמרו כולם בעברית¹⁵ אין שם אף דבר שירה אחד בארמית. דברי שירה, הנאמרים כמובן ע"י המשכילים ולא ע"י פשוטי העם, אינם סובלים מעצורים על דרכם, ואילו הייתה הארמית לשון המשכילים, היו דברי שירה, הבאים בתלמוד ובמדרשים, נאמרים בארמית, ולא בעברית.

החכמים היו קובעים דפוס לביטויי השמחה בבית החתנים ולביטויי התוגה בבית האבל, ותמיד בעברית¹⁶. גם ההספדים, בין בא"י בין בבבל, נישאו תמיד בלשון העברית¹⁷, והמספידים היו כמובן משכילים, ולא פשוטי העם.

10. ביצה טו ע"ב: מעשה בר' אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כולו בהלכות יום טוב.

11. בפורים (מגילה ד ע"א), בתענית (ירוש' תענית ב, א: ר' חגי דרש בתעניתא).

12. עדים לדרשה בעברית הם המדרשים, הכתובים ברובם המכריע בלשון העברית.

13. השווה: רבי בתר צלותא אמר הכי יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתצילני מעוז פנים ומעוזות פנים מאדם רע ומפגע רע וכו' (ברכות טז ע"ב); רב בתר צלותיה אמר הכי: ... שתתן לנו חיים ארוכים חיים של שלום חיים של ברכה וכו' (שם); ר' חייא: ... שתהא תורתך אומנותנו ואל ידוע לבנו ואל יחשכו עינינו וכו' (שם); רב ספרא ... שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה ובין התלמידים העוסקים בתורתך וכו' (שם); — רבא בתר צלותיה אמר הכי: אלהי עד שלא נוצרתי איני כדאי ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי וכו' (שם).

14. שבת יב ע"ב.

15. תני אליהו, רומי השיטה, התנופפי ברוב הדרך, המחושקת ברקמי זהב, המהללה בדביר ארמון, המעולפת מבין שני כרובים (שירה שאמרו הפרות במשכן את העגלה עם הארון בדרך לבית שמש (ש"ו); ב"ר נד, ד), משמים נשקפה, הומיה בירכתי ביתה, מפחדת כל בעלי כנפים, ראוה נערים ונחבאו, ישישים קמו עמדו וכו' (בר קפרא; ירוש' מועד קטן ג, א); אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש, נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש (בר קפרא; כתובות קד ע"א ועוד).

16. השווה: אמר רב יהודה, ברוך איאמ"ה שהכל ברא לכבודו... אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו והתקין לו ממנו בנין עדי עד (כתובות ז ע"ב — ח ע"א); פתח ואמר, אחינו המיוגעים המדוכאים באבל הזה תנו לבבכם לחקור זאת, זאת היא עומדת לעד, נחייב הוא מששת ימי בראשית וכו' (יהודה בר גחמני, כתובות ח ע"ב).

17. השווה: כי נח נפשיה דר' יוחנן פתח עליה ההוא ספדנא אפילו שומר הפתח לא עמד לפניך רבינו (חגיגה טו ע"ב); פתח עליה (על רב הונא) רבי אבא ראייה רבינו שתשרה עלינו שכינה אלא שבבל גרמה ליה (מו"ק כה ע"א); כי נח נפשיה דרבינא (מהדור האחרון של אמוראי בבל) פתח עליה ההוא ספדנא תמרים הניעו ראש על צדיק כתמר נשים לילות כימים [על משים לילות כימים] וכו' (שם כה ע"ב); פתח עליה (על רבי חנין) שמחה לתוגה נהפכה ששון ויגון נדבקו בעת שמחתו גאנח בעת חזינתו אבד חזינו (שם); פתח עליה (על רבי זירא) ההוא ספדנא ארץ שנער הרהרו ילדה ארץ צבי גידלה שעשועיה איני נא לה אמרה רקת כי אבדה כלי חמדתה (שם); כד דמך ר' בון בר ר' חייא עאל ר' זעירא לאיפטר עילוי...למה היה ר' בון בר' חייא

חוק היה שלטון הלשון הארמית בעם ישראל מימי שיבת בבל ועד סוף תקופת התלמוד ואחריה, והעברית נלחמה בה מלחמה קשה על קיומה. במלחמה זו היו החכמים הלוחמים האמיצים ביותר ושומרי משמרת העברית העיקריים, והם הם שעשו סכר בעד הלשון העברית, כדי שמים רבים של הארמית לא ישטפוה.

דומה למלך ששכר פועלים הרבה והיה שם פועל אחד והיה משתכר במלאכתו יותר מדאי, מה עשה המלך בטלו והיה מטייל עמו ארוכות וקצרות... והיו הפועלים מתרעמין ואומרים אנו יגענו כל היום וזה לא יגע אלא שתי שעות ונתן לו שכרו עמנו משלם, אמר להן המלך יגע זה לשתי שעות יותר ממה שלא יגעתם אתם כל היום כולי, כך יגע רבי בון בתורה לעשרים ושמונה שנה מה שאין תלמיד וותיק יכול ללמוד למאה שנה (ירוש' ברכות ב, ח); כד דמך ר' סימון בר' זביד עאל ר' ליא ואפטר עילוי ארבעה דברים תשמישו של עולם וכולן אם אבדו יש להן חליפין... אבל ת"ח שמת מי מביא לנו חליפתו מי מביא לנו תמורתו (שם), ועוד.

העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית *

מוקדש ליובל החמישים של ידידי פרופ' יחזקאל קוטשר, שהעירני בניו-יורק ובירושלים על חשיבותו של מחקר היידיש למחקר העברית

1. גיאוגרפית-התרבות של אשכנז – מטרותיה וכליה

א. בזמן האחרון גדלה והולכת ההבנה לבעיות המשותפות של הבלשנות היידיט והעברית. ואמנם, מכבר הגיעה השעה לכך. שתי לשונות, שהיו קיימות קיום שבצוותא מתוך יחסי גומלין אינטימיים בקרב אותה חברה עצמה¹ והשפיעו זו על זו², מן המוכרח שיעלו לפני המדע שאלות משותפות. והרי אפילו במדינת ישראל היחסים הפנימיים בין היידיש ובין העברית המתחיה – בהשתתפותם החשובה של דוברי יידיש בתוך האוכלוסיה שגדלה עד מהרה – הם בחינת בעיה בלשנית בת-עתה³. לא כל שכן מלוא אורך התקופה האשכנזית בת האלף, כשהעברית הייתה נתונה בפיהם ובהגותם של יהודים דוברי יידיש, ומכוחם פשטה על פני שטחים עצומים באירופה – למן אמשטרדם במערב עד קיוב והפלג ממנה במזרח, ולמן ריגא בצפון עד בוקארשט בדרום.

ב. הנותן דין וחשבון לעצמו על גודל ההתפשטות האשכנזית – והיא טריטוריית עם הגדולה ביותר, לאחר הרוסית, באירופה – ועל דרך התרבות היהודית שהתפתחה, עד זה מקרוב, בלא כוחו של ארגון ממלכתי מרוכז – מן הדין שהוא מתפעל מרמת שיעורה של האחידות המתגלית בהווי ובלשונות של היהודים האשכנזים. אך אחידות זו אינה שלמה. בכל תקופה ותקופה מצויים היו הבדלים רגיונאליים חשובים בנוסח, במנהגות, בפולקלור, בלשון יידיש (לרבות הרכיב העברי המותך בה), בהגייה של העברית-מש⁴ שבפי היהודים האשכנזים. ודווקא ה ב ד ל ים אלה הם מכשיר נכבד

-
- * אני מחזיק טובה לפרופ' דוב סדן על עמלו ועל טוב טעמו. שתרם לתרגום מחקר זה ממקורו שביידיש.
1. בענין התפקידים של יידיש ועברית ראה מ' וויינר' (1959) (הספרות המובאת מסוכמת, לפי מחברים ולפי שנות הפרסום, בסופו של מאמרנו).
 2. בעיות המלים והביטויים, שעלו כאחת ביידיש ובעברית, נדונו זה מקרוב ע"י יודל מארק (1958). וראה גם העבודות שמזכירן מ' וויינר' (1959) (ב), הערה 6. – עיקר הספרות על הרכיב העברי-ארמי נמסר בביליוגרפיה לא' וב' וויינר' (1959), בייחוד סי' 61-64, 66-78, 151-151a. ההופעה ההפוכה של השפעת יידיש על לשון הקודש הרבנית האשכנזית ועל לשונם של יוצרי הספרות העברית המודרנית כמעט שלא נחקרה עדיין דרך שיטה. על המאה הי"ג השווה ש' נאָבל (1958).
 3. תרומה רצינית, אך לצערנו כמעט מבודדת, לחקר השפעות יידיש על העברית הישראלית היא של ח' בלאנק (1961), המתרכזת בבעיות האספקט הוורבאלי. בעית ההשפעות העבריות על היידיש המדוברת והנכתבת בארץ-ישראל עדיין לא נגעה בה יד המחקר.

4. אנו כותבים בקיצור "עברית", אך כוונתנו לאותה הרכבה קשת-ההפרדה של עברית וארמית, שיהודי אשכנז הורגלו לקרוא כאחת "לשון קודש". – "עברית מש" אנו קוראים ללשון הקודש של טקסטים שבמחבר הנקראים או זכורים בעל פה. חילופה היא העברית המותכת בתוך היידיש. השווה מ' וויינר' (1954), בייחוד עמ' 85-87. ודאי ניתן לערער, כי מבחינה בלשנית-מתארת הרי היסודות המותכים

בידיהם של היסטוריוני תרבות, שכן פעמים הרבה הם משקפים את תולדות הנדודים ותנאי התקשורת בחברה, בעוד תעודותיו הרגילות של ההיסטוריון נזהגות שתיקה בכך.

ג. החקר הגיאוגרפי של לשונות ותרבויות ניתן לגמקו, בערך, כך: אם יתחלק קיבוץ לשוני לכמה קבוצות (נאמר לערים מיוחדות או לאיים מיוחדים), ואם הקבוצות האלה יחיו במבודל, בלי כל מגע בין זו לזו, הרי שלשונה ותרבותה של כל קבוצה וקבוצה יתפתחו על דרך עצמית, באופן שלאחר זמן נמצא בכל נקודה ונקודה דיאלקט מיוחד ונוסח תרבות מיוחד. ואיפכא, בבוא קצת קבוצות אלו לכלל מגע הדדי (בני אדם נוסעים הלך ושוב, מסתחרים, משתדכים), הרי שצורות מסוימות של הלשון ושל התרבות עשויות להתפתח להן כאחת. בלשון אחר: השוני הוא פרייה של בדלות, בעוד שהשווי הוא סימן למגע גומלין. כשאנו מוצאים על גבי מפת לשון צרור עבה של איסולוסיים⁵, הרינו למדים מכך, כי נפלה הפרעת מה בתקשורת שבין האוכלוסייה שמשני עברי צרור האיסולוסיים. פעמים הרבה צץ גבול לשוני מחמת מעצור פסי – לאורך שלשלת הרים גבוהה, ביצה שאין לעבור בה; ואמנם דין לציין, כי בסביבי הררים גדולה ההתפצלות הדיאלקטית של הלשונות מכפי שהיא בארץ מישור. אך אפשר שתלקה התקשורת מחמת הפרעות לא-פסיטיות, אלא חברתיות גרידא, מעשה האדם עצמו: כך למשל, הראתה גיאוגרפית הלשונות, כי גבולי הדיאלקטים במערב גרמניה משקפים לא בלבד את הטופוגרפיה של הארץ, אלא גם את חלוקתה לפי פרובינציות הכנסייה בימי הביניים המאוחרים. סחר הירידים היה מתרכז בתחומה של כל הגמונות אחד, והדיאלקטים התפשטו והתבדלו לרגל המסחר. ואילו במזרח גרמניה משקפים האיסולוסיים דהאידינא את הורמים השונים של הנדידה הגרמנית לתוך הטריטוריה הזאת, שהייתה סלאבית בתחילתה. הם מסייעים לשחזר את הנדודים שבימי הביניים, ועל דרך כך הם משלימים את העדויות שבתעודות בנות זמנן.

ד. תולדות התרבות היהודית-אשכנזית נדרשות לשיעור מרובה של בעיות סבוכות ומצודדות, שאין לנשן אלא לאחר שיתופה של המיתודה הגיאוגרפית. שטחי התרבות העיקריים באשכנז – ליטא, פודוליה, מְהָרִין וכדומה – ציונם מעשה רפרוף, אם הגדרתם נשענת על ההיסטוריה המדינית הכללית, ולא על הגיאוגרפיה היהודית של הלשון והתרבות. אך בכוח הגיאוגרפיה של הלשון והתרבות ניתן להעמיד, דרך משל, את התהום העמוקה שבין ליטא ופולין כנגד המעבר ההדרגי שבין ליטא

הם יידיש, ו לא עברית. אבל לשם השוואת היסטוריות מסוימות חשובה ההתבוננות בצורות יידיש אלו לאור מוצאן העברי (שם, עמ' 86). יתר על כן דין לתת את הדעת על הקו הבלשני-החברתי בתולדות ההיתוך של יידיש, היינו שהיהודים קיימו, במידה גדושה למדי, מגע מתמיד עם לשונות הגלם גופן, שמן הותכה היידיש, ושעל-כן חיו דוברי יידיש את הגבולות שבין הלשונות ביתר פתיחות, מכפי שתובעת הבלשנות הסינכרונית הקלאסית (ראה א' ויינגריין [1955א], עמ' 609). פתיחותו של הגבול אף היא שהקלה על ההשפעה ההפוכה של יידיש על עברית ממש; השווה י' בן-נון, תשי"א, עמ' 144; י' מארק (1958); ובמאמרנו זה סעיף כ"ה והלאה.

5. איסולוסיים קרויים, כנודע, בגיאוגרפיה הלשונית, הקווים הגובלים שטח, שבו נפוצה הופעה לשונית מסוימת לגבי שטחים אחרים, שבהם ההופעה הזאת אינה מצויה או שהיא שונה. מבואות טובים לגיאוגרפיה לשונית הם יאברג (1936) וקסריו (1958).

ואוקריינה. צריך רוב דקדוק ושפעת ידיעות גיאוגרפיות, כדי לתרץ קשיות יסוד היסטוריות כגון: עד כמה עוצבו סביבות התרבות האשכנזית מכוח הנדידה של האוכלוסייה היהודית; ואיפכא, עד כמה התגבשו בתנאים של ישיבת קבע מכוח השפעתה של סביבה על חברתה? עובדות גיאוגרפיות של לשון ותרבות מניחות פתח הגדרה מדויקת יותר לתפקידן של ערים ואימהות בישראל, לגורלם של "שדות-מתח" סבילים, כשל פודוליה בין גושי התרבות ליטא ופולין, וכשל מזרח-הונגריה בין גאליציה ובין "הגליל העליון" (אויברלאנד) שבמערב הארץ וכדומה⁶.

ה. הבעיות שנמנו לעיל מקבילות לבעיות, שחוקרים בהן חכמי אומות העולם. אולם הבעייתיות הגיאוגרפית ה"קלאסית" מצטרף לה אצלנו מעגל מיוחד של שאלות, וזאת משום שהטריטוריה של היהדות האשכנזית לא רק גבלה, אלא חפפה ממשי, את הטריטוריות של לשונות ותרבויות אחרות. שעל כן מתבקשת השאלה: עד כמה עולות בד בבד הדיפרנציאציה היהודית והדיפרנציאציה שאינה יהודית באותה טריטוריה עצמה? ועד מה הגבולות (למן האיסולוס המועט ביותר עד לסוללת התרבות העמוקה ביותר) שבשכבה היהודית חופפים את הגבולות האֶתְנִיִּים, הדתיים, הדיאלקטיים והמדיניים שבשכבה שאינה יהודית? יש רצון לדעת, אם אותן ערים עצמן היו מרכזי השפעה ליהודים ולשאינם יהודים, ואם היקפי רישומה של ההשפעה שיעורם היה שווה בשתי השכבות, וכיוצא באלה.

מנקודת הראייה של חקר המגעים הרי עם ישראל הוא יחיד במינו, והיהדות האשכנזית, יתר על שאר ענפיו, היא ממש עניין למופת למדע הכללי של לשון ותרבות. מלבד ערכה של גיאוגרפיה הלשון ותרבות להכרת היהודים, הרי היא גם עניין שאין הבלשנות והאתנולוגיה הכללית רשאיות לוותר עליו⁷.

ו. לרשותם של חוקרי אשכנז נתון ועומד שפע של עובדות על הבדלים ריגואליים בלשון ובתרבות, ובלא העובדות האלה לא היה באפשר לנסח את הבעיות רבות הממדים שנוכרו עתה. אלא שהחסר מרובה על המצוי. לעת עתה אין בידנו אטלס היסטורי של היהדות האשכנזית שיהא בדומה לאטלסים של עמים אחרים⁸. החקירה הגיאוגרפית של הוויי החיים והפולקלור האשכנזיים עודה – לפי קני מידה אירופיים – בחיתוליה⁹. לגבי הסדר-דרך-שיטה של הבדלי ההיגוי של העברית בין יהודי אשכנז הרינו במעמד מגוחך, ואנוסים אנו להסתפק בסרטוט בן שלושה עמודים

6. ביתר דיוק א' ויינרניץ (1960).

7. ראה א' ויינרניץ (1952, 1960).

8. בכלל העבודות המקודמות ראוי לציין את המפות החלוציות של פ"ס מרק ב"איסטוריה" (1914), מפות של קהילות יהודים בגרמניה ב-Philo Lexicon בנויות על פי הכרך הראשון של Germania Judaica; המפה שהוסיף פרופ' ישראל היילפרין (תש"ה) להוצאתו של פנקס ועד ארבע הארצות; ומפת ההתיישבות לש' אסינגר (תשט"ז).

9. בעניין התיאוריה של גיאוגרפיה פולקלורית ראה ר' וייס (1950). המופת הקלאסי לשימוש משולב בגיאוגרפיה היסטורית, אתנאוגרפית ובלשנית בניתוח התפתחות היסטורית-תרבותית של סביבה הוא ספרו של ה' אאובין ואחרים (1926). כראשית ניסוי למונוגרפיה גיאוגרפית פולקלורית שעניינה ליידש ניתוח לראות במאמרו של מ' הערצאג (1961).

שסרטט שאינו-בלשן לפני ארבעים שנה ומעלה¹⁰. וגם בעניין לשון יידיש, שמצויה ספרות דיאלקטולוגית הגונה עליה, ובכללה אפילו שני ניסויים במתכונת אטלס¹¹, הרי החומר המקובץ אינו שווה-ערך. גיאוגרף התרבות כורח הוא לו אטלס שלם, התופס מלוא הטריטוריה שהיא מעניינו והמייצג את הלשון ואת תרבות העם במלוא עומקן. שעל כן הבלשנות היהודית והעברית (כדיסקיפלינות משנה של תולדות התרבות האשכנזית) עומדות בפרק התפקיד הגדול של בריאת אטלס חדש ללשונה ולתרבותה של היהדות האשכנזית.

ז. החורבן, הכולל כמעט, של היהדות האשכנזית בתחום ביתה באירופה אינו גורע מחשיבות חקירתה. הרי אין הדברים אמורים בזוטא, אלא בהבנתו של עם בנקודת רומה של כוח יצירתו, משמע הבנתו של ענף ביהדות, שקודם שנכרת היה בידו לקבוע כמה וכמה מקווי האופי הבולטים של יורשיו הן בארצו הקמה לתחייתה, הן בתפוצות בנות המיליונים. ולפי שהאטלס דין שיהא בנוי על גביות עדות מפי מהגרים, הזוכרים עדיין את החיים ואת הדיאלקט של ערי מולדתם ועיירותיה באירופה, נמצאת העבודה דוחקת ודחוקה עד מאוד. קורת רוח היא לספר, כי בעזרתן הכספית של שתי קרנות אמריקאיות – הקרן לזכר ג'ון סיימון גוגנהיים (John Simon Guggenheim Memorial Foundation) וקרן המדע הממלכתית (National Science Foundation) – וכן של מכללת קולומביה בניו-יורק, העבודה הזאת היא בעצם מרוצתה.

ח. לאחר כמה שנות הכנה הושלם, בסתיו 1959, קונטרס השאלות. הוא כולל בנוסח המקסימלי שלו, כאלפיים שאלות; אך מצויות גם נוסחאות קצרות יותר לגביות עדות רגיונאליות. קבוצות השאלות סובבות נושאים אלה: טופוגרפיה של העיירה והכפר; איברים ומומים; הלכשה; בית ורהיטים; ניקוי וכיבוס; מנורות ותנורים; פרות, גרגרים וירקות סעודות; מכשירי מטבח ושולחן; שעונים ומספרים; תבשיל וטאפה; בעלי-חיים; קרובים וצאצאים; חתונה; פטירה; שבת וחול; בית מדרש; מועדים; פרנסות; מזג האוויר; טבע הבריות. שאלות דקדוק ופונטיקה וזויות בין השאלות הלסקיקאליות. חומהחדרה המבני של

10. א"צ אידלזון (1913), בייחוד עמ' 697-699. ודאי שנוספו כמה וכמה פרטים חשובים, בייחוד בזכות מחקרו של ח' ילון ומסייעיו; אך סוד הוא לכל ברוד, כי ההתעניינות המוגברת של המדע הישראלי בחקר מסורות בעל-פה של העברית (שכבר הביאה לידי מבצעים ממשיים כעבודותיו של ד"ר שלמה מורג), היא לעת-עתה מכוננת לכל לראש לשאינם אשכנזים. טעמו של דבר הוא אולי בכך, שריבוי האשכנזים בקרב החוקרים והנושאים נוסע את ההרגשה, כי העבודות על העברית האשכנזית "הרי ידועות לכול" (חוקר נודע כותב: "ביידיש הוגים כי דו ע 'חדשים', ריבוי של 'חודש', בתנועה שהיא ספק פתח ספק חטף פתח"). זו היא עמדה, שרוב סכנות כרוכות בה. מה מעילנו היום, שעבודות העברית המדוברת בסוף תקופת התנ"ך היו ידועות כדי כך, עד שאיש לא טרח לתארן?

11. ווילענקין (1931), י"ב יפהן (1954). על ההגבל של העבודות ראה א' וויינגרין (1960). בכלל עבודות החקר דין להזכיר גם את אספת תקליטי הגראמופון הדיאלקטיים של ב' סילווערמאן-וויינגרין (1947-1948) והסרטים המאגניטיים על ראיונות עם דוברי יידיש-מערבית בהונגריה של פרופ' פאול ל' גארווין – שניהם נסדרו למען יו"צ. תמונה על הספרות הדיאלקטולוגית של יידיש עולה מלפני הביבליגרפיה של א' וב' וויינגרין (1959), בעיקר סי' 112-150.

קונטרס השאלות היא דיאלקטולוגיה חדשה של לשון יידיש¹², המנסה להבטיח, שכל הברל רגיונאלי חשוב בידיש יהא מיוצג, למצער, דרך שאלה אחת. רש"ת האטלס מחלקת את טריטוריות יידיש שבאירופה שלפני מלחמת העולם השנייה ריבועים ריבועים – פעמים במצופה (30x30 ק"מ) פעמים במקולש. התכנית מכוונת לראיון עם נציג של כל ריבוע וריבוע. הראיון המקסימלי נמשך כ-14 עד 16 שעות. התשובות הנדרשות נרשמות על-אתר, אך כל הראיון אף נקלט בסרט מאגניטי, ולא זו בלבד שניתנת על ידי כך אפשרות לחזור ולבדוק נקודות מסופקות, אלא מתלכד ארכיון של יידיש המדוברת, העשוי לשרת גם מטרת-חקר אחרות מלבד האטלס.

ט. גובי העדויות לשמו של האטלס היו עד עתה שניים: מיכל הערצאג, מועמד לדוקטור בבלשנות יידיש במכללת קולומביה, ומחבר דין-וחשבון זה. ב-1959-1960 נעשו ראיונות ניסיון למפורין על פני כל טריטוריות-יידיש באירופה, ונתפס דרך שיטה הסקטור הדרומי: מולדאביה, בוקובינה, טראנסילוואניה, קארפאטורוסיה, הונגריה, סלובאקיה, בורגנלאנד, וכן הולאנד ושווייץ והיישוב הישן בארץ-ישראל (ירושלים, צפת). עבודת-השדה נעשתה לרוב בין עולים דוברי יידיש בירושלים. ב-1960-1961 תתרכז החקירה לגבי צפון-פולין: דין להביא במניין, כי במשך ארבע עד חמש שנים תבוא עבודת-השדה על גמרה, ואחרי כן יוחל בעריכת המפות לשם פרסום.

י. עיקר דגשו של האטלס מונח ביידיש. אגב כך נחקר, מסתברא, גם רכיב לשון-הקודש המותך ביידיש. יתר על כן, נקלטים גם קצת דגמים של עברית-ממש: העדים מתבקשים לימר ברכת "בורא פרי הגפן", פסקה מקידוש לשבת ופסקה מן הקדיש. הדיוקן הגיאוגרפי העתיד להיגלות לא הגיע עדיין לגמר ביטול, והפירוש ההיסטורי חייב במתינה. אך אולי ניתן גם עתה לעורר את המומחה לעברית על קצת בעיות, שהן מעניינות, ושחומרי האטלס הנאגרים והולכים עשויים להאריך. וכאן אנו מצטמצמים על עניינים מסוימים, שהם מלכתחילה מגופו של קונטרס השאלות של אטלס. אולם המיתודה עשויה באופן שאפילו הראיונות המתוכננים במדוקדק מוציאים מפי העדים עדויות מרצון, המעלות (ופעמים אף מיישבות) בעיות חדשות ולא צפויות. ואם העבודה טוענת, באצטדיות הראשונות שלה, בהטחות גדולות, סיכוייה להבא לא כל שכן.

בסקירתנו אנו דוחים את העברית המותכת בתוך היידיש לפרק השלישי, ואנו פונים אל הבחינה הגיאוגרפית של עברית-ממש. אם פרק זה יצא כללי יותר מכפי שיצא הפרק האחרון, הרי גרמה לכך קודם כול העובדה, שהעברית היא לגבי אשכנז לכל לראש לשון שבכתב, וממילא היא עשויה לדיפרנציאציה פחות מכפי שעשויה לה היידיש המדוברת (שכן השימוש שבכתב של לשון עשוי ביתר קלות לקביעת תקנים, מכפי שעשוי לה השימוש שבעל פה). שנית, דין שנביא במניין את העובדה, כי העברית האשכנזית נחקרה עד עתה, לפי הערך, אך במעט, שכן ההתעוררות להכיר נעוצה באותם המקורים עצמם, שבהם נעוצה ההתעוררות לקבוע תקנים; והנורמאטיבי הכריע, כנהוג, את הדסקריפטיבי. "עדיין לא עמדנו על הזיקותיה של זרירות ההכללה בשדה מחקר זה, שכמה מחלקותיו עודן בורות.... ראשית פתרונים –

12. א' ויינרניך (1960א).

זו אפשר יהא להשלימה ולדייקה, על סמך האטלס החדש, בכמה כיוונים. יתחוויר בפירוש פרטים כגון זה, שאפילו בשטח שבו הקמץ נקרא, בדרך כלל, u, מצוי לפני י (הֵה, אדוֹנִי, וכדומה). ייתוספו ערכים כאלה של חולם כמו eu (במערב-ליטא), שאידלון לא הזכירם. תיבדק טענתו המתמיהה של אידלון, כי האשכנזים אינם יודעים הגאים ארוכים וקצרים (עמ' 698). האמנם כן הוא הדבר, כי גם מחוצה לליטא קוראים אשכנזים דין, דינים ו-בחנם באותו i עצמו? (בדיאלקטים יידיים דין ו-בחנם ב-i קצרה, דינים ב-ארוכה). והעיקר: יתחשף דיוקן קארטוגראפי מדויק למהלך של איסוגלוסי הנקודות, בערך כפי שהוא מסורטט, דרך השערה, לענין הקיבוץ במפה 1.

יג. אותיות. בעוד הייחודים הכלל-אשכנזיים בקריאת האותיות ידועים היטב (א = ע = 0, ד = ד, כ = ק, ת = ט, ו = ב, צ = c, ס = ת = ש), הרי העיסוק בשינויי הגרסה האשכנזיים הרגיונאליים הפנימיים מועט היה. דומה שבלטו פחות, מכפי שבלטו ההבדלים לגבי הנקודות, ונראו תמיד יותר בחזקת פרובינצינאליזמים, שדין להיזהר מהם. בכלל האיסוגלוסיים הטעונים רישום, ושסופם להתגלות על גבי המפות של האטלס החדש, הרי לפנינו, לכל הפחות, אלו: הסיבוך שבין ש ובין ס = ת = ש; שיורי הגבול שבין שטח ח = כ ובין שטח ח = ה¹³; סיבוך של ה ושל א = ע = 0; סיבוך של י ושל א = ע באמצע התיבה; חנוכה של ט = ת, ד, נ, וכדומה; האיכות של ל, הקוליות והאספיראציה של עיצורים.

יד. הטעם. דבר מפורסם הוא, אלא שלא נחקר אלא במעט, הוא דבר הסכסוך שבין הכלל של טעם-מלרע ובין השימוש-למעשה של מלעיל, שחדר לא בלבד לפני ולפנים של תפילות ישראל בכל ימות השנה אלא גם לתוך הפואטיקה של משוררים עבריים מודרניים עד עצם ימינו אלה. מן הראוי היה לבדוק ולמצוא, אם כלל-מלרע הרשמי נשמר ונונח באותה מידה עצמה בכל מקום ומקום, או שאף בנקודה זו נבלטים הבדלים רגיונאליים (למשל, לרגל מלחמתם של החסידים בדקדוק כסמלה של ההשכלה¹⁴).

2.2 השוואות כללי הקריאה לפוניתיקה של יידיש
טו. בדרך כלל נראה יפה כוחה של ההכללה, שבמערכתה הפונולוגית של לשון הקודש האשכנזית לא נשתיררו שום פונימות שאינן מצויות ביידיש. כי קביעה זו

13. א' וייגר (1959).

14. עמית חנא שמרין עורר את דעתי על אמירה עקרונית בגנות הדקדוק (בפירוש מעין גנים לספר אורייתיים לר' שמואל בר' צבי אלימלך, מצורף תחילה למהדורת זילקיב תר"ח, כאן מובא ממהדורת לבוב תרכ"ד): "הנה חכמת הדקדוק הוא פנה גדולה לתורה אבל להיות שראיתי שערוריה בדור הזה שרוב הפוקרים מתחכמים לדעת בחכמת הדקדוק וע"ז הם מלעיבים במלאכי אלהים...", ובין חכמי הדקדוק שמבינים בפשטיות כמעט קט ומלעיגים על דברי חז"ל המקובלים האמיתיים ע"כ אני אומר לך בדור הגרוע הזה מהראוי להרחיק את הבנים גם מחכמ' הדקדוק... ויודיעוהו בימי נעוריו מדקדוק הנצריך (הנצריך) מאוד דהיינו דגש ורפה... וכשיגדל בדרכי התורה תלמדוהו דעת כל פינות חכמת הדקדוק... זה אשר שמעתי מ... מהר"ם סופר זצ"קל מפשעוורסק..."

אינה מעשה-הדיוט, מוכיחה החזות ההיסטורית וההשוואית: בארצות הרומאניות ובאירופה של ימי הביניים היו, כנראה, בעברית-ממש הגאים שלא היו מצויים בפוניטיקה הדיבור שבלעז, ודומה כי גם במערב-אשכנז לא הייתה ההתכללות שלמה תחילה¹⁵. אך אפילו באשכנז דהאידינא הקישור שבין מערכות ההגאים של שתי הלשונות האלו אינו מיכני כל כך, כפי שהוא נראה בהשקפה ראשונה. לשון-הקודש למדו תינוקות של בית רבם על דרך פורמאלית, מודעת יותר, מכפי שלמדו את שפת אמם יידיש. קריאת התורה ואמירת התפילה הן שימוש לשון של פולחן, מה שחזק רב-יתר את האפשרות להתגבר בלשון-קודש-ממש על הרגלי הגייה תת-פונימיים פרוינציאליים, שהשחילו עצמם אל תוך לשון הדיבור. הרשות נתונה לשער, כי המלמדים ממורח-רייסן, שלא היה איכפת להם ביותר, אם ילדיהם מסבכים ביידיש המדוברת ti עם ci, או אם הם זהירים בהגייה של h, הקפידו כן הקפידו בחדר, כי ט תהא קרויה בשונה מן צ, וכי ה תהא קרויה בשונה מן א¹⁶. ודאי הוא, כי ביידיש שבפולין, שלא תיתכן בה בסוף הברה e (אלא ei) ושבה er לא-מוטעם נעשה e (זע' רָאָה' = zei, בעסער 'טוב יותר' = bese), היה ההיגוי המתוקנן של צירופי ההגאים כאלה בלשון-הקודש, כמו זה = ze, או כתר = keser, משום חריגה אל מחוץ לאפשרויות הפונימיות של יידיש.

טז. פתח נרחב יותר לתמרונים של כללי הקריאה הרשמיים, שיהיו אוטונומיים לגבי הפוניטיקה של יידיש, הונח תדיר בשטח ערכן הפונימי של הנקודות. אמת, כל נקודה בלשון-קודש יש לה תאומה בתנועה ביידיש¹⁷. אבל איזהו? בדרך כלל תואמת, למשל, פתח לה ל- a ההיסטורית ביידיש (כלומר התנועה המוטעמת של מלים כמו גאַס ['רחוב'], מאַמע 'אם', שבת); אולם בפודוליה, בבסראפיה ובמולדאביה, שבהן a ההיסטורית נעשתה על הרוב o (šobas, moma, gos), הרי אחותו של פתח בעברית-ממש (שקיימה את הערך a) הוסטה מן א היידי ההיסטורי אל יי ההיסטורי – כלומר אל a, ההגייה שם במלים כמו van = וויין 'יין', ratn = רייטן 'לרכוב'. אגב כך נתהווה חִיץ בין עברית-ממש ובין עברית המותכת ביידיש; בחדר היו לומדים וידבר, קרפנכם, לכפר בהגיית a; ואילו במלים עבריות שהותכו לתוך היידיש (חתונה, שבת, פתח, אֶלף, וכדומה) נעשה הפתח o. חִיץ זה ניתן לסכמו בנוסחה

15. מ' וויינגריין (1959 ב), עמ' 81.

16. השווה מ' וויינגריין (1954), עמ' 86. י' מארק (1951) כותב (עמ' 438): "...במשך זמן קצר בין בין שתי מלחמות העולם כמעט שנעלם לחלוטין [הסיבך שבין s ובין š] מתוך אופן הדיבור הליטאי... מה פעל כאן? קודם כל ההשכלה, ההקפדה על הדקדוק אחר-כך השפיעה תנועת-המסור, שנתנה דעתה על כל פרטי החיים, אפילו על דרך ההגייה של מלים... ואחרון אחרון חביב, בית-הספר היהודי ואף בית-הספר העברי...". בהקדמה לסידורו, סדר עבודת ישראל (רדליהיים, 1868, עמ' 10, הערה), מתרה יצחק בן אריה יוסף דוב (בער) מפני סיבוכים של ה-ה, ב-ג, העלולים להביא לעיקום כוונת התפילות (תחלל תחת תהלל וכדומה). התראה זו יש לה היקף גיאוגרפי מוגבל, שכן הסכנה של סיבוכים כאלה בלשון-קודש אין מועדים לה אלא אותם מתפללים, שהפוניטיקה של דיבורים היא יידיש מערבית (או גרמנית), אך לא יידיש מזרחית.

17. אך יש יוצאים מן הכלל. יש ראיות, כי רבנים השתדלו לקיים את כלל הקריאה שורק u, אפילו כש-u היידי כבר נתחנך ביידיש המערבית ליד y (השווה ש' בירנבוים [1934], עמ' 52-53), ואת הכלל שורק = y לאחר שה-y ביידיש המרכזית, בראשית המאה ה-19, כבר קיפח את עיגוליותו ונעשה i (השווה ח' ילון [תרצ"ו], עמ' 70).

המלמדית posax olaf—a. והוא הדין במלמדים הליטאיים באוקריינה, שלא היה, כנראה, בכוחם להשליט כאן את הכלל, שנהג בבית גידולם לקרוא קמץ = o, אולם במאה הייט עלתה בידם להנהיג את הכלל הליטאי-שורק = u (תחת i שהיינו משערים). הלכך היו מלמדים: kumæc olaf u, אך גם širæk olaf—u, במערב אירופה, שהשורק במלים המותכות בידיש נעשה o (מכולה 'פושט רגל', mæxolæ, ובהולאנד גם סוכות sokas, ירושה jerošə משוגע mæšogə) למדו, כנראה, בחדר — בעברית — ממש — שורק = u.

יו. מכאן אנו למדים, כי אף שבדרך כלל יפה כוחו של התואם שבין הפוניטיקה בידיש ובין כללי-הקריאה של לשון-הקודש-ממש, הרי בפרטים מצויה אוטונומיה — מה בכללי הקריאה והיא ראויה לחקר מיוחד. האוטונומיה הזאת נוטה להתחזק במעמדים אופייניים החוזרים, לפרקים מרובים, בתולדות-ישראל: בשטחים ובתקופות של עירובי דיאלקטים; בתקופות כשהפונולוגיה של הלשון מתחלפת והולכת; בעת נדידת המונים ניכרת של מלמדים וייצוא של לומדות¹⁸. ואם היחס שבין הפוניטיקה היידית ובין כלל הקריאה של לשון-הקודש אינו אבטומטי בכל מקום ומקום, הרי שקביעת כללי הקריאה הרגיונאליים נודע לה ערך לגופה לגבי גיאוגרפיה-התרבות של אשכנז, והוא הנימוק והטעם לכלילת הבעיה הזאת באטלס החדש.

3.2 פוניטיקה עברית ותרבות תורה

יח. מן הראוי להתבונן ברגיונאליזאציה של כללי-קריאה האשכנזית של לשון-קודש במסגרת נרחבה יותר של שינויי-גירסה רגיונאליים בתרבות-התורה בכלל, כמו למשל בסדר-התפילה במועדות (השווה הערה 54), בייחוד שבקרב שכבותיה העממיות שנושאה ומפיצה היה החדר. דין להקביל את הגיאוגרפיה של כללי הקריאה, לרגיונאליזמים בטעמי-המקרא, במסורת של טייטש¹⁹. ועדיין מצפים למחקר סגנתי כתבי-יד על שינויי נוסחאות המחזויים שלהם.

לצערנו חסרו, בשעת התקנת קונטרס השאלות של האטלס החדש, אותן עבודות הכנה של החדר האשכנזי²⁰, הצריכות לניסוח השאלות, שיהא בהן כדי להעלות

18. בהקשר זה מעניינות תולדות כללי הקריאה של שורק וקבוץ, כפי שתוארו ש' בירנבוים (1934). גם הצלחתם של מדקדקים אשכנזים מערביים להבדיל בין השורק והקבוץ (השווה ח' ילון [תרצ"ז], עמ' 77) צריכה חקירה לאור התפלגות u קצרה וארוכה בידיש המערבית-ביותר (השווה יידיש אלזאסית הונט 'כלב' hunt > hont, אבל פֶּס רגל' fu:s > fy:s). בעניין החילוף של שורק — y לשורק — u באלזאס בהשפעת מלמדים מגרמניה, ראה מ' וויינרייך (1954), עמ' 94. ל ש ו ל ח ן ע ר ו ך א ו ר ח ח י י ם , ס י ק ב ד , ח 'ל א יענה אמן חטופה דהיינו כאילו האלף נקודה בחטף ("אומר פירוש ב א ר ה י ס ב 'וה'ה' [והוא הדין] שלא יאמר אמן בשאר נקודות בשורק או בחולם וכה"ג [וכהאי גוונא]"; משמע מסתמא umejn ו-oumejn. ה ב א ר ה י ס ב מסתמך כאן על ה ל ב ו ש . ודאי לא מקרה הוא, כי דווקא בטיקטין — שדה-מתח מפורסם בין פולין וליטא (השווה דובנוב [1904]), כלומר "בין השטחים של קמץ = o לקמץ = u, ראה מפרש מן המאה הי"ח לנחמן לקבוע את הכלל הליטאי, שהוא גם הישן יותר.

19. השווה את מחקרו החלוצי של ש' גאָל (1943).

20. הלאי והיו לנו מקבילות מסביבות אחרות לחיבורו המצוין של יחיאל שטערן (1950), הבנוי בעיקרו על זיכרונותיו מטישוויץ, עיירה בגליל לובלין.

תשובות מזוייקות בכורשן הקארטוגראפי. אם עתידה ליעשות חקירה גיאוגרפית מקפת יותר של הבעיות האלו, מוטב להתבסס על קהל-עדים סטטיים יותר מכפי הקהל שנשען עליו האטלס.

2.4 פתחי ראייה לא-פוניטיים של לשון-קודש-משמש
 יט. עד עתה התבוננו בלשון-הקודש של יהודים אשכנזים בחזקת לשון נקראת בלבד. והרי העברית המעולה הייתה לה לעילית האינטלקטואלית גם לשון הבעה שבכתב. ולא כל אשכנזי היה ברה-הכי בלשון-הקודש עד כדי שיהא בידו לנהוג בה בלשון הזאת שימוש הפטור לחלוטין מן המידות הדקדוקיות והלשוניות של לשון דיבורו ביידיש. אולם הואיל ואותה עברית עממית נודלולה יותר משנחקרה²¹, לא ניתנה עדיין שעת הכושר להבחין. כי חלק היידישיומים המפורסמים שבעברית העממית אינם יידישיומים בעלמא, אלא מצוינים הם בגוון גיאוגרפי מפורש. שאילות ישירות מידיש, כמו: 'העשרה קפיטל תהלים' או: 'שלשל... האנקור' 'את העוין' וכדומה וכן תרגומים מדויקים ביותר של אידיומים כמו: 'נסעתי עם העגלה' 'נסעתי בעגלה' במתכונת היידיש: מיטן וואגן; או: 'היינו אצלו על העליה', 'בעליה' במתכונת היידיש: ב. אים אויפן בויצעם²² – מותר אמנם למנות עם יידישיומים 'כלליים', אולם כשאנו קוראים בספרם של חסידים ביטויים כגון: 'לא קנינו צידה לדרך כיא מעט אויגריקס', 'איזה קפיטליך צריכין לומר', 'לקבל מעות בעד הפודראד שלהם', 'לא היה לי על הוצאות', 'נסע... למעדוועדעווקא על שבת שירה', 'ראה אותי מדי עיבורי מחדרו לביתו הגדול', 'הולכים חולשות גדולות בעולם', 'יש להם צער מה שאין לי עגלה למאהלוב'; כשאנו מוצאים הבחנה בין 'דברתי מזה' 'על זה' ובין 'דיבר עליהם' 'הוציא דיבתם', אנו רואים כאן עברית עממית מזרח-אשכנזית, במקצת אפילו פודולית מיוחדת²³. האטלס יסייע לקבוע את התפוצה הגיאוגרפית של קצת מלות וצורות ביידיש, ששימשו פעמים הרבה כדגמים לתרגומי-שאיילה עבריים.

2.5 גישה השוואית

כ. הבעיה של רגיונאליות ועל-רגיונאליות של לשונות שבכתב היא לא בלבדה מעניינם של היהודים האשכנזים. יש ידיים להשוואה לעברית של עדות אחרות לגבי

21. ראה ז' קלמנאוויטש (1936), בייחוד עמ' 271 ו-293-295.

22. ספר ימי מהרג'ת (ר' נתן מברסלב) נדפס ראשונה תרל"ו, מובא לפי מהדורת בני-ברק,

תש"ז, דפים 18, 264, יא.

23. שם, אונערקעט 'מלפפונים' (דף קל"ב) שייך ליידיש המזרחית; ביידיש המערבית כינוים אומאָרקן. קאַפּיטלעך 'פרקים' (18) היא צורת הריבוי ביידיש המזרחית; הצורה הישנה יותר, היא קאַפּיטל (כמותה כיחיד). פּאָדראַד 'בית חרושת קטן' מצוי ביידיש אך בספירת ההשפעה של הרוסית. איך האָב נישט געהאַט אויף הוצאות (36), געפּאָרן... אויף שבת-שירה (י"ח) מעידים על שימוש מלת-היחס אויף, שהיא, כנראה, אופיינית לדיאלקטים של יידיש בתחום הסלאבי גרידא. הניגוד בין חדר ובין ובית גדול (ט) בנוי, כנראה, על הניגוד ביידיש הפודולית בין חדר 'חדר קטן' ובין שטוב 'חדר גדול, בית'. השימוש בתיבת חולשות בהוראת 'מחלות' מוצא מכפל ההוראה של תיבת שלאַפּקייט ביידיש המזרחית-דרומית. תיבת מה במשפט הבא (כ"א) מעידה על השימוש היידיש-מזרחי בתיבת וואָס. דיברתי מזה (18), והוא הדין בשימוש 'על אודות', עשוי לפי דגם של 'רעדן פאָן...', ודיבר עליהם (ו) לפי דגם של 'רעדן אויף...'. בקצת סוגים של הספרות העברית – פארוודות משכיליות או תרגומים נאמנים-במפלג מידיש כגון בסיפורי ר' נתן – נבלט האופי הרגיונאלי של הדגם שביידיש במידה יתרה מזו.

כל הנקודות שנשמנו קודם, ויש אפילו ידיים לתכנית אטלס גיאוגרפי של עברית שיכלול במרוצת הזמן, את עם ישראל לכל תפוצותיו. מנקודת הראות ההשוואית היה מן העניין, ומן החשיבות לגופו של דבר, לנתח את הצדדים השווים והצדדים השונים שבין ההתפשטות הגיאוגרפית של העברית בין היהודים ושל הלאטינית בין הנוצרים הקתולים, של הסלאבית-הכנסייתית בין העמים הפראבוסלאביים²⁴, של הערבית בין המוסלמים, של סאנסקריט בין ההינדויסטים והבודהיסטים וכיוצא באלה.

(המשך יבוא)

24. השווה את ההגייה של C הלאטינית, כמו צ בגרמניה, כמו ס בצרפת, צ' באיטליה; כללי הקריאה השונים ל"יוס"ים (תנועות מאונפפות) של הסלאבית-הכנסייתית ברוסיה ובקרביה וכו'.

לעניין "יעבטון"

ב"לשוננו" כד, חוברת א-ב (עמ' 107) העלה מר ש"א ליוגשטאם, אחרי סקירה מקיפה של ההצעות המרובות לעניין הפועל ע ב ט ביואל ב, ז, הצעה משלו על יסוד ebetu באכדית, המאפשרת לשוות ל"עבט" העברי את ההוראה "עוה", ובדרך כך נמצא לו, אמנם בהיסוס, אישור לפירוש המקובל: יעבטון-יַעְבְּטוֹן, בלי צורך להניח בזה חילוף אותיות כלשהו.

יורשה לי להעיר, כי בשיקול סימנטי דומה, אבל פשוט יותר, אפשר להגיע להוראה אחרת ומתאימה של שורש "עבט" מן העברית עצמה, ואף היא בלי להיזקק לשינוי קריאה או כתיבה.

עצם העובדה, שלש"ע עֲבֹט מקבילים בעברית עצמה עֲרָבָה, עֲרָבוֹן, וכן מקביל בלשון חכמים "עביט" לש"ע עֲרָבָה, ולשימוש עֲרָבָה = חפצים (ש"א יז, יח) מקביל במדרש (תנחומא, אמור יח) "עבוטות" (ע' מילוננו של גור בערך עֲבֹט) – מורה לדעת, כי השורש ע ב ט נרדף מעיקרו לשורש ע ר ב, ומכאן שגם בפסוק שלפנינו אין צִיטון אלא לשון אחר של עֲרָבוֹן.

ואמנם יש להניח, כי זה היה הנוסח המקורי בתרגום יונתן, "ולא יע רבון אורחתהוין", מאחר שהגרסה המצויה לפנינו "יע רבון" מכל מקום אין להסבירה מן "יעבטון". ובדומה לכך נשתבשה גם בש"א יז, יח ("ואת עֲרָבָתָם תקח") הנוסחה שבת"י, ובמקום "זית ע ביטיהוין תיתי" כתוב לפנינו "זית טיביהוין", שאינו מוסבר אף הוא.

נמצא, שהמתרגם השתמש במכוון ב"ערב" לתרגומו של "עבט", ולהפך ב"עבט" לתרגומו של "ערב", מתוך שידע על שוויון ההוראה הנ"ל, והמעתיק שנתעלם ממנו דבר זה, נשתבש בשני המקומות.

דניאל לייבל

למאמרו של ח' ילון

(לשוננו כד, חוב' ג, עמ' 157 – 166)

בעמ' 157 הערה 5 במקום "קצח" צ"ל סי' קצח.

בעמ' 162 שורה 13 צ"ל *ḡabbounei* (יוחנן כ, טז).

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

חיים רבין

היכל רש"י

מאת יצחק אבינרי כרך רביעי תלאביב (הוצאת המסחר) תש"כ; תפ"ג עמ"י.

עשרים שנה אחרי הופעת הכרך הראשון במפעלו רביהמדים של י' אבינרי, מונח בפני הקהל הגדול, שלמד להעריך מפעל זה, הכרך הרביעי, שהוא, לפי דבריו של המחבר, כעין השלמת-ביניים. תכנית זו מיוחדת היא בטינה. מגמתה לאפשר את השימוש בחומר הלשוני והסגנוני הכמוס בפירושי רש"י על ידי מיונו והצגתו בצורה מרוכזת, אגב צירוף הסברים קצרים. "שימוש" תרתי משמע – בחומר להקירת האיש ותקופתו וכחומר לשימוש חי בשפתנו המתחדשת. אבינרי יוצא בכל עבודתו מתוך אמונה עזה, שרש"י יכול לשמש לנו מקור לשוני ודוגמה לשונית, ושבתוך תדיונים היגעים על עיצוב דמותה של העברית בדורנו עלינו לפנות אל לשונו של רש"י בכל צעד ושעל. מוסר השכל זה בא לביטוי מזרחי וברור בפרק "באר יצחק", התופס כמחצית הכרך השלישי של "היכל רש"י", ובדוגמאות מלשונו של רש"י לרבות מן הבעיות הלשוניות המעסיקות אותנו כיום הלכה למעשה. אבינרי רואה ברש"י בעיקר תנא דמסייע להקל מתומרת הכללים הלשוניים, דוגמה קדומה (ושאין להביל בה דופי) של פעולת כוחות ההתפתחות הדחפיות את לשונו בלי הרף להיערכות מחדש. רש"י הוא גם דוגמה מתאימה ביותר לזמננו, מאחר שהסוכסראט הלשוני-מחשבותי שלו הוא מאותו סוג (אם כי בשלב קדום יותר) כמו השפות האירופיות, שמגען ניכר בהמורות המבניות של לשון ימינו.

ואולם נטייה מעשית זו אינה אלא תוספת עניין ותועלת למגמה המדעית העיקרית של הספר. אף "באר יצחק" הוא אוצר בלום אינפורמציה לשונית מהימנה לכל מי שיבוא להקור את העניינים הנדונים בו. גישתו היסודית והמקורית של המחבר נראית בבירור אף מרשימת הפרקים, כלומר רשימת נקודות הראות השונות, שלפיהן מיון וכינם את החומר כדי להבין את מעמדו של הכרך הרביעי בתוך המפעל, יש להשקיף על כל ארבעת הכרכים, המכילים: כרך א: 1) מילון תחידושים; צורות השם והפועל הנמצאות לראשונה אצל רש"י – אם כי ברור שלא כולן חידושיו הוא דווקא.

2) מילון הצירופים שימושים מיוחדים – חדשים או נדירים – שרש"י משתמש במלים הידועות ממקורות יותר קדומים. כעין אידיומטיקה נבחרת.

כרך ב: 3) מילון הפירושים; מביא כלשונם את פירושיהמלים המפורשים בפירושי רש"י, על פי סדר א"ב המלים המבוארות, עבריות וארמיות. כשהמלה מבוארת במקומות שונים, מובאים כל הפירושים. מכיל פירושים ל-5,000 מלים בערך.

4) מבואות ומפתחות למילון הפירושים, שהם כעין תיאור סיסטמטי של שיטות הפרשנות הלשונית של רש"י.

כרך ג: 5) דקדוקי רש"י; מביא על פי סדר פרקי הדקדוק את כל ההערות הדקדוקיות בפירושים. החומר המקובץ כאן עשיר פי כמה מן המובא בחיבורים הקיימים עד כה.

6) "באר יצחק" (עיין למעלה); שימוש לשונו של רש"י עצמו, מסודר על פי פרקי דקדוק נבחרים. שני הפרקים האלה מלווים מפתחות מפורטים.

כרך ד: 7) שער התיקש (איסוף פירושים המבארים מתוך שפה אחרת, כגון לה"מ ע"פ לה"ח, עברית ע"פ ארמית ועברית, ופירושי גומריקון).

8) שער הפתגם; כ-1,500–2,000 פתגמים וביטויים מלוקטים מפירושי רש"י, עם ציון המקור הקודם כשיש כזה. אבינרי תופס את מושג הפתגם והביטוי באופן

הרחב ביותר, וודאי היטיב בזה לכל מי שישתמש בספר. באמצע שער זה מופיעה רשימה של "כללים פרשניים שתחילתם 'כל', שהיא בעיקרה לשונית.

(9) מאמרי חז"ל בפירושי למקרא. מלבד פתגמים ומאמרים ממש, זהו גם כעין אוסף של כל החומר האידיומטי מלי"ת שבפירוש המקרא.

(10) שער המדרש; תקליט פריטי עניינים מדרשיים, שיש בהם משום חידוש או צירוף מקורי – עם מפתח.

(11) שער הסגנון (47 עמ'), הוא תוספת ל"באר יצחקי" הדן בשאלות שונות, שעליהן אפשר להשפיע אור מתוך כתבי רשי. אופי הספר הזה יתברר על פי דוגמאות אלה של

כותרות: רשי כפוסק לשוני; רשי כמכשיר כשרים; שימושים זרים והשפעת חזון. (12) שער המין והמספר; פרק נוסף בדקדוק רשי עצמו, העוסק בעיקר בשאלת ההתאמה הדקדוקית.

(13) מילון הערכים ("בירורי זכר וגקבה בפירשי בסדר א"ב לאור המקורות"). כלומר מילון המין הדקדוקי. התופעות המפתיעות שברשימה זו צריכות כמובן להתבאר באור הדיון שב"שער" הקודם.

הדרך החמישי – שלהדפסתו, למרות הסתייגויות המתבר, כולנו מצפים בכיליון עיניים – יכיל בעיקר עניינים ביוגרפיים על רשי, אך על פי חודעתו המוקדמת של אבינרי יהיה בו גם מילון מונחי רשי.

הרשימה הנ"ל מראה, שבארבעת הכרכים כונסו אוספים מסוגים שונים למדי, שכל אחד ואחד מהם עשוי לעניין חוג שונה של חוקרים ומשתמשים בלשון למעשה: "מילון הפירושים", למשל, הוכיח את ערכו ככלי עבודה נוח ביותר; וכן גם "דקדוקי רשי" ו"שער הפתגמים" הם בעיקר כלי עזר למחקר. "מילון החידושים" הוא מחקר עצמאי חשוב וחומר ממדרגה ראשונה לתולדות הלשון, אך אינו "עוזר" לקורא רשי או לחקר הכללי. "באר יצחקי" והשערים הקרובים לו בכרך הרביעי, הם מצד אחד דיונים פולמוסיים בבעיות העברית החדשה, ומצד שני אוספים גולמיים של חומר לשוני ברשי, שהחוקר עשוי לשאוב מהם עובדות מעניינות, אף על פי שמהמט אופיים הסלקטיבי לא יחסכו לו את קריאת המקסט עצמו. אבל כל אחת מן הרשימות הללו היא בעלת ערך לעצמה ותביא תועלת למישהו. ואין ספק, שעצם מציאות האספים האלה תעורר חוקרים לעבודות בכיוונים מסוימים שבהם יקל עליהם מאמצו של אבינרי לטובת הזולת.

אין שום סקירה קצרה יכולה להמחיש את ערכם העצום של המבואות וההסברים, הטלויים את הרשימות השונות. מלבד הבהרת הבעיות הכלליות, מכילים המבואות גם מחקרים שלמים בזכות עצמם, והמשתמש בספר זה ודאי ייתפס מדי פעם בפעם לקריאה במבואות לשם הנאה סתם. ההסברים קצרים וקולעים ומעידים על בקיאותו הרבה של אבינרי במקורות הלשון העברית, והם לעזר רב לקורא. אין אבינרי נוקט את שיטות הבלשנות תחרשה (ובכרך הרביעי אף מתייחס אל כלשנות זו בהסתייגות עקרונית), אך בנושא המיוחד הזה אין הדבר מפריע.

כל מי שעובד על רשי נתקל בבעיה הכאובה של היעדר מקסט ביקורתי לפי מושגי זמנו, ובפרט של אפאראט גרמאות. אבינרי השתמש במספר דפוסים, ואף בכתבי יד, כדי לבחור לו את הגרמאות הנראות לו, אך על פי רוב אינו מביא שינויי גרסה. אין ספק, מאידך, שמפעלו החשוב יניח יסוד בריא לכל הוצאה ביקורתית עתידה של פירוש רשי.

היעדר מהדורה ביקורתית של רשי והמחסור במהדורות מדעיות של המקורות שמהם שאב רשי מונע לעת עתה כל דיון ממשי בשאלות היחס המקסטואלי בין דברי רשי למקורותיו. גם לאבינרי, כמובן, לא הייתה אפשרות להיכנס לעובי הקורה בעניין זה, אף כי הוא מעורר שאלות אלו בכמה פרטים. השאלה הזאת חשובה לכל אופייה של לשון רשי (וכמובן גם למסקנות המעשיות המדוברות, שאבינרי בונה עליה), וראויה למחקר רציני ומקיף. כפי שמציין המחבר, מופיע הכרך הנדון כאן במלאות 25 שנה לעבודת המחבר בנושא זה בשם כל הקרובים לענייני הלשון גברך את בעל היובל: כ"ה לחי.

ספרים שנתקבלו באקדמיה

- אבן-שושן אברהם**, מילון חדש מנוקד ומצויר בהשתתפות חבר אנשי מדע. כרך המילואים, ירושלים, הוצאת "קרית ספר" בע"מ, תשי"ט.
- אופיר דניאל**, שכפול וצילום במשרד (טיסה מוגבלת), ירושלים, נציבות שירות המדינה, תש"ך.
- אלקלעי ראובן**, מילון אנגלי-עברי שלם בארבעה כרכים. תל-אביב ירושלים, הוצאת מסדה. כרך א (אותיות D-A), תשי"ט; כרך ב' (אותיות L-E), תש"ך.
- אלקושי גדליה**, אוצר פתגמים וניבים לטיניים; כינס, תרגם לעברית וביאר ד"ר גדליה אלקושי. תל-אביב, הוצאת יוסף שרברק, 1959.
- אנציקלופדיה חינוכית**. אוצר ידיעות על החינוך בעם ישראל ובאומות, בחמישה כרכים. ירושלים, הוצאת משרד החינוך והתרבות. כרך ב': דרכי החינוך, תשי"ט.
- בן אור (אוריובסקי) א'**, לשון וסגנון. דרכי ההבעה העברית. עם השלמות ותוספות מאת יצחק אבינרי. תל-אביב, הוצאת ספרים יזרעאל, 1959. ספר א': שימושי לשון. ספר ב': מתורת המשמעות (סימאנטיקה); מהמיוחד להבעה העברית (אידיומאטיקה).
- גושן-גוטשטיין משה**, מגילות קמראן ומעמדן הלשוני, ירושלים, הוצאת שוקן, 1959 (במכפלת).
- דע את הטרקטור**, מדריך "פז". חיפה, "פז" – חברת נפט בע"מ, תש"ך.
- כנעני יעקב**, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות. הובאו בו גם כל המלים הארמיות והלועזיות המקובלות בלשון העברית החיה והמדעית (בתוספת ניבים מרובים, עתיקים וחדשים), בן תשעה כרכים. כרך א': אותיות א-ב, עורכים-יועצים: דוד לוי, אברהם שלונסקי. ירושלים-תל-אביב, הוצאת מסדה, תש"ך.
- לבני יצחק**, דקדוק הלשון העברית החדשה והישגיה. איזן וקידם יצחק אפשטיין. מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת. ירושלים, הוצאת ספרים אחיאסף, 1958.
- מדינת ישראל, משרד העבודה, המחלקה ליחסי עבודה**, מילון מונחים שימושיים ביחסי עבודה ובמשא ומתן קיבוצי, עריכה והוצאה לאור בשיתוף לאיגוד מקצועי של ההסתדרות הכללית ומחלקת העבודה של התאחדות בעלי התעשייה בישראל, תשי"ח. (הדפסה מולטילית).
- מנחה לאברהם**, ספר יובל לכבוד אברהם אלמאליח, במלאת לו שבעים שנה, תרמ"ח – תשט"ו, מוגש לו בהוקרה ע"י חבר מלומדים וידידים, ירושלים תשי"ט.
- פינס דן**, מילון עממי לועזי-עברי. תל-אביב, הוצאת ספרים "עמית", 1958.
- קאסאווסקי חיים יהושע**, אוצר לשון התלמוד. ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. ירושלים, בהוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה, תשי"ד-תש"ך.
- כרכים א-ח (אותיות א-גזם).
- קניאל אהרן**, תורת הכתיב (כולל מילון כתיב). מערכת כללים, טבלאות שיטתיות, תרגילים מעשיים. ירושלים, הוצאת אחיאסף, 1958.
- רוזן אהרן**, אלף מלים ועוד רבה. עברית למשתלמים. ירושלים, הוצאת אחיאסף, תשי"ט.
- ריכטר אדם וכהן ישראל**, גיבון אנגלי-עברי. מילון לניבים ולצירופי לשון אנגליים והקבלותיהם בעברית. תל-אביב, הוצאת דביר, תשי"ט.
- ששה סדרי משנה**, מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ליון, סדר טהרות. ירושלים-תל-אביב, מוסד ביאליק-דביר, תשי"ט.
- תלמוד בבלי**, עם תרגום עברי ופירוש חדש, חילופי גרסאות ומראי-מקומות בעריכת י"נ אפשטיין. מסכת בבא בתרא, תרגם ופירש שרגא אברמסון, הוצאת דביר ומסדה 1958.

- Oesterley, W. O. E. and Robinson, Theodore H.**, A History of Israel, 2 vols., Oxford, Clarendon Press, 1951.
- Rosowsky, Solomon**, The Cantillation of the Bible, N.Y., Reconstruction Press, 1957.
- Chomsky, William**, Hebrew: The Eternal Language, Philadelphia, Jewish Publications Society of America, 1957.
- Ribalow, Menachem**, The Flowering of Modern Hebrew Literature, edited and translated by Judah Nadich, N.Y., Twayne Publishers, 1959.
- Crispin, F. S.**, Dictionary of Technical Terms, Milwaukee, Bruce Publishing Company, 1946.
- Polanyi, M.**, Dictionary of Textile Terms, German-English, English-German, New York, Pergamon Press, 1956.
- Smith, E. C. and Zurcher, A. J.**, A Dictionary of American Politics, New York, Barnes & Noble, 1946.
- Gelb, I. J.**, Glossary of Old Akkadian, Chicago, University of Chicago Press, 1957.
- Roth, Cecil**, The Jews in the Renaissance, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1959.
- Wallenrod, Reuben**, The Literature of Modern Israel, New York, Abelard-Schuman, 1956.
- Goldman, Solomon**, From Slavery to Freedom, London and New York, Abelard-Schuman Limited, 1958.
- Probleme de Lingvistică Generală**, Vol. 1, editura Academiei Republicii Populare Romine, 1959.
- Mélanges Linguistiques**. Publiés à l'Occasion du VIIIe Congrès International des Linguistes à Oslo, du 5 au 9 Août 1957, Académie de la République Populaire Roumaine, Bucarest, 1957.
- Erdmann, Gustav**, Die Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald und ihre Institute. 2. Aufl. 1959.
- Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald**, Personal- und Vorlesungsverzeichnis, Studienjahr 1959/60, Herbstsemester.
- Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald**, Bd. 1-2, 1956.
- Universität Basel**, Phil.-Hist. Diss.:
 Ehrlich, E. L., Der Traum im Alten Testament, 1953.
 Mach, R., Der Zaddik in Talmud und Midrasch, Leiden, 1957.
- Göteborgs Högskolas Årsskrift:**
 Lindberg, O. E., Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. I. Lautlehre. A. Konsonantismus. 1897
 Lidén, E., Armenische Studien. 1906
 Koch, C. O., Contributions to an historical study of the adjectives of size in English. 1906
 Frisk, Hj., Studien zur griechischen Wortstellung. 1933
 Beckman, N., Metoder i nordisk språkhistoria. 1941
 Nachmanson, E., Partitives Subjekt im Griechischen. 1942
 Strömberg, R., Studien zur Etymologie und Bildung der griechischen Fischnamen. 1943
 Wistrand, E., Nach innen oder nach aussen? Zum geographischen Sprachgebrauch der Römer. 1946
 Strömberg, R., Greek prefix studies. On the use of adjective particles. 1946
 Frisk, Hj., Substantiva privativa im Indogermanischen. Eine morphologisch-stilistische Studie. 1947
 Symbolae Philologicae Gotoburgenses. Minnesskrift utgiven av Filologiska Samfundet i Göteborg, på femtioårsdagen av dess stiftande den 22 oktober 1950
 Frisk, Hj., Quelques noms de la tempe en indo-européen. 1952
- Göteborgs Universitets Årsskrift:**
 Ohlander, U., (ed.), A Middle English metrical paraphrase of the Old Testament. II. 1955

Frisk, Hjalmar, Om benämningar på mannen och kvinnan i de indoeuropeiska språken. 1956

Wistrand, Erik, Horace's ninth epode and its historical background. 1958

Landau, O., Mykenisch-griechische Personennamen. 1958

כתבי עת שנתקבלו (מלבד כתבי העת העבריים המתקבלים בקביעות ונתפרסמו בחוברות הקודמות):
Acta Orientalia, Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, Tom. X, 1960, fasc. 1-2

Glass, Classe de Literature et de Philologie. Nouvelle série, Académie Serbe de Sciences, 1951-1960, Nos. 1-5

Harvard Theological Review, Vol. LIII, 1960, Nos. 1-3.

Język Polski, Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, Kraków, XL, 1960

Journal of Biblical Literature, Philadelphia, vol. LXXIX, 1960, parts I-II

Journal of Near Eastern Studies, Chicago, vol. XIX. 1960, Nos. 1-3

Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1960, parts 1-2

Orientalia Suecana, Uppsala, Vols. I-VII, 1952-1958

Religious and Theological Abstracts, Youngstown, Vol. II, 1959, No. 3

Revue de Linguistique, Académie de la République Populaire Roumaine, I-IV, 1956—1959

Sefarad, Revista del Instituto Arias Montano de Estudios Hebraicos y Oriente Próximo, 1957-1959

Studia Orientalia, editio Societas Orientalis Fennica, vol. XXIII, Helsinki, 1958

Transactions, Glasgow University Oriental Society, vol. XVII, years 1957 to 1958, Hertford, 1959

Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Griefswald, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, VI-VIII, 1956-1959